

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Nederlandse
Archeologische
Rapporten

052

Struinen door de duinen

*Synthetiserend onderzoek naar de
bewoningsgeschiedenis van het Hollands
duingebied op basis van gegevens verzameld
in het Malta-tijdperk*

Onder redactie van:
R.M. van Heeringen & H.M. van der Velde

Struinen door de duinen

*Synthetiserend onderzoek naar de bewonings-
geschiedenis van het Hollands duingebied op
basis van gegevens verzameld in het Malta-tijdperk*

Onder redactie van:

R.M. van Heeringen & H.M. van der Velde

Colofon

Nederlandse Archeologische Rapporten nr. 52

Struinen door de duinen

Synthetiserend onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Hollands duingebied op basis van gegevens verzameld in het Malta-tijdperk

Redactie: R.M. van Heeringen & H.M. van der Velde

Auteurs: R.M. van Heeringen (*Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie*), R. Schrijvers (*Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie*) en H.M. van der Velde (*ADC ArcheoProjecten*)

Autorisatie: H.A.P. Veldman (NMF-Huis van Hilde)

Illustraties en kaartmateriaal: (*ADC ArcheoProjecten*), R. Schrijvers (*Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie*)

Foto omslag: W. Bosman (Velsen)

Opmaak: uNiek-Design, Almere

Productie: Xerox/OBT, Den Haag

ISBN/EAN: 9789057992629

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Voorwoord

Het gaat goed met de archeologie in Nederland. Zelden werden zoveel onderzoeken uitgevoerd en kwamen archeologische ontdekkingen zo vaak in het nieuws als vandaag de dag. De vraag naar archeologische verhalen wordt wellicht gevoed door een streven naar regionale of lokale identiteit in een snel veranderende wereld. Deze behoefte wordt onderkent door verschillende overheden zoals de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland die met eigen bezoekerscentra (het Huis van Hilde in Castricum en het erfgoedhuis in Alphen aan de Rijn) archeologie dichterbij brengen. Ook in veel gemeenten heeft archeologiebeleid een publieke uitstraling gekregen. Achter deze mooie façade gaat echter een weerbarstige werkelijkheid schuil in de vorm van duizenden onderzoeksrapporten en tienduizenden vondstdozen. Zij vormen het fundament voor het grote verhaal richting wetenschap en publiek maar hun inhoud is lastig te overzien. De informatie is versnipperd en vertoont weinig onderlinge samenhang. Initiatieven zoals het Odyssee-project (bedoeld om oude archeologische projecten te publiceren) en Oogst voor Malta zijn en blijven daardoor noodzakelijk om de cirkel tussen op wetenschappelijke inzichten uitgevoerd onderzoek en de vertaling naar

synthesen en publiek rond te maken. De studie *Struinen door de duinen* is het resultaat van het laatstgenoemde programma en betreft een evaluatie en eerste analyse van de vele projecten die tussen 1998 en 2013 zijn uitgevoerd in het Hollands duingebied, ruwweg de kustgemeentes van de provincies Zuid- en Noord-Holland. Het biedt een introductie op de biografie van een archeologisch landschap dat zich als gevolg van de ligging onder onze duinen maar moeilijk laat lezen.

Tijdens het schrijven van deze studie hebben de auteurs hulp gehad van collega's van gemeentes en universiteiten uit de regio. Het viel namelijk niet altijd mee om alle rapporten te verzamelen. Gedurende het onderzoek werden de auteurs begeleid door een klein team van specialisten als Everhard Bulten en Ab Waasdorp (gemeente Den Haag), Anja van Zaalinge en Sem Peters (gemeente Haarlem) en Jan de Koning (Hollandia). Vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werd het project begeleid door Menno van der Heiden terwijl Jarno Pors de productie van het boekwerk begeleidde. Wim Bosman (Haarlem) stelde een mooie foto ter beschikking voor de kaft. Het manuscript is beoordeeld door Anouk Veldman (NMF-Huis van Hilde).

Inhoud

Samenvatting	7	4	Prehistorie	55	
Summary	13	4.1	Inleiding	55	
1	Inleiding	19	4.2	Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en de Rijnmond	55
1.1	Het ongekeerde landschap	19	4.2.1	Stand van kennis vóór 1997	55
1.2	Centrale vraagstelling	19	4.2.2	Laat-paleolithicum en mesolithicum	57
1.2.1	Het landschap van de strandwallen als corridor in nat Nederland?	19	4.2.3	Midden-neolithicum	59
1.2.2	De relatie tussen het continu veranderende landschap en de bewoningsmogelijkheden	20	4.2.4	Laat-neolithicum tot vroege bronstijd	63
1.2.3	Onderzoeksvragen met betrekking tot een nieuwe Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA)	21	4.2.5	Midden-bronstijd	65
1.3	De opbouw van deze studie	22	4.2.6	Late bronstijd - vroege ijzertijd	66
2	Projectopzet en inventarisatie Malta-rapporten	25	4.2.7	Midden-ijzertijd tot late ijzertijd	70
2.1	Inleiding	25	4.2.8	Evaluatie kenniswinst	78
2.2	Proces	25	4.3	Het mondingsgebied van de Rijn	79
2.3	Projectgebied	25	4.3.1	Stand van kennis vóór 1997	79
2.4	Bijeenbrengen rapportages	27	4.3.2	Gravend onderzoek 1997 tot heden	80
2.5	Inrichten van de database	30	4.3.3	Midden-neolithicum	80
2.6	Quickscan op archeologische periode en invoer rapporten	32	4.3.4	Laat-neolithicum tot vroege bronstijd	80
2.7	Onderzoeksintensiteit en complextypen per periode	34	4.3.5	Midden-bronstijd	80
2.8	Referentietabellen	34	4.3.6	Late bronstijd - vroege ijzertijd	80
2.9	Atlas	38	4.3.7	Midden-ijzertijd tot late ijzertijd	81
3	Vorming van het landschap en de ontwikkeling van de vegetatie	41	4.3.8	Evaluatie kenniswinst	82
3.1	Inleiding	41	4.4	Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium	82
3.2	Kennis over de geologie en de vegetatie-ontwikkeling vóór 1997	41	4.4.1	Stand van kennis vóór 1997	82
3.3	Kennis over de ontwikkeling van het kustgebied ná 1997	44	4.4.2	Gravend onderzoek 1997 tot heden	87
3.4	Kustontwikkeling op basis van paleogeografie	49	4.4.3	Midden-neolithicum	87
3.4.1	Paleogeografische kaartbeelden	49	4.4.4	Laat-neolithicum - vroege bronstijd	88
3.4.2	Kustontwikkeling	51	4.4.5	Midden-bronstijd	88
3.5	Benaming strandwalcomplexen	52	4.4.6	Late bronstijd - vroege ijzertijd	89
			4.4.7	Midden-ijzertijd - late ijzertijd	90
			4.4.8	Evaluatie kenniswinst	91
			4.5	Het Oer-IJ estuarium	92
			4.5.1	Stand van kennis vóór 1997	92
			4.5.2	Gravend onderzoek 1997 tot heden	93
			4.5.3	Midden-neolithicum	93
			4.5.4	Laat-neolithicum tot vroege bronstijd	93
			4.5.5	Midden-bronstijd	94
			4.5.6	Late bronstijd - vroege ijzertijd	94
			4.5.7	Midden-ijzertijd - late ijzertijd	94
			4.5.8	Evaluatie kenniswinst	96
			4.6	Het strandwallenlandschap tussen het Oer-IJ en het Zeegat van Bergen	97
			4.6.1	Stand van kennis vóór 1997	97
			4.6.2	Gravend onderzoek 1997 tot heden	99
			4.6.3	Midden-neolithicum	99
			4.6.4	Laat-neolithicum - vroege bronstijd	99
			4.6.5	Midden-bronstijd	99
			4.6.6	Late bronstijd - vroege ijzertijd	100
			4.6.7	Midden-ijzertijd - late ijzertijd	101
			4.6.8	Evaluatie kenniswinst	101

4.7	Het Zeegat van Bergen en het strandwallen- landschap ten noorden daarvan	101	6	Middeleeuwen en nieuwe tijd	149
4.7.1	Stand van kennis vóór 1997	101	6.1	Vroege middeleeuwen	149
4.7.2	Gravend onderzoek 1997 tot heden	101	6.1.1	Inleiding	149
4.7.3	Midden-neolithicum	101	6.1.2	Het historisch en geografische beeld van de periode	150
4.7.4	Laat-neolithicum - vroege bronstijd	102	6.1.3	Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en Den Haag	151
4.7.5	Midden-bronstijd	102	6.1.4	Het duingebied van Den Haag tot Wassenaar	151
4.7.6	Late bronstijd - vroege ijzertijd	102	6.1.5	Het mondingsgebied van de Rijn	156
4.7.7	Midden-ijzertijd - late ijzertijd	102	6.1.6	Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmonding en het Oer-IJ estuarium	165
4.7.8	Evaluatie kenniswinst	102	6.1.7	Het Oer-IJ estuarium tot het zeegat bij Bergen	169
4.8	Overwegingen bij de vragen voor de prehistorie in het kader van de nieuwe NOaA	102	6.2	Late middeleeuwen en nieuwe tijd	174
4.8.1	Inleiding	102	6.2.1	Inleiding	174
4.8.2	Algemene inzichten	103	6.2.2	Het historische en geografische beeld van de periode	175
4.8.3	Bewoning	104	6.2.3	Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en Den Haag	177
4.8.4	Ontstaan en ontwikkeling van het (cultuur) landschap en locatiekeuze	105	6.2.4	Het duingebied van Den Haag tot Wassenaar	178
4.8.5	Economie, land- en watergebruik, materiële cultuur	106	6.2.5	De monding van de Rijn	180
5	Romeinse tijd	109	6.2.6	Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmonding en het Oer-IJ estuarium	182
5.1	Inleiding	109	6.2.7	Het Oer-IJ estuarium tot het Zeegat van Bergen	182
5.2	De historisch-geografische setting	109	6.3	Conclusies naar aanleiding van de beschreven resultaten	186
5.3	De stand van kennis voor 1997: onderzoekstradities en richtingen	112	6.3.1	Kenniswinst	186
5.4	Het onderzoek tussen 1997 en 2013	114	6.3.2	Onderzoeksvragen	187
5.4.1	Inleiding	114	7	De archeoregio Hollands duingebied	191
5.4.2	Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond (Helinium) en Den Haag	116	7.1	Inleiding	191
5.4.3	Het duingebied van Den Haag tot Wassenaar	121	7.2	Strandwallen en Jonge Duinen: de bewoningsmogelijkheden van het landschap	191
5.4.4	Het mondingsgebied van de Rijn	129	7.3	Kruispunt van culturen: ontwikkeling van de materiële cultuur in de archeoregio	193
5.4.5	Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmonding en het Oer-IJ estuarium	134	7.4	Kennisleemtes en kansen in de archeoregio Hollands duingebied	196
5.4.6	Het Oer-IJ estuarium tot aan het zeegat bij Bergen	134	7.4.1	Inleiding	196
5.5	Conclusies op basis van de behaalde resultaten	142	7.4.2	Landschap	197
5.5.1	Kenniswinst	142	7.4.3	Prehistorie	198
5.5.2	Onderzoeksvragen	144	7.4.4	Romeinse tijd	199
			7.4.5	Middeleeuwen en nieuwe tijd	200
			7.5	Archeologisch onderzoek doen in een afgedekt landschap	202
			Literatuur	205	
			Bijlagen	227	

Inleiding

In navolging van de ratificatie van het Verdrag van Valletta (ook wel: Verdrag van Malta) is binnen Nederland een vorm van contractarcheologie ontstaan waarbij potentiële verstoorders van de bodem betalen voor archeologisch onderzoek. Deze vorm van archeologie heeft vanaf 1998 tot een grote stroom aan primaire data geleid, die slechts tot op vindplaatsniveau geanalyseerd en geïnterpreteerd is. Om de potentiële kenniswinst in kaart te brengen en te verzilveren is daarom in 2012 door het ministerie van OCW (vertegenwoordigd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed - RCE) een onderzoeksprogramma gestart dat zich richt op het opvullen van potentieel kansrijke kennisleemtes (het programma Oogst voor Malta). Een van de kennisleemtes betreft een regionale studie van de archeoregio het Hollands duingebied. Een archeoregio is een aaneengesloten gebied dat qua landschapsgenese grote overeenkomsten vertoont. De archeoregio Hollands duingebied betreft de kustregio van de provincies Zuid- en Noord-Holland vanaf de monding van de Maas tot net boven het Zeegat van Bergen. Daar ontstond gedurende het neolithicum een complex van opeenvolgende strandwallen en strandvlaktes dat enerzijds goede mogelijkheden voor gebruik en bewoning bood, en anderzijds leidde tot het ontstaan van het huidige klei- en veenlandschap van dezelfde provincies. Het landschap van de archeoregio heeft bovendien een dynamisch karakter als gevolg van de toe- en afnemende invloed van de zee en grootschalige verstuingen. De laatste leidden tot het ontstaan van de Jonge Duinen die tegenwoordig grote delen van de archeoregio afdekken.

Doel van de studie is een inventarisatie van de nieuwe kennis over de archeologische verschijningsvormen die tussen 1998 en 2013 is gepubliceerd. Het merendeel van deze kennis betreft onderzoeksverslagen (rapporten) van archeologische bedrijven en gemeentelijke diensten die actief waren binnen de archeoregio (de zogenaamde grijze literatuur). Daarnaast zijn in deze periode ook enkele overzichtsstudies (dissertaties en uitwerking van oud onderzoek) gepubliceerd die een welkome aanvulling op ons bestaande beeld vormen. Ook deze zijn

meegenomen in de inventarisatie. Op basis van de inventarisatie diende in de eerste plaats een oordeel geveld te worden in hoeverre er daadwerkelijk sprake is van (substantiële) kenniswinst en of daarmee bestaande kennislacunes gedicht kunnen worden. Daarnaast moest een aanzet tot een synthese van de bewoningsgeschiedenis van de archeoregio geschreven worden, waarbij nieuwe onderzoeksmogelijkheden geschetst worden. In de studie is gekozen voor een opbouw naar periodes (van neolithicum tot late middeleeuwen/nieuwe tijd). In het eerste hoofdstuk wordt de onderzoeksopzet nader toegelicht. In hoofdstuk 2 staat de onderzoeksmethodiek centraal en in hoofdstuk 3 wordt een inleiding gegeven over de landschapsgenese van het gebied. De volgende hoofdstukken (4 t/m 6) bevatten de resultaten van het periodegebonden onderzoek. In hoofdstuk 7 is aandacht voor de langetermijngeschiedenis, conclusies en de toekomstige onderzoeksvragen die bij de studie van het Hollands duingebied van belang blijken.

Methodiek en landschapsgenese

Ten behoeve van de studie is de archeoregio verdeeld in enkele deelgebieden die zowel op basis van huidige (gemeente)grenzen, als met betrekking tot landschappelijke kenmerken een eenheid vormen. Daarbij is ervoor gekozen om de archeologie van Hollandse steden in het gebied buiten de studie te laten; dit omdat de analyse daarvan een andere methodiek vereist dan voor de rest van de archeologische data.

De volgende deelgebieden zijn onderscheiden: het strandwallenlandschap tussen de monding van de Maas en de gemeente Den Haag; het duingebied van Den Haag tot Wassenaar; het mondingsgebied van de Rijn; het strandwallenlandschap van Noordwijk tot aan de monding van het Oer-IJ; en het Oer-IJ estuarium tot aan het Zeegat van Bergen.

Omdat het gebied een dynamische landschapsgenese kent zijn de geïnventariseerde gegevens gekoppeld aan paleogeografische reconstructies. Als uitgangspunt is het systeem Archisz gebruikt, aangevuld met gegevens uit DANS-EASY, gemeentelijke archeologische diensten, universiteiten en opgravingsbedrijven. De rapporten zijn gerubriceerd, gecodeerd en met een eigen volgnummer in een databestand ge-

plaatst. Hierdoor kunnen snel overzichtskaarten gegenereerd worden. Nadat de kaarten gereed gekomen zijn is een aanpak geformuleerd voor de analyse van de periodes. Het relatief geringe aantal vindplaatsen en de spreiding daarvan heeft voor de prehistorie geresulteerd in een (korte) beschrijving van de totale voorraad archeologie per deelgebied. Voor de Romeinse tijd en middeleeuwen/nieuwe tijd lag dit anders. De hoeveelheid data maakte het noodzakelijk om keuzes te maken. Daarbij is vooral aandacht besteed aan de grotere en meer volwaardige onderzoeken, de zogenaamde sleutelsites. Door deze in meer detail te beschrijven en overige onderzoeksresultaten als aanvulling te gebruiken kon een beeld van ontwikkeling van bewoning geschetst worden.

Uit de analyse van de rapporten bleek dat lang niet alle (nieuwe) ontwikkelingen in de fysische geografie is doorgedrongen tot het archeologisch werkveld. Binnen het eerstgenoemde vakgebied is al eerder afscheid genomen van het binnen de archeologie invloedrijke model van transgressies en regressies van de zeespiegel (zogenaamde Duinkerken- en Calais-fases). In plaats daarvan wordt er tegenwoordig vanuit gegaan dat relatieve zeespiegelstijging, maar ook bijvoorbeeld duinvorming (en de impact daarvan op het landschap), eerder vanuit een regionaal perspectief bestudeerd en beschreven dient te worden.

De prehistorie op de strandwallen

Een van de observaties met betrekking tot de kennis omtrent prehistorische nederzettingen en hun ruimtelijke inrichting en ligging in het kustgebied, is dat in de pre-Malta periode daar voor bijna alle hoofdperiodes nog nauwelijks zicht op was. Diverse verklaringen zijn daarvoor aan te dragen. Al lang wordt gewezen op het kleinschalig karakter van het archeologische (nood) onderzoek, de verregeande verstedelijking en het afgraven of omzetten van duingrond voor de land- en tuinbouw. Op plaatsen waar, in de formatieve jaren voorafgaande aan Malta, wel relatief grootschalig projectgebonden onderzoek is uitgevoerd, bestaat een grote publicatieachterstand, bijvoorbeeld voor de omgeving van Velsen. Vooral voor de vroege prehistorie geldt dat de ontwikkeling van een gebied voor gebruik en

bewoning sterk samenhangt met de landschapsgenese. Zo zijn de oudste (paleolithische en mesolithische) vondsten vooral afkomstig uit het mariene gebied (ontwikkeling van de Nieuwe Maasvlakte). Ook is er een correlatie tussen de datering van de afzonderlijke strandwalcomplexen en gegevens over bewoning. Zo kan de opvallende concentratie van vindplaatsen van de Vlaardingencultuur in het gebied tussen de monding van de Maas en Den Haag verklaard worden op basis van de huidige paleogeografische reconstructies.

Over de periode 1997 tot op heden is soms spectaculaire nieuwe kennis verkregen over verschillende aspecten van bewoning en landgebruik voor een specifieke periode of gebied. Een goed voorbeeld hiervan is het gebied tussen de Maasmonding en het Rijnestuarium, en dan vooral in en direct rond Den Haag, waar het onderzoek van het midden-neolithicum (Ypenburg, Schipluiden) een hoge vlucht heeft genomen. Het fossiele kustlandschap met sporen en vondsten zijn door een speling van de natuur bewaard gebleven en konden in Malta-verband intensief worden onderzocht. Tegelijkertijd zijn daar ook verschillende vindplaatsen uit het laat-neolithicum en de bronstijd opgegraven. In het Rijn estuarium zelf en de duinenrij tot aan het Oer-IJ estuarium is echter veel minder gebeurd, terwijl de resultaten uit dat laatste gebied weer een grote hoeveelheid nieuwe kennis hebben opgeleverd (onder andere de Velsbroekpolder).

De stijgende zeespiegel in de estuaria heeft ervoor gezorgd dat bewoningsniveaus zijn geconserveerd tussen zand-, klei- of veenlagen. Relatief gezien heeft het Malta-onderzoek aan de randen van het Hollands duingebied *sensu stricto* tot nu toe slechts beperkt resultaat weten te boeken als dit wordt vergeleken met dat in de klei- en veengebieden in bijvoorbeeld het Maasmondgebied.

Voor de prehistorische bewoning gedurende de 'strandwallenperiode' wordt het steeds duidelijker dat de locaties waar archeologische relicten nog in de bodem aanwezig zijn, niet meer gezocht moeten worden op de centrale delen van de individuele strandwallen, maar (als gevolg van bodemdegradatie) op de flanken. Dit geldt uiteraard niet voor die delen van het strandwallen die zijn afgedekt door vaak metersdik jong duinzand en die daardoor aan erosie en degradatie door recent menselijk handelen zijn ontsnapt. Hier zijn

echter de mogelijkheden voor vlakdekkend onderzoek van enige omvang weer beperkt.

Wat betreft de archeologische verschijningsvorm van nederzettingen, erven, boerderijen en andere complextypen uit specifieke perioden is met name in de Haagse regio voortgang geboekt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de kennis omtrent de eerste gebouwstructuren uit het midden- en laat-neolithicum, de midden-bronstijd en de midden- en late ijzertijd. Maar om uitspraken te kunnen doen over bewoningscontinuïteit, huistypologie, levensduur van huizen, de inrichting van het erf, de nederzettingstructuur, de ligging van akkerland ten opzichte van de nederzettingen - om willekeurig enkele aspecten te noemen - zijn de nieuwe gegevens volstrekt onvoldoende. Zelfs over de (absolute) datering bestaat vaak nog de nodige onzekerheid. De ontdekking van een grafveldje uit de late bronstijd en mogelijk uit de midden-ijzertijd in Den Haag (resp. St. Hubertusviaduct en Kijkduinpark) laat echter zien dat op termijn over dit aspect van de samenleving in de late prehistorie meer inzicht kan worden verkregen. Ook grafstructuren uit de midden-bronstijd bij Heiloo in het noordelijk strandwallengebied bieden in dit opzicht perspectief.

Het beeld dat uit de inventarisatie naar voren komt is dus op het niveau van de hele archeoregio positief, maar wanneer we gaan inzoomen op de deelgebieden en afzonderlijke periodes dan blijven de resultaten versnipperd. Hierdoor is een samenhangend beeld over locatiekeuzes in het verleden en ontwikkeling van het cultuurlandschap (nog) niet te schetsen. Deels hangt dit samen met de onderzoeksintensiteit, maar deels is dit ook het gevolg van het werken in afgedekte landschappen.

Aan de rand van het Romeinse rijk

De komst van Romeinse troepen brengt een tweedeling van de archeoregio met zich mee. De monding van de Rijn vormt de grens tussen de *civitas* van de Cananefaten (Romeins) in het zuiden en een niet-Romeins (Germaans) deel ten noorden ervan. Uitzondering hierop is een korte periode (eerste eeuw n.Chr.) waarin het fort Flevum (Velsen) functioneert in het mondingsgebied van het Oer-IJ estuarium (en

daarbij ook het Vecht-Angstel systeem). De aanwezigheid van dit *castellum* heeft gezorgd voor een influx van (eerste-eeuwse) Romeinse vondsten in Germaanse nederzettingen, waardoor een analyse naar de verhoudingen tussen Germaanse stammen ten noorden van de limes en het Romeinse rijk bemoeilijkt wordt. Het is namelijk moeilijk vast te stellen waar het in nederzettingcontext aangetroffen Romeinse vondstmateriaal vandaan komt. De infrastructuurele werken van het Romeinse gezag (met name langs de Oude Rijn) hebben invloed gehad op locatiekeuzes.

Het onderzoek van vindplaatsen uit de Romeinse tijd heeft gedurende de periode van Malta-gerelateerd onderzoek een grote kenniswinst opgeleverd. Voor een deel is dit het gevolg van directe ingrepen in de bodem (nieuwe projecten die zijn uitgevoerd) maar het hangt ook samen met verschillende initiatieven gericht op het wegwerken van achterstanden voordat het verdrag geïmplementeerd werd. Hierbij werd als het ware in de geest van het verdrag gewerkt. De Romeinse tijd wordt onderverdeeld in de vroege periode (tot ca. 70 n.Chr.), de midden-Romeinse tijd (van 70 tot 270 n.Chr.) en de laat-Romeinse tijd (van 270 tot 450 n.Chr.). De kenniswinst voor deze drie periodes verschilt. Zo is vastgesteld dat verscheidene vindplaatsen in de archeoregio teruggaan tot de late ijzertijd/vroeg-Romeinse tijd, maar de fysieke neerslag hiervan (in de vorm van nederzettingen en grafvelden) is nog maar mager. Het lijkt er bovendien op, dat zowel voor de archeoregio ten zuiden van de Rijn, als voor die ten noorden daarvan, geldt dat de nederzettingontwikkeling niet wezenlijk verschilt van de voorafgaande periode. Op de aanwezigheid van enkele Romeinse vondsten na, geldt dit grotendeels ook voor de materiële cultuur. Deze verraadt een sterke samenhang tussen het zuidelijke en noordelijke deel van de archeoregio: het aardewerk sluit qua ontwikkeling en stijl aan op die van het noordelijk kustgebied. In de Rijnmonding lijkt de militaire invloed vanaf het midden van de eerste eeuw zichtbaar te worden. Het vele materiaal dat, vooral nadat het *castellum* Flevum in de eerste eeuw verlaten was, zijn weg vond naar de nederzettingen ten noorden van de Rijn, bemoeilijkt een studie naar de relaties tussen het Romeinse gezag en de stammen in het noordelijke deel van de archeoregio.

Met betrekking tot de midden-Romeinse tijd

heeft het onderzoek de grootste kenniswinst opgeleverd. Het is de periode waarin de meeste nederzettingen in het Romeinse gedeelte van de archeoregio een substantiële groei doormaken en er een nieuwe infrastructuur ontstaat. Opvallend ten opzichte van bijvoorbeeld het riviereengebied is dat de groei en ontwikkeling doorzet tot in de eerste helft van de derde eeuw. Hoewel er dus continuïteit van bewoning lijkt te zijn tussen de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd ontstaan de nederzettingen uit de *civitas* van de Cananefaten over het algemeen rond het midden van de eerste eeuw. Voor de regio boven de Rijn lijkt dit een fractie later te beginnen, tegen het einde van de eerste eeuw.

Een bijzondere ontwikkeling in het Cananefaats gebied is de grootschalige verkaveling van het landschap en daaropvolgende veranderingen in nederzettingen en materiële cultuur. Dit wordt in vrijwel elke nederzetting waargenomen. Er lijkt sprake te zijn van een vaste maatvoering en regie van bovenaf is ook wel gesuggereerd. Deze suggestie wordt versterkt door de zichtbare militaire aanwezigheid langs de kust en de *municipium*verheffing van Forum Hadriani. Aan de andere kant blijkt uit recent onderzoek dat ook in de noordelijke kuststreken al grootschalige verkavelingen plaatsvonden en dat ook diverse nederzettingen in het noordelijk deel van de archeoregio een vergelijkbare ontwikkeling doormaakten. In hoeverre veranderende natuurlijke omstandigheden (vernatting van het landschap) in deze ontwikkeling een rol spelen is een onderzoeksthema voor de toekomst.

In het noordelijk deel van de archeoregio blijven de nederzettingen in ieder geval tot in de eerste helft van de derde eeuw bestaan. In het Cananefaats gebied is er een groep die tot in het eerste kwart van de derde eeuw doorloopt, en een tot aan het midden van de derde eeuw. Opvallend in de laatste groep is dat verscheidene nederzettingen in materiële zin een hoogtepunt bereiken gedurende het eerste kwart van de derde eeuw. Hierbij kan gerefereerd worden aan de verschillende *porticus*huizen en de *villa* van Rijswijk-de Bult. De ontwikkeling van bewoning en landschap na het verdwijnen van de nederzettingen blijft in nevelen gehuld.

Hoewel maar weinig resultaten van het onderzoek de laat-Romeinse tijd betreffen, is ook hier kenniswinst geboekt. Tot voor kort leek heel West-Nederland, op een enkele vindplaats in het estuarium van de Rijn na, ontvolkt. Het onder-

zoek bij Naaldwijk en Castricum toont aan dat de archeoregio niet leeg was maar bevolkt werd door kleine groepen Germanen. De nederzetting van Castricum-Oosterbuurt is bovendien rijk aan vondsten en voorzien van een indrukwekkende uitleg. Deze nederzetting heeft bovendien de enige laat-Romeinse graven aan het licht gebracht. De bewoning gedurende de vijfde eeuw blijft ongrijpbaar. Pas vanaf de tweede helft van de vijfde eeuw ontstaan de eerste nederzettingen (Katwijk-Zanderij) maar deze passen qua uitleg en materiële cultuur meer bij de vroege middeleeuwen dan de Romeinse tijd.

Het rurale landschap in de middeleeuwen en nieuwe tijd

Ook voor de middeleeuwen en nieuwe tijd is sinds 1997 een grote kenniswinst geboekt. Dit hangt nauw samen met het grote aantal Malta-gerelateerde onderzoeken dat heeft plaatsgevonden. Wel kan geconstateerd worden dat deze kenniswinst niet overal evenwichtig verdeeld is. Deze onevenwichtigheid geldt zowel in tijd als ruimte. Zo heeft de archeologie van de vroege middeleeuwen geprofiteerd van de vele bodemingrepen in het mondingsgebied van de Oude Rijn. Er is op het gebied van nederzettingen meer kenniswinst behaald dan met betrekking tot grafvelden. Grote Malta-gerelateerde projecten als Castricum-Oosterbuurt, Limmen-De Krocht, Bloemendaal-Olmen, Oegstgeest-Rijnsburg en Katwijk-Zanderij, aangevuld met kleinere waarnemingen bij Den Haag (Solleveld) en Naaldwijk (Hoogeland), hebben een indrukwekkende hoeveelheid data opgeleverd. Gecombineerd met de dissertatie van Dijkstra kan gesteld worden dat de archeoregio hierdoor een kennisvoorsprong heeft gekregen ten opzichte van andere gebieden. Of dit toeval is, of een gevolg van bestuurlijke keuzes in het proces van Archeologische Monumentenzorg (AMZ), is niet te achterhalen. Duidelijk is wel dat niet het aantal onderzoeken, maar wel de daaruit behaalde kenniswinst omtrent de vroege middeleeuwen duidelijk hoger is dan die voor de middeleeuwen en nieuwe tijd. Met betrekking tot die periode kan gesteld worden dat er wel zeer veel onderzoeken zijn uitgevoerd maar dat dit eigenlijk alleen in het gebied tussen Velsen en Bergen tot serieuze kenniswinst heeft geleid. Dit geldt dan bijvoor-

beeld voor onze kennis over nederzettingen en verkavelingssystemen (bijvoorbeeld het onderzoek Limmen-De Krocht en Uitgeest-Assum). Het merendeel van de onderzoeken waar middeleeuwse resten bij tevoorschijn komen betreft vooral bijvangst in de vorm van greppels, een waterput en/of enkele stenen funderingen. Uit het Zuid-Hollandse deel van de archeoregio zijn vrijwel geen nederzettingen bekend die uit de volle, late middeleeuwen en/of nieuwe tijd dateren. Ook het aantal onderzoeken naar nieuwe fenomenen als kastelen, molens, stellingen, buitenplaatsen etc. is beperkt gebleven en heeft meestal plaatsgevonden als begeleiding. Mogelijk speelt hierin ook het ontbreken van theoretisch georiënteerde onderzoekskaders een rol. Waar Heidinga als trekker van het Frisia-project een theoretische onderlegger produceerde waardoor het onderzoek naar de vroege middeleeuwen vraaggestuurd kon plaatsvinden, gaat de constatering van Bult en Hallewas, dat er geen vastomlijnd onderzoekskader bestaat voor het archeologisch onderzoek van het kustgebied gedurende de middeleeuwen en nieuwe tijd, voor de latere periodes nog steeds op. Dit lijkt effect te hebben op de afwegingen die gemaakt worden binnen het proces van AMZ. Het is in ieder geval opvallend dat er maar weinig substantiële projecten zijn uitgevoerd met betrekking tot de recentere periode in de archeoregio (dit overigens met uitzondering van de steden Den Haag, Haarlem en Alkmaar). Als gevolg hiervan is dat er voor de periode na ca. 1000 nog steeds een kennisleemte op het gebied van de archeologie van nederzettingen (vooral beneden het Noordzeekanaal), kastelen, kloosters, dorpskernen, grafvelden en buitenplaatsen is. Dit geldt ook voor de studie naar de materiële cultuur. Weliswaar worden met enige regelmaat vondstcomplexen geborgen maar de resultaten worden eigenlijk niet in een breder kader beschreven en vergeleken (bijvoorbeeld met de beter bekende materiaalcomplexen uit de binnensteden).

Het Hollands duingebied: een afgedekt landschap

In grote delen van de archeoregio Hollands duingebied zijn resten ouder dan de late middeleeuwen afgedekt door een totaal nieuw landschap. Het voordeel hiervan is de uitermate

goede conservering van de resten. Het nadeel is dat er vrijwel geen archeologische verwachting van gebieden te formuleren is. Ook zijn er verschillende plekken waar de archeologische resten zo diep begraven liggen dat het maar zeer de vraag is of het (technisch dan wel financieel) haalbaar is om deze te onderzoeken, mochten ze bedreigd worden. Tenslotte is ook het afdekende landschap niet ongeschonden gebleven. Vanaf de negentiende eeuw vond zandwinning plaats (veel plekken dragen het toponiem 'zanderij'). Daarbij zijn veel archeologische resten verloren gegaan, maar het bood ook kansen omdat onbereikbaar geachte resten plotseling wel uitgebreid onderzocht konden worden (bijvoorbeeld op de Zanderij te Katwijk).

Een andere bedreiging vormde de landbouw (met name de bollenteelt) want lange tijd was het gebruikelijk om de zandgronden meer of minder diep om te zetten. Ook hierbij zijn veel archeologische vondsten gedaan in het verleden en zijn veel vindplaatsen verdwenen. Toch blijkt dat dit omzetten niet in alle gevallen het einde is van archeologische potentie (bijvoorbeeld in het geval van de opgraving Bronsgeest in Noordwijk).

Misschien wel de grootste bedreiging van het moment betreft de natuurontwikkeling in die delen waar de archeologie dicht aan het oppervlak ligt. De resultaten van het onderzoek bij Bloemendaal (Groot Olmen) zijn hier een goed voorbeeld van. De vraag is op welke wijze met deze problematiek omgegaan kan worden, temeer omdat grote delen van de archeoregio nog steeds een *black box* zijn.

Vanuit dat gezichtspunt wrekt zich de werkwijze van het huidige bestel dat sterk vindplaatsgericht is. Het gevolg is een grote hoeveelheid bureau-, boor- en proefsleuvenonderzoeken die in potentie veel nieuwe kennis over de relatie tussen bodemgenese en archeologie kunnen aandragen, maar in de praktijk slechts aangewend worden om een potentiële vindplaats te waarderen. Het verdient daarom aanbeveling om met behulp van beschikbare en toekomstige gegevens nadrukkelijker te streven naar paleogeografische landschapsreconstructies als onderlegger voor archeologische waardenkaarten. Een dergelijk initiatief zou dan wel door de gemeentelijke overheden genomen moeten worden.

Introduction

Following the ratification of the European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage, usually referred to as the Valletta Treaty or Malta Convention, a type of contract archaeology has emerged in the Netherlands whereby those parties who are potentially disrupters of the soil must pay for the archaeological study. Since 1998, this type of archaeology has produced a large stream of primary data that has only been analysed and interpreted at the archaeological site level. In 2012, the Dutch Ministry of Education, Culture and Science, represented by the National Cultural Heritage Agency (RCE), initiated a research programme that focuses on filling potential promising knowledge gaps, the so-called *Oogst voor Malta* (Harvest for Malta) programme, with the aim of mapping any knowledge gain and capitalising on it. One of these knowledge gaps concerns a regional study of the Dutch coastal dune archaeological region. An archaeological region is a contiguous area that shows great similarities in terms of landscape genesis. The Dutch dune archaeological region consists of the coastal regions of the provinces of Noord-Holland and Zuid-Holland from the mouth of the river Meuse to just north of the Zeegat van Bergen (Bergen Bay). There, during the Neolithic Period, a range of successive sand strips and sand planes came into existence that on the one hand provided good opportunities for utilisation and habitation, and on the other hand led to the emergence of the current clay and peat landscape in those provinces. Furthermore, the landscape of the archaeological region has a dynamic character as a result of the increasing and decreasing influence of the sea and the large-scale sand dune shifts. The latter led to the emergence of the Jonge Duinen (Young Dunes), which today cover large areas of the archaeological region.

The purpose of the study is to take inventory of the new knowledge of the archaeological manifestations that were published between 1998 and 2013. The majority of this knowledge concerns the so-called grey literature, research reports by archaeological companies and

municipal services that were active within the archaeological region. In addition, a number of survey studies were published in this period that have enhanced our current views, such as dissertations and elaborations of previous studies. These have been included in the inventory as well. First, an opinion needed to be formed based on the inventory as to whether it is safe to speak of knowledge gain, or even substantial knowledge gain, and whether this can serve to fill existing knowledge gaps. In addition, the framework for a synthesis of the archaeological region's habitation history had to be written, outlining new windows of study. It was decided to structure the study following archaeological periods, from the Neolithic to the Late Middle Ages. The study design is further explained in Chapter 1. Chapter 2 highlights the research methodology and Chapter 3 contains an introduction into the landscape genesis of the area. Chapters 4 through 6 include the results of the periodical research, while Chapter 7 pays attention to long-term history, conclusions and future research questions that appear to be of interest for the Dutch dune area.

Methodology and landscape genesis

For the benefit of the study, the archaeological region has been divided into sub-regions that form a unity both in terms of their current borders, including municipal borders, and with regard to their landscape features. It was decided not to include in the study the archaeology of the Dutch cities in the area because its analysis would require a different methodology from the one used for the other archaeological data.

The following sub-regions were distinguished: the sand strip landscape between the mouth of the Meuse and the municipality of The Hague; the dune area between The Hague and the town of Wassenaar; the estuary of the river Rhine; the sand strip landscape between the town of Noordwijk up to the mouth of the Oer-IJ; and the Oer-IJ estuary up to Bergen Bay.

Since the area is characterised by a dynamic landscape genesis, the inventoried data has been linked to palaeographic reconstructions. As a point of departure, the Archis2 system was used, complemented with data from DANS-

EASY, municipal archaeological departments, universities, and excavation companies. The reports were classified, coded and placed in a data file with their own unique tracking number, enabling the quick generation of location plans. After the plans had been produced, an approach for the analysis of the periods was formulated. For the prehistoric period, the relatively low number of sites as well as their spread has resulted in a, sometimes short, description of the complete archaeological stock per sub-region. However, this was different for the Roman period, the Middle Ages and Modern History, where the amount of data required choices to be made. In doing so, special attention was paid to the larger and more valuable studies, the so-called key sites. By producing a detailed description of these, using the other research results as complementary material, it was possible to paint a picture of the habitational development.

The analysis of the reports showed that by no means archaeology is abreast of all developments in physical geography, both old and new. The latter field of study earlier bade farewell to the model of transgression and regression of the sea level, the so-called Calais and Dunkerque phases, which has been very influential within archaeology. Instead, one nowadays assumes that the relative rise of sea levels, as well as the forming of dunes and its impact on the landscape, should rather be studied and described from a regional perspective.

Prehistory on the sand strips

One of the observations for all the main periods was that, in the pre-Malta period, there was hardly any insight into prehistoric settlements, and their spatial design and location in the coastal area. There are several explanations for this. The small-scale character of archaeological research - often conducted in emergency situations - far-reaching urbanisation and the digging up or conversion of dune areas for agricultural purposes have been long since mentioned. In places where relatively large-scale, project-based studies were conducted during the formative years preceding Malta, large publication backlogs exist, for the area

surrounding the town of Velsen, among others. Particularly true for the prehistoric period is that the development of an area for utilisation and habitation is closely connected to its landscape genesis. The oldest finds - Palaeolithic and Mesolithic - for instance, predominantly originate from the marine area (development of the Nieuwe Maasvlakte). Also, a correlation exists between the dating of the separate sand strip complexes and data on habitation. The striking concentration of Vlaardingencultuur sites in the area between the mouth of the Meuse and the city of The Hague for instance, can be explained on the basis of the current palaeographical reconstructions.

During the period between 1997 and the present, occasionally spectacular new knowledge was gathered about the various aspects of habitation and land use for a specific period or area. A good example of this is the area between the mouth of the Meuse and Rhine estuary, particularly in and immediately around The Hague, where the research into the Middle Neolithic (towns of Ypenburg and Schipluiden) is booming. By a freak of nature, the fossil coastal landscape, including traces and finds, have been preserved and could be intensively studied within the Malta framework. Simultaneously, various sites from the late Neolithic and Bronze Age were unearthed there. In the mouth of the Rhine itself and the chain of dunes up to the mouth of the Oer-IJ, a lot less has happened, while the results from the latter area did produce a large quantity of new knowledge, at Velsbroekpolder, among other places.

The rise of the sea level in the estuaries has resulted in the preservation of habitation levels in between sand, clay or peat layers. Strictly speaking, the Malta studies on the edges of the Dutch dunes have relatively produced only limited results compared to the studies in the clay and peat areas, for instance in the mouth of the Meuse.

In terms of prehistoric habitation during the 'sand strip period,' it is becoming ever clearer that the sites that still contain archaeological soil relics are not to be found in the central parts of the individual sand strips but, as a result of soil degradation, on their fringes. Obviously, this does not apply to those sand strips that have been covered with layers of often metres-thick young dune sand and have therefore escaped the forces of erosion as well as those

of recent human intervention. However, here, the possibilities to perform area-covering field studies of reasonable proportions are limited.

With respect to archaeological manifestations of settlements, yards, farms and other complex types from specific periods, progress was made especially in The Hague region. This particularly applies to the knowledge of the first building structures from the Middle and Late Neolithic, the Middle Bronze Age and the Middle and Late Iron Age. But in order to be able to make statements about the continuity of habitation, the lifespan of the houses, the design of the yards, the location of the arable land in relation to the settlements - to name a few aspects - the new data is absolutely insufficient. Even the (absolute) dating often cannot be determined with certainty. However, the discovery of small burial fields dating from the Late Bronze Age and possibly the Middle Iron Age, at St. Hubertusviaduct and Kijkduinpark respectively, shows that over time more insight can be gained in this aspect of society in Late Prehistory. Grave structures dating from the Middle Bronze Age near Heiloo in the northern sand strip area have opened new perspectives as well. Therefore, the image that emerges from the inventory is positive at the level of the archaeological region as a whole. However, once we zoom in on subsectors and individual periods the results remain fragmented, making it impossible - as yet - to paint a coherent picture of locational choices in the past and the development of the man-made landscape. Partly, this has to do with the intensity of the studies; partly it is the result of having to work in covered landscapes.

At the fringes of the Roman Empire

The arrival of Roman troops resulted in a dichotomy of the archaeological region. The mouth of the Rhine formed the border between the *civitas* of the Cananefates (Roman) in the south and a non-Roman part (Germanic) north of it. The exception to this is a short period - the 1st century A.D. - during which Fort Flevum (Velsen) was active in the mouth of the Oer-IJ estuary, and with it the system of the rivers Vecht and Angstel. The presence

of this *castellum* has generated an influx of (first-century) Roman finds in Germanic settlements, which complicates the analysis of the relationships between the Germanic tribes north of the Limes and the Roman Empire, as it is difficult to establish where the Roman finds in the settlement area originate from. The infrastructural works by the Roman authorities, especially along the Old Rhine, have influenced the choice of locations.

Studies of sites dating from the Roman period have generated a sizeable gain in knowledge during the period of Malta-related research. This is partly the result of direct soil interference - new projects that were carried out - but is also related to the various initiatives aimed at eliminating backlogs in the run up to the implementation of the Treaty, when work was already being carried out in the spirit of the Treaty, so to speak.

The Roman period is subdivided in the Early Roman Period (until 70 A.D.), the Middle Roman Period (70 - 270 A.D.) and the Late Roman Period (270 - 450 A.D.). The extent of the knowledge gain for these three periods differs. It was established for instance that several sites in the archaeological region date back to the Late Iron Age/Early Roman Period, although the physical proof of this in the form of settlements and burial sites is still poor. Furthermore, it appears as if the settlement development for the archaeological region both south and north of the Rhine does not differ a great deal from the preceding period. With the exception of a few Roman finds, this applies to the material culture to a large extent as well, as it reveals a strong relationship between the southern and northern parts of the archaeological region: the earthenware is in keeping with that of the northern coastal area in terms of development and style. As of the middle of the 1st century, the military influence appears to be manifesting itself in the mouth of the Rhine. The abundance of materials that found its way to the settlements north of the Rhine, especially after the Castellum Flevum had been abandoned in the 1st century, makes it difficult to study the relationship between Roman authority and the tribes in the northern part of the archaeological region.

The study produced the most sizeable knowledge gain with regard to the Middle Roman Period. This is the period when most

of the settlements in the Roman part of the archaeological region show substantial growth, and new infrastructure emerges. It is noticeable that compared to the rivers area growth and development continue until the first half of the 3rd century. Although there appears to be continuity in habitation from the Late Iron Age to the Early Roman Period the settlements in the civitas of the Cananefates tend to emerge around the middle of the 1st century. For the region north of the Rhine, this emergence appears to happen slightly later, i.e. by the end of the 1st century.

A remarkable development in the Cananefates area is the large-scale landscape parcelling and the subsequent changes in settlement layout and material culture, which can be seen in practically every settlement. There appears to be use of fixed measurements and even, some have suggested, top-down control. This suggestion is substantiated by the visible military presence along the coast and the elevation of Forum Hadriani to *municipium*. On the other hand, recent studies have shown that large-scale parcelling also took place in the northern coastal areas and that several settlements in the northern part of the archaeological region underwent a similar development. The extent to which changing natural circumstances have played a role in this development, such as the landscape becoming wetter, would be an excellent topic for future research.

In the northern part of the archaeological region, the settlements remain in existence until at least the first half of the 3rd century. In the Cananefate area, one group remains until the first quarter of the 3rd century, while another remains until the middle of the 3rd. It is striking that several settlements of the latter group reach their zenith in material terms during the first quarter of the 3rd century. In this context, reference can be made to the various *porticus* houses and the *villa* of Rijswijk-de Bult. The developments in terms of habitation and landscape after the disappearance of the settlements remains shrouded in mystery. Although only few of the research results concern the Late Roman period, more knowledge was gained in this area as well. Until recently, it seemed as if the whole of the western Netherlands had been depopulated with the exception of one or two sites in the Rhine estuary. However, research conducted

at Naaldwijk and Castricum shows that the archaeological region was not empty, but was populated by small groups of Germans. In addition, the Castricum-Oosterbuurt settlement is rich in finds and has an impressive layout, as well as having produced the only Late Roman graves.

Habitation during the 5th century remains rather elusive. Only from the second half of the 5th century onwards, the first settlements emerge (Katwijk-Zanderij). These however, are more in tune with the Early Middle Ages than with the Roman period in terms of layout and material culture.

The rural landscape in the Middle Ages and Modern History

Much knowledge has been gained for both the Middle Ages and Modern History since 1997. This is closely connected to the large number of Malta-related studies that have been carried out, although it must be said that this knowledge gain is unevenly distributed across both time and space. The large number of soil interventions in the Old Rhine estuary, for instance, has benefitted the archaeology of the Early Middle Ages, whereas more knowledge has been gained in the area of settlements than with regard to burial fields. Large, Malta-related projects such as Castricum-Oosterbuurt, Limmen-De Krocht, Bloemendaal-Olmen, Oegstgeest-Rijnsburg and Katwijk-Zanderij, complemented by smaller observations near The Hague (Solleveld) and Naaldwijk (Hoogeland), have produced an impressive volume of data. Because of this, and taking Dijkstra's dissertation into account, it can be said that this archaeological region has gained a knowledge lead over other areas. It can no longer be determined whether this is a coincidence or a result of the administrative choices in the AMZ process, Archeologische Monumentenzorg (Archaeological Heritage). It is evident however that it is the knowledge that was gained from research projects, rather than the number of them, that is clearly higher for the Early Middle Ages than for the Middle Ages and Modern History. With regard to that period, one can argue that a great many research projects have been conducted but that these

have only led to serious knowledge gain for the area between Velsen and Bergen. An example of this would be our knowledge of settlements and parcelling systems (the Limmen-De Krocht and Uitgeest-Assum research projects). The majority of medieval remains that are unearthed during studies concern by-catch in the form of ditches, the odd water well and/or some stone foundations. From the Zuid-Holland part of the archaeological region, there are hardly any settlement remains that date from the High or Late Middle Ages, and/or from Modern History. Also, the number of studies into new phenomena such as castles, mills, fortifications, country houses etc. has remained limited and these were usually conducted as a side line. Possibly, the absence of theoretically-oriented research frameworks also played a role in this. Whereas Heidinga, the driving force behind the Frisia project, produced a theoretical basis that enabled the studies into the Early Middle Ages to be conducted on a demand-driven basis, Bult and Hallewas' observation that no clear framework exists for the archaeological studies of the coastal area during the Middle Ages and Modern History still holds true for the later periods. This seems to be influencing the comparative assessments that are being made within the AMZ process. Anyway, it is striking that only few substantial projects were conducted with regard to the more recent period in the archaeological region, that is, with the exception of the cities of The Hague, Haarlem and Alkmaar. As a result of this, there still exists a lack of knowledge about the archaeology of settlements (especially south of the North Sea Channel), castles, monasteries, village centres, burial fields and country houses for the period after about 1000 A.D. The same applies to the studies into the material culture. Although regularly finds complexes are being recovered, their results are hardly described in a wider context or compared, for instance with the more familiar materials complexes of the inner cities.

The Dutch Dunes Area: a covered landscape

In large parts of the Dutch Dunes archaeological region, remains that are older than the Late Middle Ages have been covered with a

completely new landscape. On the positive side, this has resulted in excellent preservation of the remains. The downside is that it is hardly possible to formulate an archaeological expectation for an area. Also, there are several places where the archaeological remains are buried so deep that it is doubtful whether it would be feasible, both technically and financially, to study them should they come under threat. Finally, the covering landscape itself has not remained unscathed; since in the 19th century, sand has been extracted from it (hence the "zanderij" (sand quarry) toponym of many places). Many archaeological remains were lost in the process, but it also offered opportunities, as remains that were thought to be out of reach all of a sudden could be extensively studied, such as at the Zanderij in Katwijk.

Agriculture has posed another threat, especially the bulb growing industry, since for a long time it was common practice to replace the sandy soil to a greater or lesser depth. This also resulted in many archaeological finds and sites being lost in the past. However, this habit of soil replacement doesn't always signal the end of the archaeological options. The Bronsgeest dig in Noordwijk is an excellent example of this. Possibly the greatest threat at the moment is the development of nature conservation areas in places where archaeology lies close to the surface. The results of the studies near Bloemendaal (Groot Olmen) are a good example of this. The question is how to deal with these problems, especially since large parts of the archaeological region are still a 'black box.' From this perspective, the *modus operandi* of the current system seems to be counterproductive, as it is strongly site-focused. This results in a great many desk, drill, and test trench studies and research that could potentially generate a great deal of new knowledge about the relationship between soil genesis and archaeology, but that in practice are used only to appraise potential sites. It is therefore appropriate, using already available and future data, to more forcefully strive towards palaeographic landscape reconstructions as a basis for archaeological value maps. Such an initiative should however be taken by the municipal authorities.

1.1 Het ongekende landschap

In deze studie staat de archeologie van de archeoregio Hollands duingebied centraal. Deze archeoregio omvat een groot deel van de kuststrook van de provincies Zuid- en Noord-Holland vanaf de monding van de Maas tot aan Bergen. Het betreft een strook waarvan de ondergrond vooral bestaat uit zandgronden (de Oude en Jonge Duinen) afgewisseld door veen en kleipakketten in de lagere delen. Hoewel er zeker archeologisch onderzoek is uitgevoerd bestaat de indruk dat we nog maar weinig weten over de bewoningsgeschiedenis van deze archeoregio. Deels hangt dit mogelijk samen met een afwezigheid van synthetiserende studies, deels komt het ook omdat latere duinvorming een groot deel van de archeoregio heeft afgedekt. Daar komt nog bij dat veel delen zijn omgezet voor de bollenteelt.

Toch is er de afgelopen jaren ook veel gebeurd. Het aantal vondstmeldingen is aanzienlijk en men kan zich afvragen in hoeverre de bovenstaande constatering met betrekking tot de archeoregio niet te negatief geformuleerd zijn. Wanneer we namelijk de kans krijgen om archeologische resten in de bodem te bestuderen dan blijkt de bijzondere waarde van dit erfgoed in dit gebied. De landschappelijke geïmpacteerdheid en de deels natte omstandigheden aan de 'randen' van de strandwallen bieden vaak een zeer gedetailleerd beeld van het verleden. Dit geeft aan dat een synthetiserende studie wel degelijk een belangrijke aanvulling kan blijken te zijn op onze kennis over de bewoningsgeschiedenis van West-Nederland.

Wel moeten we in het achterhoofd blijven houden dat het afgedekte landschap tot beperkingen leidt. Anders dan in bijvoorbeeld het rivierengebied is het op veel plaatsen niet tot nauwelijks mogelijk om met behulp van aanvullend (boor)onderzoek de geomorfologie gedetailleerd in kaart te brengen, temeer omdat ook de geologische kaart van het gebied nooit volledig gepubliceerd is. Dat maakt de informatie afkomstig van archeologisch onderzoek enerzijds bijzonder waardevol maar anderzijds complex in zijn interpretatie. Voor de archeoloog is het niet zelden een verrassing wat er naar boven komt en het gebrek aan goede geomorfologische kennis bemoeilijkt extrapolaties.

In deze studie wordt nog eens kritisch naar de archeoregio gekeken. Doel is een evaluatie en analyse van de opgravingsgegevens die in de periode tussen 1997 en 2013 verzameld zijn. Daarbij worden de resultaten afgezet tegen de kennis van toen en zal worden nagegaan in hoeverre de bewoningsgeschiedenis van dit afgedekte landschap nog onbekend terrein is. De studie is een bouwsteen in het programma Oogst voor Malta dat door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is opgezet met als doel gesignaleerde kennislacunes te evalueren aan de hand van recent uitgevoerd onderzoek en daar waar mogelijk te synthetiseren (zie par. 2.2).

1.2 Centrale vraagstelling

1.2.1 Het landschap van de strandwallen als corridor in nat Nederland?

Hoewel een groot deel van de kennis over de archeologie van het strandwallenlandschap verborgen ligt onder de huidige Jonge Duinen, blijkt regelmatig de rijkdom en potentie van het gebied tijdens archeologisch veldonderzoek. Het landschapstype is het dichtst en langst bevoord van alle landschapseenheden in het lage West-Nederland. Verondersteld kan worden dat de aaneengesloten hoge ligging als noord-zuid georiënteerde corridor een onmisbare schakel vormde in de inrichting van culturele netwerken die zijn weerslag heeft gehad op de bewoningsgeschiedenis van het gebied. De vraag is dan ook of en in welke mate de nederzettingvorm en de materiële cultuur van samenlevingen vanaf de (late) prehistorie tot in de vroege middeleeuwen van zuid naar noord (grote) overeenkomsten vertonen.

Een bijzonder aspect van het Hollands duingebied is dat dit landschap op verschillende plaatsen doorbroken wordt door de uitmonding van verschillende rivier(armen) van de Nederlandse delta. De voornaamste betreffen de Maasmonding, de monding van de Rijn en de monding van het Oer-IJ/Zeegat van Bergen. Deze rivieren speelden een belangrijke rol in de oost-west verbindingen en vormden zo de schakel tussen het pleistocene achterland en de noord-zuid corridor van het strandwallenlandschap. Tegelijkertijd is voor verschillende

Afb. 1.1 Duinprofiel in de Katwijkse Zandrij, naar gravure van J. le Francq van Berkhey, 1769: *Natuurlijke Historie van Holland*, Amsterdam, hoofdstuk 2, 52. Bron: Van der Velde 2008.

tijdsperiodes vastgesteld dat deze mondingen ook van grote betekenis zijn geweest in politieke zin (bijvoorbeeld de Oude Rijn als grens van het Romeinse rijk in de Romeinse tijd) en als onderdeel van internationale culturele netwerken (bijvoorbeeld gedurende de vroege middeleeuwen). Op basis van de beschikbare informatie kan onderzocht worden in hoeverre het bewoningslandschap in en rondom de riviermondingen, inclusief de daarbij aangetroffen materiële cultuur, overeenkomt dan wel verschilt van die in de overige delen van het strandwallenlandschap.

Een punt van aandacht is de vraag of de ligging van politieke grenzen (zoals die van de limes) geleid heeft tot verschillen in inrichting van het bewoningslandschap en materiële cultuur, en in hoeverre dit heeft doorgewerkt tot in latere periodes.

De studie naar de langetermijngeschiedenis van het Hollands duingebied zal dan ook vanuit dit perspectief van 'kruisende assen' plaatsvinden. Hieraan gerelateerde onderzoeksvragen betreffen de 'herkomsttrichting' van het culturele (politieke) netwerk in relatie tot het achterland vanaf het neolithicum en de rol van culturele netwerken in de bewoningsgeschiedenis sindsdien.

Ook kan hiermee een kader worden geschapen voor toekomstig onderzoek met betrekking tot vraagstellingen naar aanleiding van de rol en betekenis van de deltaligging van het Hollands duingebied in (inter)nationale context.

1.2.2 De relatie tussen het continu veranderende landschap en de bewoningsmogelijkheden

Hoewel het klassieke model van de Calais- en Duinkerketransgressies en de synchroon over het hele duingebied voorkomende stuifzandfasen, afgewisseld door vegetatieniveaus/veenlagen, alweer langere tijd achter ons ligt, is een korte evaluatie van dit 'klimaatparadigma' relevant bij het bekijken van het nieuwe Malta-onderzoek (afb. 1.1).

Dit betekent dat er aandacht moet uitgaan naar mogelijk alternatieve regionale wetmatigheden in de duinstratigrafieën die van invloed kunnen zijn geweest op de bewoonbaarheid of economische bruikbaarheid van delen van het Hollands duingebied.

Het verlaten van het transgressie-/overstui- vingsparadigma betekent natuurlijk niet dat de overstromingsperioden in de riviermonden van de baan zijn. Maar wel dat per riviermond reke- ning moet worden gehouden met een *afwijkende* diachrone ontwikkeling van het mariene/estu- ariene landschap. Deze overstromingsgebieden kunnen invloed hebben op de lokale strandwa- leconomie, zeker als die juist gebaseerd was op de exploitatie van verschillende landschapstyp- en. Denk bijvoorbeeld aan Midden-Delfland als ‘achterland’ van Forum Hadriani gedurende de Romeinse tijd.

Bij de analyse van de Malta-onderzoeken vraagt dus de datering van de *lokale/regionale* duin- stratigrafie (natte/droge fasen) in relatie tot de sedimentatieontwikkeling in de estuaria om aandacht om de resultaten op het niveau van het kustgebied als geheel te kunnen begrijpen en interpreteren.

1.2.3 Onderzoeksvragen met betrekking tot een nieuwe Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA)

In deze studie wordt aan de hand van de resul- taten van eerder verricht onderzoek voor de be- treffende periodes een antwoord geformuleerd op een basisniveau.

Het betreft de volgende hoofd- en deelvragen:

- Wat is de archeologische verschijningsvorm van nederzettingen, erven, boerderijen en andere complextypen uit de diverse perioden?
- Wat is de relatie tussen bewoning, het landschap en andere archeologische fenomenen (akkers, begravingen, wegen etc.)?
- Welke veranderingen treden er in tijd en ruimte op en wat is daarvan de oorzaak?

A Bewoning

- Hoe vond de kolonisatie en de bewoning van het duingebied vanaf het midden-neolithicum plaats?
- Is er sprake van een gebiedseigen bewoningsdynamiek op de diverse strandwallen en duinenrijen?
- Is er sprake van een verandering, en hoe kan deze gekenmerkt worden, in de locatie van bewoning tussen de late bronstijd en midden-

ijzertijd (veranderend landschap, verdrinking/ stijging grondwater, stuifduinen)?

- Hoe vond de kolonisatie van de overstoven strandvlaktes plaats?
- Is er voor de Romeinse tijd sprake van een verandering in de hiërarchie van nederzettingen, naar meer structurering? (specifiek slechts beperkte aandacht verdient de Romeinse militaire structuur op dit punt);
- Is er, nog steeds, sprake van een bewoningshiaat in de laat-Romeinse tijd - vroege middeleeuwen?
- Hoe verliep de kolonisatie van de Jonge Duinen in de loop van de middeleeuwen?
- Is er een verandering in locatiekeuze voor wat betreft de dorpen in de loop van middeleeuwen (dorpen verplaatsen)?

B Ontstaan en ontwikkeling van het (cultuur) landschap & locatiekeuze

- Wat is de ontwikkeling en (on)bruikbaarheid van het landschap? Ofwel: locatiekeuze;
- Wat is de ontwikkeling van het natuurlijke landschap? Kunnen modellen van geologie en vegetatie genuanceerd en geregionaliseerd worden?
- Wat is de invloed en de reactie van de mens op de veranderingen in het landschap (verstuingen, vernatting, duinontwikkeling, kusterosie, infrastructuur, waterbeheer) door de tijd heen?

C Economie, land- en watergebruik & materiële cultuur

- Is er sprake van een toenemende betekenis van landbouw en veeteelt (ten opzichte van jacht/visvangst) in de loop van de late prehistorie?
- Waar bevonden zich in de bronstijd en ijzertijd de akkers (in relatie tot het natuurlijk landschap en de nederzettingen) en wat verbouwde men?
- Wat was de invloed van de Romeinse machtsstructuur op de bestaanseconomie?
- Welke veranderingen in grondbezit (in relatie voedselproductie, ontginningen) kunnen er worden vastgesteld in de Romeinse tijd en middeleeuwen?

Op basis van de antwoorden en de analyse van kenniskansen en kennisleemten worden nieuwe thema's geformuleerd die in combinatie met een heranalyse van de bestaande NOaA-

hoofdstukken dient te leiden tot een nieuw raamwerk voor dezelfde NOaA (versie 2.0).

1.3 De opbouw van deze studie

De archeoregio is ten behoeve van het onderzoek in verschillende landschappelijke eenheden opgedeeld. Hierdoor wordt het mogelijk om zowel het eigen karakter van de bewoningsgeschiedenis per deelgebied in kaart te brengen, als ook de deelgebieden onderling te vergelijken met betrekking tot de voorraad archeologie, de bijbehorende stand van kennis, maar ook de onderzoekslacunes (hoofdstuk 2). Wel kan er gedebatteerd worden over de begrenzing van de zones, die mogelijk meer verschil suggereert dan in werkelijkheid het geval geweest kan zijn.

Om tot een goed en zo compleet mogelijk databestand te komen is een analyse gemaakt van de verschillende databestanden (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, DANS-EASY, gemeentelijke diensten, en archieven van opgravingsbedrijven). Het bleek niet gemakkelijk om een volledig beeld te krijgen aangezien nergens een volledig bestand aan beschikbare rapportages voorhanden was. De verantwoording en eerste analyse van deze zoektocht wordt beschreven in hoofdstuk 2. Hier vindt een analyse plaats van de beschikbare archeologische data gerangschikt naar periode, gemeente, deelgebied en archeologische verschijningsvorm. Aan de basis hiervan staan de onderzoeksmeldingsnummers afkomstig van Archisz. Aan de hand van de verzamelde literatuur worden kennismatrixen gepresenteerd en een literatuuroverzicht genereerd, waardoor gebruikers de bekende data op een eenvoudige manier kunnen ontsluiten. Omdat hier ook veel met kaartbeelden wordt gewerkt biedt dit hoofdstuk ook een ruimtelijke (visuele) ingang in de spreiding van kennis over de archeoregio.

Cruciaal voor een beter begrip van de bewoningsgeschiedenis van de archeoregio is kennis over de ontwikkeling en opbouw van de ondergrond (hoofdstuk 3). Weinig landschappen zijn door de tijden heen zo veranderlijk geweest. Het was echter niet de bedoeling om de genese van dit studiegebied tot in detail te beschrijven, zeker nu recentelijk enkele paleogeografische overzichtskaarten inclusief een verantwoording beschikbaar zijn gekomen.¹ Wel wordt de

geschiedenis van het onderzoek en de huidige stand van kennis geduid.

De hoofdstukken 4 tot en met 6 bevatten een analyse van de onderzoeksresultaten gerangschikt per periode (prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen/nieuwe tijd) en deelgebied. De hoofdstukken beginnen met een schets van de stand van kennis in 1997, het moment dat de aan het Verdrag van Malta gerelateerde archeologie aanvangt. Aangezien er geen overzichten bestaan uit die periode moest deze eerst gereconstrueerd worden, bijvoorbeeld aan de hand van de archeologische kronieken en de hoofdstukken uit de eerste Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA). Vooral met betrekking tot het laatste was dat complex, aangezien deze hoofdstukken tussen 2005 en 2009 geschreven zijn en daardoor al kenniswinst meenemen die gedeeltelijk valt binnen de te onderzoeken tijdsperiode. Vervolgens zijn de archeologische verschijningsvormen beschreven. Daarbij moesten keuzes gemaakt worden die van invloed blijken op de wijze waarop de data beschreven en geïnterpreteerd zijn.

De prehistorie (hoofdstuk 4) betreft een lange periode met relatief weinig data. De beschrijving en interpretatie van data in dit hoofdstuk en dat over de Romeinse tijd en middeleeuwen loopt daarom op veel punten uiteen. Wanneer deze periode onderverdeeld werd naar deelgebieden en tijdperken bleek dat er soms maar weinig nieuwe kennis overbleef. Het gevolg is een diffuser beeld waar uitgebreidere beschrijvingen worden afgewisseld door bijkans lege paragrafen en zelfs de vondst van een handvol scherven betekenisvol kan blijken voor een beter begrip van de periode.

De Romeinse tijd en middeleeuwen/nieuwe tijd daarentegen (hoofdstukken 5 en 6), kenmerken zich door een veelheid aan data die vraagt om een globale beschrijving waarin afgewogen keuzes gemaakt moeten worden. Daar is gekozen voor een verhalender opzet waarbij per deelgebied kenmerkende opgravingen (sleutelsites) beschreven zijn die naar oordeel van de auteur typerend zijn voor het bestaande beeld. Andere opgravingen en waarnemingen zijn daarbij gebruikt om de analyse van deze sleutelsites aan te vullen dan wel te nuanceren. Hierdoor ontstaat inzicht in de kwaliteit van de beschikbare data. Daarnaast is geprobeerd om de resultaten te relateren aan de historische veranderingen die de archeoregio gedurende de periode doormaakt.

¹ Vos 2015.

Te denken valt aan het ontstaan van de limes en de ontwikkeling van steden. De laatste groep is overigens wel meegenomen in de analyse van de data (hoofdstuk 2) maar niet in de beschrijving van de toegenomen kenniswinst. Een studie hiervan valt buiten de onderzoeksopdracht en is vooral zinvol wanneer de ontwikkeling en betekenis van steden als Alkmaar, Haarlem, Leiden en Den Haag (hier als stedelijke context beschouwd ondanks dat de nederzetting nooit stadsrechten heeft gehad) wordt afgezet en in samenhang wordt bestudeerd met de andere Hollandse steden. Elk van de hoofdstukken wordt afgesloten met een paragraaf waarin de bovenstaande vraagstellingen (par. 1.2.3) worden beantwoord.

In hoofdstuk 7 ten slotte, staat de langetermijn-

geschiedenis van de archeoregio centraal. Op basis van de nieuwe inzichten worden de hoofdlijnen geschetst waarbij de in paragraaf 1.2.1 en 1.2.2 geformuleerde vraagstellingen centraal staan. Daarnaast bevat dit hoofdstuk ook een analyse van bestaande kennisleemtes en potentieel waardevolle onderzoeksthema's op basis waarvan een nieuwe versie van de NOaA vormgegeven zou kunnen worden.

Ten slotte wordt aandacht besteed aan de wijze waarop (idealiter) archeologisch onderzoek in deze archeoregio plaats zou moeten vinden.

De auteurs maken zich daarbij vooral zorgen over het grote aantal kleine onderzoeken in de archeoregio zonder actuele vraagstelling en de geringe meerwaarde die deze op dit moment dientengevolge hebben voor de studie ervan.

2 Projectopzet en inventarisatie Malta-rapporten

R.M. van Heeringen & R. Schrijvers

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat allereerst in op het kader waarbinnen de synthese is geschreven (par. 2.2). Daarna wordt in paragraaf 2.3 het projectgebied nader begreep. Vervolgens wordt de inventarisatie van de rapporten geoperationaliseerd en verantwoord (par. 2.4). Hiertoe is onder andere een database ingericht (par. 2.5). Het product van de inventarisatiefase is een bestand van Malta-rapporten, dat bruikbaar en beschikbaar is in het licht van de opdracht. Dit bestand wordt kort tegen het licht gehouden in paragraaf 2.6, onder ander voor wat betreft de onderzoeksintensiteit en de voorkomende complextypen per archeologische periode. Tot slot wordt via referentietabellen een gedetailleerd inzicht gegeven in het bestand aan Malta-rapportages (par. 2.7) en worden de vindplaatsen per periode op paleogeografische ondergronden getoond in een atlasdeel (par. 2.8). De referentietabellen en het atlasdeel zijn achter in het rapport opgenomen.

2.2 Proces

De voorliggende synthese *Hollands duingebied* maakt onderdeel uit van in totaal zeven syntheses, die in het project *Oogst voor Malta* zijn voorzien in het kader van het *Programma Kenniskaart Archeologie* dat door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2012 is geformuleerd.² De synthetiserende studie over het Hollands duingebied is gebaseerd op de in juni 2013 als offerteaanvraag geformuleerde opdracht.³ Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gesignaleerd dat het essentieel is voor selectiever en beter Malta-onderzoek en een blijvend actuele Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA 2.0), dat de Archeologische MonumentenZorgcyclus (AMZ-cyclus) goed gaat draaien en dat uit Malta-onderzoeken wordt geoogst en geleerd. Op dit moment stagneert naar zeggen de AMZ-cyclus op het onderdeel 'interpretatie en synthese' (beelden van het verleden). In het kader van het Oogst voor Malta-project worden daarom de rapportages van Malta-onderzoek (in het bijzonder opgravingen en proefsleuven) geanalyseerd en

gesynthetiseerd, zodat antwoorden op vragen uit de NOaA kunnen worden gegeven, nieuwe vragen kunnen worden geformuleerd en het beeld van de geschiedenis van Nederland geactualiseerd kan worden. Het Hollands duingebied is een van de door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geformuleerde kenniskansen.⁴ Volgens de Archeologiebalans 2002 geldt voor het gebied een grote, vrij algemene geografische kennislacune. De synthetiserende analyse heeft tot doel de grote hoeveelheid gegevens uit archeologische basisrapportages in samenhang te analyseren teneinde de geografische kennislacune op te vullen. Met de resultaten kunnen wetenschappelijke vragen worden geformuleerd die voortbouwen op de gene die in de periode 2005-2008 in de NOaA-hoofdstukken 11 (De vroege prehistorie), 14 (De late prehistorie in West-Nederland), 15 (Het West-Nederlandse kustgebied in de Romeinse tijd) en 16 (De middeleeuwen en vroegmoderne tijd) zijn gesteld.⁵ De nieuwe inzichten over de diachrone bewoningsgeschiedenis op hoofdlijnen die is verkregen uit de Oogst voor Malta-synthese, vormt de input voor de vernieuwing van de NOaA. Deze heeft sinds kort de vorm van een flexibel *web-based* informatiesysteem met een hiërarchische, modulaire opbouw: de NOaA 2.0.⁶ Het synthetiserende onderzoek van het Hollands duingebied genereert nieuwe kennis voor geselecteerde kennisthema's in de nieuwe NOaA, waarbij het specifiek gaat om hoofdstuk 1 (ontstaan en ontwikkeling van het (cultuur) landschap), hoofdstuk 2 (bewoning), hoofdstuk 4 (economie, land- en watergebruik), hoofdstuk 5 (locatiekeuze) en hoofdstuk 10 (materiële cultuur).⁷

2.3 Projectgebied

Wanneer de begrenzing van de archeoregio Hollands duingebied wordt geconfronteerd met de verbreiding van het strandwallen- en oude duinlandschap, dan omsluit deze dit landschap niet in zijn geheel. Zo vallen bijvoorbeeld delen bij Haarlem, Castricum en Alkmaar erbuiten. Daarnaast omvat de archeoregio ook gebieden die tot de riviermondingen of estuaria behoren, zoals in de omgeving van de gemeente Westland (Maasmond), de gemeente Leiden (monding Oude Rijn) en in de omgeving van

² Zie: www.cultureelerfgoed.nl.

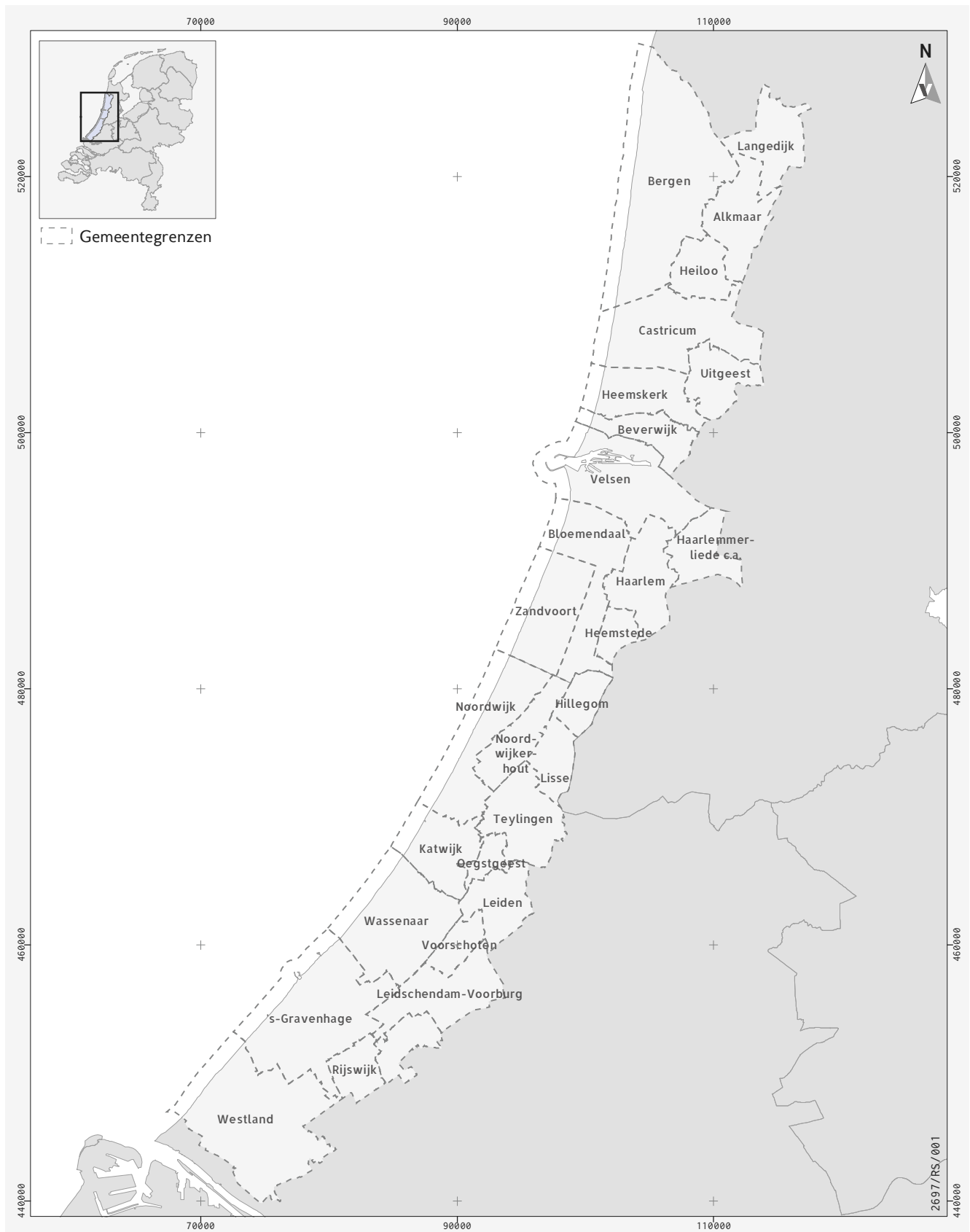
³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2013.

⁴ De Groot & Groenewoudt 2013, kenniskans 3: Hollands duingebied.

⁵ Bult et al. 2006; Deeben et al. 2006; Van Heeringen & Koot 2005; Van Londen & De Ridder 2008.

⁶ De NOaA 2.0 is vanaf april 2016 te raadplegen op www.archeologiein nederland.nl.

⁷ De hoofdstukken 3 (begraving), 6 (gemeenschap en samenleving), 7 (rituele praktijken), 8 (lange termijn perspectief) en 9 (krijgsgeschiedenis) zijn niet geselecteerd.

Afb. 2.1 Het projectgebied op basis van het grondgebied van de 28 gemeenten binnen de provincies Zuid-Holland en Noord-Holland, waarbinnen het Hollands duingebied valt.

de gemeente Castricum (het voormalige Oer-IJ estuarium). Bij de inventarisatie is ervoor gekozen uit te gaan van het grondgebied van de gemeenten *waarbinnen* de archeoregio Hollands duingebied valt. De keuze voor gemeentegrenzen vergemakkelijkt de inventarisatie van rapporten en maakt een verwijzing naar specifieke onderzoekslocaties binnen de desbetreffende gemeenten mogelijk. Het gaat om veertien gemeenten in Zuid-Holland, resp. van zuid naar noord: Westland, Rijswijk, Den Haag, Leidschendam-Voorburg, Wassenaar, Voorschoten, Leiden, Oegstgeest, Katwijk, Teylingen, Noordwijk, Noordwijkerhout, Lisse en Hillegom; en veertien gemeenten in Noord-Holland, resp. van zuid naar noord: Heemstede, Zandvoort, Bloemendaal, Haarlem, Haarlemmerliede, Velsen, Beverwijk, Heemskerk, Uitgeest, Castricum, Heiloo, Alkmaar, Bergen, en Langedijk (afb. 2.1).

De gemeenten zijn voor de inventarisatie doorlopend op alfabet genummerd van 1 tot en met 28 (zie afb. 3.6; de atlas in appendix IV): 1 Alkmaar, 2 Bergen, 3 Beverwijk, 4 Bloemendaal, 5 Castricum, 6 Den Haag, 7 Haarlem, 8 Haarlemmerliede, 9 Heemskerk, 10 Heemstede, 11 Heiloo, 12 Hillegom, 13 Katwijk, 14 Langedijk, 15 Leiden, 16 Leidschendam-Voorburg, 17 Lisse, 18 Noordwijk, 19 Noordwijkerhout, 20 Oegstgeest, 21 Rijswijk, 22 Teylingen, 23 Uitgeest, 24 Velsen, 25 Voorschoten, 26 Wassenaar, 27 Westland, 28 Zandvoort. Bij de bespreking van de onderzoeken worden conform de opdracht binnen het projectgebied keuzes gemaakt, waarbij de historische steden en het gebied buiten de strandwallen afhankelijk van de archeologische periode wel of niet ter sprake komen. Gezien de aanwezigheid van de genoemde riviermondingen, die al dan niet verbindend of als barrière hebben gefunctioneerd, worden op basis van gemeentegrenzen in de archeoregio zeven geografische deelregio's onderscheiden (van zuid naar noord): het strandwallandschap tussen de Maasmond en de Rijnmond (zuidelijk duingebied), het mondingsgebied van de Rijn (Rijnmond), het strandwallandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium (het duingebied midden-zuid en duingebied midden-noord), het Oer-IJ estuarium, het strandwallenlandschap tussen het Oer-IJ en het Zeegat van Bergen (noordelijk duingebied) en het Zeegat van Bergen en het

strandwallengebied ten noorden daarvan. De in totaal 28 gemeenten variëren in oppervlak van ca. 7 km² (Oegstgeest) tot 97 km² (Bergen) (tabel 2.1).

Zowel de veertien gemeenten in de provincie Zuid-Holland, als de veertien gemeenten in de provincie Noord-Holland maken beide ongeveer 12,5% uit van het grondoppervlak van de respectieve provincies. Het op basis van de genoemde gemeentegrenzen gedefinieerde 'Hollands duingebied' maakt in totaal slechts 2,5% van het grondoppervlak van Nederland uit.

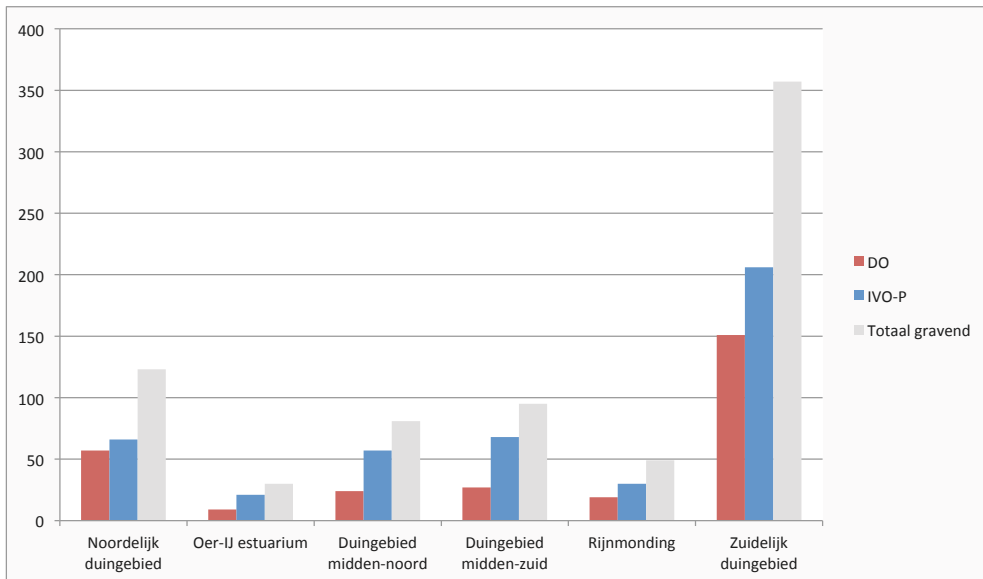
2.4 Bijeenbrengen rapportages

Om tot de beantwoording van de vraag wat voor nieuwe kennis het gravend Malta-onderzoek in het Hollands duingebied heeft opgeleverd te komen, was de aandacht allereerst gericht op het verkrijgen van een overzicht van alle verschenen rapportages met betrekking tot het archeologisch onderzoek (opgravingen en proefsleuven) uit de periode 1997 tot en met 2013. Uitgangspunt vormde de onderzoeksmeldingsnummers zoals deze in Archis2, het registratie- en informatiesysteem van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn opgenomen.⁸ Gelet op de hanteerbaarheid van de grote hoeveelheid Malta-rapportages is in principe uitgegaan van de officiële digitale beschikbaarheid van de definitieve rapporten via Archis2-LiveLink, het *e-depot voor de Nederlandse Archeologie (EDNA)* en/of de digitale bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vervolgens zijn de beschikbare rapporten verzameld en in digitale mappen per gemeente op onderzoeksmeldingsnummer gearchiveerd. Het bleek dat enkele onderzoeken buiten de selectie vielen, terwijl ze wel relevant waren voor de inventarisatie. Een reden is bijvoorbeeld dat sommige opgravingen niet als 'Archeologisch: opgraving', maar als 'Archeologisch: overig' in Archis2 vermeld stonden. Onderzoeken waarvoor dit het geval bleek zijn handmatig toegevoegd. Voor het hele onderzoeksgebied zijn 719 in Archis2 aangemelde onderzoeken voorhanden (tabel 2.1; afb. 2.2). De onderzoeksmeldingsnummers vormen het uitgangspunt voor het inrichten van de database (zie par. 2.5). Daartoe zijn per gemeente lijsten van onderzoeksmeldingen gecreëerd die als basis dien-

⁸ Actualiteit download Archis2: 31 juli 2013.

Tabel 2.1 Oppervlakten van de 28 gemeenten in het projectgebied Hollands duingebied en het aantal onderzoeken (absoluut en per km²). Voor de volgnr. zie afb. 3.6

Provincie	Volgnr. gemeente	Naam gemeente	Oppervlak in km ²	DO/IVO-P	Aantal onderzoeken per km ²
Noordelijk duingebied					
NH	14	Langedijk	24,15	13	0,5
NH	2	Bergen	97,17	18	0,2
NH	1	Alkmaar	67,43	46	0,7
NH	11	Heiloo	18,79	35	1,9
NH	23	Uitgeest	19,18	6	0,3
Totaal:			226,72	118	0,5
Oer-IJ estuarium					
NH	5	Castricum	49,5	30	0,6
Totaal:			49,5	30	0,6
Duingebied midden-noord					
NH	9	Heemskerk	27,48	25	0,9
NH	3	Beverwijk	18,57	14	0,8
NH	24	Velsen	44,42	13	0,3
NH	8	Haarlemmerliede	19,25	3	0,2
NH	7	Haarlem	29,32	14	0,5
NH	4	Bloemendaal	37,93	6	0,2
NH	28	Zandvoort	32,04	1	0,0
NH	10	Heemstede	9,2	3	0,3
Totaal:			218,21	79	0,4
Duingebied midden-zuid					
ZH	12	Hillegom	12,87	3	0,2
ZH	17	Lisse	15,7	1	0,1
ZH	19	Noordwijkerhout	22,6	9	0,4
ZH	18	Noordwijk	35,41	18	0,5
ZH	22	Teylingen	28,65	8	0,3
ZH	20	Oegstgeest	7,21	18	2,5
ZH	13	Katwijk	24,65	36	1,5
Totaal:			147,09	93	0,6
Rijnmond					
ZH	15	Leiden	21,95	43	2,0
Totaal:			21,95	43	2,0
Zuidelijk duingebied					
ZH	25	Voorschoten	11,21	16	1,4
ZH	26	Wassenaar	50,85	19	0,4
ZH	16	Leidschendam-Voorburg	32,82	48	1,5
ZH	6	Den Haag	82,66	158	1,9
ZH	21	Rijswijk	14,05	46	3,3
ZH	27	Westland	79,9	69	0,9
Totaal:			271,49	356	1,3

Afb. 2.2 Kwantitatieve grafische weergave van onderzoeksmeldingen van gravend onderzoek (proefsleuvenonderzoeken en opgravingen) per deelgebied zoals gemeld in Archis2 (actualiteit Archis2: 31 juli 2013).

den voor het uitvoeren van de inventarisatie. Het aantal onderzoeksmeldingen varieert sterk per gemeente en per vierkante kilometer deelgebied (tabel 2.1; afb. 2.3; appendix I);

Compleetheit van de inventarisatie

Het streven bij het verzamelen van de onderzoeksrapporten was om van alle onderzoeken een digitaal rapport te verkrijgen. Hiervoor zijn in eerste instantie drie verschillende daarvoor geëigende gegevensbronnen gebruikt: LiveLink via Archis2, EDNA en uiteindelijk ook de digitale bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Indien de bij de onderzoeksmeldingen behorende rapporten aldaar niet te vinden waren, is op het internet gezocht of zijn uitvoerende bedrijven/instanties gemaïld met het verzoek de rapporten in het kader van het onderzoek alsnog beschikbaar te stellen. In totaal zijn op deze manier 398 rapporten van de 719 onderzoeken achterhaald (55,4 %). Het doorlopen en checken van de verschillende gegevensbronnen heeft geresulteerd in een rapportenbestand met daaraan gekoppeld het onderzoeksmeldingsnummer van digitaal traceerbare rapporten. Onderzoeken waarvan geen rapport is achterhaald, vallen buiten deze inventarisatie, en daarmee ook buiten de analyse. De redenen waarom het zoeken naar rapporten werd bemoeilijkt en waarom een

groot aantal rapporten niet is achterhaald, zijn de volgende:

- De koppeling tussen Archis2 en EDNA of de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was niet altijd gemakkelijk te maken. Het zoeken van de bij de onderzoeken in Archis2 behorende rapporten in EDNA kan slechts op basis van onderzoeksmeldingsnummer als dit nummer als 'identificer' is ingevoerd. Als dit niet het geval is, kan slechts op steekwoorden (bijvoorbeeld toponiem, plaatsnaam, bedrijfsnaam, etc.) worden gezocht. In veel gevallen bleek Archis2-LiveLink geen rapport te bevatten. Bij de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed leverde het zoeken op onderzoeksmeldingsnummer in de meeste gevallen niets op, en kunnen slechts steekwoorden worden gebruikt. Steekwoorden zijn niet alleen foutgevoelig, maar daarnaast vaak ook verwarrend. Een onderzoek met hetzelfde toponiem hoeft bijvoorbeeld niet altijd het gezochte onderzoek te zijn en daarom moet in het rapport worden vastgesteld of het onderzoeksmeldingsnummer klopt, als dat tenminste in het rapport is opgenomen. Daarnaast is er kans op spelfouten of verschillen in de spelling (bijv. huys/huis, Dorpsstraat/Dorpstraat, etc.), waardoor een

onderzoek überhaupt niet in de zoekresultaten naar boven komt. Daar komt bij dat de gegevens in Archisz lang niet altijd compleet zijn. Zo zijn er onderzoeken waarvoor geen toponiem is ingevuld. Als in die gevallen geen rapport is geüpload, is het lastig om vast te stellen welk rapport bij het betreffende onderzoeksmeldingsnummer hoort. Om de vindbaarheid van rapporten te vergroten zou het noodzakelijk zijn altijd het onderzoeksmeldingsnummer als unieke identifier in alle media voor dataopslag in te vullen en te koppelen aan het rapport, en deze ook vindbaar te maken. Zonder deze unieke koppeling blijft veel onduidelijkheid bestaan en gaat kostbare onderzoekstijd verloren.

- Op basis van Archisz kon niet worden vastgesteld of een onderzoek was afgerond en of het bijbehorende rapport al was verschenen. Ook dit zou eenvoudig te ondervangen zijn door in Archisz een veld toe te voegen waarin kan worden aangevinkt of een onderzoek is afgerond.
- In de Archisz-database is per onderzoeksmelding gekeken in hoeverre een bibliografisch correcte literatuurvermelding was opgenomen. Dit bleek slechts in ca. 25% van de gevallen zo te zijn. Bovendien betrof het bij deze 25% veelal geen volledige literatuurvermelding (vaak staat bijvoorbeeld alleen een bedrijfsrapportnummer vermeld).
- Veel rapporten zijn niet digitaal gedeponeerd. In een aantal gevallen was in EDNA wel de opgravingsdocumentatie aanwezig, maar het rapport ontbrak.
- Van sommige rapporten was geen digitale versie beschikbaar, omdat het in de tijd dat

het onderzoek werd uitgevoerd nog niet gebruikelijk was om gegevens digitaal aan te leveren.

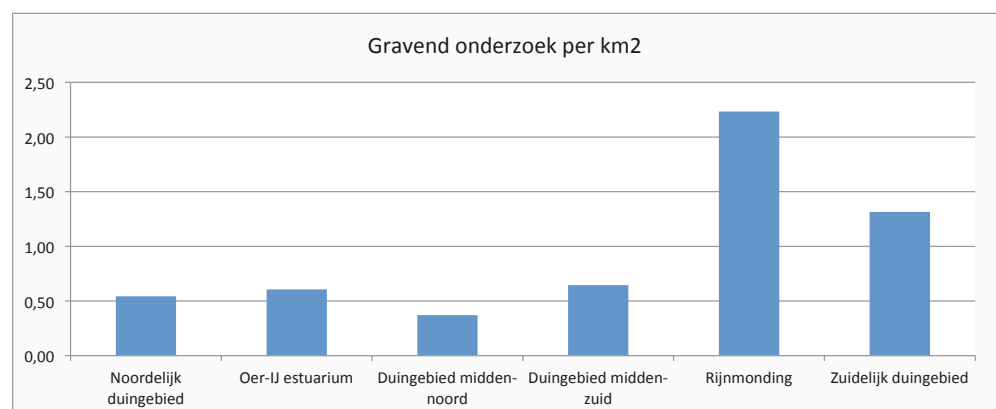
- Niet in alle gevallen is gehoor gegeven aan het verzoek aan uitvoerende bedrijven en gemeenten om de ontbrekende rapporten beschikbaar te stellen. Bovendien bestond soms een uitvoerende instantie door faillissement of overname niet meer.

2.5 Inrichten van de database

Om de grote hoeveelheid rapporten en de informatie per rapport, die veelal op verschillende archeologische perioden betrekking heeft, efficiënt te kunnen ontsluiten, is een op het project toegesneden Access-database gebouwd. De gebruikte Access-database is gebaseerd op een database die eerder voor regionaal inventariserend onderzoek van vindplaatsen is gebruikt en waarop enkele aanpassingen zijn gedaan om de database te laten aansluiten op de specifieke onderzoeksvragen voor dit project (afb. 2.4).

Het doel van deze database is om van de in het projectgebied uitgevoerde onderzoeken:

- de resultaten op *hoofdpijnen in te delen* naar periode, sporen en vondsten;
- *selecties* te kunnen maken en *aantallen en kaartbeelden* te genereren op basis van deze indeling op hoofdpijnen;
- een gestroomlijnde *ingang naar de onderliggende gegevens* te creëren.

Afb. 2.3 Aantal gravende onderzoeken per deelgebied per oppervlakte-eenheid.

Weliswaar is Archisz de plaats waar het ‘Malta-onderzoek’ wordt aan- en afgemeld, de mogelijkheden om de Archisz-database op de informatie per basisrapportage te bevragen zijn zo goed als afwezig. De voor dit rapport gebouwde database behandelt de archeologisch-inhoudelijke informatie dan ook *rapport-gericht* en niet *vindplaats-gericht*; dat wil zeggen dat de gepresenteerde informatie over aantallen *hits* dus nadrukkelijk *niet* het aantal daadwerkelijke vindplaatsen aangeeft.

Indeling onderzoeksresultaten op hoofdlijnen: perioden, sporen, vondsten

De indeling in hoofdperioden is zodanig ‘ruim’ gekozen dat de kans groot is dat zoveel mogelijk hits van complexen en/of perioden zullen behoren tot een archeologische ‘vindplaats’. Verder is uiteraard rekening gehouden met de auteurs van dit rapport en de door hen behandelde periode. Periodenummer 13 neemt een wat afwijkende positie in: het is de waarde van het veld in een nieuw aangemaakt record in de database, en dient zo als controle op de volledigheid van de informatie over de ingevoerde onderzoeken (zie tabel 2.2).

Hoofdcomplextypen

Bij de onderscheiden hoofdcomplextypen geldt in zekere zin hetzelfde als voor de indeling op

hoofdperioden. De opzet was via een *quickscan* zoveel mogelijk informatie uit de rapporten op een zo eenvoudig mogelijk manier via de database te ontsluiten.

Sporen_categorie 8 neemt, net zoals Periode-nummer 13, een wat afwijkende positie in: het is de waarde van het veld in een nieuw aangemaakt record in de database, en dient zo als controle op de volledigheid van de informatie over de ingevoerde onderzoeken (zie tabel 2.3).

Vondstmateriaal

Ook hier was de opzet op een zo eenvoudig mogelijke manier zoveel mogelijk inzicht te bieden in de aanwezigheid van vondstmateriaal uit een bepaalde periode, en of naast een anorganische component ook organisch materiaal gevonden is (tabel 2.4).

Selecties, aantallen en kaarten: databasestructuur

Er is een invulformulier ontworpen waarin op basaal niveau administratieve en inhoudelijke gegevens over de opgravingen zijn ingevoerd op het niveau van het project en op dat van de locatie. De gegevens op projectniveau zijn grotendeels rechtstreeks afkomstig uit Archisz en zijn automatisch in de database opgenomen. De literatuurverwijzingen zijn handmatig ingevoerd. De structuur van de database is erop gericht

Tabel 2.2 Periode tabel zoals opgenomen in de database.

Periodenummer	Periodenaam	Periode jaartallen
1	paleolithicum - midden-neolithicum	tot 2850 v.Chr.
2	laat-neolithicum - vroege bronstijd	2850 - 1800 v.Chr.
3	midden-bronstijd	1800 - 1100 v.Chr.
4	late bronstijd - vroege ijzertijd	1100 - 500 v.Chr.
5	midden- en late ijzertijd	500 - 12 v.Chr.
6	Romeinse tijd	12 v.Chr. - 450 n.Chr.
7	vroege middeleeuwen	450 - 900 n.Chr.
8	volle en late middeleeuwen	900 - 1500 n.Chr.
9	nieuwe tijd	1500 - 1950 n.Chr.
10	Recent	na 1950 n.Chr.
11	Onbekend	-
12	Geen	-
13*	-	leeg record (startwaarde)

* Periodenummer 13 is de startwaarde van het veld bij het aanmaken van een nieuw record.

de gegevens zo uniform mogelijk te kunnen invoeren en vervolgens te kunnen bevragen. De sleutel tot de informatie is een voor deze database speciaal aangemaakt veld: het projectvolgnummer. Hoewel alle in het landelijke database Archisz opgenomen onderzoeksgegevens voorzien zijn van een onderzoeksmeldingsnummer, is dit nummer niet als hoofdsleutel gekozen.⁹ Veelal zijn namelijk verschillende complextypen (qua tijdsperiode en aard) onder één onderzoeksmeldingsnummer aanwezig. Juist in het kader van de analyse moeten deze als individuele records behandeld worden. Verder is het projectvolgnummer een controlemiddel op de meldingsnummers en de één-op-één en één-op-veel relaties die er bestaan met de onderzoeken, vondstcomplexen en rapportages. Ten slotte maakt het nummer het opzoeken van een onderzoekslocatie in de Atlas (zie par. 2.9) eenvoudiger omdat ze per gemeente doorlopend zijn genummerd.

Het projectvolgnummer vormt samen met het onderzoeksmeldingsnummer en enkele algemene (administratieve) gegevens de set kopgegevens van de hoofdtabel. De uit de onderzoeken naar voren gekomen (sporen- en/of vondst-) complexen zijn vervolgens als subtabellen onder de betreffende projectvolgnummers gehangen, onderverdeeld op periode- en sporengroep. De zo opgebouwde relationele database is schematisch weergegeven in afb. 2.4.

Afgezien van deze algemene tabellen is een aantal referentietabellen toegevoegd. Deze bevatten tekstvariabelen voor de toe te kennen waarden in de velden 'Periode', 'Sporen' en 'Vondsten', zoals hiervoor besproken.

Om de locatie van het betreffende onderzoek op kaart weer te geven, is gebruik gemaakt van de contour van de onderzoeksmelding in Archisz om een centroïde-coördinatenpaar te berekenen. De koppeling tussen de onderzoeken en de kaartbeelden is steeds op het projectvolgnummer gebaseerd. De projectvolgnummers zijn op duizendtal per gemeente geordend. Zo zijn onderzoeken in de gemeente Alkmaar genummerd vanaf nummer 1001, de onderzoeken in Bergen vanaf 2001, en zo verder (appendix I).

Ingang naar de onderliggende gegevens

Selecties uit en bevragingen van de voor dit rapport gebouwde database geven een beeld

Tabel 2.3 Sporentabel zoals opgenomen in de database.

Sporenummer	Sporen_categorie
1	Nederzetting
2	Religieuze gebouwen
3	Begraving
4	Landbouw/economie
5	Verdedigingswerken
6	Overig
7	Geen
8	leeg record (startwaarde)

Sporenummer 5 is de startwaarde van het veld bij het aanmaken van een nieuw record.

Tabel 2.4 Vondstmateriaaltabel zoals opgenomen in de database.

Vondstmateriaal		
Geen	Anorganisch*	Organisch*

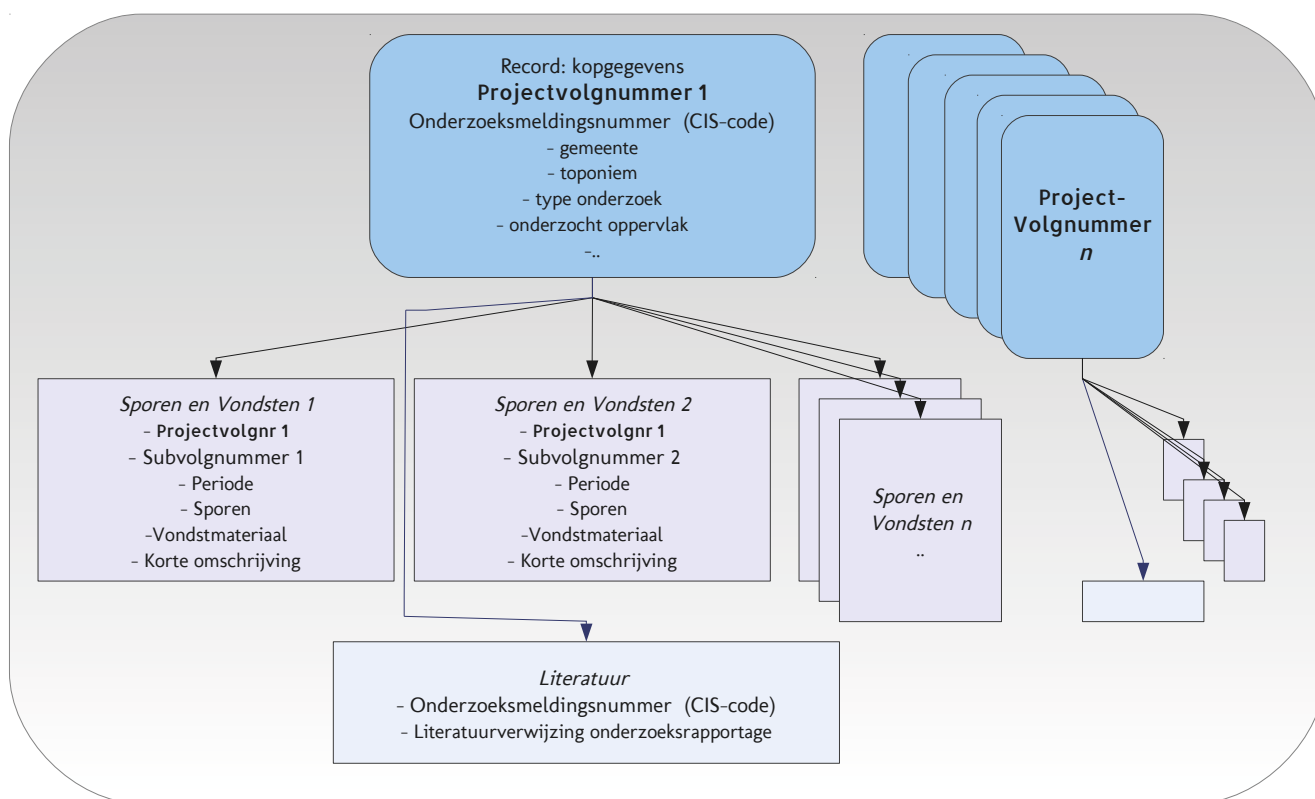
De met een * gemarkeerde waarden zijn ook beide tegelijk in één record mogelijk.

van de onderzoeksresultaten op hoofdlijnen. Wanneer een nadere, meer gedetailleerde beschouwing van de onderzoeksgegevens gewenst is, verschaft de database ook een gemakkelijk te gebruiken ingang naar de bron, in de vorm van een koppeling aan het onderzoeksmeldingsnummer uit Archisz en een volledige literatuurverwijzing van het bijbehorende definitieve onderzoeksrapport.

2.6 Quickscan op archeologische periode en invoer rapporten

Elk beschikbaar rapport is systematisch doorgenomen om een antwoord te krijgen op de vraag over welke in de database gedefinieerde archeologische hoofdperiode(n) al dan niet onderzoeksresultaten in het desbetreffende rapport aanwezig waren (quickscan). Enkele nog niet definitief gerapporteerde onderzoeken zijn, voor zover daarover kennis bij de onderzoekers aanwezig was, en naar hun inschatting voldoende inhoudelijke relevante informatie

⁹ De Archisz-database wordt beheerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ten tijde van het verzamelen van de gegevens was Archisz het operationele informatiesysteem. In de periode tussen het verzamelen van de gegevens uit Archisz en het verschijnen van dit rapport is gestart met het uitrollen van Archisz3. De onderzoeksmeldingsnummers in Archisz3 zijn nieuw genummerd, en dus niet gelijk aan de in Archisz, en in dit rapport, gebruikte nummers. De laatstgenoemde nummering is op het moment van schrijven in Archisz3 ondergebracht in het veld 'Archis-nummer'.

Afb. 2.4 Schematische weergave van de gebruikte relationele database.

bevatten, eveneens meegenomen. Alle beschikbare rapporten zijn vervolgens ingevoerd. Na de inhoudelijke quickscan zijn de relevante gegevens in de database ingevoerd, waarbij in principe de interpretaties van de auteurs van de rapporten gevolgd zijn. Dat betekent dat als over bijvoorbeeld slechts enkele paalkuilen wordt bericht die in het rapport als nederzettingsresten zijn geïnterpreteerd, de locatie als 'nederzetting' in de database is opgenomen. Dit geldt ook voor locaties die als 'mogelijke nederzetting' zijn benoemd.

Voor de inventarisatie is niet gekozen voor het simpelweg indelen in hoofdperiodes als ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen, maar voor een periode-indeling gebaseerd op een aantal veelgebruikte periodisering (bijvoorbeeld 'late bronstijd - vroege ijzertijd' en 'volle en late middeleeuwen'), zodat zoveel mogelijk 'complexen' binnen de te genereren overzichten en kaartbeelden zouden vallen, en de onderzoekers alle basisgegevens tot hun beschikking hadden. Het onderbrengen van complexen in gedefinieerde archeologische periodes bleek niet altijd even makkelijk. Dateringen die in de rapporten

worden gegeven volgen dit stramien vanzelfsprekend niet altijd. Als een locatie bijvoorbeeld in de 'ijzertijd' wordt gedateerd, valt deze onder twee periodes in de database: late bronstijd - vroege ijzertijd én midden- en late ijzertijd. Dit betekent in een dergelijk geval dus dat voor één daadwerkelijke onderzoekslocatie meerdere complexen' zijn aangemaakt in de database. De inventarisatie van de 398 onderzoeksrapporten hebben volgens deze methode 737 treffers (complexen) opgeleverd binnen de archeologische hoofdperiodes. Dat betekent dus dat ongeveer twee complexen per opgravingslocatie aanwezig zijn (zie voor de uitsplitsing per gemeente appendix III).

De gegevens die in de database zijn ingevoerd, hebben de basis gevormd voor de verdere analyse door de onderzoekers. Op basis van voortschrijdend inzicht kan er tijdens het onderzoek sprake van zijn geweest dat de in de database ingevoerde datering anders is gewogen of geherinterpreteerd is. Deze *expert knowledge* is niet teruggekoppeld naar de database.

2.7 Onderzoeksintensiteit en complextype per periode

Onderzoeksintensiteit

Op basis van de gegevens aanwezig in de Archis2-database in de uitgebreide rapportagemodule *onderzoeksmeldingen* kan worden afgeleid dat tot halverwege het jaar 2013 in totaal 719 proefsleuencampagnes (IVO-P's) en opgravingen (DO's) zijn uitgevoerd in de zes onderscheiden deelgebieden (tabel 2.1). De onderzoeksintensiteit op basis van het aantal onderzoeken per vierkante kilometer binnen de individuele gemeenten kent grote verschillen, van (o) 0,1 (gemeente Lisse) tot 3,3 km² (gemeente Rijswijk). Uiteraard zijn er vele verklaringen te geven voor deze verschillen, die onder meer te maken kunnen hebben met het type landschap (bijvoorbeeld: weinig of veel oppervlak aan Jonge Duinen), het historisch landgebruik (bijvoorbeeld: degradatie door bollenteelt, veel of weinig woningbouw) en de archeologische onderzoekstraditie vanaf 1997 (bijvoorbeeld: de aanwezigheid van een gemeentelijke archeoloog en het door hem/haar gevoerde beleid).

Als naar het aantal onderzoeken per gemeente wordt gekeken dan komt naar voren dat in de periode 2005-2012 in het noordelijk duingebied gemiddeld ca. 11,6 gravende onderzoeken per jaar zijn uitgevoerd (tabel 2.5). Daar staat tegenover dat de onderzoeksintensiteit in het zuidelijk duingebied veel groter is, daar gaat het om gemiddeld 22,8 onderzoeken per jaar over de periode 2005-2012. In de tussenliggende gebieden varieert het gemiddelde aantal onderzoeken van 3,1 tot 8,5 stuks per jaar.

In de voorgaande acht jaar, de periode van 1997-2004, ligt het gemiddeld aantal onderzoeken voor bijna het hele kustgebied veel lager, tussen de 0,4 en 2,4 stuks. Alleen het zuidelijk duingebied wijkt af, daar ligt het aantal gemiddeld boven de tien onderzoeken per jaar, hetgeen vooral terug te voeren is op de aanwezigheid van een gemeentelijk archeoloog in Den Haag. In het topjaar 2004 zijn in Den Haag maar liefst 34 proefsleuven en definitieve opgravingen onderzocht uitgevoerd!

Uiteraard moet in zijn algemeenheid worden opgemerkt dat het aantal onderzoeken niet

recht evenredig is met de verwachte of geboekte kenniswinst. Factoren die daarbij een rol spelen zijn uiteraard de grootte van het onderzochte oppervlak waarover informatie is verzameld en of het daarbij ging om een proefsleuf of een definitief onderzoek.

Het gravend onderzoek is uitgevoerd door in totaal 39 bedrijven en instellingen (afb. 2.5). Koploper is de gemeente Den Haag die al het onderzoek in eigen beheer uitvoert.

Complextypen per periode

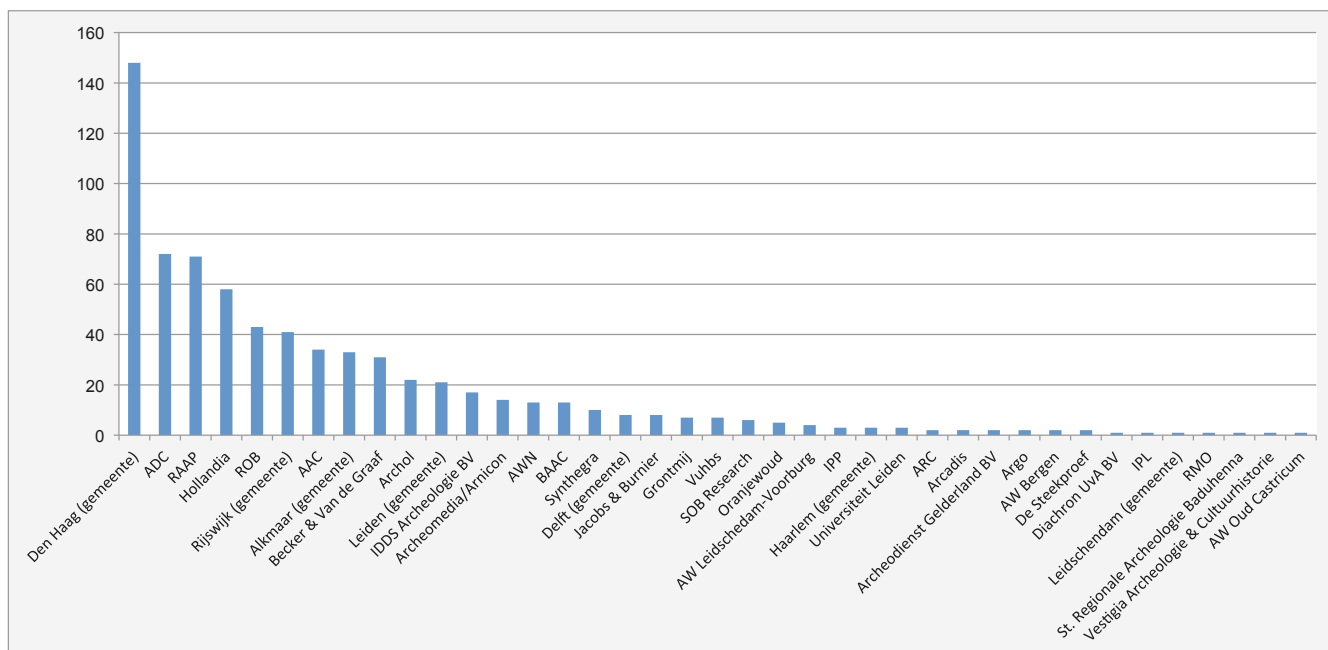
De inventarisatie van de 398 beschikbare onderzoeksrapporten heeft een schat aan gegevens opgeleverd. Tabel 2.6 geeft de gescoorde complextypen per archeologische hoofdperiode zoals deze in de rapportages vertegenwoordigd zijn, grotendeels naar interpretatie van de auteurs van de rapporten zelf. In een kruistabel zijn deze gegevens ook per gemeente opgenomen (appendix III achter in het rapport).

Binnen de categorie 'overig' zijn complextypen opgenomen die niet onder nederzetting of begraving te vatten zijn: een aantal vondstspreidingen, en (overwegend) vindplaatsen die alleen greppels hebben opgeleverd.¹⁰ De categorie 'geen' is niet in de tabel opgenomen en betreft onderzoeken waar geen vindplaats is aangetroffen, of waar slechts één of enkele losse vondsten zijn gedaan zonder dat van een complextype sprake is. Overigens gelden de benoemde complextypen slechts als uitgangspunten voor de inventarisatie, die door de auteurs van de hoofdstukken elk op hun eigen manier zijn geïnterpreteerd en gebruikt. Opgemerkt kan worden dat bijna 90% van de complextypen bestaat uit 'nederzetting' en 'landbouw/economie'.

2.8 Referentietabellen

De verzamelde data zijn voor het gebruik binnen het project en in deze publicatie gesorteerd op archeologische hoofdperiode, type gravend onderzoek, gemeente, literatuurverwijzingen, e.d. Alle informatie is gekoppeld aan het onderzoeksmeldingsnummer en het projectvolgnummer. Uit de database zijn allereerst drie tabellen gegenereerd die als appendici achter in het rapport zijn opgenomen. Deze referentietabellen

¹⁰ In het opmerkingenveld van de database zijn deze nader gespecificeerd.

Afb. 2.5 Verdeling van het totaal aantal gravende onderzoeken over de uitvoerende bedrijven en instellingen.

Tabel 2.6 Het aantal complexen per onderscheiden archeologische periode op basis van de inventarisatie van de Malta-rapporten (proefsleuven en opgravingen) met betrekking tot het Hollands duingebied.

	Begraving	Landbouw/ economie	Nederzetting	Religieuze gebouwen	Verdedigings- werken	Overig
laat-paleolithicum - midden-neolithicum	1	-	3	-	-	-
laat-neolithicum - vroege bronstijd	-	8	14	-	-	-
midden-bronstijd	-	3	11	-	-	-
late bronstijd - vroege ijzertijd	-	9	14	1	-	1
midden-ijzertijd - late ijzertijd	4	24	42	-	-	1
Romeinse tijd	9	44	76	1	1	17
vroege middeleeuwen	2	6	27	-	-	-
volle en late middeleeuwen	7	59	113	8	8	4
nieuwe tijd	3	71	81	3	3	9
Totaal:	26	224	381	13	12	32
Percentage:	3,8	32,6	55,4	1,9	1,7	4,5

bieden de volgende informatie:

Appendix I Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer.

Koppeling van de geïnventariseerde Malta-rapporten per gemeente met een daaraan gegeven gemeentelijk volgnummer zoals weergegeven in de Atlas (zie hierna) met de bijbehorende onderzoeksmeldingsnummers in combinatie met literatuurverwijzingen.

Appendix II Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer.

Een overzicht van de archeologische hoofdperioden met een opsomming van de rapporten met sporen en/of vondsten uit de betreffende hoofdperiode op volgnummers per gemeente en daarbij behorende onderzoeksmeldingsnummers.

Ten slotte is per gemeente een overzicht generereerd welke perioden en complextypen er op basis van de quickscan van de rapporten aanwezig zijn:

Appendix III Kruistabel: Perioden en complextypen per gemeente.

2.9 Atlas

Behalve in referentietabellen zijn de gegevens ook verwerkt in overzichtskaarten om bijvoorbeeld inzicht te verkrijgen in de spreiding en dichtheid van potentiële informatie over nederzettingen en andere complextypen in een specifieke periode. In het atlasdeel dat als appendix IV achter in het rapport is opgenomen, zijn twee series van resp. tien en twaalf kaarten alternerend afgebeeld.

De eerste serie geeft in kleur het landschap op hoofdlijnen weer.¹¹ Alle geïnventariseerde Malta-rapportages zijn tegen deze achtergrond weergegeven per archeologische hoofdperiode, waarbij een onderscheid is gemaakt in type gravend onderzoek (DO, Definitief onderzoek/opgraving; en IVO-P, Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven) in combinatie van het karakter van het aangetroffen complextype (nederzetting, religieuze gebouwen, begraving,

landbouw, verdedigingswerken, overig en geen). De volgende kaarten zijn opgenomen met de ligging van de onderzoekslocaties (DO en IVO-P) naar complextypen:

- Kaart 1 paleolithicum - midden-neolithicum (paleogeografische ondergrond ca. 3850 v.Chr.);
- Kaart 2 laat-neolithicum - vroege bronstijd (paleogeografische ondergrond ca. 2750 v.Chr.);
- Kaart 3 midden-bronstijd (paleogeografische ondergrond ca. 1500 v.Chr.);
- Kaart 4 late bronstijd - vroege ijzertijd (paleogeografische ondergrond ca. 500 v.Chr.);
- Kaart 5 midden- en late ijzertijd (paleogeografische ondergrond ca. 500 v.Chr.);
- Kaart 6 Romeinse tijd (paleogeografische ondergrond ca. 100 n.Chr.);
- Kaart 7 vroege middeleeuwen (paleogeografische ondergrond ca. 800 n.Chr.);
- Kaart 8 volle en late middeleeuwen (paleogeografische ondergrond ca. 1500 n.Chr.);
- Kaart 9 nieuwe tijd (paleogeografische ondergrond ca. 1850 n.Chr.);
- Kaart 10 recent (paleogeografische ondergrond ca. 2000 n.Chr.).

De tweede kaartserie bevat de inhoudelijke verantwoording van de indeling naar periode en complextype op de eerste serie kaarten. De tweede kaartserie geeft in plaats van de symbolen voor de combinatie van type onderzoek en complextype het gemeentelijk onderzoeksnummer waarop de symboolwaarde is toegekend. Voor de leesbaarheid van de nummering zijn de kaarten in grijstonen uitgevoerd. Het gemeentelijk onderzoeksnummer geeft via appendix I toegang tot het achterliggende onderzoeksmeldingsnummer en de literatuur. De tweede kaartserie bevat voor de duidelijkheid twee extra kaarten op een grotere schaal vanwege het hoge aantal onderzoeksmeldingen in de binnensteden van Alkmaar, Haarlem, Leiden en Den Haag voor de volle/late middeleeuwen en nieuwe tijd.

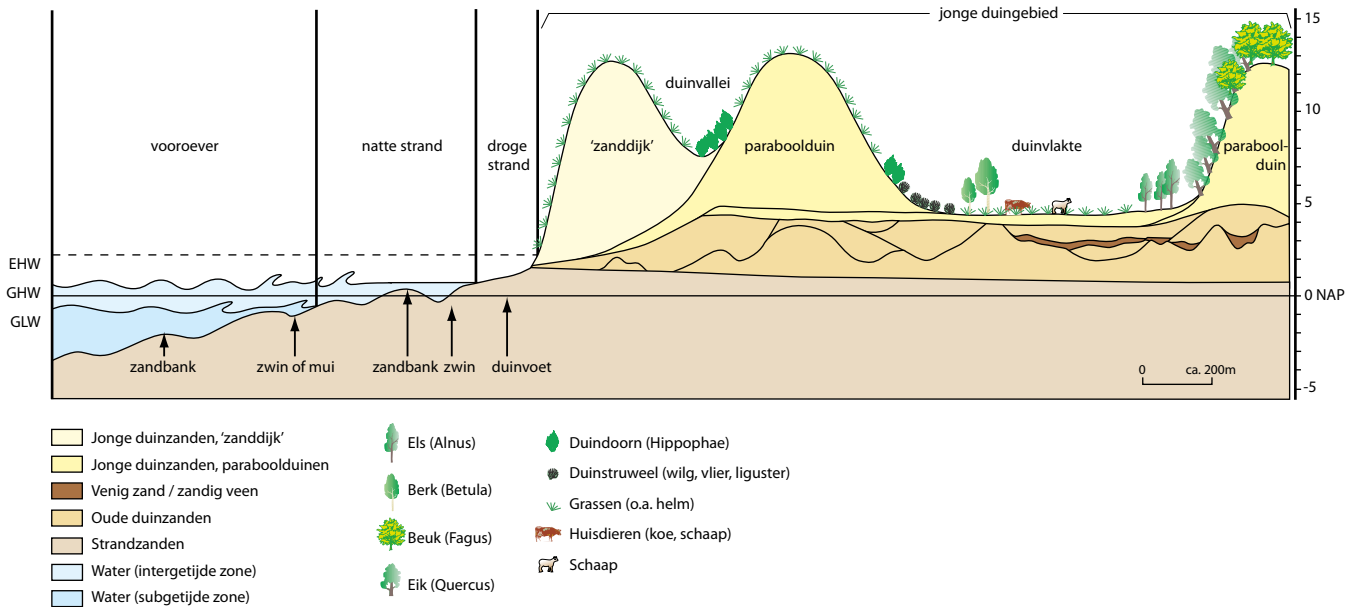
De ligging onderzoekslocaties (DO en IVO-P) met volgnummer per gemeente:

- Kaart 1 paleolithicum - midden-neolithicum;
- Kaart 2 laat-neolithicum - vroege bronstijd;

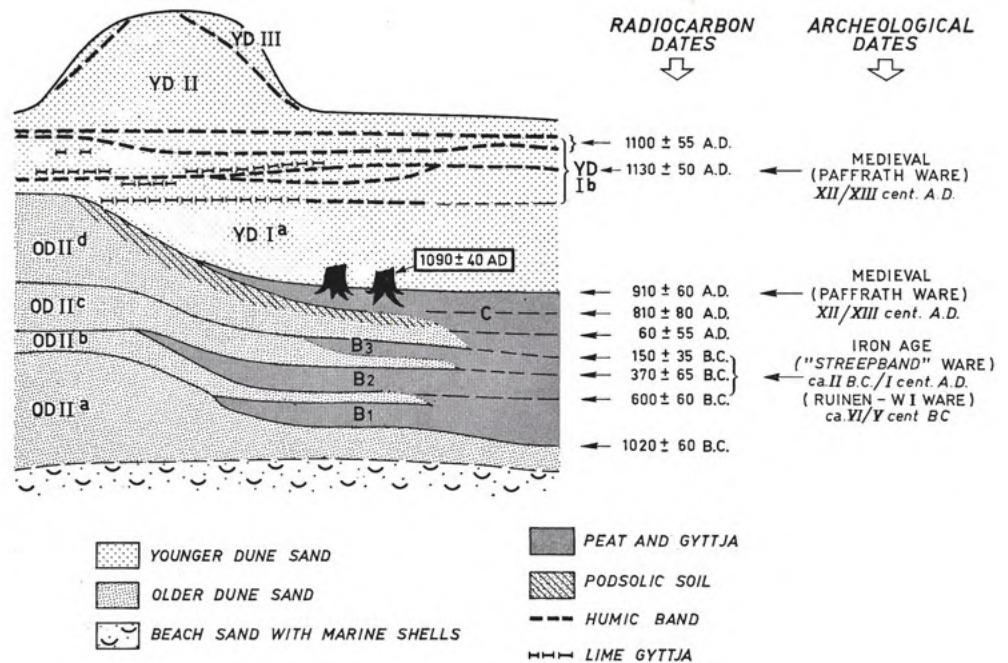
¹¹ Vos et al. 2011; Vos 2015; www.archeologieinnederland.nl

- Kaart 3 midden-bronstijd;
- Kaart 4 late bronstijd - vroege ijzertijd;
- Kaart 5 midden- en late ijzertijd;
- Kaart 6 Romeinse tijd;
- Kaart 7 vroege middeleeuwen;
- Kaart 8 volle en late middeleeuwen;
- Kaart 8b volle en late middeleeuwen (Alkmaar,
Haarlem, Leiden en Den Haag);
- Kaart 9 nieuwe tijd;
- Kaart 9b nieuwe tijd (Alkmaar, Haarlem, Leiden
en Den Haag);
- Kaart 10 recent.

Schematische doorsnede van het huidige kust- en duinprofiel ter hoogte van Heemskerk.

Afb. 3.1 Schematische doorsnede van het huidige kust- en duinprofiel ter hoogte van Heemskerk. Bron: Vos 2010.

Afb. 3.2 Schematische weergave van de profielopbouw in de Amsterdamse Waterleidingduinen. Bron: Jelgersma 1970.

3 Vorming van het landschap en de ontwikkeling van de vegetatie

R.M. van Heeringen

3.1 Inleiding

Om het ontstaan en ontwikkeling van het cultuurlandschap, en de locatiekeuze van de mens daarin te kunnen bestuderen, is allereerst inzicht nodig in de vorming van het landschap en de natuurlijke vegetatieontwikkeling. Het Hollands duingebied kent zowel in horizontale als in verticale zin een dynamische en complexe opbouw (afb. 3.1).

Dit hoofdstuk is niet bedoeld als uitputtende beschrijving van het ontstaan en de ontwikkeling van het kustgebied, maar als introductie van de belangrijkste literatuur. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen de referentiesituatie, de periode vóór ca. 1997 en de periode daaropvolgend waarin het geologische en geoarcheologische onderzoek zich (deels) onder het Malta-regime heeft voltrokken. Allereerst wordt in par. 3.2 ingegaan op de publicaties over het ontstaan van het kustgebied als geheel van vóór 1997. Daarna wordt in par. 3.3 op dezelfde wijze de periode na 1997 behandeld, waarna vervolgens van zuid naar noord in meer detail wordt ingezoomd op de stand van kennis met betrekking tot de onderscheiden deelgebieden die bestaan uit een afwisseling van strandwallen en estuaria. Ten slotte wordt ingegaan op de paleogeografische kaartbeelden die bij de bespreking van de archeologie als referentie dienen, en op de benaming van de strandwalcomplexen (par. 3.4 en 3.5).

Door de aanwezigheid van de genoemde riviermondingen die al dan niet verbindend of als barrière hebben gefunctioneerd, kunnen we op basis van gemeentegrenzen in de archeoregio zes geografische deelregio's onderscheiden (van zuid naar noord): het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en de Rijnmond, het mondingsgebied van de Rijn, het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium, het Oer-IJ estuarium, het strandwallenlandschap tussen het Oer-IJ en het Zeegat van Bergen, en tot slot het Zeegat van Bergen en het strandwallenlandschap ten noorden daarvan. Deze indeling structureert de bespreking van de resultaten van de bestudering van de Malta-rapporten.

3.2 Kennis over de geologie en de vegetatieontwikkeling vóór 1997

In een artikel in de toenmalige Mededelingen van de Rijks Geologische Dienst uit 1970 wordt voor het eerst een integrale geologische kaart van het strandwallenlandschap gepubliceerd die is samengesteld op basis van eerdere geologische en bodemkundige studies van deelgebieden.¹² Onderscheiden worden strandwallen, strandvlaktes en Jonge Duinen. In het geologische deel van het artikel wordt met name ingegaan op de ontwikkeling van de duinen waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen lage Oude Duinen met daarin voorkomende bodem-niveaus en veenlagen uit de periode van 2000 v.Chr. en ca. 1200 n.Chr., en hoge Jonge Duinen vanaf ca. 1200 waarin met name vegetatiebandjes voorkomen (afb. 3.2).

Er wordt systematisch gebruik gemaakt van ¹⁴C-dateringen en pollendiagrammen. In de beschreven secties, die vooral zijn gelegen in het duingebied in de omgeving van Den Haag en de zone tussen de Amsterdamse Waterleidingduinen en Velsen/Beverwijk, wordt de afwisseling van stuiffasen van bodems voor het hele kustgebied in verband gebracht met klimaatcycli met afwisselend drogere en nattere omstandigheden. In de Oude Duinen (OD) worden drie perioden onderscheiden: OD I met natte fasen OD A (midden- tot late bronstijd), OD II met natte fase OD B1-B3 (vroeg tot late ijzertijd) en OD III met OD C1-C2 (Romeinse tijd tot vroege middeleeuwen). In de Jonge Duinen worden drie perioden onderscheiden (YD I-III). De wisselende droge en natte omstandigheden in de duinen worden ook gerelateerd aan onder invloed van het stijgen van de zeespiegel optredende trans- en regressiefasen (Calais II-IV en Duinkerke I-III) die op hun beurt verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van de strandwallen (afb. 3.3).

Voor de relatie tussen deze oude terminologie en de nieuwe (zie par. 3.3) wordt verwezen naar tabel 3.1.¹³

Op basis van fossiel stuifmeel (pollen) wordt een periode vóór 1000 v.Chr. onderscheiden (zone IV: deels bos) en een periode ná 1000 v.Chr. (zone V-1 t/m zone V-4; ontwikkeling van duinstruweel

¹² Jelgersma *et al.* 1970, Plate 1.

¹³ De relatie tussen de klassieke benamingen (rechts) en de lokale (midden) en landelijke lithostratigrafie (links) is indicatief. Ze is niet één op één over te nemen aangezien de klassieke benamingen/eenheden niet een puur lithostratigrafische classificatie vormen: ze werden ook op ouderdom en/of ruimtelijke samenhang vastgesteld.

Tijdvak	TNO 2013*1	Den Haag e.o. cf. Vos et al. 2007	Oer IJ cf. Vos 2008	Klassieke benamingen*2
Holocene	Laagpakket van Schoorl	Laag van Den Haag	Laag van Den Haag	Jong Duinzand
	Laagpakket van Zandvoort	Laag van Voorburg Laag van Ypenburg	Laag van Voorburg	Oud Duinzand
	Formatie van Naaldwijk	Laag van Poeldijk	Laag van Rijswijk Zanderij afzettingen	Oud Strandzand en Zeebodmafzettingen
		Gantel Laag	(IJ-kei afzettingen, Picklei, Delgronden)	Afzettingen van Duinkerke III Afzettingen van Duinkerke II Afzettingen van Duinkerke I Afzettingen van Duinkerke 0
	Formatie van Nieuwkoop	Hollandveen Laagpakket	Hollandveen Laagpakket (verschillende lokale lagen onderscheiden; o.m. "oxidatielaag" en "Hollandveensplits")	Hollandveen
	Formatie van Naaldwijk	Laagpakket van Wormer	Laagpakket van Wormer	Afzettingen van Calais IVb Afzettingen van Calais IVa Afzettingen van Calais III Afzettingen van Calais II Afzettingen van Calais I
Formatie van Nieuwkoop	Basisveen Laag	Basisveen Laag	Basisveen	

*1 TNO, 2013
www.dinoloket.nl/nomenclator-ondiep

*2 benamingen overeenkomstig Zagwijn 1986

Tabel 3.1 Benaming van lithostratigrafische eenheden in het kustgebied.

en bos naar open kruidachtige vegetatie met een periode in de vroege middeleeuwen met bosregeneratie).¹⁴ In 1984 wordt nader ingegaan op de het moment waarop de Jonge Duinen bij Den Haag, Zandvoort en Velsen-Beverwijk zijn ontstaan.¹⁵ In 1997 wordt de vegetatieontwikkeling vanaf de overgang neolithicum/bronstijd tot heden op basis van dezelfde (en aanvullende) pollendiagrammen uit 1970 opnieuw gepresenteerd (afb. 3.4).¹⁶

In het samenvattend overzichtsartikel uit 1974 over de archeologie en geologie van het Hollandse duingebied (*Prehistoric inhabitation and sea-level changes in the Western Netherlands*) wordt de chronologie van de opeenvolgende strandwalcomplexen in de veronderstelde relatie tot de Calais- en Duinkerketransgressiefasen samengevat op basis van een inventarisatie van gedateerde artefacten (afb. 3.5).¹⁷

De geologische litho- en chronostratigrafie is in 1975 geformaliseerd.¹⁸ De formele geologische kartering van de Geologische Kaart van Nederland (1:50.000) heeft in resp. 1979 en 1987 alleen tot publicatie van de kaartbladen Rotterdam West (37 W) en van Alkmaar West en Oost (19 W en 19 O) geleid.¹⁹ De tussenliggende gebieden waren wel grotendeels gekarteerd en leidden tot diverse aparte kaarten. Zo verscheen in 1983 de *Archeologisch-Geologische Kaart van 's-Gravenhage* (1:15.000),²⁰ in 1988 *De bodem van Leidschendam*,²¹ in 1995 de *Vereenvoudigde Kaart van Haarlem en omgeving*,²² en in 1998 ten slotte nog als los kaartblad (37 W en deels 37 O) de *Vereenvoudigde geologische kaart van Den Haag en omgeving* op een schaal van 1:50.000.²³ In 1986 worden op een schaal van 1:500.000 paleogeografische kaartbeelden van Nederland gepubliceerd,²⁴ die onder andere hun weg vinden als ondergronden van landsdekkende archeologische verspreidingskaartjes.²⁵

¹⁴ Jelgersma et al. 1970, fig. 30.

¹⁵ Zagwijn 1984.

¹⁶ Zagwijn 1997.

¹⁷ Louwe Kooijmans 1974, 40 (Fig. 9 en Table 3).

¹⁸ Zagwijn & van Staalduinen (red.) 1975.

¹⁹ Van Staalduinen et al. 1979; Westerhoff et al. 1987. Wel zijn voor ontbrekende gebieden bodemkaarten en geomorfologische kaarten beschikbaar (bijvoorbeeld: Van den Berg & Kluiving 1992).

²⁰ De Mulder et al. 1983.

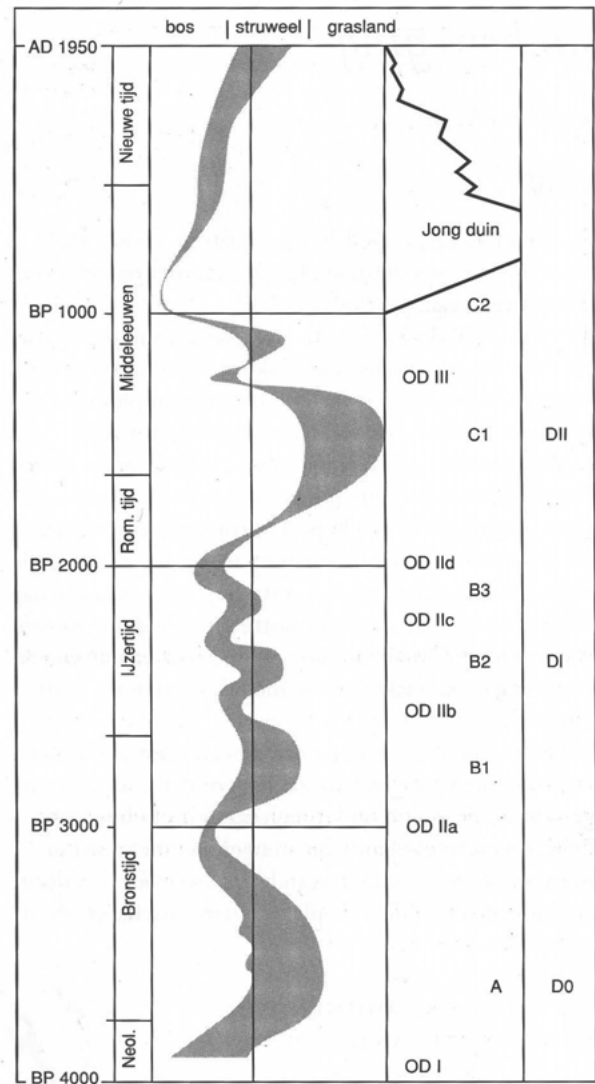
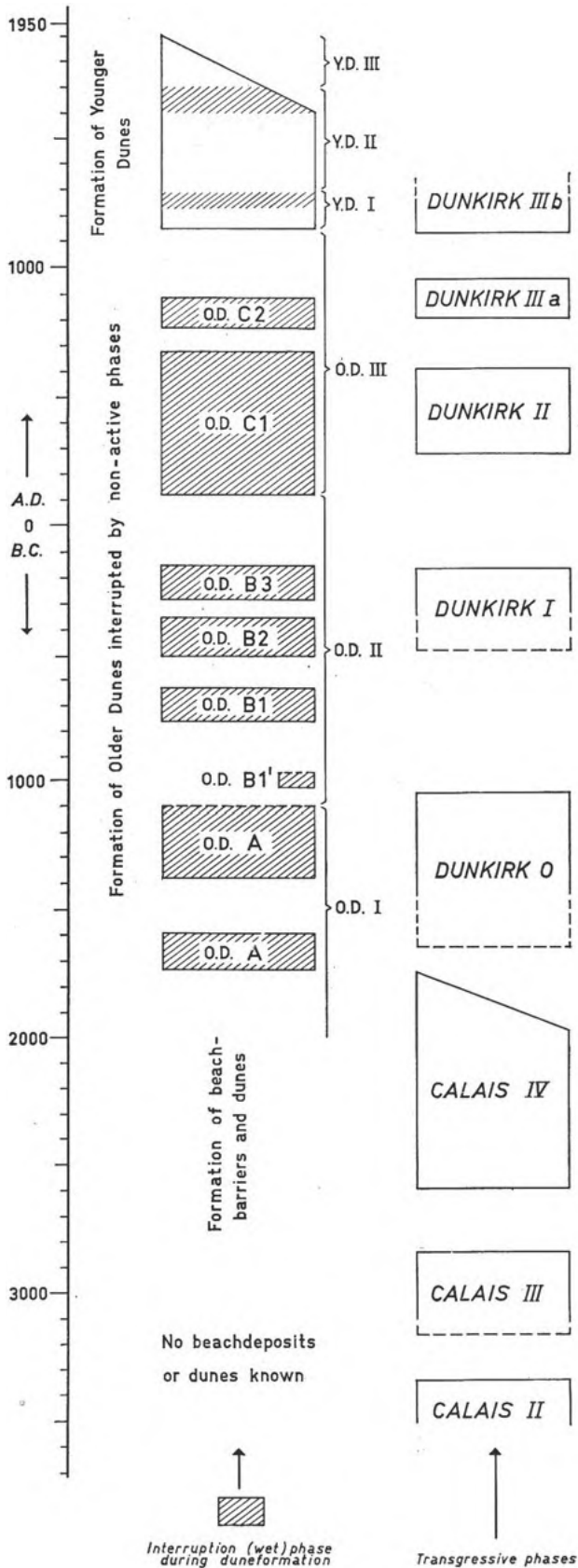
²¹ Pruijssers & De Gans 1988.

²² Blokzijl, Rutten & De Gans 1995.

²³ De Gans & Metten 1998.

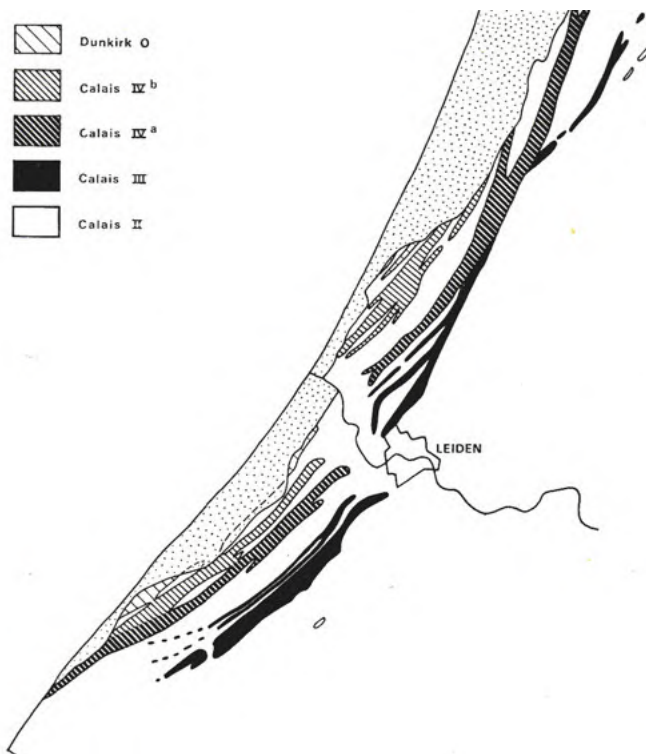
²⁴ Zagwijn 1986.

²⁵ Van Es, Sarfatij & Woltering 1988.

Afb. 3.4 Schema van de vegetatie-ontwikkeling in de kalkrijke duinen na 4000 BP. Vergelijking met stuif-fasen (OD I-III) en bodems (OD A-C), volgens Jelgersma *et al.* 1970. Rechts de transgressiefasen Duinkerke O-II. Bron: Zagwijn 1997.

Afb. 3.3 Diagram met de op dat moment veronderstelde samenhang tussen de natte fasen in de duinen en de transgressiefasen in het kustgebied. Bron: Jelgersma 1970.

Afb. 3.5 De strandwallen tussen Hoek van Holland en Haarlem, onderverdeeld naar verondersteld ontstaan onder invloed van de transgressiefasen Calais II-IVb en Duinkerke o. Bron: Louwe Kooijmans 1974.

Tegen het einde van het tweede millennium is de aandacht vanuit TNO/Deltares meer gericht op processen en ruimtelijke lagenmodellen dan op geologische karteringen. Voorbeelden van deze benadering zijn de studies van Van der Valk voor het gebied van Den Haag en Haarlem, en het artikel van Beets *et al.* over het sluiten van het voormalige Zeegat van Bergen.²⁶

3.3 Kennis over de ontwikkeling van het kustgebied ná 1997

In het kader van de procesbenadering in de geologie is door het Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO in 2000 een nieuwe lithostratigrafische indeling voor Nederland vastgesteld, waarbij de onderverdeling gebaseerd is op specifieke sedimenteigenschappen (kenmerken), zoals korrelgroottesamenstelling, sedimentstructuren, schelpinhoud, kalkgehalte en humeusiteit (tabel

3.1).²⁷ Bij de oude classificatie uit 1975 waren de laageenheden ook voor een belangrijk deel gebaseerd op de ouderdom van de afzettingen. Volgens internationale stratigrafische richtlijnen is dit ongewenst omdat eenheden gebaseerd op sedimenteigenschappen (lithostratigrafie) gescheiden dienen te zijn van toewijzing op basis van tijdseenheden (chronostratigrafie). Om deze reden is de oude onderverdeling van de Calais-afzettingen (Calais I-IV) en Duinkerke-afzettingen (Duinkerke o-III) in de geologie komen te vervallen als (litho)stratigrafische indeling. Deze afzettingen waren namelijk gekoppeld aan 'transgressiefasen' met een (veronderstelde) specifieke ouderdom.

De geologische kaart van West-Nederland 1:600.000 is het schaalniveau waarmee in dit rapport wordt gewerkt (afb. 3.6).²⁸

Een dilemma bij het gebruik van de nieuwe lithostratigrafische indeling is dat deze alleen op hoofdlijnen (laagpakketniveau) is gedefinieerd. Op laagniveau zijn (nog?) vele eenheden niet ingedeeld en daarvoor bestaat evenmin een nieuwe terminologie.²⁹ In 2007 worden voor de *Nieuwe Geologische Kaart van Den Haag en Rijswijk* voor dat gebied nieuwe benamingen voor lagen gehanteerd (tabel 3.1).³⁰ Hetzelfde is gebeurd voor het Oer-IJ estuarium (tabel 3.1).³¹ Hoewel de klassieke kartering van het kustgebied is gestopt, vindt wel degelijk geologische onderzoek plaats. Veelal staat dit onderzoek in relatie tot de archeologie, bijna altijd zijn het casestudies waarbij een vindplaats wordt uitgekarteerd, grondradar wordt ingezet of gedetailleerde profielopnames van vaak zeer diep liggende lagen worden gemaakt. Uiteraard met gebruikmaking van ¹⁴C- en OSL-dateringen en pollen. Deze nieuwe informatie wordt dan weer gebruikt om de paleogeografische kaartbeelden te verfijnen (zie par. 3.4).

Een belangwekkende studie betreft het onderzoek over de reconstructie en modellering van de holocene kustontwikkeling waarbij naast de grootschalige ontwikkeling de geologische ontwikkeling rond Ypenburg in detail is bestudeerd.³² Ypenburg ligt op de grens van het Rijn-/Maasgetijdebekken waar de laatste fase van de terugschrijdende kust bewaard is gebleven en de omslag naar de uitbouwende kust met zijn opeenvolging van strandwallen aanwezig is. Ook geoarcheologische onderzoek in de periode 2008-2013 op de bodem van de Noordzee voor

²⁶ Resp. Van der Valk 1992; Van der Valk 1996a, 1996b; Beets, Roep & Westerhoff 1996.

²⁷ Weerts *et al.* 2000; De Mulder *et al.* 2003.

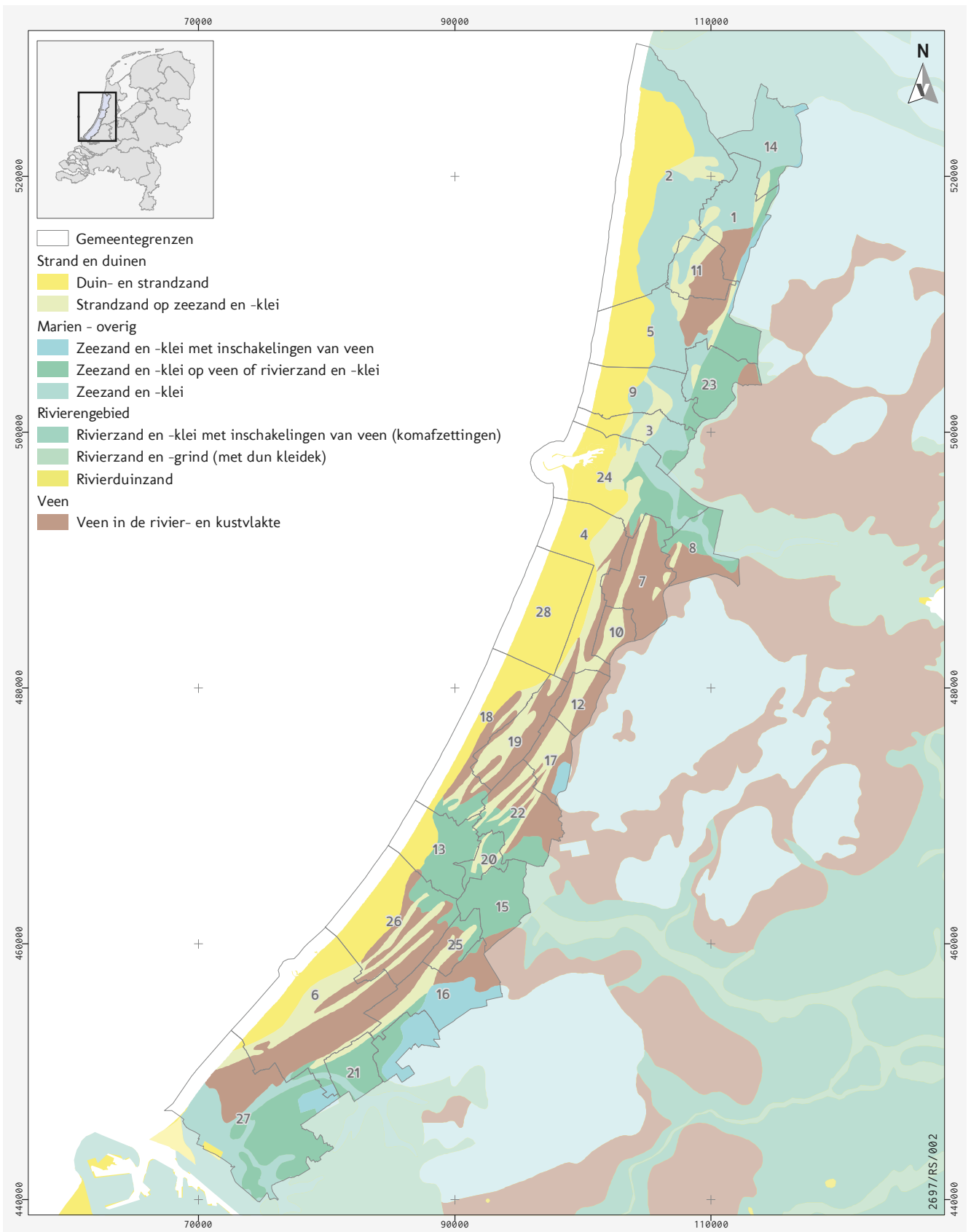
²⁸ Van Staalduinen *et al.* 1979.

²⁹ Weerts *et al.* 2000, Bijlage C. Enkele genoemde lithostratigrafische eenheden (lagen): Velsen, Castricum, Bergen (Laagpakket van Wormer); Kwintsheul, Rijnsburg, Zijpe, Hauwert (Laagpakket van Walcheren). Een goed recent overzicht voor West-Nederland ontbreekt.

³⁰ Vos, Rieffe & Bulten 2007.

³¹ Vos 2008a; in deze studie is ook een nieuwe geolandschappelijke kaart van het Oer-IJ gebied gemaakt; Zie voor een update: Vos *et al.* 2010; Vos, de Koning & van Eerden 2015. Ook in andere geo-archeologische publicaties wordt de nieuwe indeling voor dit gebied gebruikt, bijv. De Koning 2008.

³² Cleveringa 2000.

Afb. 3.6 Geologische ondergrond Hollands duingebied. Voor de nummering van de gemeenten zie hoofdstuk 2. Bron: bewerkt naar Van Staalduinen *et al.* 1979.

de huidige kust van Den Haag en Europoort tijdens de aanleg van de Yangtzehaven (Maas-vlakte 2) kan hier worden genoemd (zie hierna). Een voorbeeld van het in geologisch perspectief plaatsen van een vindplaats is het geoarcheologische slootkantenonderzoek van een vindplaats uit de midden-bronstijd in Geestmerambacht in 2013 (zie verder hoofdstuk 4).³³

Gezien de metersdikke lagen jong duinzand is de inzet van geo- of grondradar een mogelijkheid om een beter zicht te krijgen op de laagopeenvolging. Deze techniek is bijvoorbeeld ingezet voor IJmuiden-Midden Sluiseiland West in 2006/2007 (HD 24-006); geen archeologie sporen of vondsten aangetroffen) en het niet-gravend vooronderzoek Castricum-Zorgcentrum Duin en Bosch in 2011.³⁴

Tijdens de sloop van acht pompstations in het Noord-Hollands Duinreservaat (grotendeels gemeente Castricum) in de winter van 2001-2002 zijn door geologen en archeologen waarnemingen gedaan en profielen opgetekend (afb. 3.7).³⁵

De profielen tonen aan dat op plaatsen waar het estuarium in de loop van de ijzertijd opgevuld raakte, dat wil zeggen vooral aan de zuid- en noordkant, vrijwel onmiddellijk bescheiden duinvorming optrad. De strandafzettingen lig-

gen op een hoogte van 0,5 m - NAP tot 0,5 m NAP. Aan de zuidzijde ontstaat voorafgaande aan de bewoning in de midden-ijzertijd in maximaal vierhonderd ¹⁴C-jaren een pakket van maximaal een meter duinzand (tot op ca. 0,5 m NAP). Aan het einde van de vroege middeleeuwen werden tot een hoogte van 3,2 m NAP humeuze lagen gevormd. Alleen in het centrum van het zeegat (ter hoogte van het voormalige Pompgebouw) vormde zich pas in de vroege middeleeuwen direct op het mariene sediment een veenlaag. Archeologisch betekenisvolle lagen bevinden zich tussen 0,5 m - NAP tot 3,2 m NAP. De lagen hebben een ouderdom die loopt vanaf de midden-ijzertijd tot en met de vroege middeleeuwen. Op basis van deze informatie konden de paleogeografische kaartbeelden worden verfijnd (afb. 3.8).

Bij archeologisch onderzoek in het duingebied blijkt steeds weer dat de stratigrafie op een specifieke locatie vaak lastig te ontrafelen is, complex van aard is, en een grote tijdsdiepte over geringe hoogte bezit. Dit zorgt ervoor dat veelal nog weinig inzicht bestaat in de verspreiding van bodemhorizonten en stuifzandlagen op het schaalniveau tussen de laagopeenvolging op de vindplaats en de paleogeografische

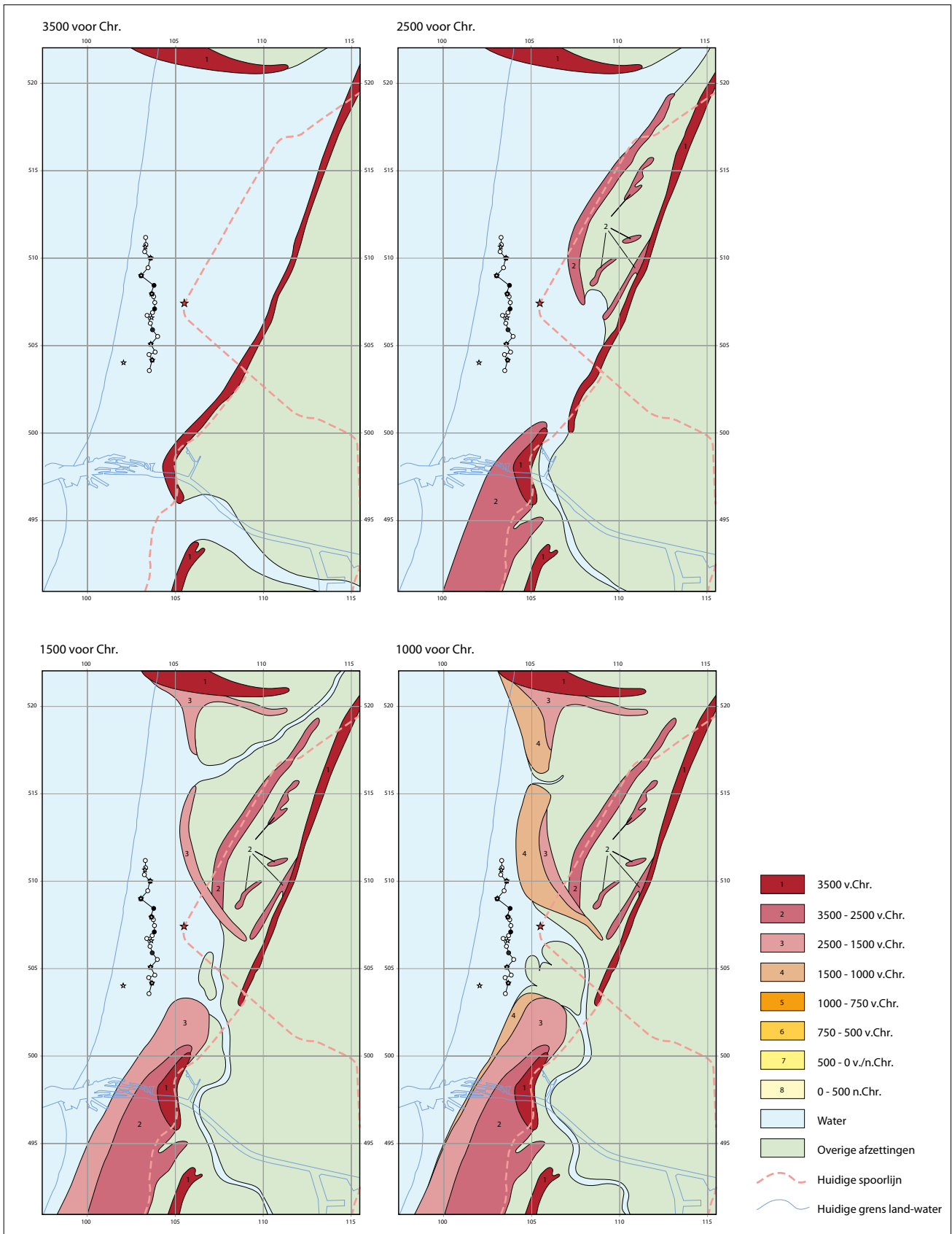

Afb. 3.7 Castricum-PWN-duingebied. Westprofiel van bouwput Secundair L. De dikke organische bodem in het midden van het profiel ligt tussen de 2,0 en 2,5 m NAP. De linkerzijde van deze bodem leek geploegd. Bron: Vos 2010.

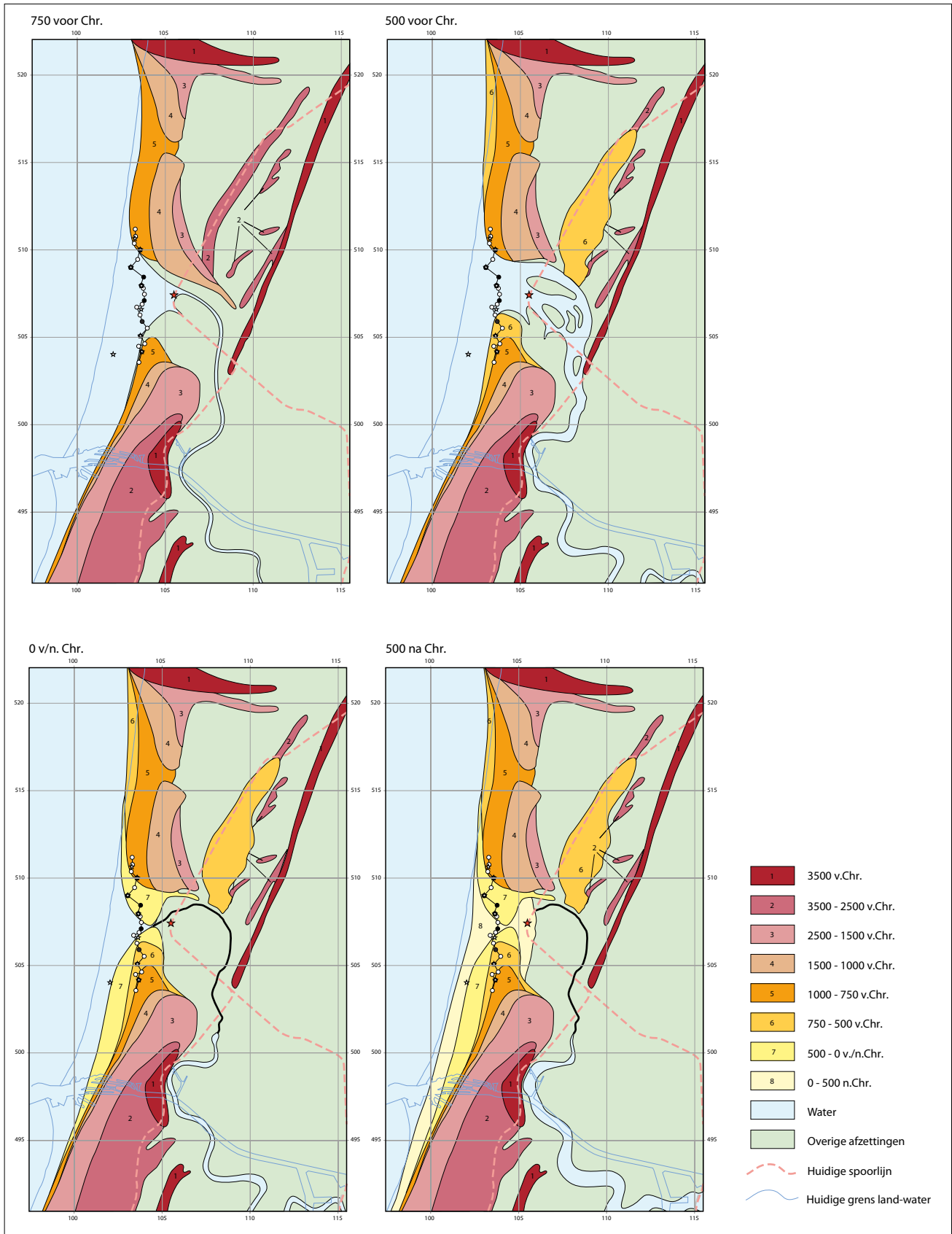
³³ Vos 2015.

³⁴ Resp. Vos 2008b; Vos & Bakker 2011; Weerheijm, Klerks & Vos 2011; Vos & De Vries 2006.

³⁵ Vos, van Eerden & de Koning 2010.

Afb. 3.8a Castricum-PWN-duingebied. Bouwput- en boorlocaties weergegeven op paleogeografische reconstructiekaartjes van het Oer-IJ estuarium voor de tijdstippen 3500 v.Chr. - 1000 v.Chr.. Bron: Vos 2010.

Afb. 3.8b Castricum-PWN-duingebied. Bouwput- en boorlocaties weergegeven op paleogeografische reconstructie-kaartjes van het Oer-IJ estuarium voor de tijdstippen 750 v.Chr. - 500 n.Chr.. Bron: Vos 2010.

reconstructie, het regionaal niveau dus. Als voorbeeld kan worden genoemd een geoarcheologisch onderzoek in Den Haag en omgeving.³⁶ Tijdens dit onderzoek bij de aanleg van afvalwaterleidingstracés in de Haagse regio (AHR-project) in 2006 is uitgebreid onderzoek gedaan aan de geologische laagopvolging en de daarin aangetroffen bodems en bewoningslagen. Wanneer dergelijk onderzoek vanuit een duidelijke multidisciplinaire probleem- en doelstelling wordt uitgevoerd, levert dit een grote bijdrage aan de kennisontwikkeling van over bewoningscontinuïteit in relatie tot de landschapontwikkeling. Als ook nog op kansrijke plaatsen een opgraving kan worden gerealiseerd, dan is maximale kenniswinst te behalen. Daarbij is gebleken dat in zijn algemeenheid hoe westelijker gelegen, des te beter de stuifduinstratigrafieën in Oud Duin bewaard zijn gebleven. Meer naar het oosten heeft vooral de diepere ligging van de oudste strandwalformatie en afdekking door mariene afzettingen een positieve invloed op de conservering gehad. In het centrum van het strandwallenlandschap is vooral informatie aanwezig over veenlagen in de strandvlakten. Per waarnemingslocatie in het Oude Duingebied komt het voor dat verschillende humeuze niveaus zich tot één humeus niveau verenigen waarbij als (willekeurig) voorbeeld het onderzoek op de locatie Den Haag-Wijndaelerplantsoen kan worden genoemd (hfdst. 4, HD6-057).

Het is daarbij uitmate lastig de postdepositionele processen ruimtelijk te volgen omdat de waarnemingen steeds puntlocaties betreffen. Inmiddels is er echter wel zoveel informatie verzameld dat het zal lonen wanneer deze per archeologische periode wordt gesynthetiseerd.³⁷ Zelfs een aanzet voor een dergelijk exercitie valt buiten de scope van het huidige Malta-project omdat voor een dergelijk overzicht het vooral ook gaat om waarnemingen afkomstig uit niet-gravend (voor)onderzoek alsmede meldingen van amateurarcheologen.

Ná 1997 is het vegetatieonderzoek op basis van pollenanalyse vanuit de geologie vooral gericht op het verfijnen van de chronostratigrafie (in combinatie met ¹⁴C-dateringen) in relatie tot de kustontwikkeling. Voorbeelden zijn booraaien loodrecht op de kust bij Wassenaar en Haarlem vanaf de meest landinwaartse strand-

wal tot aan het huidige strand.³⁸ Hoewel dit onderzoek nieuwe inzichten oplevert, blijft het in relatie tot paleogeografische kaartbeelden schetsmatig.

Archeobotanisch onderzoek aan pollen en macroresten vindt nu doorgaans plaats in relatie tot Malta-gestuurd archeologische onderzoek. Met name in het zuidelijk duingebied is door het grote aantal locaties dat is onderzocht in het kader van het project Afvalwaterzuivering Haagse Regio (AHR) veel detailkennis verzameld (afb. 3.10).³⁹

Het systematisch analyseren van pollendigrammen leidt voor het gebied ten slotte tot een gedetailleerder inzicht in de vegetatie van het strandwallenlandschap vanaf het laat-neolithicum.⁴⁰ In 2014 volgt nog specifiek een landschapsreconstructie in het gebied van Den Haag-Wateringse Veld (afb. 3.9).⁴¹

3.4 Kustontwikkeling op basis van paleogeografie

3.4.1 Paleogeografische kaartbeelden

Over het doel, de werkwijze en de theoretische achtergronden van het construeren van paleogeografische landschapsbeelden is in de NOaA 1.0 in 2005 het nodige opgemerkt.⁴² In 2011 is een reeks paleogeografische kaarten verschenen die hier in geactualiseerde vorm wordt gebruikt als ondergrond voor de lokalisering van de Malta-onderzoeken per archeologische periode.⁴³ In het atlasdeel van dit rapport (appendix IV) zijn gebruikt de paleografie van 3850 v.Chr. voor het midden-neolithicum (appendix IV, kaart 1), 2750 v.Chr. voor het laat-neolithicum en de vroege bronstijd (appendix IV, kaart 2), 1500 v.Chr. voor midden-bronstijd (appendix IV, kaart 3), 500 v.Chr. voor de late bronstijd en de vroege ijzertijd (appendix IV, kaart 4), en voor de midden-ijzertijd en late ijzertijd (appendix IV, kaart 5), 100 n.Chr. voor de Romeinse tijd (appendix IV, kaart 6), 800 n.Chr. voor de vroege middeleeuwen (appendix IV, kaart 7), 1500 n.Chr. voor de volle en late middeleeuwen (appendix IV, kaart 8), 1850 n.Chr. voor de nieuwe tijd (appendix IV, kaart 9) en ten slotte 2000 n.Chr. voor de recente tijd (appendix IV, kaart 10).

³⁶ Rieffe *et al.* 2006.

³⁷ Nu wordt in de rapportages bijna altijd alleen de locatie zelf in diachroon verband behandeld.

³⁸ Van der Valk 1992.

³⁹ Zie bijvoorbeeld het onderzoek in het kader van de in- en effluentleidingen: Rieffe *et al.* 2006; Kooistra 2008.

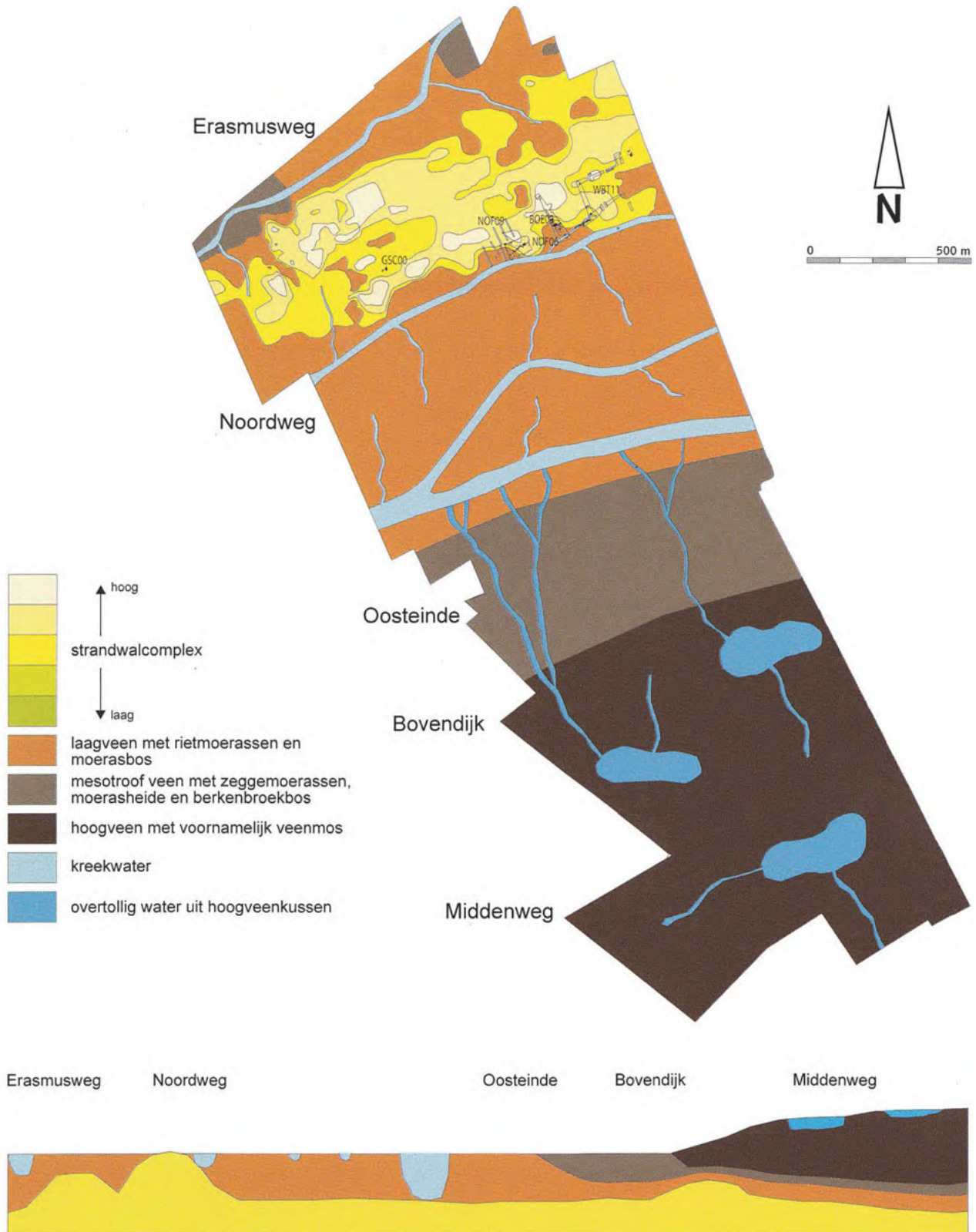
⁴⁰ Kooistra 2008.

⁴¹ Kooistra 2014.

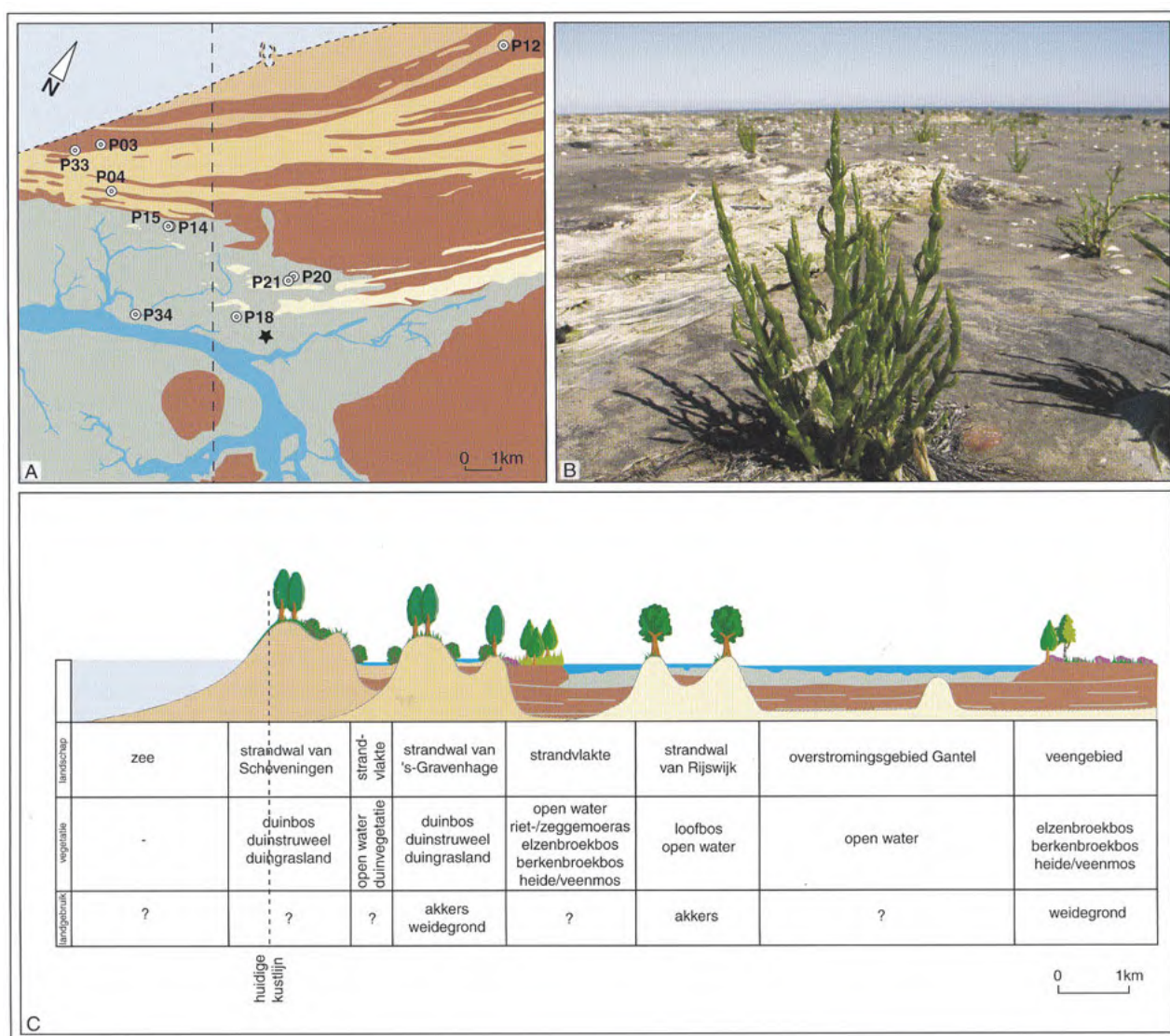
⁴² Deeben *et al.* 2005; Deze paragraaf is na de inleiding grotendeels gebaseerd op: Cleveringa 2000; Vos *et al.* 2011.

⁴³ Vos *et al.* 2011;

www.archeologiein nederland.nl.

Afb. 3.9 Den Haag-Wateringse Veld. Reconstructie van het landschap in de vroege ijzertijd. Bron: Kooistra 2014.

Afb. 3.10 Den Haag en omgeving in de ijzertijd. Legenda: A kaart, B impressie van de vegetatie op de kaart A met een ster gemarkeerde locatie, C doorsnede door het landschap. Bron: Kooistra 2008.

3.4.2 Kustontwikkeling

De grootschalige kustontwikkeling in West-Nederland na de laatste ijstijd is in de eerste plaats gekoppeld aan de zeespiegel, die aan het begin van het holoceen snel steeg. In de periode 9000 tot 5500 v.Chr. bedroeg de zeespiegelstijging 60 tot 75 cm per eeuw. Het aanvankelijke droge Noordzeegebied liep relatief snel vol water en de kustlijn verplaatste zich van wat nu Het Kanaal heet richting Nederland. Al spoedig begon de getijdewerking in de Noordzee een

belangrijke rol te spelen. Er ontstonden getijbekkens die in de vorm van zeegaten de kustlijn doorbraken. In de getijbekkens werd zand en klei uit de Noordzee in een 'waddenmilieu' afgezet. De rivieren voerden relatief weinig zand en klei aan. Omdat de zeespiegel tot omstreeks 5500 v.Chr. snel steeg, verplaatste de kustlijn zich steeds verder landinwaarts. Door de afvlakking van de stijging van de zeespiegel na 5500 v.Chr. schreed de kust minder snel terug en werd de ruimte voor zand- en kleiafzettingen beperkt.

De paleogeografische reconstructie rond 3850 v.Chr. toont dit beeld met een deels gesloten

kust in het zuiden en de aanwezigheid van nog twee zeegaten, het Zeegat van Haarlem en het Zeegat van Bergen, in het noorden (appendix IV, kaart 1). Rond 3850 v.Chr. had de kustlijn in West-Nederland zijn meest oostelijke ligging bereikt. De zeespiegel lag op 4 tot 5 m - NAP. Als voorbeeld kan Ypenburg gelden. Het ligt ten oosten van Rijswijk en Voorburg op de grens van de getijbekkens van de terugschrijdende kust en de oudste delen van de uitbouwende kust (zie hierna par. 4.2). In dit gebied is de laatste fase van de terugschrijdende kust bewaard gebleven en kan de omslag naar de uitbouw worden bestudeerd. Na de laatste kleine terugschrijving bleef de positie van de kustlijn enige tijd stabiel. Tijdens deze fase werd een dik pakket overslagzanden ('washovers') afgezet. Naar het oosten toe vormde zich een kustlijn met een lage strandwal met een daarachter gelegen intergetijdeplaat, de strandvlakte. Op verhogingen in de strandvlakte vormden zich duintjes met een achter gelegen kweldergebied doorsneden door kleine geulen. De oudste bewoning in het kustgebied voltrok zich op deze duintjes.

Tussen 3500 en 2500 v.Chr. nam de stijging van de zeespiegel af van 30-40 tot 20-30 cm per eeuw. De bodemdaling van Nederland werd nu de belangrijkste component van de (relatieve) stijging van de zeespiegel. Deze verschilde van plaats tot plaats. Door de aanvoer van zand bouwden de kust zich in de vorm van strandwallen en strandvlaktes zich zeewaarts uit. Door opslibbing werden de getijbekkens kleiner en breidde het areaal kweldergebieden zich uit. Door de afname van het getijvolume werden de getijdengeulen en de zeegaten kleiner waardoor de kust zich meer aaneengesloten werd. Door de gesloten kust verzoette het achterland en trad op zeer grote schaal veenvorming op. Omstreeks 2750 v.Chr. was de breedte van het strandwallenlandschap in het zuiden in de omgeving van Den Haag al ruim 5 kilometer, naar het noorden ten noorden van het Oer-IJ estuarium en rond het West-Friese zeegat verliep de uitbouw minder snel (appendix IV, kaart 2).

De aanvoer van materiaal naar de kust en de daarmee gepaard gaande uitbouw in de vorm van strandwallen en strandvlaktes ging door tot ongeveer 3000 jaar geleden in het zuiden (Den Haag-Leiden) en tot ongeveer 1000 jaar geleden in het noorden (Haarlem). De kaartbeelden voor 1500 v.Chr. en 500 v.Chr. laten dit zien (resp. ap-

pendix IV, kaart 3 en kaart 4/5). Vanaf dat moment ging de zee weer een actievere rol spelen in de kustontwikkeling. Delen van de kust, met name ten zuiden van Den Haag bij Monster en rond Katwijk, erodeerden weer na het eindigen van de uitbouw. Het zand, dat hierbij vrijkwam, kwam terecht bij de nog steeds uitbouwende kust verder naar het noorden, in de vorm van duinen en in de Waddenzee.

3.5 Benaming strandwalcomplexen

Bij de bespreking van de verschillende deelgebieden is het handzaam in dit rapport te beschikken over de naamgeving van de ruimtelijk te onderscheiden strandwalcomplexen die allen conform de huidige lithostratigrafie behoren tot het Laagpakket van Zandvoort en voor het gebied van Den Haag tot de Laag van Ypenburg en de Laag van Voorburg:⁴⁴

Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en de Rijnmond

- (Proto-strandwal) duintjes Wateringen-Ypenburg 4000 v.Chr.;
- De strandwal Rijswijk-Voorburg-Voorschoten 3800-3500 v.Chr.;
- Strandwalcomplex Monster-Den Deil 3500-3150 v.Chr.;
- Strandwalcomplex Kijkduin-Den Haag-Wassenaar 3150-2750 v.Chr.;
- Strandwalcomplex Scheveningen 2500-2200 v.Chr.

Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium

Omstreeks 4100 v.Chr. (5350 BP) was ter hoogte van Haarlem een zeegat aanwezig.⁴⁵ Vlak na 5200 BP ontstaat het chenier-complex ten oosten van Spaarnwoude en de strandwal van Spaarnwoude zelf (ca. 4000 v.Chr.).

- Strandwalcomplex Warmond (-Sassenheim) en Heemstede-Spaarnwoude 4000 v.Chr.;
- Strandwalcomplex Oegstgeest-Sassenheim; -;
- Strandwalcomplex Voorhout-Lisse-Hillegom-Bennebroek-Haarlem 3500 v.Chr.;
- Strandwalcomplex Noordwijk-Noordwijkerhout-De Zilk-

⁴⁴ Helaas is geen goed overzicht met begrenzingen beschikbaar.

⁴⁵ Van der Valk 1996.

- Overveen-Velsen-Hofgeest 3500-2500 v.Chr.;
 - Strandwalcomplex Zandvoort-Santpoort/Driehuis-IJmuiden-Beverwijk-Heemskerk (3000-1500 v.Chr.);
- vlakke waarin plaatselijk duinkopjes voorkomen (Oosterzijl) en het westwaarts daarvan gelegen gebogen strandwalcomplex van Limmen-Heiloo-Alkmaar (2500-2100 v.Chr.; 4000-3700 BP). Uiteindelijk sluit het zeegat zich omstreeks 1600 v.Chr. (3000 BP) waarbij de strandvlakte van Egmond wordt gevormd.

Het strandwallenlandschap tussen het Oer-IJ estuarium en het Zeegat van Bergen

Het Omval-haakwallencomplex vertegenwoordigt de oudste bewaard gebleven (omgewerkte) afzettingen die zijn gevormd bij de eerste fase van het sluiten van het Zeegat van Bergen tussen ca. 3600-3000 v.Chr. (4800-4400 BP).⁴⁶ Tegen het einde van genoemde fase in de uitbouwende kust wordt ook de strandwal van Uitgeest-Akersloot-Sint Pancras gevormd (ca. 3000 v.Chr.). Daarna vormt zich een brede strand-

Het strandwallenlandschap ten noorden van het Zeegat van Bergen

Het Zeegat van Bergen is hiervoor al ter sprake gekomen. Over het ten noorden daarvan gelegen haakwallencomplex van Bergen is zeer weinig bekend. Vermoed wordt een relatief jonge ouderdom die min of meer gelijktijdig is met het sluiten van het zeegat (1600-1500 v.Chr.).⁴⁷

⁴⁶ Beets, Roep & Westerhoff 1996.

⁴⁷ Beets, Roep & Westerhoff 1996, 128.

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komen de Malta-rapportages met betrekking tot de prehistorie aan de orde. Allereerst wordt ingegaan op de resultaten van het gravend onderzoek in algemene zin. Het Hollands duingebied is daartoe onderverdeeld in deelgebieden (zie hoofdstuk 2). Van zuid naar noord worden zes deelgebieden onderscheiden die begrensd zijn op basis van de huidige gemeentegrenzen: het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en de Rijnmond, het mondingsgebied van de Rijn, het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium, het Oer-IJ estuarium, het strandwallenlandschap tussen het Oer-IJ en het Zeegat van Bergen, en het Zeegat van Bergen en het strandwallenlandschap ten noorden daarvan. Per deelgebied is het stramien van de bespreking hetzelfde. Allereerst wordt steeds kort ingegaan op de stand van kennis voorafgaande aan de periode van het Malta-gerelateerde onderzoek (tot omstreeks 1997). Voor zover relevant wordt na een korte algemene inleiding de tekst verder gestructureerd door middel van subkopjes voor de archeologische hoofdperiodes. Een handicap is dat nauwelijks synthetiserende overzichtswerken voorhanden zijn, waardoor in het bestek van dit rapport feitelijk geen goede 'nulsituatie' voorhanden is. Gebruik wordt dan ook gemaakt van een niet uitputtend aantal heterogene publicaties. Daarna wordt volgens een vaste structuur de periode van 1997 tot heden behandeld waarbij steeds een inleiding is opgenomen op basis van enkele algemene observaties en de literatuur die niet strikt gebonden is aan de Malta-rapporten. Daarna volgt per archeologische hoofdperiode - indien resultaten te melden zijn - de behandeling van de Malta-rapporten op basis van projectvolnummers per gemeente (appendix I) voorzien van de letters HD (Hollands duingebied). Een landschappelijke koppeling kan worden gemaakt met behulp van twee kaartensets (opgenomen achter in het rapport, appendix IV). De eerste set bevat tien paleogeografische landschapsbeelden waarop per archeologische hoofdperiode de onderzoekslotaties staan aangegeven met een onderscheid naar complextype en type gravend onderzoek (appendix IV, kaart 1 t/m kaart 10). Een tweede kaartenset geeft de ligging van de onderzoekslotaties

voorzien van de projectvolnummers per gemeente (eveneens appendix IV, kaart 1 t/m kaart 10). Steeds wordt afgesloten met een korte conclusie aangaande de kenniswinst per deelgebied. Tenslotte volgt een laatste paragraaf die ingaat op de diachrone kenniswinst met betrekking tot de prehistorie voor het hele Hollandse duingebied uitgaande van de gestelde onderzoeksvragen in het kader van de Nieuwe NOaA 2.0.

4.2 Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en de Rijnmond

4.2.1 Stand van kennis vóór 1997

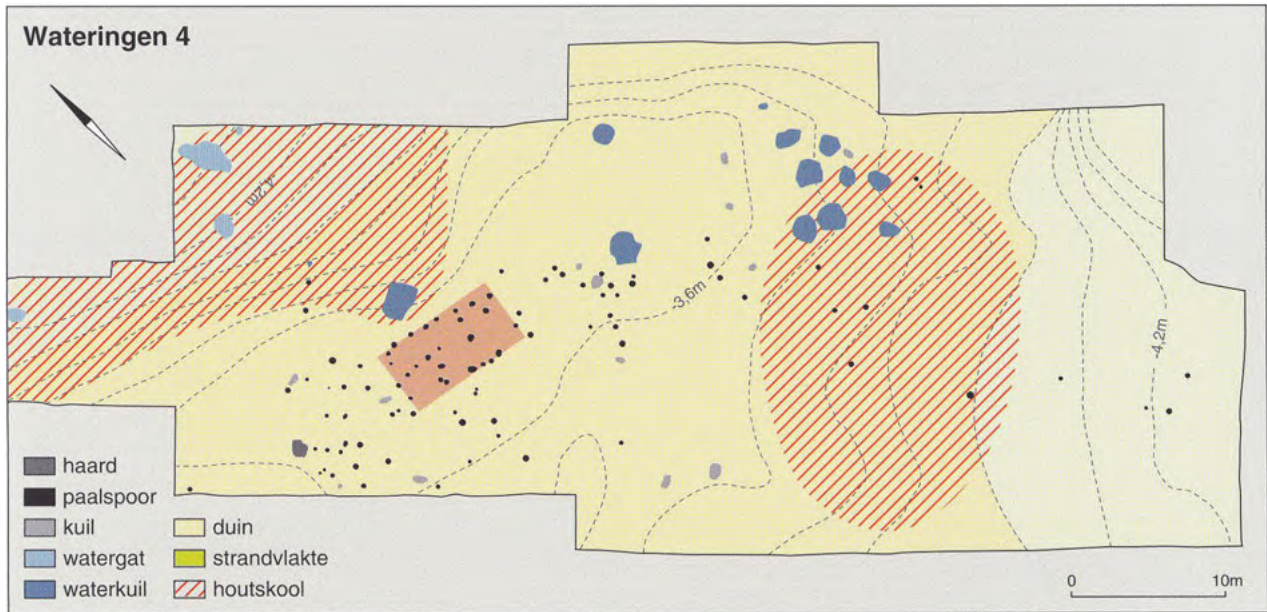
Grote opgravingen of onderzoekprojecten zijn voor het strandwallengebied van Den Haag-Wassenaar tot vlak voor het jaar 1997 niet te melden. Enkele 'klassieke' opgravingen in de jaren zestig van de vorige eeuw met betrekking tot de Vlaardingencultuur hebben evenwel het beeld van deze cultuur op de strandwallen voor bijna een halve eeuw bepaald. Inventariserende overzichten uit 1974, 1983 en 1989 bespreken de vele losse vondsten en kleine onderzoeken die onder andere door amateurarcheologen van de AWN zijn gedaan.⁴⁸ Een brede bekendheid geniet het in 1987 bij Wassenaar ontdekte massagraf uit de bronstijd.⁴⁹

Rekening houdend met de zeevaartse uitbouw van het strandwallenlandschap maakt het vondstmateriaal duidelijk dat er waarschijnlijk continu bewoning aanwezig is geweest vanaf het laat-neolithicum. De geologische en landschappelijke ontwikkeling maakt onlosmakelijk onderdeel uit van de archeologische onderzoekstraditie en komt in 1983 tot uiting in de door de toenmalige Rijks Geologische Dienst uitgegeven publicatie *De bodem van 's-Gravenhage*. Hierin is een archeologische-geologische kaart op schaal 1:15.000 opgenomen.⁵⁰ Met de aanstelling van een gemeentelijk archeoloog vanaf 1983 wordt voor het zuidelijk deel voor dit segment van het strandwallengebied de bestaande kennis verder geactualiseerd en vanaf die tijd systematisch verrijkt op basis van nieuw veldonderzoek. Zo verschijnt in 1991 een eerste populairwetenschappelijk overzicht van de archeologie van Den Haag en wordt de archeologische-

⁴⁸ Louwe Kooijmans 1974; Van Heeringen 1983; 1989.

⁴⁹ O.a. Louwe Kooijmans et al. 2005 (zie verder hierna).

⁵⁰ De Mulder 1983.

Afb. 4.1 Wateringen. Schematische opgravingsplattegrond Wateringen 4 (midden-neolithicum). Bron: Louwe Kooijmans 2008.

geologische kaart geactualiseerd.⁵¹ Eind jaren negentig van de vorige eeuw wordt een belangrijk hoofdstuk toegevoegd over de neolithische bewoning in een periode voorafgaande aan de Vlaardingencultuur op lage duintjes uit de periode dat de zee zich niet meer uitbreid maar een periode van duizenden jaren van kustuitbouw een aanvang neemt (zie hierna). Per archeologische hoofdperiode zal hierna zeer in het kort een introductie op de stand van archeologische kennis worden gegeven.

Laat-paleolithicum – mesolithicum

Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw worden in opgespoten zand op de Eerste Maasvlakte in de gemeente Rotterdam benen harpoenpunten gevonden uit de laat-paleolithicum en vroeg-mesolithicum.⁵² De artefacten zijn afkomstig van groepen jagers-verzamelaars voor de kust van Rotterdam en Den Haag die leefden in het pleistocene Rijn-Maasdal toen de Noordzee nog niet aanwezig was omdat de zeespiegel ten gevolge van de laatste ijstijd tientallen meters lager stond dan tegenwoordig.

Midden-neolithicum

Tot 1993 waren sporen van bewoning in het kustgebied van vóór het laat-neolithicum (Vlaardingencultuur) niet bekend. Vermoed werd dat bewoonbare (strandwal)afzettingen die

dateerden van voor de vorming van de strandwal van Rijswijk-Voorburg-Voorschoten niet bewaard gebleven waren. Niets bleek minder waar toen in 1993 in cunetten voor de nieuwe Rijksweg 4 in de Hoekpolder in de gemeente Rijswijk bewoningssporen uit het midden-neolithicum (Rijksweg A4; Hazendonk 3) op strandwalzand werden aangetroffen.⁵³ Het jaar daarop volgde een opgraving door de Universiteit van Leiden van sporen uit dezelfde periode op een locatie ten westen van Wateringen (Wateringen 4; (afb. 4.1)).⁵⁴

De universitaire setting van het onderzoek zorgde voor een breed onderzoeksprogramma met betrekking tot de bestudering van eco- en artefacten. In 1996 kon bij het nalopen van een cunet van de latere Frits Diepenlaan in de nieuwe wijk Ypenburg wederom vondstmateriaal uit dezelfde periode en in eenzelfde stratigrafische context worden geborgen. Bovendien werd in een ontgraving van de Explosieven Opruimingsdienst menselijke skeletresten gevonden. Deze ontdekking zette de toon voor uitgebreid vervolgonderzoek ná 1997.

Het voorkomen van de Vlaardingencultuur betreft de aanwijzingen voor bewoning van de meest oostelijke lage duinruggen langs de 'randen' van de strandwal van Rijswijk-Voorburg-Voorschoten met de bekende vindplaatsen van

⁵¹ Van Ginkel & Magendans 1991; Van Veen & Waasdorp 2000.

⁵² Verhart 2005.

⁵³ Koot 1994; De Vries 2004, 6-7; ⁵³ (geen onderzoeksmeldingsnummer); al eerder in 1984 was tijdens geologisch onderzoek enige aanwijzingen voor menselijke aanwezigheid ter plaatse gevonden (zie Louwe Kooijman 2008, 113 (noot 19)).

⁵⁴ Raemaekers 1997 (geen onderzoeksmeldingsnummer).

onder andere (van zuid naar noord) Voorburg-Diaconessenhuis, Leidschendam-Prinsenhof, Voorschoten-Boschgeest en Voorschoten-De Donk.⁵⁵ Op de meeste vondstlocaties zijn vooralsnog alleen afvallagen aangetroffen. Leidschendam-Prinsenhof is de enige locatie met een substantieel aantal paalsporen, zonder dat daar echter een 'huis' uit kan worden afgeleid. De vindplaatsen worden door Raemaekers (2005) tot 'groep 1' gerekend, met dominantie van botten van huisdieren, het voorkomen van graan en vuurstenen artefacten die wijzen op een breed scala van activiteiten. Bijna zeker werd hier het hele jaar gewoond.⁵⁶

Laat-neolithicum

Menselijke activiteit in het laat-neolithicum (Enkelgrafcultuur, Klokbekercultuur; 2500 -2000 v.Chr.) en de vroege bronstijd (2000-1800 v.Chr.) laat zich nog niet goed kennen. Traditioneel wordt het aardewerk uit deze periode gekenmerkt door voorkomen van veel versiering met spatel-/zigzagmotief, klokbekermotief, en wikkeldraadmotief. Een klassieke vindplaats bevindt zich in de duinen bij Monster (Het Monsterse Geestje).⁵⁷

Midden-bronstijd

De twee kuilen met aardewerk uit de midden-bronstijd van Vogelenzang in het strandwalengebied ten noorden van de Rijn bepaalden lange tijd het beeld voor deze periode in het West-Nederlandse duingebied. Het feit dat het aardewerk tot de 'Hilversumcultuur' werd gerekend en in 1990 gedetailleerd is beschreven, zorgde ervoor dat de vindplaats tot op de dag van vandaag als 'sleutelsite' bekendheid geniet.⁵⁸ Ondanks bijstelling van het begrip cultuur, is 'Vogelenzang' op basis van 'vroege' versieringselementen (stafbanden, touwindrukken, hoefijzervormige handvatten) nog steeds een representant van 'vroege-Hilversumaardewerk' uit de eerste fase van de midden-bronstijd (midden-bronstijd A, ca. 1800-1500 v.Chr.). Ook uit de omgeving van Den Haag is in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw vroeg-Hilversumaardewerk bekend geworden (Monster-Het Geestje; Laan van Meerdervoort).⁵⁹ De strandwallen waren zeker niet verstoken van bronsimporten. Uit het duingebied zijn verspreid losse bronzen bijlen bekend.⁶⁰ In 1990/1991 werd op de locatie Den Haag-Bronovo een huisplattegrond uit de het einde van de midden-bronstijd

A bloot gelegd. De opgravingsresultaten zijn in 2013 gepubliceerd (zie hierna). In Voorburg-Park Leeuwensteijn zijn in 1991 ploegsporen en greppels opgetekend.⁶¹

Het in 1987 ontdekte massagraf van twaalf individuen bij Wassenaar uit de midden-bronstijd A (ca. 1700 v.Chr.) weerspiegelt een gewapend conflict. De pijlpunt in een rib van een van de skeletten komt typologisch overeen met een reeks spitsen uit de vondstgroep van Vogelenzang.⁶² Laat-Hilversumaardewerk, ook wel aangeduid met 'Drakenstein' en 'Laren', uit de periode midden-bronstijd B (1500-1100 v.Chr.) is door het ontbreken van duidelijke typologische kenmerken veel lastiger te herkennen. Uit deze periode is voor het strandwalengebied Den Haag-Wassenaar vooralsnog weinig informatie voorhanden.

Late bronstijd - vroege ijzertijd

De kennis over deze periode is vooral gebaseerd op het voorkomen van aardewerkcomplexen die op basis van typologische kenmerken in deze periode zijn te plaatsen.⁶³ Afgezien van enkele los gevonden bronzen kokerbijlen en een lanspunt op het terrein van Forum Hadriani uit de late bronstijd, een bronzen zwaardschedebeschermmer en een houten schopje uit de vroege ijzertijd en eergetouwkrassen is verder weinig tot geen informatie voorhanden.⁶⁴ Opmerkelijk is het voorkomen van briquetagemateriaal in de duinstratigrafie van Monster-Het Geestje dat in verband te brengen is met zoutbereiding. In 1984 is dit materiaal ook aangetroffen onder de kerk van Rijswijk.⁶⁵ Ook het steken van turf bij Monster in de (midden-?) ijzertijd is mogelijk in dit perspectief relevant.⁶⁶

Midden-ijzertijd - late ijzertijd

Voor deze periode geldt voor wat de stand van kennis betreft hetzelfde als voor de eraan voorafgaande periode. Ook over de overgang naar de Romeinse tijd en de inheemse bewoning in de ijzertijd omstreeks de jaartelling en de verhouding tot de Cananefaten is weinig met zekerheid bekend.⁶⁷

4.2.2 Laat-paleolithicum en mesolithicum

In deze en volgende paragrafen wordt in chronologische volgorde de resultaten van het Malta-

⁵⁵ Glasbergen, Groenman-van Waateringe & Hardenberg-Mulder 1967a, 1967b; Van Veen 1989; Van Regteren Altena 1980.

⁵⁶ Zie ook Brinkkemper, Drenth & Zeiler 2010, 42. Groep 2 betreft nederzettingen op oeverwallen (Vlaardingen, Hekelingen), en groep 3 donken (Hazendonk).

⁵⁷ Glasbergen & Addink-Samplonius 1965.

⁵⁸ Ten Anscher 1990.

⁵⁹ Groenman-van Waateringe 1961; Glasbergen & Addink-Samplonius 1965.

⁶⁰ Van Ginkel & Magendans 1991.

⁶¹ Hagers *et al.* 1992; ook werd hier bijvoorbeeld een houten 'hamer' gevonden.

⁶² Louwe Kooijmans 2005, 459-462.

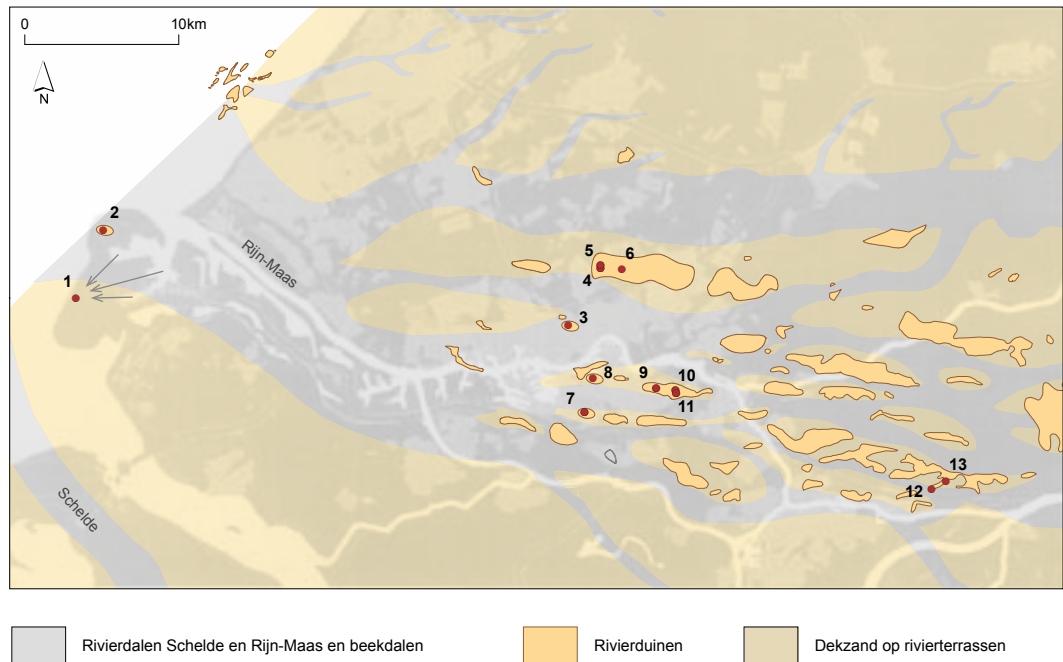
⁶³ Van Ginkel & Magendans 1991; Van Heeringen 1992.

⁶⁴ Van Heeringen 2006.

⁶⁵ Van Heeringen & Van der Valk 1984.

⁶⁶ Van der Valk 1988.

⁶⁷ Zie voor de meest recente discussie: De Jonge, Bazelmans & De Jager 2006.

Afb. 4.2 Europort-Maasvlakte. Ligging van de vindplaatsen uit het mesolithicum in de gemeente Rotterdam en omgeving: 1. Rotterdam - eerste Maasvlakte; 2. Rotterdam Yangtzehaven. Bron: Moree & Sier 2014.

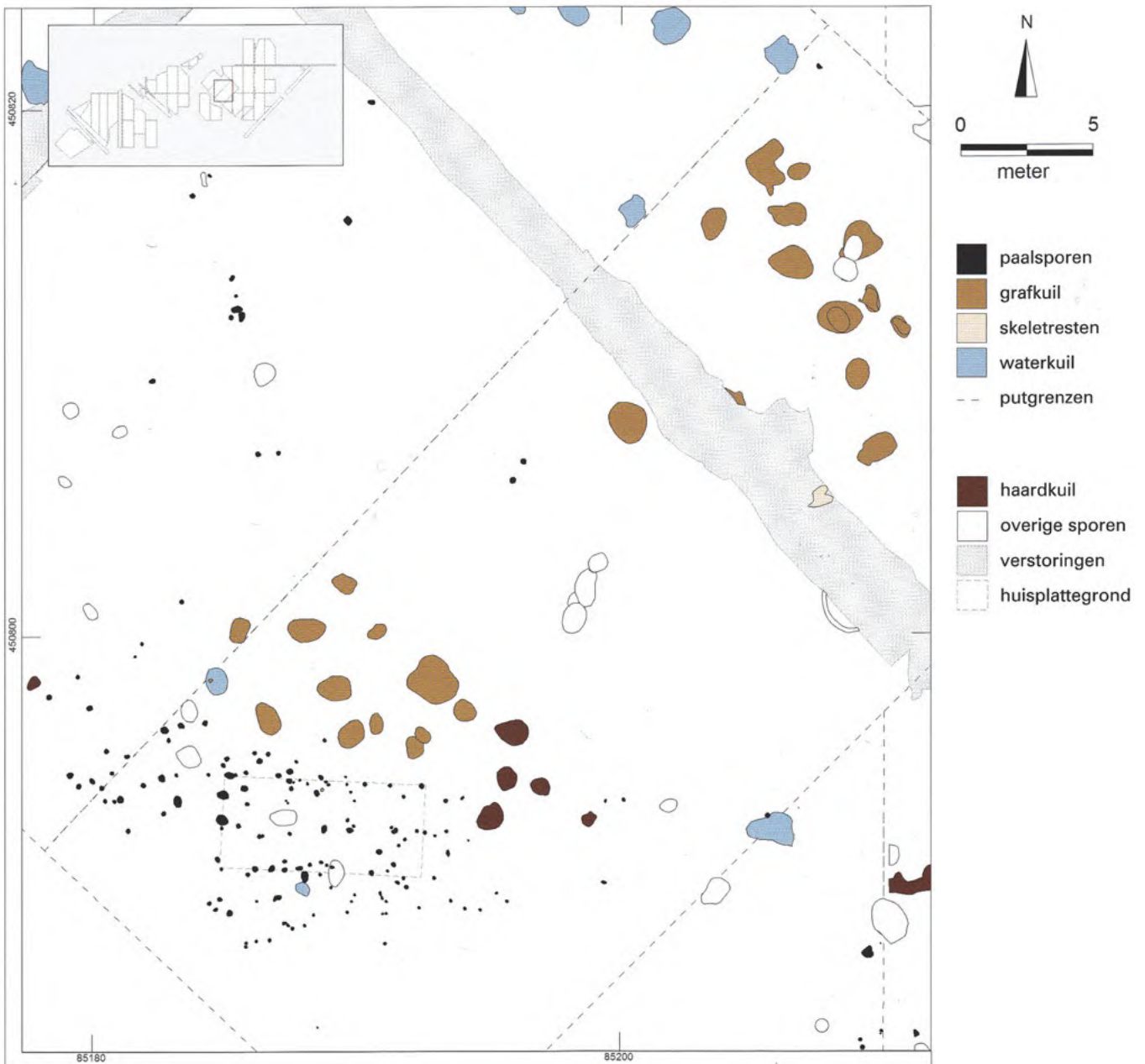
gerelateerde onderzoek vanaf 1997 behandeld. Voor de huidige kust van Den Haag en Europort in de gemeente Rotterdam liggen op de bodem van de Noordzee rivierduinen die na de laatste ijstijd zijn gevormd ter weerszijden van de toenmalige 'gecombineerde' riviervlakte van Maas en Rijn. Het rivierduinencomplex in de Yangtzehaven bevindt zich op ca. 20 m diepte en is tijdens de aanleg van de Maasvlakte 2 in de periode 2008-2013 aan geoarcheologisch onderzoek onderworpen (afb. 4.2).⁶⁸

De duinen van de Yangtzehaven liggen op enkele kilometers afstand van de reeds lang bekende oudere of mogelijk deels gelijktijdige vindplaats uit de jaren zeventig van de vorige eeuw op de Eerste Maasvlakte van benen harpoenpunten uit de laat-paleolithicum en vroeg-mesolithicum.⁶⁹ Het Yangtzeduincomplex bevindt zich aan de zuidrand van het Rijn-Maas overstromingsgebied en is omstreeks 9000 v.Chr. in het preboreaal ontstaan. Aan de voet van het geërodeerde duincomplex bevonden zich afvallagen gerelateerd aan menselijke activiteit uit een lange periode van twee millennia in het midden- en laat-mesolithicum (ca. 8250 tot 6500 v.Chr.). Groepen jagers-verzamelaars kwamen en gingen, generaties lang. Hoe frequent en hoe lang

zij op het duin verbleven, is niet bekend, maar de aanwijzingen voor éénmalig gebruik van de meeste vuurstenen werktuigen suggereren dat het steeds om betrekkelijk korte perioden ging, misschien in de orde van enkele weken. Op basis van de zeespiegelstijging in relatie tot de hoogte van het duin is duidelijk dat het duincomplex uiterlijk rond 6400-6300 v.Chr. verdronk. Aanvankelijk lag het duincomplex ver landinwaarts in de riviervlakte van de Rijn en Maas en traden overstromingen af en toe op. Met het dichterbij komen van de zee in het laatste deel van het boreaal overstroomde de rivier de vlakte en de duinvoet steeds vaker en langduriger. Pas in de loop van het vroeg-atlanticum verdronk het gebied daadwerkelijk, waarbij zich in eerste instantie een zoetwatergetijdengebied vormde dat uiteindelijk overging in een brakke, estuariumlandschap enige meters onder water. Niet alleen het fysieke landschap was in de periode van het gebruik van het rivierduinencomplex aan verandering onderhevig. Minstens zo belangrijk waren de grote wijzigingen in biotopen gedurende de gebruikperiode van het gebied door de mens. De jagers-verzamelaars uit het laat-preboreaal en vroeg-boreaal bezochten een relatief droog rivierengebied dat bedekt was met dennenbossen. Pas aan het einde van

⁶⁸ Onderzoeksmeldingsnummer 48.954; Moree & Sier 2014a/b; Sier 2014; Vos 2015, 232-263.

⁶⁹ Verhart 2005.

Afb. 4.3 Den Haag-Ypenburg. Schematische opgravingsplattegrond Ypenburg 4, grafveld en behuizing (midden-neolithicum). Bron: Koot 2008.

het boreaal had het rivierenlandschap van het Yangtzegebied een maximale verscheidenheid aan planten en daarmee ongetwijfeld ook aan dieren bereikt. Het rivierduin raakte in deze periode begroeid met een gemengd eikenbos, terwijl zich op de nattere delen een diverse moerasvegetatie ontwikkelde. Voor de duur van enkele honderden jaren was er toen een grote variatie aan biotopen aanwezig.

4.2.3 Midden-neolithicum

Hazendonk 3-groep 3900-3400 v.Chr. (midden-neolithicum A)

Het vondstmateriaal uit het midden-neolithicum dat in 1996 min of meer bij toeval op Ypenburg was aangetroffen leidde in de periode 1999-2001

tot een uitgebreide opgraving van de nederzettingssporen en de skeletresten die tot een grafveld bleken te behoren (Ypenburg-locatie 4; afb. 4.3).⁷⁰

De lage duintjes in het Wateringse Veld die ook behoren tot de oudst bewaard gebleven strandvlakte en kweldergebied van West-Nederland leverden in 1996 nagenoeg geen sporen van menselijke activiteit op. De lage ligging van de duintjes (3,2 m - NAP) is er bijna zeker de reden van dat ze omstreeks 3800 v.Chr. slechts sporadisch bezocht zijn door mensen van de Hazendonk 3-groep (Wateringse Veld-Ter Nieuwburgstraat; HD 6-158).

Op de vindplaats Rijswijk-AHR42 (langs Rijksweg A4) zijn in de oude bodem op de top van het duin negen palen en paalgaten en een concentratie aardewerk, vuursteen en natuursteen gevonden.⁷¹ Er wordt op basis van de ¹⁴C-dateringen in combinatie met palynologische informatie verondersteld dat tijdens de bewoning aan de zuidoostkant van het duin, dat zelf een open kruidachtige vegetatie had, een kwelder moet hebben gelegen. Van sleedoorn, appel en peer zijn pitten gevonden. Enkele botfragmenten zijn afkomstig van rund. Als graan zijn herkend (naakte) gerst en emmertarwe. Ook meer naar het noorden op de locatie Den Haag-Westvlietweg (HD 6-125) in een duintje aangetroffen waar zich onder de verstoorde top op de flank een bodemniveau aanwezig was met aardewerk en vuurstenen artefacten die zijn toegewezen aan de Hazendonk 3-groep.

De toch al indrukwekkende gegevens set met betrekking tot de midden-neolithische bewoning door mensen van de Hazendonk 3-groep van vóór 1997 kon tijdens het AHR-project in de gemeente Schipluiden in 2003 substantieel worden aangevuld tijdens de opgraving van een bewoond duin vlak ten zuidwesten van de Rijksweg A4-locatie (Schipluiden; afb. 4.4).⁷²

Ook tijdens dit onderzoek is aan zeer veel sporen- en materiaalcategorieën aandacht besteed, niet in de laatste plaats door de intensieve betrokkenheid van de Universiteit van Leiden bij het onderzoek. Bovendien is veel aandacht aan de geologische setting besteed.⁷³ De opgravingen over een periode van tien jaar (1993-2003) blijken inmiddels allemaal in 2008 te zijn gepubliceerd waardoor op dat moment een archeologische terugblik op het verloop van het

neolithisatieproces kan worden gegeven.⁷⁴ Het verspreidingsbeeld van de tot op heden bekende vindplaatsen wordt bepaald en begrensd door de unieke conservering van het toenmalige landschap op het moment dat de kust zich weer ging uitbreiden (afb. 4.5).

Vlaardingengroep 3400-2500 v.Chr. (midden-neolithicum B/laat-neolithicum A)

De ononderbroken strandwal van Rijswijk-Voorschoten die is ontstaan vanaf omstreeks 4000 v.Chr., vormt in landschappelijk opzicht het meest zichtbare omslagpunt van een door de snelle zeespiegelstijging zich richting het binnenland uitbreidende zee naar een zich terugtrekkende zee. Tussen 3400 en 3000 v.Chr. vormde zich zeewaarts een tweede strandwal: de strandwal van Den Haag-Wassenaar.

De oudst bekende bewoning behorende tot de Vlaardingencultuur op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten dateert in het Wateringse Veld uit omstreeks 2900 v.Chr. (HD 6-059; Wateringse Binnentuinen/WBT11). Er is dus sprake van een hiaat in de bewoning van enkele honderden jaren met de bewoning in het midden-neolithicum. De hier vermelde opgraving was tijdens het schrijven van dit rapport nog niet volledig uitgewerkt, wel zijn inmiddels vijf tot zeven structuren/plattegronden beschreven (type 'Den Haag': ovaal van vorm, ca. 15 tot 16 m lang en 3 tot 4,6 m breed, eenbeukig met gekoppelde wandpalen die soms zeer dicht op elkaar staan).⁷⁵

Meer naar het noorden op de locatie Den Haag-Westvlietweg (HD 6-125) is een duintje aangetroffen waar zich onder de verstoorde top op de flank een bodemniveau aanwezig was met aardewerk en vuurstenen artefacten die zijn toegewezen aan de Hazendonk 3-groep. In het veen daarboven bevond zich resten van de Vlaardingencultuur (fase 1b). Het veen heeft op basis van een ¹⁴C-datering een ouderdom van 3100-2900 v.Chr. Het betreft hier volgens de onderzoekers een bewuste depositie in het veen van de bewoners van de strandwal van Rijswijk-Voorburg-Leidschendam.

Op de vindplaats Rijswijk-AHR 32 (Schaapweg/De Schilp) zijn in een humeuze bodem met cultuurindicatoren (aardewerk, houtskool, bot, vuursteen en zaden) van de Vlaardingencultuur aangetroffen (ca. 2600-2500 v.Chr.).⁷⁶ Rundveehouderij is de belangrijkste bron van vleesvoorziening geweest. Wilde zoogdieren zijn

⁷⁰ Koot & Van der Have 2001; Koot *et al.* 2008 (geen onderzoeksmeldingsnummer).

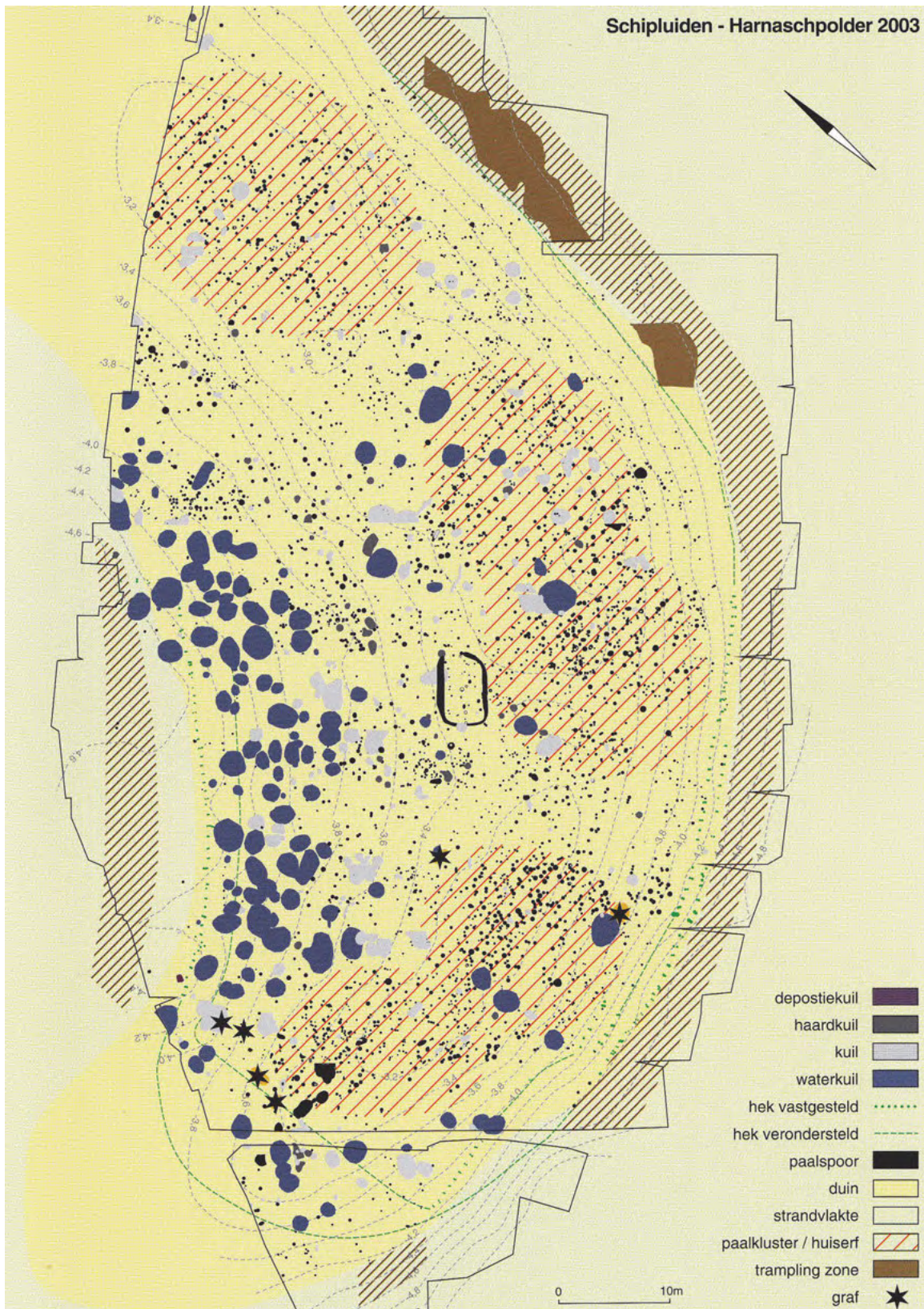
⁷¹ Onderzoeksmeldingsnummer 9.310; Rieffe *et al.* 2006, 236-242.

⁷² Louwe Kooijmans & Jongste 2006; onderzoeksmeldingsnummer 4.257).
⁷³ Cleveringa 2000.

⁷⁴ Het artikel vormt de synthese van het onderzoek: Louwe Kooijmans 2008.

⁷⁵ Stokkel 2014; zie ook Van Ginkel & De Hingh 2013, 30.

⁷⁶ Onderzoeksmeldingsnummer 3.457; Rieffe *et al.* 2006, 119-120; Koot 2008.

Afb. 4.4 Opgravingsplattegrond Schipluiden, alle sporen (midden-neolithicum). Bron: Louwe Kooijmans 2008.

Afb. 4.5 Den Haag en omgeving. Vindplaatsen midden-neolithicum (Hazendonk 3) met ligging strandwal. Bron: Van Ginkel & De Hingh 2013.

afwezig. Op de akkers stond emmertarwe en mogelijk ook eenkoorn.

Meer noordelijk op laatstgenoemde strandwal-complex heeft in 2005 een beperkt proefsleuvenonderzoek plaatsgevonden op de locatie Leidschendam-Prinsenhof in de nabijheid van de opgraving in de jaren zestig van de vorige eeuw door Glasbergen (HD 16-004; Hamburg *et al.* 2006). Er is mogelijk een spieker herkend (afb. 4.6).⁷⁷

Vlak ten zuidoosten van de zojuist genoemde locatie heeft aan de Frekeweg in Leidschendam in 2008 een noodopgraving door amateurs plaats gevonden, waarbij een venige afvaldump in een primaire duinvallei is onderzocht.⁷⁸ Ook in de gemeente Rijswijk zijn verschillende nieuwe vondstlocaties aan het licht gekomen, waaronder Rijswijk-De Strijp (HD 21-021).⁷⁹ Tijdens het onderzoek naar de Romeinse tijd op het terrein van Forum Hadriani in 2007-2008 zijn uit de prehistorie zowel enkele sporen uit het neolithicum als uit de ijzertijd opgetekend (HD

16-005). De neolithische sporen zijn aangetroffen op de zuidoostelijke flank van de strandwal van Rijswijk-Voorschoten en worden toegerekend aan de Vlaardingencultuur en geplaatst tussen 3000-2500 v.Chr.⁸⁰ De sporen bevinden zich in een pakket stuifzand en bestaan uit enkele palen die waarschijnlijk hebben behoord bij een erfafscheiding en enkele kuilen. Een ritueel geduide grote kuil heeft een bijzondere inhoud met veel aardewerk, natuursteen, vijf onderkaken van wilde zwijnen met steeds een enkele doorboring, vier schedelfragmenten van rund, een menselijk dijbeen, een stuk eikenhout met talrijke inkervingen, resten van een grote steur, botanisch materiaal, e.d.

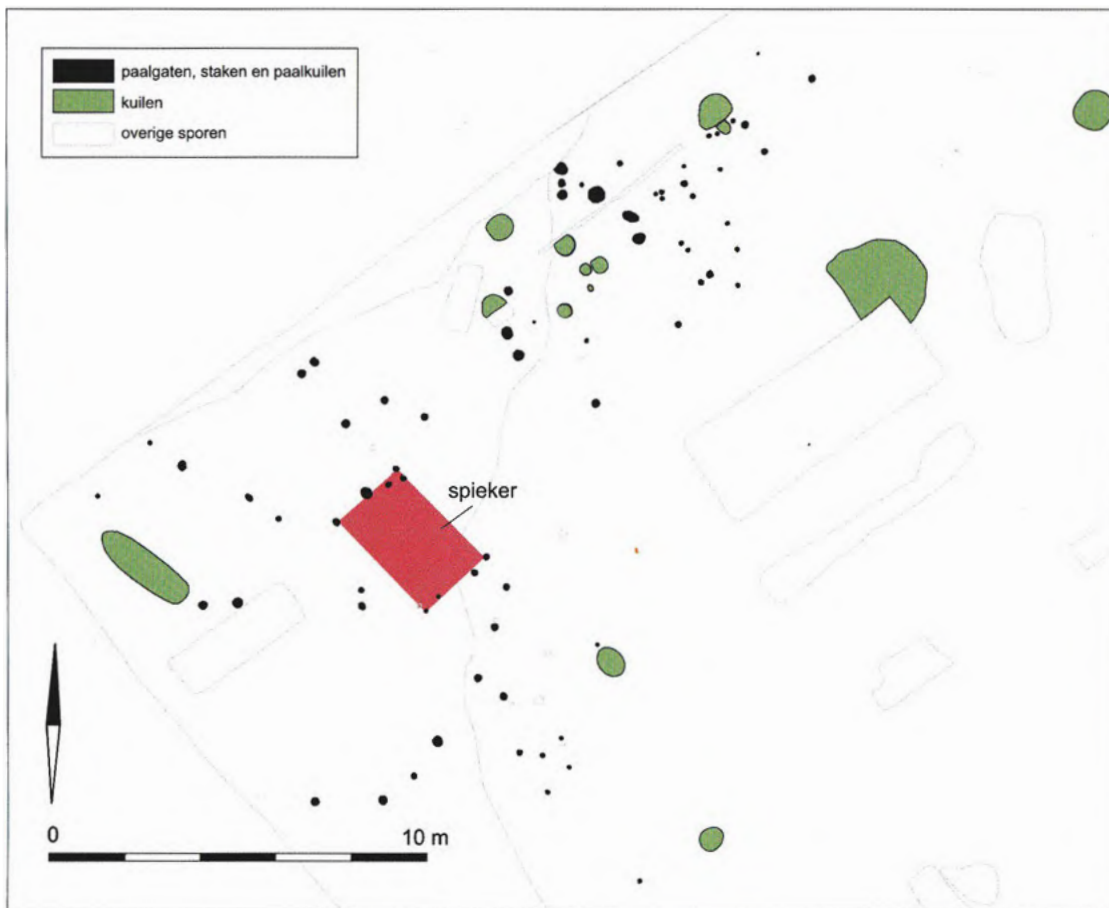
De verspreiding van de vondsten en sporen op de in 2012 onderzochte locatie Voorschoten-Donklaan (HD 25-014) is gerelateerd aan het voorkomen van een donkergrijze bewoningslaag waarin ook tijdens het eerder onderzoek door de AWN al aardewerk en vuursteen zijn aangetroffen. Gezien de lage sporen- en vondstendichtheid gaat het om de periferie van een nederzet-

⁷⁷ Brinkemper, Drenth & Zeiler 2010, 45.

⁷⁸ Van de Valk & Hirschel 2010 (geen onderzoekmeldingsnummer).

⁷⁹ Dorenbos 2005. Zie verder: Dorenbos & Koot 2010.

⁸⁰ Onderzoekmeldingsnummer 24.401; Van der Heiden 2014; Van der Heijden 2010.

Afb. 4.6 Leidschendam-Prinsenhof (HD 16.04). Plattegrond van een spieker (Vlaardingencultuur). Bron: Hamburg 2006; Brinkkemper 2010.

ting van de late Vlaardingencultuur (mogelijk de eerder aangetroffen vindplaats aan de Donklaan, zie hierna) of om een klein, extensief gebruikt (jacht)kamp. In de directe nabijheid van het plangebied heeft voor 1997 een opgraving plaatsgevonden (Voorschoten-De Donk).⁸¹ Afgezien van het onderzoek op het Wateringse Veld en Forum Hadriani is in de periode slechts beperkte nieuwe kennis over het erf de en de voedsleconomie ingewonnen.⁸² Opgemerkt kan worden dat de sporen zich meestal op de flank van de strandwal bevinden en dat de potentie daar, ook op het aantreffen van organisch materiaal, nog steeds hoog is. De verspreiding van de Vlaardingencultuur beperkt zich nog steeds zo goed als geheel tot de eerste bewaard gebleven strandwal van Rijswijk-Leidschendam-Voorschoten (afb. 4.7).

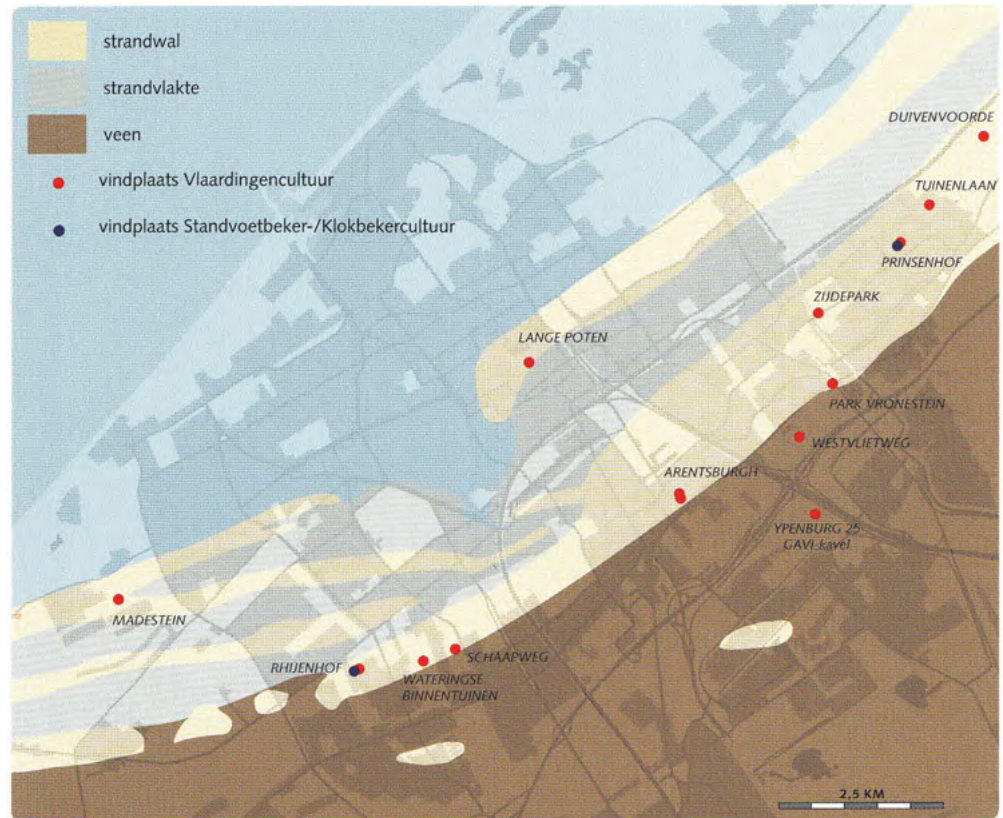
4.2.4 Laat-neolithicum tot vroege bronstijd

Laat-neolithicum

Drie bewoningsconcentraties in het Wateringse Veld in de gemeente Den Haag in de omgeving van de Binnentuinen dateren (ook) uit een iets latere periode in het laat-neolithicum (2650-2300 v.Chr.) en hebben naast Vlaardingenaardewerk ook aardewerk opgeleverd dat kenmerkend is voor de Enkelgrafcultuur (laat-neolithicum A; 2800-2400 v.Chr.) en de Klokbeercultuur (laat-neolithicum B; 2400 – 1900 v.Chr.). Het betreft onderzoeken in 2000: Wateringse Veld-Rhijenhof (HD 6-066; RHYoo), Wateringse Veld-De Jong (HD 6-068; JONoo) en Wateringse Veld-Grootscholten (HD 6-067; GSCoo). Het gaat voor de drie locaties om in

⁸¹ Van Veen 1989.

⁸² Brinkkemper, Drenth & Zeiler 2010.

Afb. 4.7 Haag en omgeving. Vindplaatsen laat-neolithicum (Vlaardingencultuur; Enkelgrafcultuur; Klokbekercultuur) met ligging strandwallen. Bron: Van Ginkel & de Hingh 2013.

totaal twaalf vondstzones waar ook eergetouwkraassen voorkomen. Zone 4 op de locatie Rhijenhof omvat op 0,4 m - NAP een ca. 33 meter lange en 1,5 tot 4,5 m brede structuur die mogelijk geïnterpreteerd kan worden als huis met bijgebouw (Enkelgrafcultuur; afb. 4.8).

Bij het proefsleuvenonderzoek op de locatie Leidschendam-Zijdepark (HD 16-015) in 2004 is een akkerlaag met vuursteen en slecht geconserveerd aardewerk uit het laat-neolithicum of vroege bronstijd aangetroffen. Ook bij het proefsleuvenonderzoek in 2005 in Leidschendam-Zonnewijzer (HD 16-018) gaat het om een akkerlaag uit dezelfde indicatieve periode.

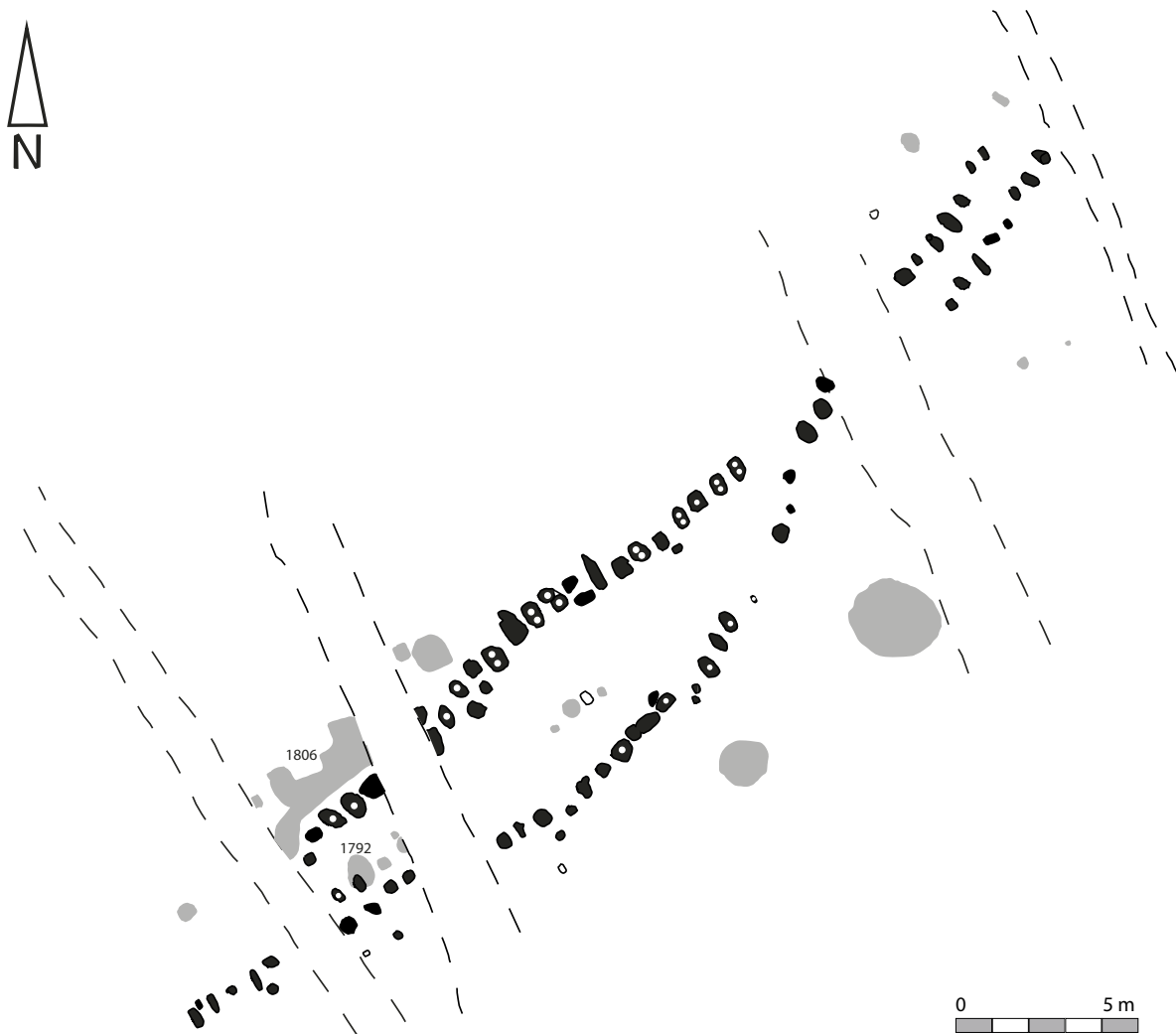
Vroege bronstijd

Op de vindplaats Den Haag-Wijndaelerplantsoen (HD 6-057) worden vier op een rij aangetroffen paalsporen tot een gebouw of huis uit de overgang van vroege naar midden-bronstijd A (1850-1700 v.Chr.) gerekend (op basis van wikkeldraadaardewerk en Hilversumaardewerk

met touwersiering).⁸³ Naast aardewerk is ook natuursteen (onder andere fragmenten van een ligger van een maalsteen van graniet en van klopstenen) en vuursteen (waaronder werktuigen: krabbers, boren e.d., een onbewerkte gerolde vuursteenknol en bewerkingsafval) gevonden. Onder het vuursteenmateriaal is ook een bijlfragment van zuidelijke vuursteen en een sikkelfragment van noordelijke vuursteen aanwezig. Het geaccidenteerde duinlandschap is later in de bronstijd en in de ijzertijd tijdens perioden van zandverstuiving afgevlakt. De eerste stuif fase wordt verondersteld een einde aan de bewoning te hebben gemaakt. Het stuifzand wordt herhaalde malen afgewisseld met periode van bodemvorming. Zes botfragmenten van rund wijzen op veeteelt.⁸⁴

⁸³ Onderzoekmeldingnummer 39.303 / WDP07; Stokkel 2012. Opgenomen op kaart 3 (midden-bronstijd).

⁸⁴ Macroresten en pollen waren slecht bewaard.

Afb. 4.8 Plattegrond met paalstelling Den Haag-Wateringse Veld (Rhijnenhof; HD 6-066). Bron: Siemons & Bulten 2014. Schaal 1:200.

4.2.5 Midden-bronstijd

In 1998 is Voorburg-West aan de oostelijke rand van de strandwal een vondstlaag met vroeg-Hilversumaardewerk onderzocht. Er bevond zich ook een vondstloze waterput.⁸⁵ Van de strandwal van Rijswijk-Voorschoten is in Den Haag ter plaatse van het Wateringse Veld-Binnentuinen alleen een kuil bekend met nederzetting-aardewerk (HD 6-059; WTB11).

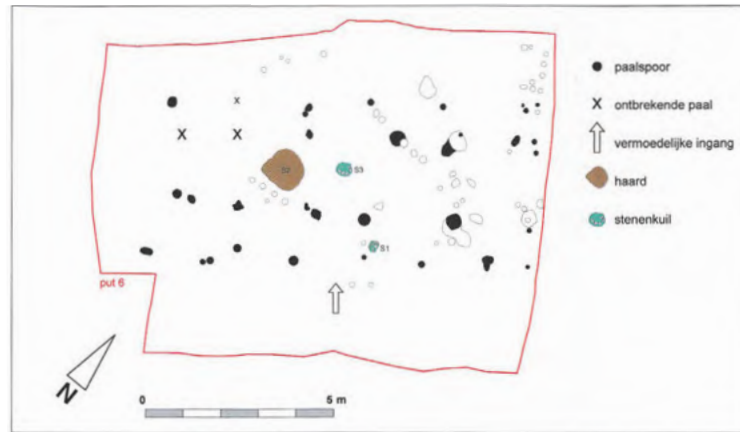
Van de uiterste rand van het strandwallen in het westen is van de locatie Den Haag-Bronovo (HD 6-001; BRO 86/90) een huisplattegrond uit de het einde van de midden-bronstijd A

gepubliceerd (afb. 4.9).⁸⁶

Het driebeukige huis heeft vermoedelijke lengte van ca. 17 tot 18 m en een breedte van 4,5 m. De afstand tussen de gebinten bedraagt 1,65 tot 2,20 m (tussen de staanders binnen één gebint bedraagt de afstand 2,30 m). Meer naar het zuidwesten aan het Wijndaelerplantsoen (HD 6-057) is in 2010 een cultuurlaag op 0,8 tot 1,9 m NAP uit de overgang van vroege naar midden-bronstijd aangetroffen. Het vondstassemblage van Bronovo vertoont grote overeenkomsten met dat van het Wijndaelerplantsoen, hoewel bij Bronovo meer vuursteen afslagmateriaal is gevonden alsmede enkele vuurstenen pijlpunten. Het onderzoek op de locatie Den Haag-Houtrust

⁸⁵ De Jonge 1998; Van Heeringen 2006 (geen onderzoeksmeldingsnummer).

⁸⁶ Bulten & Boonstra 2013.

Afb. 4.9 Huisplattegrond Den Haag-Bronovo (HD 6-001). Bron: Bulten & Boonstra 2013.

(HD 6-032) heeft ook enkele grondsporen uit vermoedelijke deze periode opgeleverd.⁸⁷

Op het terrein van Den Haag-Wereld Forum is in 2006 naast eergetouwkrassen een huisplattegrond opgetekend met een lengte groter dan 15,2 m (tussen de gebinten: 1,75-2,05 m; tussen de staanders binnen één gebint 3,10 m (HD 6-049; afb. 4.10).⁸⁸

Op het terrein komen ook eergetouwkrassen voor in de lagere delen, verder stakenrijen van hekwerken. Een ¹⁴C-datering op basis van houtskool leverde een datering op van 2935 ± 35 BP (ca. 1250-1050 v.Chr.). Onder het slecht geconserveerde botmateriaal is rund en schaap/geit herkend.

Tijdens het onderzoek Den Haag-Oude Waalsdorperweg (Hubertustunnel; HD 6-035) in 2002-2004 zijn een paalkuil, negen kuilen en twee aardewerkconcentraties uit de midden-bronstijd opgetekend. De sporen bevinden zich in Oud Duinzand op ca. 1,2 m NAP.

Kenmerkend voor dit type plattegronden uit de midden-bronstijd (1800-1100 v.Chr.) is de regelmatige afstand tussen de gebinten. Ook de staanderparen binnen één gebint staan steeds op min of meer regelmatige afstand van elkaar. De huizen zijn dus onveranderlijk driebeukig. Er zijn aanwijzingen voor afgeronde korte zijden, waarin vermoedelijk de ingangen zijn gesitueerd. Vooralsnog zijn er op de strandwallen geen ingangen aan de lange zijden waargenomen, maar de aanwezigheid wordt wel gesuggereerd door een onderbreking in de wandgreppels.⁸⁹ Wandgreppels kunnen al dan niet aanwezig zijn, scheidingsmuren, stalwanden zijn niet her-

kenbaar. De plattegrond van Den Haag-Wereld Forum lijkt een slag groter dan de constructie Den Haag-Bronovo. Mogelijk is er ook sprake van een chronologisch verschil waarbij de laatst genoemde relatief kleinere plattegronden ouder zijn. Een ander fenomeen dat kan worden opgemerkt is dat grootschalige reparatie of herbouw van boerderijen in de midden-bronstijd op bijna exact dezelfde locatie en dezelfde oriëntatie heeft plaatsgevonden. De overeenkomsten zijn zo treffend dat dit mogelijk specifiek voor deze periode functioneel of cultureel geïdentificeerd mag worden.

4.2.6 Late bronstijd - vroege ijzertijd

Late bronstijd

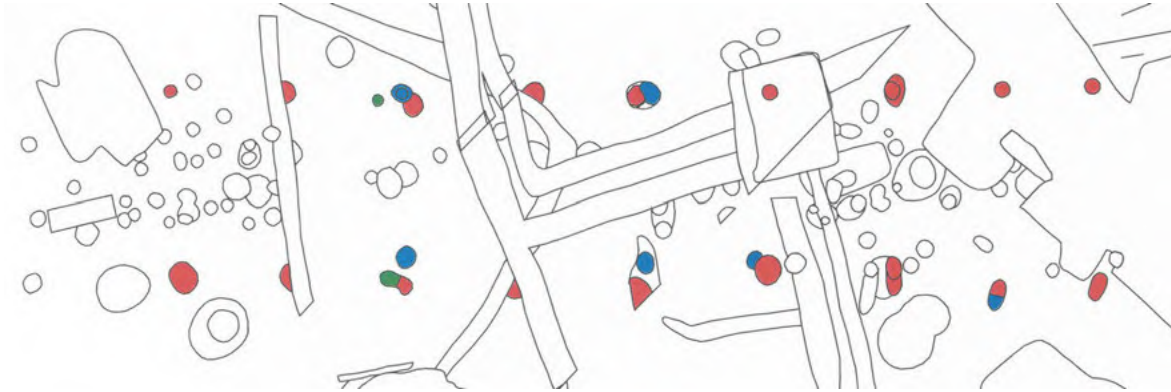
Zoals opgemerkt voor de periode vóór 1997, zijn afgezien van losse bronzen voorwerpen aanwijzingen voor bewoning in de late bronstijd eigenlijk alleen bekend vanwege de aanwezigheid van een beperkt aantal aardewerkassemblages. Zo zijn goed te duiden sporen van bewoning uit deze periode ook ná 1997 niet of nauwelijks vertegenwoordigd in Den Haag-Wateringse Veld. Op de locatie Grootsholten kon alleen, naast eergetouwkrassen, een kuil op basis van het nederzettingaardewerk in deze periode worden geplaatst (HD 6-067; GSCoo).

Hoewel ook het grafritueel op de overgang van midden-bronstijd naar late bronstijd (begin urnenveldperiode) zich grotendeels nog onttrekt aan onze waarneming, is onlangs voor de locatie Den Haag-Hubertustunnel (Oude

⁸⁷ Bulten 2004.

⁸⁸ Meurkens & Hamburg 2007.

⁸⁹ Voor Bronovo wordt een zij-ingang gesuggereerd zonder greppels. Zie voor een recente discussie: Lohof 2014.

Afb. 4.10 Huisplattegrond Den Haag-Wereld Forum (HD 6.049), midden-bronstijd. Bron: Meurkens & Hamburg 2007. Schaal 1:100.

Waaltdorperweg 37-38) een crematiegrafveldje met 16 graven zonder urnen en zonder randstructuren gepubliceerd (HD 6-035; OWWo2/03/04; afb. 4.11).⁹⁰

In één graf was een bijgift aanwezig in de vorm van een bronzen naald. Op basis van drie ¹⁴C-dateringen kon het grafveld in ca. 1260-1000 v.Chr. worden gedateerd. Feitelijk is dit in dezelfde periode als de huisplaats van Den Haag-Wereld Forum. Wanneer we naar het beeld van de onderzoekslocaties kijken, valt op dat ze min of meer vlak langs de kust op een rij liggen (kaart 3). Of dit de toenmalige werkelijkheid representeert of toeval is, valt vooralsnog moeilijk te zeggen. Het kan zijn dat dit beeld aan betere conserveringsomstandigheden (afdekking door duinzand) te danken is.

Op de locatie Leidschendam-Polderberging is in een geheel verstoorde context op de flank van de strandwal mogelijk een restant van een prehistorische akkerlaag aangetroffen, waarvan de datering feitelijk onbekend is (HD 16-020).

Vroege ijzertijd

De vindplaats Den Haag-Eiberplein (HD 6-087) ligt op de meest westelijke strandwal in Den Haag. Er is in 2012 in een vondstniveau enig aardewerk uit de vroege ijzertijd aangetroffen. Aan de zuidelijke rand van de strandwal van Rijswijk-Voorschoten is op de locatie Boezemland/Noordhof in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag een over twee opgravingslocaties uitstrekende activiteitszone uit de vroege ijzertijd (doorlopend tot in de midden-ijzertijd?) over een gezamenlijk oppervlak van 7500 m² onder-

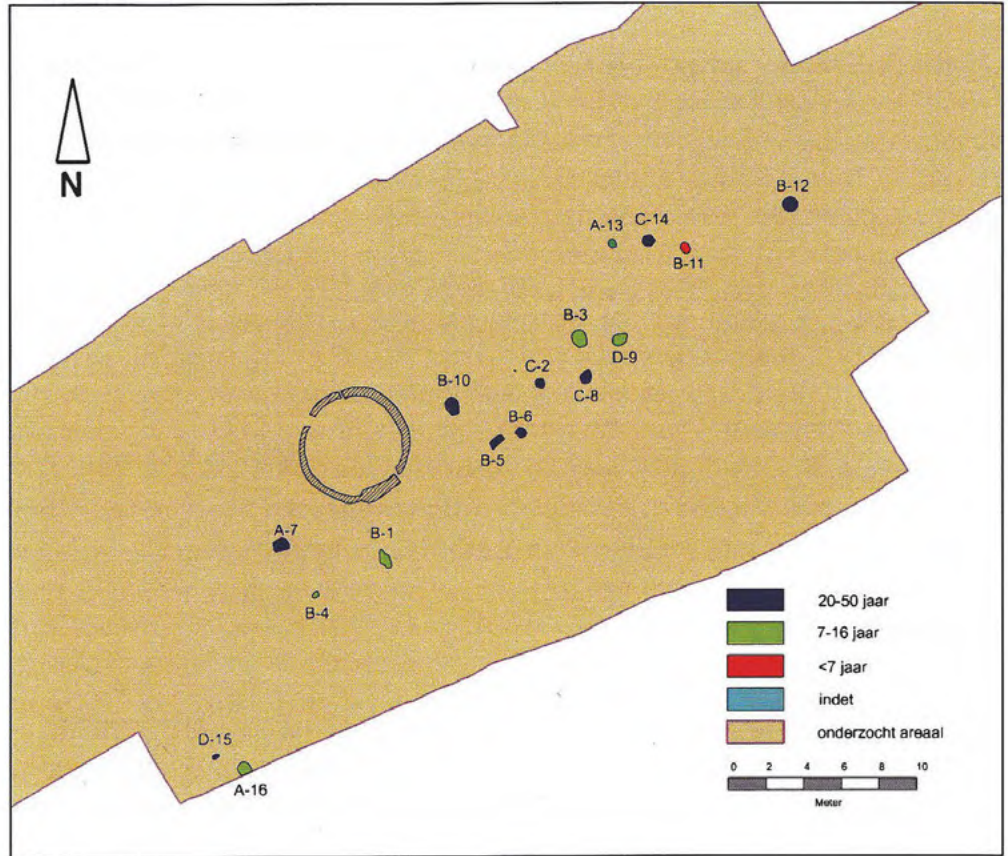
zocht (HD 6-029; BOEo3 en HD 6-050; NOFo6).⁹¹ Aangetroffen zijn paalkuilen die hoe hoger ze op de strandwal voorkomen des te slechter ze geconserveerd waren. Twee paalzettingen zijn als spiekers geïnterpreteerd. Aan de voet van de strandwal bevindt zich een dik pakket met briquetageaardewerk dat in verband gebracht kan worden met de productie (en/of transport van) zeezout (afb. 4.12).

Het ceramische materiaal bestaat uit 'gootjes', 'staven', 'pilaren' en 'boggles'. Op basis van de laatste drie categorieën wordt aangenomen dat het om een productiesite gaat. Er zijn ook enkele losse menselijke botresten waaronder een deel van een schedel aangetroffen. Tot slot zijn op de drie hiervoor genoemde onderzoekslocaties ook eergetouwkrassen aangetroffen die wijzen op akkers. Een van de akkers is ¹⁴C-gedateerd in de vroege ijzertijd (evt. begin midden-ijzertijd).

Over het hele eerder al ter sprake gekomen onderzoeksterrein van Den Haag-Wijdaelersplantsoen (HD 6-057) komen ca. vier tot vijf meter uit elkaar gelegen greppels in combinatie met eergetouwkrassen voor. De greppels die een noordnoordoost-zuidzuidwest oriëntatie hebben, worden met de nodige reserves opgevat als leverancier van grond voor het opwerpen van lage walletjes om overstuiving tegen te gaan. Tot de vroege (evt. midden-)ijzertijd worden delen van driebeukige huisplattegronden gerekend (huis 1: 15,5 m lang met een afstand van 2,8 m tussen de staanderparen; huis 3: 19,5 m lang, deels tweebeukig). Ook behoren minstens een vierpalige spieker en enkele kuilen tot deze

⁹⁰ Bulten & Opbroek 2014; Bulten 2007; zie ook: Van Ginkel & De Hingh 2013, 46-47; De Mulder 2015.

⁹¹ Siemons & Bulten 2014.

Afb. 4.11 Den Haag-Oude Waaldorperweg 37-38 (Hubertustunnel; HD 6-035), midden-/late bronstijd grafveld.
Bron: Bulten 2007, 2014.

Afb. 4.12 Den Haag-Wateringse Veld
(Boezemland BOE03/Noordhof
NOFo6; HD 6-029 en HD 6-050)
Bron: Siemons & Bulten 2014.

bewoningsfase. In een afvalraag in een depressie is veel briquetagemateriaal aangetroffen. Het materiaal bestaande uit staven, pilaren, vuurbokken, enkele gootjes e.d., wordt toegerekend aan een zoutproductiecentrum zonder dat de stookplaats is aangetroffen. Het macrorestenonderzoek heeft naast akkeronkruiden als cultuurgewassen bedekte gerst en emmertarwe opgeleverd. Wortelknollen van ruwe bies kunnen ook zijn gegeten, maar de aanwezigheid van ook de zaden van ruwe bies wijst mogelijk op de aanwezigheid van de hele plant in de nederzetting (stengels voor vlechtwerk; ligstro of dakbedekking?).

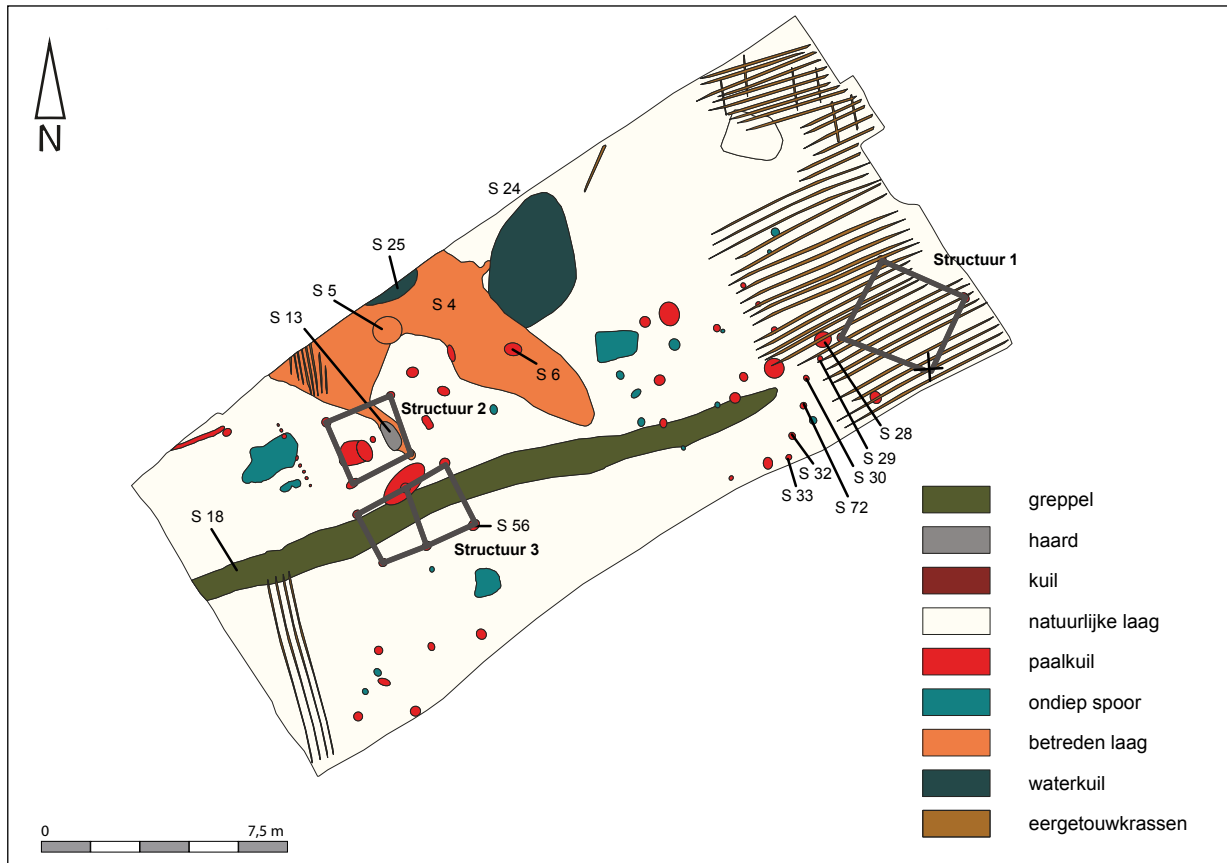
In 2000 is een nederzetting opgegraven in Monster waar in ieder geval zogenaamde 'spijkers' zijn aangetroffen die wijzen op de productie van zeezout (datering: midden-ijzertijd; zie hierna).⁹² Ook tijdens het onderzoek aan de Monsterseweg 29-37 in Den Haag is een fragment van een 'spijker' aangetroffen (HD

6-035).⁹³ Opvallend is dat de locaties waarbij sprake is van briquetageaardewerk in het zuidwestelijke deel van het grondgebied van Den Haag liggen op de grens waar de invloedssfeer van de (Oer-)Gantel zich manifesteert.

Op de vindplaats Naaldwijk-Nieuwe Naaldhorst bevinden de sporen en vondsten uit de ijzertijd zich in twee niveaus aan de zuidkant van het plangebied (HD 27-048). Er lijkt hier sprake te zijn van de randzone van een nederzetting, waarvan de kern naar verwachting direct ten zuiden van het onderzochte gebied ligt. Tussen deze twee niveaus bevindt zich een kleipakket van ongeveer 40 cm dik, vermoedelijk een afzetting die tot voor kort als 'Duinkerken I' werd aangeduid. Het onderste en daarom oudere niveau bevindt zich in Hollandveen dat op zijn beurt een kleilaag ('Duinkerken o') afdekt. IJzertijdaardewerk is relatief goed vertegenwoordigd, maar onvoldoende dateerbaar. Uitgaande van de stratigrafische positie wordt

⁹² Vermeld in: Houkes, Van der Linden & Jongste 2008, 77-79 (HD 6-041) m.b.t. Den Haag-Monsterseweg 29-37; Stokkel 2008, 77-79.

⁹³ Datering onduidelijk, kan ook horen bij aardewerk uit de midden-ijzertijd.

Afb. 4.13 Den Haag-Fazantplein (HD 6-131). Bron: Stokkel 2010.

aangenomen dat het onderste niveau uit de vroege ijzertijd dateert en het bovenste uit de late ijzertijd.

4.2.7 Midden-ijzertijd tot late ijzertijd

Midden-ijzertijd

Enkele paalzettings/structuren uit een vroege fase van de midden-ijzertijd (Haamstede-groep; evt. vroege ijzertijd) zijn aangetroffen aan het Fazantplein in Den Haag in 2010 (HD 6-131; FAZ10).⁹⁴ Het niveau bevat een groot aantal paalsporen, een haard, een vuile laag, twee mogelijke waterkuilen en een standgreppeltje (afb. 4.13).

Eergetouwkrassen dateren vermoedelijk uit een latere fase van de midden-ijzertijd. Gezien de aard van de sporen moet de onderzoekslocatie deel uitgemaakt hebben van een erf. Helaas konden uit de grote hoeveelheid palen slechts

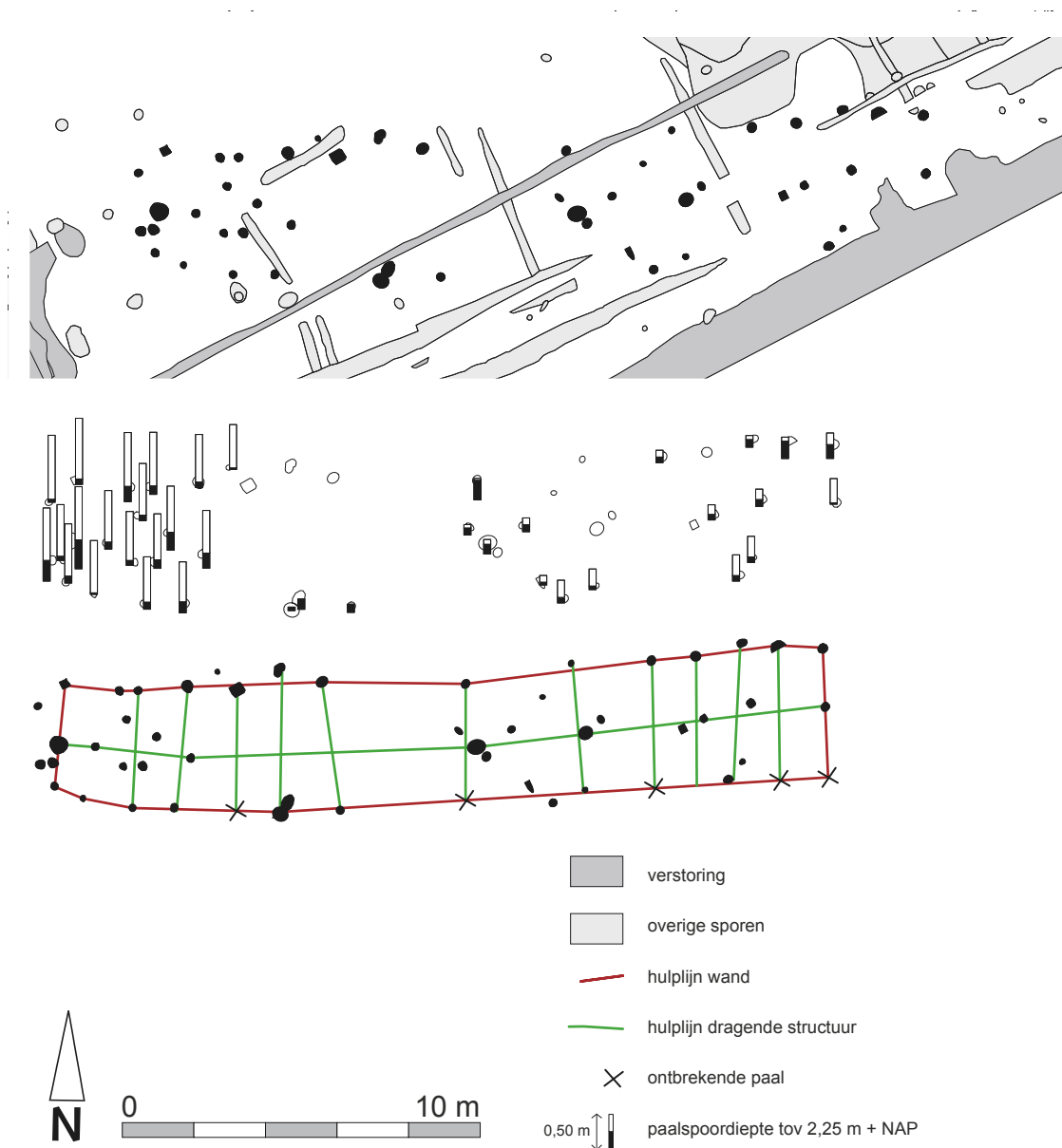
drie structuren herleid worden. Deze structuren betreffen een vierpalige spieker, een zwaarder uitgevoerde zespalige spieker en een vierpalige structuur. Twee spiekers dienden voor de opslag van gewassen waaronder gerst, gezien de aanwezigheid van gepofte gerstekorrels in de paleo-ecologische monsters.

Ook op de locatie Den Haag-Kwartellaan-noord (HD 6-58) zijn in 2012 op ca. 3,8 m NAP eergetouwkrassen en greppels uit een vroege fase van de midden-ijzertijd (Haamstede-groep?) aangetroffen. Gescheiden door een zandlaagje bevond zich daarboven een niveau met keerploegsporen uit de late ijzertijd.⁹⁵ Op de locatie Den Haag-Kwartellaan-zuid (HD 6-133) is een cultuurlaag met eergetouwkrassen, enkele paalsporen en kuilen aangetroffen met gefragmenteerd aardewerk uit de vroege of midden-ijzertijd.

De vindplaats Den Haag-Eiberplein (HD 6-087) ligt op de meest westelijke strandwal in Den Haag. Er zijn enkele paalgaten geassocieerd met aardewerk uit de midden- (of late) ijzertijd aangetroffen.

⁹⁴ Stokkel 2010.

⁹⁵ Op basis van de veronderstelling dat de keerploeg niet voor de late ijzertijd in gebruik kwam.

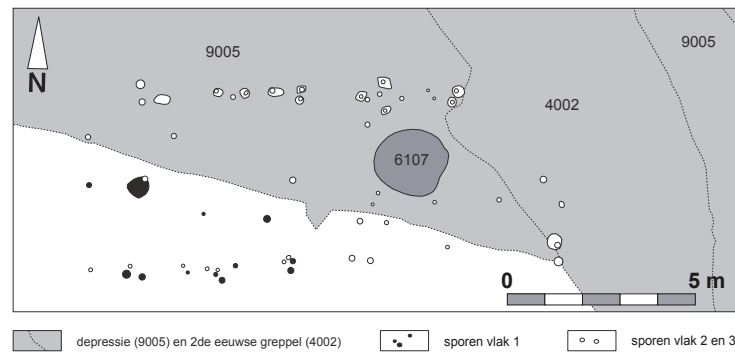
Afb. 4.14 Den Haag-Wijndaelerplantsoen (HD 06-057). Bron: Stokkel 2012.

In het kust nabije Oude Duingebied ligt ook de reeds ter sprake gekomen opgravingslocatie Den Haag Wijndaelersplantsoen (HD 6-057). Hoewel op een plaats een duidelijke stratigrafie aanwezig is, zijn de bewoningshorizonten op andere plaatsen tot één cultuurlaag samen gegaan. Er is een duidelijke tweebeukige huisplatetegrand onderkend (huis 2: 22 m lang en 3,7 m breed; de middenstaanders staan ca. 2,9 m uit elkaar; afb. 4.14).

Op basis van aardewerkdateringen zullen greppels, kuilen en spiekers ook deels tot deze fase hebben behoord, hoewel dit bij gebrek aan da-

terend materiaal moeilijk vast te stellen was. Het dierlijk botmateriaal is besproken samen met het materiaal uit de vroege ijzertijd vanwege de onzekere dateringen. Het talrijkst zijn botten van rund, gevolgd door schaap/geit en varken. De runderen hebben alle leeftijden en zijn dus waarschijnlijk voor alle doeleinden gehouden. Een bewerkt stuk gewei is afkomstig van edelhert. Hond is niet aangetroffen.

Het onderzoek op de locatie Den Haag-Houtrust (HD 6-032) heeft in 2003 extensief gebruikt akkerland opgeleverd (eertouwkraassen) dat op basis van verweerde aardewerkfragmenten in

Afb. 4.15 Den Haag-Uithofpolder vindplaats 6 (HD 6-042). Huisplattegrond midden-ijzertijd. Bron: Pavlovic 2011.

de midden-ijzertijd is geplaatst.⁹⁶

Op de opgraving op het Wereld Forum-terrein in Den Haag (HD 6-049), boven het niveau uit de midden-bronstijd dat eerder ter sprake is gekomen en daarvan gescheiden door een zandlaag, bevindt zich een cultuurlaag waarin een aanzienlijke hoeveelheid aardewerk uit de tweede helft van de midden-ijzertijd is aangetroffen. Sporen geassocieerd met deze cultuurlaag bestaan uit ploegsporen, gemaakt met een keerploeg, een greppelsysteem, dat verband houdt met de indeling of ontwatering van akkers/weidegronden, en een tweetal waterkuilen. Het aangetroffen greppelsysteem is identiek aan het greppelsysteem dat in 1990 is opgegraven aan het Churchillplein op een kleine 200 m ten noordoosten van de onderzoekslocatie. Onder het slecht geconserveerde botmateriaal is rund en schaaap/geit herkend.

Vermoedelijk al vanaf de vroege ijzertijd (vanaf ca. 800 v.Chr.) is de getijdengeul van de Gantel van grote invloed geweest op de vorming van het landschap in het zuidwesten van de Haagse regio. Deze geul stond ter hoogte van de Maasmonding in verbinding met open zee en in perioden dat de zee actief was vonden van daaruit overstromingen plaats en werd sediment afgezet. Hierdoor ontstond in de loop van de ijzertijd een kwelderlandschap waar op een hoger gelegen deel daarvan bewoning mogelijk was. De locatie Den Haag-Uithoflaan-vindplaats 6 bevindt zich op deze afzettingen (HD 6-042; UHL 01/02/03/050).⁹⁷ De bewoning wordt geplaatst in de periode vanaf het einde van de midden-ijzertijd tot in de late ijzertijd (ca. 350-100 v.Chr.). De belangrijkste bewoningssporen worden gevormd door een plattegrond van een tweebeukig woonstalhuis, een deels omgreppeld 'bijgebouw' (zonder paalsporen), zes kringgreppels

geïnterpreteerd als mogelijke hooimijten, kuilen, enkele palenclusters en ten zuiden daarvan gelegen greppeltjes die deel hebben uitgemaakt van een akker (afb. 4.15).

Het stalgedeelte lag in het oosten en de ingangen bevinden zich in de lange wanden. In het oostelijke staldeel van het huis zijn veel extra paaltjes aangetroffen. Vier palen liggen op ca. 1,65 m van de zuidelijke wand en liggen ook ca. 1,65 m van elkaar. Mogelijk zijn dit aanwijzingen voor een stalbox-indeling, waarbij twee dieren per box konden worden gestald. De ingangen verdelen het huis in een stal- en een woongedeelte die elk 6,25 m lang zijn.

De sporen wijzen op de voornaamste bestaansbronnen in de vorm van (kleinschalige) akkerbouw en veeteelt. Het weinige vondstmateriaal betreft hoofdzakelijk relatief slecht geconserveerde fragmenten handgevormd aardewerk waarop soms versiering aangebracht is van vingertop- en nagelindrukken.

Als parallellen voor het huis worden genoemd Spijkenisse 10-162 (datering 200-50 v.Chr.) ten zuiden van de Maas op Voorne-Putten. Hier is een grote palenzwerm aangetroffen waarin een tweebeukig huis met gedeeltelijk dubbele wandstijlen is herkend.⁹⁸ Twee huizen op de vindplaats Simonshaven 17-24 (eerste eeuw n.Chr.), ook op Voorne-Putten hebben ook deze kenmerken.⁹⁹ Verder naar het noorden is ook in Velsen-Velserbroekpolder een tweebeukig huis aangetroffen, maar deze heeft een enkele rij wandstijlen (plandeel H, zie hierna).¹⁰⁰

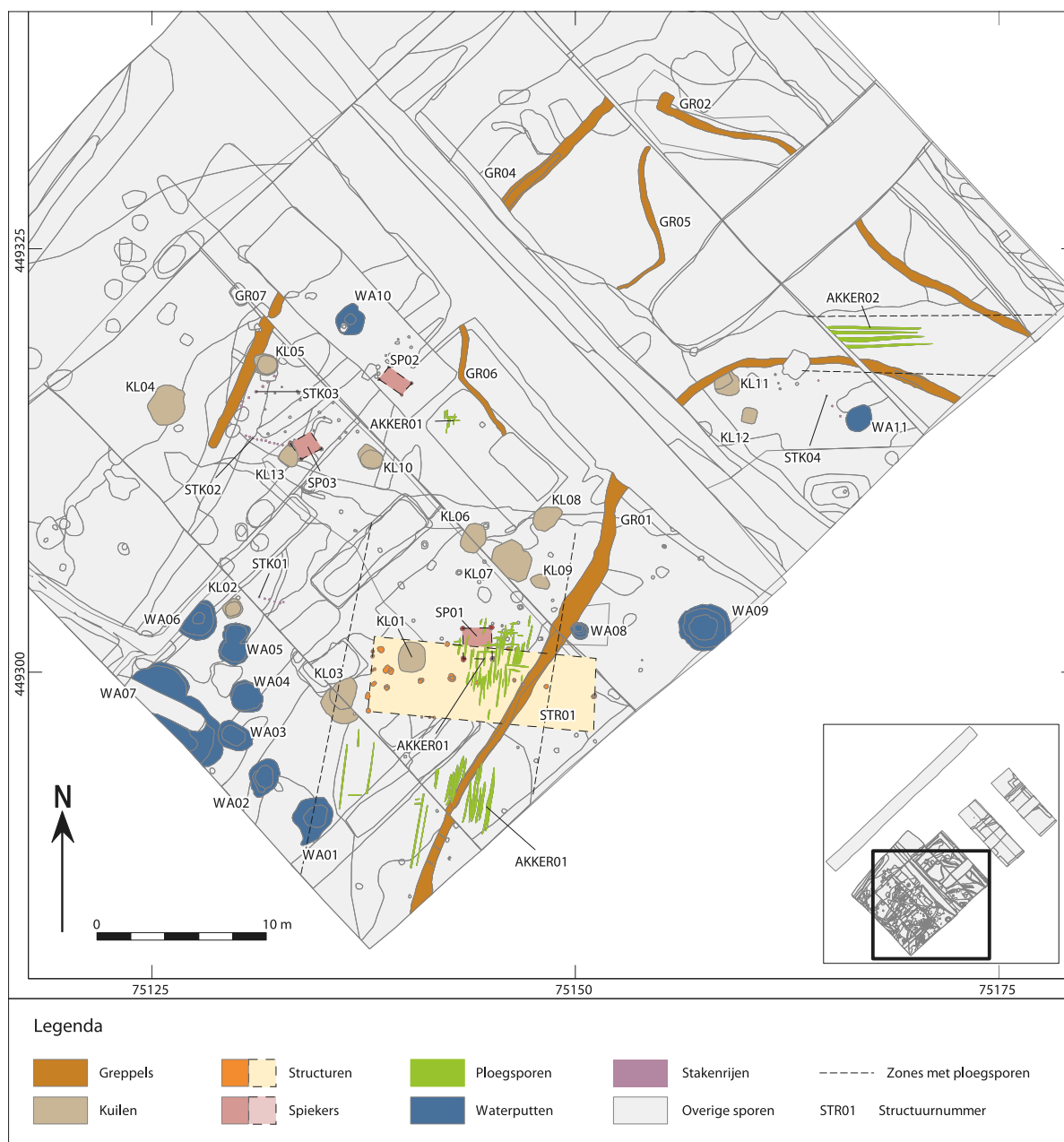
Op de onderzoekslocatie Poeldijk-De Kreen bevindt zich op de strandwal een nederzetting bestaande uit greppels, waterputten, kuilen, clusters paalgaten en zones met eergetouwkraassen (HD 27-018). Bij het onderzoek is een

⁹⁶ Zie ook Rieffe *et al.* 2006, 236-242 (onderzoeksmeldingsnummer 9.310).

⁹⁷ Pavlovic 2011 (omn.nrs. 3.165, 4.074, 9.998).

⁹⁸ Van Trierum 1986, 49-75.

⁹⁹ Moree *et al.* 2002, 87-213.

Afb. 4.16 Poeldijk-De Kreken (HD 27-018). Opgravingsplattegrond. Bron: Hazen & Blom 2010.

mogelijk tweebeukige huisplattegrond uit de midden-ijzertijd opgegraven (afb. 4.16).¹⁰¹

Er worden bij het onderzoek in 2009 minstens vier bewoningsfasen onderscheiden. De oudste fase dateert uit de eerste helft van de midden-ijzertijd, maar het zwaartepunt van bewoning ligt in de tweede helft van de midden-ijzertijd. De sporen worden afgedekt door Gantelafzettingen, waarin zich een stuifzandlaag uit ca. 180 v.Chr. met eergetouwkassen bevindt. Van de vindplaats zijn twee 'kleispijkers' afkomstig die in verband met zoutwinning kunnen worden

gebracht. In totaal gaat het om vijf greppels, drie vierpalige spiekers, veertien waterkuilen/-putten en een 'palenzwerm'. In de laatstgenoemde concentratie van paalsporen is een huisplattegrond herkend. De plattegrond is tweebeukig met een afstand tussen de middenstaanders van 1,5 tot 2,0 m, de lengte bedraagt 13,8 m en de breedte 4,6 m. De plattegrond is weliswaar sterk verstoord, maar vertoont qua vorm en afmetingen sterke overeenkomsten met het huis Uithoflaan-vindplaats 6. Onder de 30 botfragmenten bevond zich determineerbaar bot van rund, schaap/geit en 'vogel'.

¹⁰⁰ Van der Heijden 2001.

¹⁰¹ Hazen & Blom 2010, 37.

Afb. 4.17 Monster-Poeldijk (HD 27-004). Briquetagemateriaal. Bron: Vos 200b.

Vlak ten noorden van het Wateringse Veld op de locatie Den Haag-Erasmushove dateren de oudste sporen uit de tweede helft van de midden-ijzertijd (HD 6-152). Op de flank van een duin is een dikke afvallaag, enkele geïsoleerde (paal)kuilen en een ovale paalgaten-structuur me een oppervlak van 65 m² aangetroffen die als 'veekraal' is geïnterpreteerd. Na een overstroming vanuit het oosten (Gantellaag/Duinkerke 1-afzetting) wordt in de eerste eeuw een Romeins erf ingericht.

Op de vindplaats Rijswijk-AHR 40 (Schaapweg) is onder een kleiafzetting ('Duinkerke I') een klein deel van een akker uit de midden-ijzertijd aangetroffen. Het botspectrum wijst op het houden van runderen, varkens en mogelijk ook schapen/geiten.¹⁰²

Tijdens het onderzoek Den Haag-Oude Waalsdorperweg (Hubertustunnel; HD 6-035) in 2002-2004 enkele paalsporen in het duinzand opgetekend. Het spaarzame aardewerk kan niet nader gedateerd worden binnen de ijzertijd.

Binnen de opgraving Wassenaar-Konijnenlaan (HD 26-004) dateert de oudste fase van menselijke activiteit uit de overgang van de vroege naar de midden-ijzertijd. Tot deze fase behoren enkele afvalkuilen en een greppel. Onder het handgevormde aardewerk bevinden zich fragmenten van ovenroosters en -wanden.

Op vindplaats A van de onderzoekslocatie Monster-Poeldijk Noordoost is tijdens het proefsleuvenonderzoek in 2000 een grote hoeveelheid archeologische goed geconserveerde grondsporen (greppels, kuilen, paalsporen) aangetroffen die zijn toe te wijzen aan een nederzetting uit de midden-ijzertijd (HD 27-026). De grondsporen zijn gegraven in een duintje op strandzand en gedeeltelijk aangetast en afgedekt door een afzetting van de Gantel (Gantellaag/'Duinkerke I'). De omvang en begrenzing van de vindplaats kan niet exact worden vastgesteld, maar wordt geschat op ongeveer 0,5 ha. Het ecologische materiaal is in matige staat, het keramische vondstmateriaal is

¹⁰² Rieffe et al. 2006, 120 (onderzoekmeldingsnummer 3.457).

Afb. 4.18 Den Haag-Monsterseweg 29-37 (HD 6-041). Bron: Houkes, van der Linden & Jongste 2008.

erg gefragmenteerd en verweerd. Enkele keramiekfragmenten zijn gemagerd met organisch materiaal dat er grotendeels is uitgebrand zodat een poreuze wand is ontstaan. De wand is bovendien slecht afgewerkt, onversierd en niet besmeten. Het is zachtgebakken en licht (gelig) van kleur. Het gaat volgens de opgravers het om briquetage-vaatwerk of massief briquetage materiaal. Vervolgonderzoek heeft een dichte 'palenzwerm' opgeleverd zonder dat daar structuren in herkend zijn (HD 27-004). Ook is veel meer briquetage-materiaal ('klosjes' en 'spijkers') gevonden (afb. 4.17).

Late ijzertijd

Aan de Monsterseweg 29-37 in Den Haag is in 2004 een cultuurlaag gevonden met relatief kleine aardewerkfragmenten uit de late ijzertijd op 1,4 m NAP (HD 6-129). Vlakdekkend onderzoek op dezelfde locatie in 2008 bracht een aantal sporenclusters aan het licht (HD 6-041). In cluster 1 omvat een rechthoekige structuur eenbeukige (gebouwplattegrond/huis; breedte 5 m, lengte minimaal 7,5 m), een schuurtje? (3,7 x 2 m), acht vier-, zes- en negenpalige spiekers, kuilen, greppels, e.d. (afb. 4.18).

In het huidige Kijkduinpark, op de voormalige camping Ockenburg zijn in 1994 de sporen van cirkelvormige greppels blootgelegd die zijn geï-

terpreteerd als drie kleine grafheuvels uit waarschijnlijk de (midden-)ijzertijd (300-200 v.Chr.).¹⁰³ De diameters bedragen ca. 4, 5,3 en 5,75 m. Er zijn geen bijzettingen aangetroffen, alleen twee beenderkuilen (de grootste met runderbotten, mogelijk van één exemplaar en de kleinere met schedel van een schaap/geit).

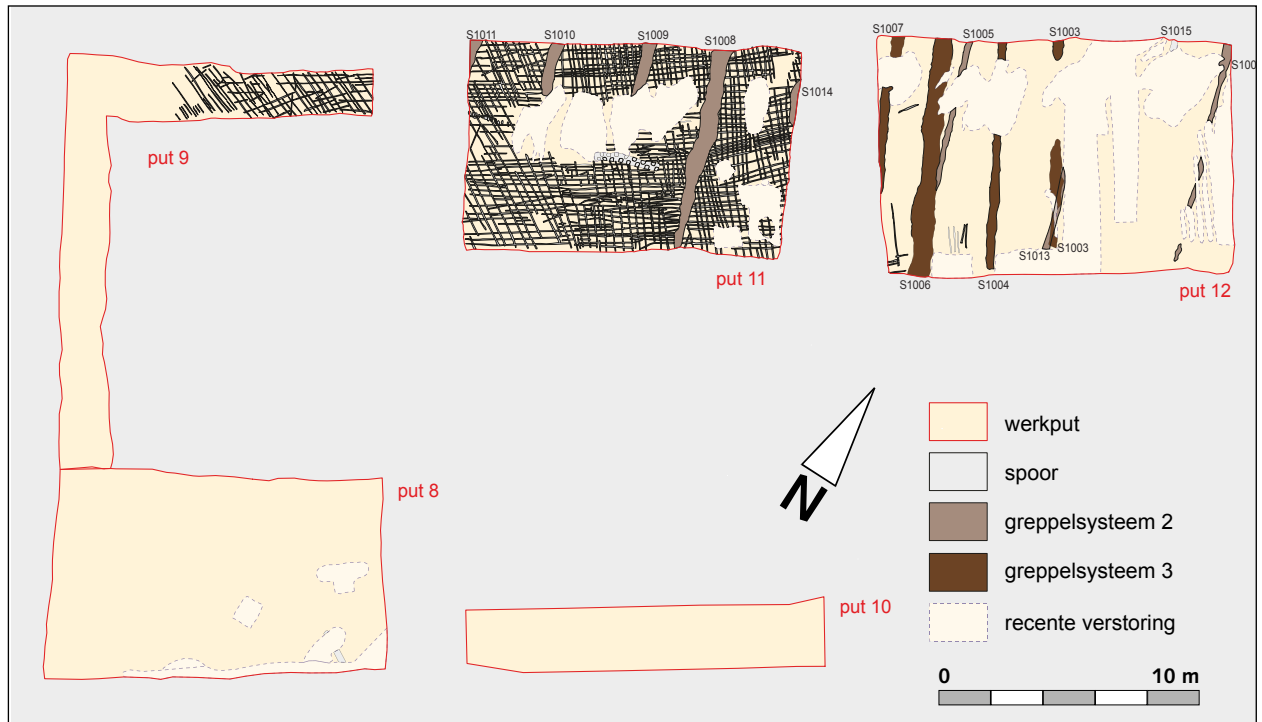
Op de locatie Den Haag-Bronovo (HD 6-001; BRO 86/90) is het duingebied in de late ijzertijd korte tijd in gebruik geweest als akker (afb. 4.19). Naast eergetouwkrassen zijn ook greppels aanwezig. Verondersteld wordt dat in de late ijzertijd vernatting is opgetreden waardoor greppels noodzakelijk waren. Ook de humeuze cultuurlaag wijst daarop.

Het onderzoek op de locatie Den Haag-Houtrust (HD 6-032; HSTo3) heeft in 2003 aanwijzingen opgeleverd voor het gebruik van een keerploeg (boven een niveau met eergetouwkrassen uit de midden-ijzertijd).

De sporen van menselijke activiteit op het Wateringse Veld in Den Haag beperken zich voor de late ijzertijd tot een dam of oversteekplaats op de locatie Boezemland over een kreek aan de voet van de strandwal van Rijswijk-Voorschoten (HD 6-029; BOEo3; afb. 4.20) en de sporen van een huis óp een afzetting van de Gantel en stratigrafisch gescheiden door een dunne kleilaag van bewoningssporen uit de Romeinse tijd (Kwaklaan; HD 06-046; KWAo6).¹⁰⁴ De structuur

¹⁰³ Waasdorp 1998; Van Ginkel & De Hingh 2013, 55.

¹⁰⁴ Siemons & Bulten 2014; Van Ginkel & De Hingh 2013, 57.

Afb. 4.19 Den Haag-Bronovo (HD 6-001). Bron: Bulten & Boonstra 2013.

is minimaal 8 m lang en is 4 m breed.

Tijdens het onderzoek in 2005 op het terrein van Forum Hadriani in Voorburg zijn een greppel zonder vondstmateriaal en enkele losse aardewerkfragmenten uit waarschijnlijk de ijzertijd aangetroffen.¹⁰⁵

Tijdens een volgend onderzoek op hetzelfde terrein in 2007-2008 zijn uit de late prehistorie mogelijk enkele sporen uit de (midden- of) late ijzertijd aangetroffen (HD 16-005).¹⁰⁶ Het gaat om een stratigrafisch oudste niveau met eergetouwkrassen in en stuifzandpakket met daarboven een niveau met enkele zeer incomplete structuren waarvan één mogelijk van een gebouwtje. De stuifzandstratigrafie en het type gebouw doet sterk denken aan de opgravingsresultaten voor het Spanjaardsbergje bij Santpoort in 1955 (zie hierna par. 4.4.1). Omgekeerd op de bodem van een greppel is een nagenoeg complete pot aangetroffen, volgens de onderzoekers mogelijk wijzend op een rituele activiteit (bouwoffer). Tijdens een proefsleuvenonderzoek op de locatie Leidschendam-Schoorlaan is in 2013 op de veronderstelde plaats van het Kanaal van Corbulo een natuurlijke kreek aangetroffen waarin twee fasen zijn onderscheiden (HD 16-

042).¹⁰⁷ Op basis van het vondstmateriaal kon worden bepaald dat de kreek in ieder geval in de ijzertijd open heeft gefunctioneerd en in de late ijzertijd is verland. De resultaten van de botanische waardering duiden op menselijke activiteit in de omgeving.

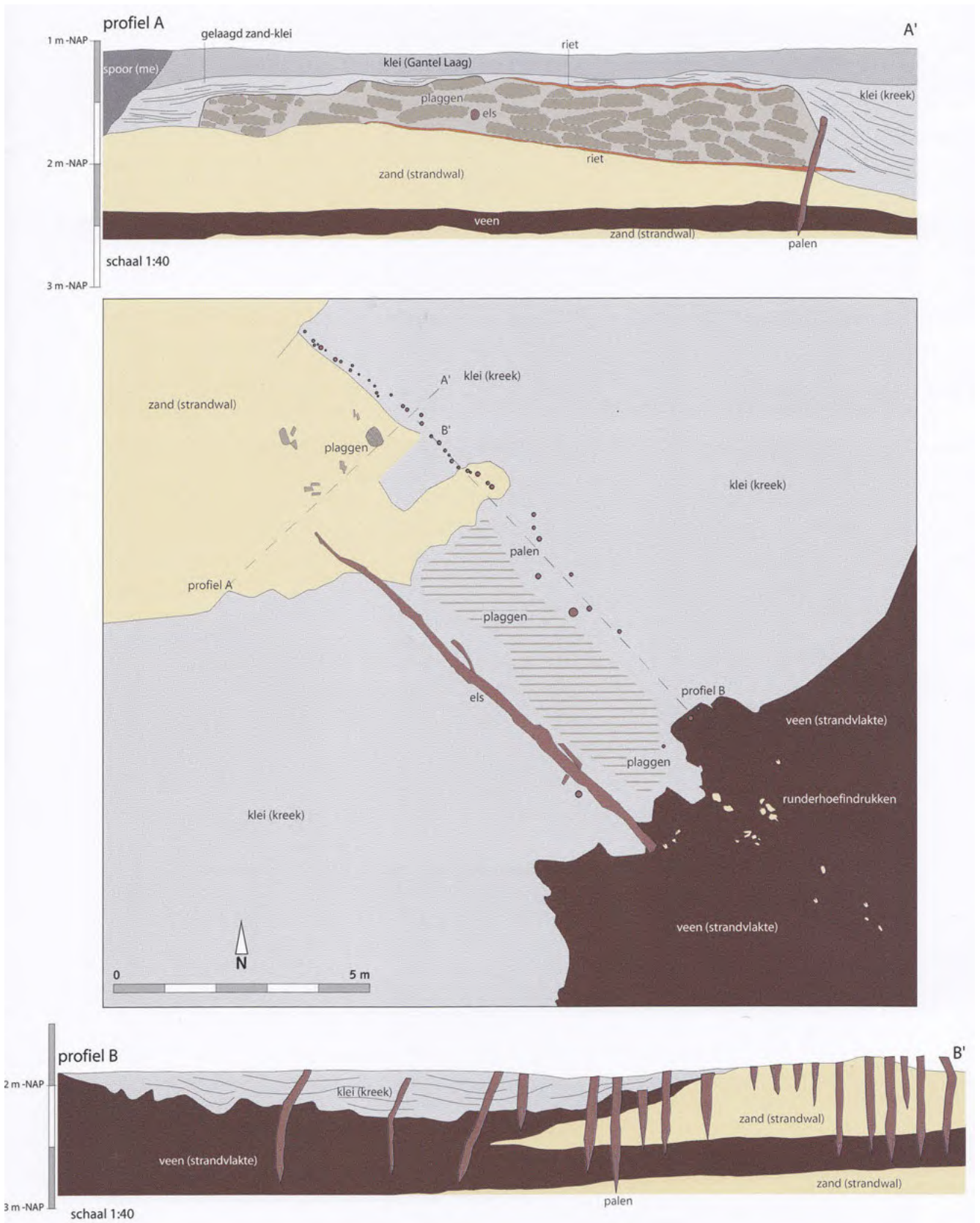
In het in 2010 door middel van proefsleuven onderzochte, ca. 250 ha grote, gebied van Wassenaar-De Groene Buffer zijn in het kwelderlandschap (en de daarop liggende dekafzettingen) aanwijzingen aangetroffen voor menselijke aanwezigheid in de (midden- en) late ijzertijd (HD 26-013). Het betreft verspreid aangetroffen enkele greppels, paalsporen en aardewerkvondsten. De kwelder oevers in het zuidwestelijk deel van het onderzoeksgebied komen in aanmerking als potentiële woonlocatie. Feitelijk maakt dit gebied onderdeel uit van het mondingsgebied van de Rijn (zie hierna).

In het ca. drie hectare grote plangebied Monster-Noord/Westmade zijn in 2006 veertien proefsleuven aangelegd (HD 27-043). Op basis van de aangetroffen eergetouwkrassen op de wat hoger gelegen duinzanden en de aanwezigheid van een aantal paalkuilen en greppels kan een beeld geschetst worden van de rand of periferie van een nederzettingsareaal uit vermoedelijk de

¹⁰⁵ Onderzoeksmeldingsnummer 9.888; Bink & Franzen 2009, 81 (afb. 5.1) en 123.

¹⁰⁶ Buikema & Driessen 2014; met uitzondering van de eergetouwkrassen, is een datering in vroeg-Romeinse tijd niet uit te sluiten.

¹⁰⁷ Op de veronderstelde plaats van het Kanaal van Corbulo.

Afb. 4.20 Den Haag-Wateringse Veld (Boezemland BOE03; HD 6-029). Dam/oversteekplaats. Bron: Siemons & Bulten 2014.

midden- of de late ijzertijd. Er is weinig en dan nog gefragmenteerd aardewerk aangetroffen, wat de datering onzeker maakt. De nederzetting lag hoogstwaarschijnlijk ter hoogte van de huidige Haagweg of ten noordwesten daarvan. Ook op een nabijgelegen andere locatie in Monster-Noord zijn in 2008 op de flank van een duin aan de zijde van de Haagweg enkele sporen gevonden die op basis van het aardewerk in de late ijzertijd worden gedateerd (27-051). Meest in het oog springend is een diep spoor dat als waterput of -kuil wordt geduid.

4.2.8 Evaluatie kenniswinst

In vergelijking met de andere deelgebieden van het Hollands duingebied kan niet anders worden geconcludeerd dat in het kader van het gravend Malta-onderzoek na 1997 het strandwallengebied tussen de Maasmond en de monding van de Rijnmond de meeste nieuwe kennis heeft opgeleverd voor de prehistorie. Dat geldt in de eerste plaats voor de aard van de bewoning en het grafritueel in de periode van het midden-neolithicum A (Hazendonk-groep; 3800-3400 v.Chr.), een bewoningsperiode waarover vóór 1997 nog nauwelijks iets bekend was. Door een speling van de natuur bleek dit paleolandschap over een beperkt oppervlak van enkele tientallen vierkante kilometers relatief gaaf bewaard gebleven te zijn (appendix IV, kaart 1). Met name ook de goede conservering van het archeobotanisch en archeozoologisch materiaal is opmerkelijk, maar uiteraard goed verklaarbaar door de lage ligging achter de latere strandwallen met verstorende intensieve bewoning in historische tijd. Dankzij Malta zijn de opgravingen in een relatief korte tijdsbestek uitgewerkt. Bovendien kon de uitwerking profiteren van universitaire belangstelling waardoor een fijnschalige kijk op het neolithisatieproces kon worden verkregen en bovendien in een groter Noordwest-Europees verband kon worden geplaatst.¹⁰⁸

Hoewel ook de bestudering van Vlaardingencultuur (midden-neolithicum B; 3400-2900 v.Chr.) weer nieuw leven is ingeblazen,¹⁰⁹ is de bijdrage van nieuwe kennis uit het Hollands duingebied *sensu stricto* voorsnog beperkt. Er is ook sprake van een bewoningshaat in relatie tot de menselijke activiteit in het midden-neolithicum. De mo-

gelijkheden voor onderzoek zijn kleinschalig en veelal alleen op de flanken van de oudste strandwal wordt met het Malta-onderzoek enig resultaat geboekt (appendix IV, kaart 2). Wel zijn inmiddels gebouwplattegronden bekend van het Den Haag-Wateringse Veld (nog niet definitief gepubliceerd).¹¹⁰ Over het laat-neolithicum (Enkelgrafcultuur en Klokbekercultuur; 2900-2000 v.Chr.) is nog minder nieuwe kennis te melden. Genoemd kan worden de intrigerende paalzetting van het Wateringse Veld.

In de bronstijd (2000-800 v.Chr.) vindt een spectaculaire zeewaartse uitbreiding van het strandwallengebied plaats (appendix IV, kaart 3). Er zijn voor het eerst huisplattegronden te melden uit de (vroeg) midden-bronstijd, zoals Den Haag Bronovo en Den Haag-Wereld Forum. Informatie over het erf en de ligging ten opzichte van de eveneens op basis van eergetouwkassen veronderstelde akkers ontbreekt veelal door het beperkte oppervlak van het gravend onderzoek. Zoals het kaartbeeld laat zien zijn blijkbaar de gunstigste bewaarcondities van sporen gelegen onder de uitlopers van de Jonge Duinen in het westen van de gemeente Den Haag. Over de feitelijke inrichting van het cultuurlandschap tasten we nog in het duister. Botanisch en archeozoologisch materiaal is veelal slecht bewaard gebleven.

Nog lastiger wordt het met betrekking tot nieuwe kennis over aard en omvang van de bewoning in de late bronstijd. Nieuwe gegevens zijn zo goed als afwezig, met uitzondering van een, na recente herinterpretatie, geïdentificeerd crematiegrafveldje (Den Haag-Bronovo).¹¹¹ Ook huisplaatsen uit de vroege ijzertijd ontbreken. Wel wordt nu steeds duidelijker dat in de loop van de vroege ijzertijd zoutwinning een belangrijke activiteit is in de zone waar het strandwallenlandschap grenst aan de invloedssfeer van de mariene inbraakgeul van de Gantel. Het gaat om afvallagen met briquetagemateriaal in het Wateringse Veld en om losse fragmenten van verschillende andere locaties. Nauwkeurige (absolute) dateringen ontbreken echter. Waarschijnlijk loopt de activiteit door tot in de midden-ijzertijd.

Uit de midden- en late ijzertijd komt steeds meer informatie beschikbaar over gebouwstructuren (waaronder 'spiekers') waarbij de ene herleide plattegrond echter overtuigender is dan de andere. Veelal bevindt de informatie zich in duinprofielen die laten zien dat het duinland-

¹⁰⁸ Louwe Kooijmans 2008; Raemaekers 1999; Amkreutz 2013.

¹⁰⁹ Themanummer *Westerheem* 2010, waarin o.a.: Amkreutz 2010; Brinkkemper, Drenth & Zeiler 2010;

¹¹⁰ Stokkel 2014.

¹¹¹ Bulten & Opbroek 2014.

schap in de loop van de tijd op de ene plaats door erosieve overstuiving is afgetopt en op andere plaatsen bestaat uit opgevulde depressies. Ook zijn op zeer veel locaties niet alleen sporen van eergetouwkrassen opgetekend, maar ook sporen van de keerploeg. Door de fragmentatiegraad van het aardewerk blijft het lastig om tot een nauwkeurige datering binnen genoemde tijdsperiode van de opgetekende fenomenen te komen. Inzicht in het erf en daarmee samenhangende nederzettingsspatroon blijft vooralsnog onduidelijk. In de loop van de midden-ijzertijd lijkt sprake van de opkomst van tweebeukige huisplattengronden zoals Den Haag-Uithoflaan laat zien. Door de alom aanwezigheid van sporen van grondbewerking zou gedacht kunnen worden aan akkers die zich vanwege de geringe bodemvruchtbaarheid slechts zeer tijdelijk op één en dezelfde plaats bevonden. Op drie mogelijke grafheuvels en wat losse vondsten na is er weinig nieuwe kennis over het grafbestel gewonnen.¹¹² Over de ‘aansluiting’ van de bewoning tegen het einde van de late ijzertijd op die in de Romeinse tijd is geen nieuwe informatie verkregen.

4.3 Het mondingsgebied van de Rijn

4.3.1 Stand van kennis vóór 1997

Gravend archeologisch onderzoek in het estuarium van de Rijn is in de periode vóór 1997 een zeldzaamheid. Pas bij de bouw van een nieuwe woonwijk in de Stevenshofjespolder in de gemeente Leiden wordt duidelijk dat het gebied potentie heeft voor onderzoek van bewoning uit de tweede helft van de ijzertijd en de daarop volgende periode van de Romeinse tijd.

Midden-neolithicum

De verwachting op sporen uit het midden-neolithicum zijn gezien de geologische situatie (appendix IV, kaart 1; paleolithicum - midden-neolithicum) vooralsnog niet groot. Toch kan gewezen worden op een vuurstenen artefact dat tijdens een opgraving van de Leidse burcht is geborgen. Volgens de beschrijver is het een ‘ruimer’ met intensieve gebruikssporen aan de top. Het artefact kan typologisch mogelijk tot de Michelsbergcultuur worden gerekend.¹¹³

Laat-neolithicum - vroege bronstijd

Sporen uit het laat-neolithicum en uit de bronstijd zijn in het Rijn estuarium ter hoogte van Leiden niet bekend. Aan de zuidzijde van het estuarium is bewoning op de oudste strandwal reeds lang bekend, op de oudste strandwalen ten noorden van de Rijn, de strandwal van Warmond(-Sassenheim), Oegstgeest-Sassenheim en Spaarnwoude, zijn deze zeker ook te verwachten (zie ook hierna) gezien het voorkomen van bijlen uit deze periode.¹¹⁴

Midden-bronstijd

Menselijke activiteit in het Rijn estuarium is niet gerapporteerd voor deze periode.

Late bronstijd - vroege ijzertijd

De aangetoonde menselijke aanwezigheid begint pas weer in de vroege ijzertijd. Enkele vondstlocaties zijn bekend van oeverwalcontexten in de Stevenshofjespolder bij Leiden en bij Valkenburg.¹¹⁵ Hoewel de aard van de bewoning nog niet duidelijk is, kan wel worden vastgesteld aan de hand van het voorkomen van briquetagemateriaal dat zoutwinning één van de activiteiten in het estuarium is geweest (Valkenburg-Ommediksepolder, vindplaats 5).¹¹⁶ Procesmatig landschappelijk interessant is met name het overstuiven van de zuidzijde van het estuarium in de gemeente Katwijk vanuit de richting van Wassenaar in de loop van de ijzertijd. Dit is gebleken uit de bestudering van boringen in het Jonge Duinlandschap van de Leidsche Duinwaterleiding Maatschappij.¹¹⁷

Midden-ijzertijd - late ijzertijd

In de loop van de midden-ijzertijd (350-250 v.Chr.) worden de bewoners in het estuarium van de Rijn archeologisch weer relatief goed zichtbaar. Sporen en vondsten uit deze periode zijn aangetroffen op de oeverafzettingen van de Rijn aan de zuidzijde. De meeste sporen uit deze periode zijn aangetroffen op de kreek- en geulruggen die buiten de hoofdstroomgordel van de Rijn lagen. Op basis van het onderzoek in onder andere de Stevenshofjespolder en de Bosch- en Gasthuispolder kan worden verondersteld dat verspreid liggende boerenerven op smalle kreekruggen aanwezig waren. Grondsporen van huisplattengronden zijn echter nog niet opgetekend. Aan de hand van het vondstmateriaal wordt het begin van de bewoning hier gedateerd rond 400 v.Chr. en loopt met onderbrekingen

¹¹² Den Haag-Kijduinpark zijn drie kleine kringgreppels als mogelijke grafheuvels uit de midden-ijzertijd geïnterpreteerd (Waasdorp 1998).

¹¹³ Modderman 1982.

¹¹⁴ Louwe Kooijmans 1974, 22; Van Regteren Altena 1980, 54.

¹¹⁵ Van Heeringen 1992a.

¹¹⁶ Van Heeringen 1998; bij Leiden: Bosch- en Gasthuispolder (Van Heeringen 1992a); bij Voorschoten, kreek in veen: Bergambachtleiding, vindplaats 2 (Mulder 1998).

¹¹⁷ Van Heeringen 1989.

door tot in de derde eeuw n.Chr.¹¹⁸ In de (voormalige) polders ten zuiden van Leiden is mogelijk sprake geweest van een relatief hoge concentratie van nederzettingsterreinen op de landschappelijk gunstige plaatsen.

4.3.2 Gravend onderzoek 1997 tot heden

Nieuw is de ontdekking van de sporen van een oudere strandwal dan die van Warmond en Oegstgeest (par. 4.3.3). Aanwijzingen voor menselijke activiteit in de midden-bronstijd blijft afwezig. Na het gereedkomen van de woningbouw in de Stevenshofjespolder in de laatste jaren van de twintigste eeuw zijn in het estuarium geen grote nieuwbouwprojecten aan de orde geweest die substantiële resultaten voor de kennis van de late bronstijd en ijzertijd hebben opgeleverd. Mondjesmaat komen wel nieuwe aanwijzingen voor bewoning op oeverafzetting van de hoofdgeul van de Rijn en kleinere nevengeulen gedurende de laatst genoemde periode te voorschijn in het gebied van het voormalige Vliegkamp Valkenburg. Deels zijn deze resultaten afkomstig van niet-gravend archeologisch vooronderzoek waardoor ze enigszins buiten het bereik van dit rapport vallen. In 2013 is een onderzoeksagenda voor het grondgebied van de gemeente Leiden gepresenteerd die in ieder geval de focus op nieuwe kansen voor onderzoek levend houdt.¹¹⁹

4.3.3 Midden-neolithicum

Pas rond 3850 v.Chr. kan worden gesproken van de monding van de Oude Rijn die ter hoogte van Leiden door een opening in de strandwallen uitkwam in zee (appendix IV, kaart 1; paleolithicum - midden-neolithicum). In de Oostvliet en Cronsteijnse Polder in de gemeente Leiden zijn in 2011 sporen van deze oudst bewaard gebleven strandwal aangetroffen.¹²⁰ Bij het booronderzoek werd veel houtskool gevonden, wat een aanwijzing kan zijn voor bewoning. Fragmenten aardewerk of vuursteen zijn (nog) niet gevonden. Gezien de (huidige) ligging zo ver landinwaarts, is de Leidse strandwal één van de oudste in het kustgebied en vergelijkbaar met de hiervoor beschreven landschappelijke situatie rond Ypenburg en Schipluiden.

4.3.4 Laat-neolithicum tot vroege bronstijd

Ten oosten van het Hollands duingebied, buiten het huidige projectgebied zijn paalsporen en nederzettingmateriaal aangetroffen behorende tot de Vlaardingencultuur op zavelige rivierafzettingen van de stroomgordel van de Oude Rijn.¹²¹ Dit betekent dat ook op de meer westwaarts gelegen afzettingen sporen uit de fase van het neolithicum te verwachten zijn. De oudste sporen van bewoning op Leids grondgebied zijn gevonden op de plaats waar het strandwalcomplex van Warmond en Oegstgeest overgaat in het Rijnestuarium. Aldaar is in 2006 is op het Boerhaveterrein (Pomona-gebied; Rijnsburgerweg/ Wassenaarseweg) op een diepte van ongeveer een meter beneden NAP op een twee meter hoge duintop op de kop van de strandwal archeologische bewoningsresten aangetroffen uit het laat-neolithicum en/of de vroege bronstijd (HB 15-026/027). In de top van het duin heeft zich een duidelijke bodem ontwikkeld in de vorm van een donkere humeuze laag van gemiddeld 25 cm dik. In de bodem zijn kleine aardewerkfragmenten (klokbeker- en/of wikkeldraadaardewerk), steen, vuursteen (enkele afslagen) en onverbrand bot aangetroffen. Onder de vondstlaag zijn in het 'schone' duinzand eergetouwkrassen waargenomen.

4.3.5 Midden-bronstijd

Met betrekking tot deze periode zijn geen nieuwe inzichten te melden.

4.3.6 Late bronstijd - vroege ijzertijd

In Valkenburg zijn bewoningssporen uit de late bronstijd aangetroffen op de brede zandige oevers van kwelderafzettingen.¹²² Ook op de smalere oevers kunnen sporen aanwezig zijn, maar naar verwachting gaat het dan eerder om sporen die te maken hebben met het agrarische gebruik van het landschap buiten de nederzettingen. Tijdens de opgraving ter plaatse van 'vindplaats 5 (deelgebied B, werkput 2)' in de

¹¹⁸ Van Heeringen 1983, 77-88; Van Heeringen 1984, 153-168; Van Heeringen 1987; Van Heeringen 1992.

¹¹⁹ Brandenburgh & Orsel 2013.

¹²⁰ (geen gravend onderzoek) De Boer, Coppens & van Eijk 2011; Brandenburgh & Orsel 2013.

¹²¹ Diependaele & Drenth 2010.

¹²² Jansen, Mol & Tol 2010; Tol & Jansen 2012.

Oostvlietpolder is in 2013 langs de veenwaterloop van de Vliet een kuil uit de vroege ijzertijd in de veraarde top van het veen gevonden. Daarnaast lijkt de top van het veen lokaal te zijn vergraven (HD 15-015).¹²³ Mogelijk kan hier de link worden gelegd met de zoutwinningsactiviteiten in de nabijheid (zie par. 4.3.1).

4.3.7 Midden-ijzertijd tot late ijzertijd

Terwijl de meeste vondsten in de periode vóór 1997 zijn gedaan bij toevallige waarnemingen en begeleidingen, kon in periode 1995-1998 een van de vindplaatsen in de Stevenshofjespolder iets systematischer worden onderzocht.¹²⁴ Bij die gelegenheid werd ondermeer een knuppelpad in het veen gevonden, vlakbij een terrein waar ook veel nederzettingsafval uit de ijzertijd was aangetroffen. Dergelijke 'veenwegen' komen meer voor in West-Nederland en werden (uiteraard) gebruikt om de slecht begaanbare natte delen van het landschap te ontsluiten.¹²⁵

Een nieuwe vondstlocatie op geul- en oeverafzettingen van de Rijn is in 2005 aan het licht gekomen op het voormalige Van Gend & Loos-terrein aan de Haagweg in Leiden waar de resten van een nederzetting uit de (midden-)ijzertijd in een proefsleuf zijn aangetroffen (HD 15-024).¹²⁶ Overige vondsten uit deze periode zijn bekend uit de Oostvlietpolder en de Cruquiuslaan. Opvallend is dat ten noorden van de Rijn tot nu toe in Leiden nog vrij weinig vindplaatsen uit de ijzertijd zijn aangetroffen.¹²⁷

Tijdens het proefsleuvenonderzoek op vindplaats 1 op de locatie Nieuw Valkenburg (gemeente Katwijk; HD 13-025) in 2008 zijn in een oeverwalsituatie paalsporen, kuilen en greppels aangetroffen. Op twee plaatsten bevinden zich een cluster van grotere en kleinere paalsporen, mogelijk is hier sprake van huisplaatsen. Op andere plaatsen bevinden zich vooral sporen van kuilen en staken en zijn geen grotere paalkuilen aangetroffen die wijzen op de aanwezigheid van een gebouw (randzone nederzettingsterrein?). De enkele gecoupeerde kuilen waren over het algemeen arm aan vondstmateriaal. Een kuil bevatte opvallend veel botmateriaal, maar is vanwege de natte bodemomstandigheden niet optimaal onderzocht. Het leek er in het veld op dat in de kuil een compleet of halfcompleet skelet van een schaap/geit was begraven. Mogelijk

betreft het een 'rituele' dierenbegruving. In alle putten zijn resten van greppels aangetroffen, waarbij grofweg twee oriëntaties zijn te onderscheiden. Mogelijk gaat het om greppels die als erfafscheidingen hebben dienst gedaan. Vindplaats 1 lijkt op basis van het handgemaakte aardewerk te dateren in de late ijzertijd (en de Romeinse tijd). Uit drietal ¹⁴C-dateringen van botfragmenten uit een kuil, een paalspoor en een greppel van verschillende locaties, blijkt echter dat naast genoemd tijdvak ook in de midden-ijzertijd en de eerste helft van de vroege ijzertijd sprake moet zijn geweest van menselijke activiteiten. Of in deze oudste perioden de zandrug ook bewoond werd of alleen voor landbouw of andere specifieke activiteiten werd benut, is onzeker.

Op basis van een vervolgoopgraving in 2009 in het eerder genoemde plangebied Nieuw Valkenburg op vindplaats 2 lijken bewoningsniveaus in de top van het kwelderlandschap en de laklaag in het deklandschap beide ook in de ijzertijd thuis te horen (HD 13-009). De oudste van de twee fasen bevindt zich op de afzettingen van het kwelder-/krekemilieu (hoger gelegen kwelderoever). Een concentratie sporen (ronde greppel, paalsporen en kuilen) wijst, samen met de aanwezigheid van een verspitte vondstlaag, op (de nabijheid van) een erf uit de ijzertijd. Het kwelderkomgebied lijkt slechts extensief gebruikt. De sporen en vondsten beperken zich tot twee vondstconcentraties en een geïsoleerd staakje. Eén vondstconcentratie bestond uit een hondenschedel en –onderkaak met snijsporen. Deze vondst kan mogelijk als rituele depositie geïnterpreteerd worden. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor een grootschalige verkaveling van het kwelderlandschap. De jongere is gekoppeld aan een laklaag in het kleiige deel van het deklandschap. Tijdens deze fase is sprake van een komgebied waarin verschillende greppels zijn herkend. Uit één van deze greppels is late ijzertijd scherfmateriaal verzameld zodat ook deze fase in het eind van de ijzertijd geplaatst kan worden, met eventueel een doorloop tot in de Romeinse tijd. Het aantal aangetroffen greppels is te gering om een beeld van het perceleringssysteem te kunnen schetsen.

¹²³ Briels 2014.

¹²⁴ Dolmans 1996, 1997, 1998.

¹²⁵ Vergl.: Vermeeren 2009 voor het gebied bij Vlaardingen.

¹²⁶ Molenaar & Pronk 2004; Van den Berg & De Kort 2005; Goossens 2010.

¹²⁷ Op het Pomona-terrein ten noorden van de Rijn zijn bijvoorbeeld wel resten uit de ijzertijd aangetroffen (Stronkhorst 2004 & Van der Steen 2005).

4.3.8 Evaluatie kenniswinst

Het estuarium van de Rijn heeft nieuwe aanwijzingen opgeleverd voor een relatief uitgestrekt cultuurlandschap in de ijzertijd op geul- en oeverwalafzettingen van vertakkingen van de rivier de Rijn ter plaatse van het voormalige Vliegkamp Valkenburg. Dit bewoningslandschap is een voortzetting van dat in de voormalige Stevenshofjespolder bij Leiden. Goed interpreteerbare gebouwplattegronden zijn vooral nog niet aangetroffen tijdens het gravend Malta-onderzoek vanaf 1997. Voor de prehistorische perioden voorafgaande aan de ijzertijd zijn in het estuarium geen nieuwe gegevens naar voren gekomen.

4.4 Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium

4.4.1 Stand van kennis vóór 1997

Het zuidelijk segment van het strandwallenlandschap van de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium dat grenst aan het Rijn estuarium wordt gekenmerkt door een geringe stand van kennis. Informatie is vooral afkomstig van losse vondsten die zeer lang geleden zijn gedaan bij afgraving van hoog duin voor de bollenteelt. Voor de late bronstijd en ijzertijd beschikken we over een integrale studie uit 1992, voor de daaraan voorafgaande periode ontbreekt deze.¹²⁸

Het noordelijk deel van het strandwallenlandschap, dat grenst aan het Oer-IJ estuarium, kent vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw een traditie van talrijke waarnemingen door amateurarcheologen van de AWN in de omgeving van Haarlem en Velsen, en van geoarcheologisch onderzoek van duinprofielen door de toenmalige Rijksgeologische Dienst die in Haarlem was gevestigd. Veel van dit onderzoek is alleen beschikbaar als vondstmeldingen en/of interne rapporten. De resultaten van grootschalig gravende archeologisch onderzoek tijdens de ontwikkeling van de woonwijk Velsbroekpolder aan de oostzijde van Velsen-Zuid in de periode 1985-1991 is alleen verspreid uit vondstkronieken en korte voorpublicaties bekend.¹²⁹

Met uitzondering van het onderzoek van het Spanjaardsbergje bij Santpoort, zijn formele opgravingen verder zo goed als afwezig.

Midden-neolithicum

Omstreeks 4100 v.Chr. (5350 BP) was ter hoogte van Haarlem een zeegat aanwezig.¹³⁰ Vlak na 5200 BP ontstaat het chenier-complex ten oosten van Spaarnwoude en de strandwal van Spaarnwoude zelf (ca. 4000 v.Chr.). Hoewel theoretisch de mogelijkheid bestaat op menselijke aanwezigheid in het midden-neolithicum, zijn geen vindplaatsen bekend. Wel kan gewezen worden op een vroeg type stenen bijl die gevonden is in Heemstede-Schalkwijk.¹³¹

Laat-neolithicum - vroege bronstijd

Ook aanwijzingen voor bewoningsactiviteit van de Vlaardingencultuur, de Enkelgrafcultuur en de Klokbekeercultuur berust nog steeds grotendeels op reeds lang bekend los vondstmateriaal.¹³² Een uitzondering vormt een in 1989-1990 onderzochte bewoningslocatie op de uiterste 'punt' van de strandwal van Haarlem bij Velsen-Velsbroek. Hier zijn aanwijzingen voor de aanwezigheid van mensen van de Vlaardingencultuur en een late fase van de Enkelgrafcultuur aangetroffen. De locatie ligt op een gunstige locatie aan het noordwaarts opgeschoven zeegat van Haarlem, de voorloper van het Oer-IJ estuarium (zie voor de geologische setting: kaart 2; laat-neolithicum - vroege bronstijd).¹³³

Aardewerk uit de vroege bronstijd (2000-1800 v.Chr.) laat zich traditioneel herkennen aan versiering met 'wikkeldraadmotief'. Een aardewerk-complex uit deze periode wordt in de literatuur besproken voor Noordwijkerhout-Bronsegeest. Van deze locatie is ook de enige goed herkenbare plattegrond uit het duingebied uit de periode van de vroege bronstijd (2000-1800 v.Chr.) bekend. De plattegrond is grotendeels tweebeukig.¹³⁴

Wanneer vondstmateriaal dat vaak lang verleden is verzameld tijdens het geschikt maken van het duinlandschap voor de bollenteelt wordt geïnventariseerd, dan zijn aanwijzingen voor menselijke aanwezigheid in de bronstijd niet schaars (afb. 4.21).

In de omgeving van Velsen zijn uit cultuurlagen in de Oude Duinen op verschillende plaatsenscherven van wikkeldraadaardewerk, al dan niet

¹²⁸ Van Heeringen 1992a-c.

¹²⁹ Recente evaluaties in: Van Heeringen, Hessing & Schrijvers 2014; 2015; Kleijne 2015a/b.

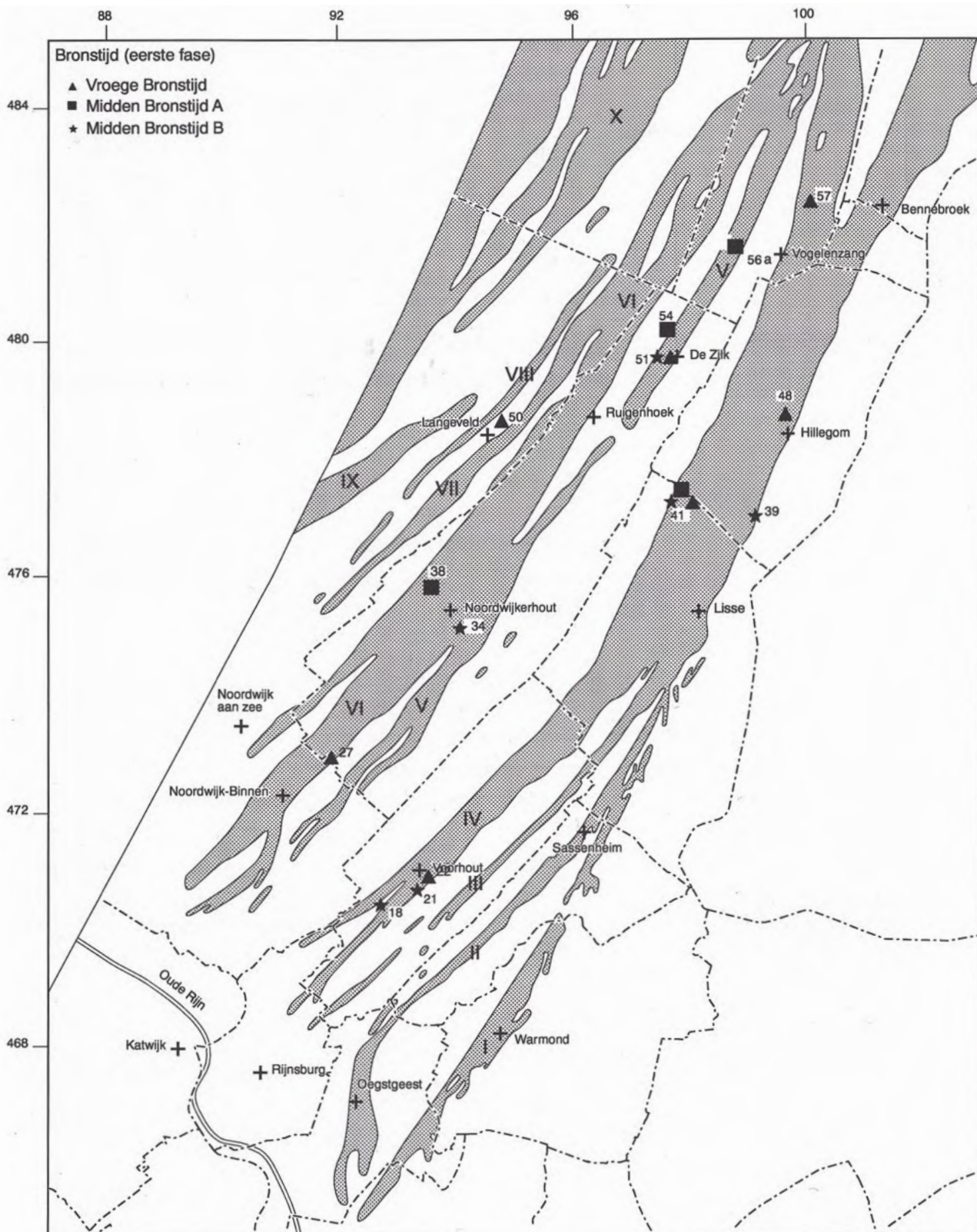
¹³⁰ Van der Valk 1996a.

¹³¹ Louwe Kooijmans 1974, 18-20.

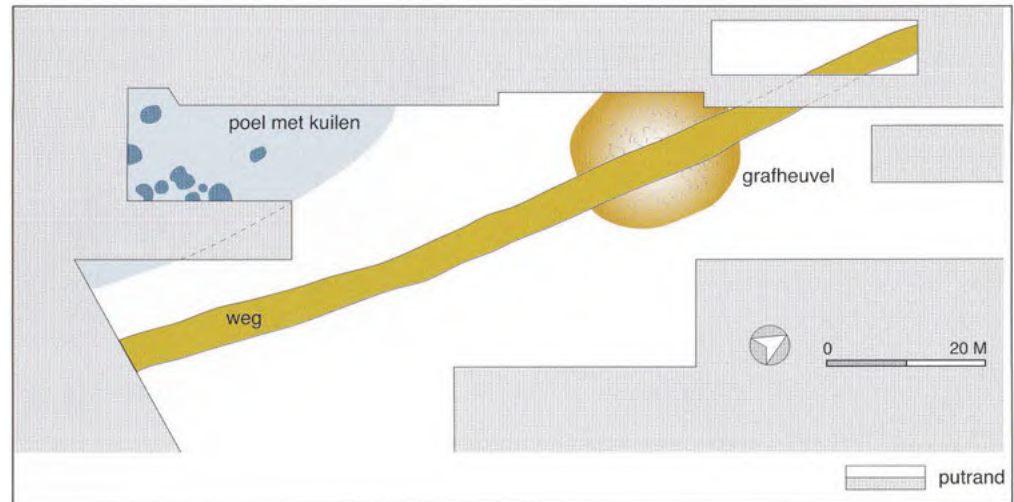
¹³² Louwe Kooijmans 1974.

¹³³ Ten Anscher & Bosman 2010.

¹³⁴ Van Heeringen, Van der Velde & Amen, 1998; Fokkens 2005, 409; Van der Velde 2008

Afb. 4.21 Inventarisatie vindplaatsen en vondsten zuidelijke deel strandwallengebied tussen Rijn en Oer-IJ. Bron: van Heeringen 1998.

Afb. 4.22 Velsen-Velserbroek-Westlaan. Bron: Bloemers & Therkorn 2003.

in combinatie met grondsporen, te voorschijn gekomen. Als voorbeeld kan gelden de locatie Velsen-Noordzeekanaal (1968-1969).¹³⁵ Relatief grootschalige opgravingen in de periode 1985-1993 vielen deels onder een door het voormalige Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) van de Universiteit van Amsterdam uitgevoerd grootschalig project ('Oer-IJ project').¹³⁶ Het gaat om: Velserbroek-Rugbyveld (1985; geassocieerd met akkerlaag)¹³⁷, Velserbroek-Sportvelden Hofgeesterweg (1990-1991; greppels en kuilen). Structuren in de vorm van huisplattegronden zijn niet opgetekend. Wel zijn twee grafheuvels bekend die waarschijnlijk tot de periode van de vroege bronstijd kunnen worden gerekend. De bekendste is grafheuvel A van de locatie Velsen-Hofgeesterweg (1978; geassocieerd met paalsporen en kuilen) met een hurkgraf in primaire positie.¹³⁸ Ook van de opgraving Velserbroek-Westlaan 2 (1989) is een grafheuvel bekend waarbij het bij de oudste fase gaat om een skelet van een 1,8 m lange man in hurkhouding (afb. 4.22).¹³⁹

De grafkuil was bekleed met zes centimeter dikke planken met aan de binnenzijde schors met klei besmeerd. Ook het deksel bestond uit boomschors (¹⁴C-datering van het hout van de kist: 3635 ± 30 BP).

Midden-bronstijd

De twee kuilen met aardewerk van Vogelenzang bepaalden lange tijd het beeld van de midden-bronstijd in het West-Nederlandse

duingebied. Het feit dat het aardewerk tot de 'Hilversumcultuur' werd gerekend en in 1990 gedetailleerd beschreven is, zorgde ervoor dat de vindplaats tot op de dag van vandaag als type site bekendheid geniet.¹⁴⁰ Ondanks bijstelling van het begrip 'cultuur', is 'Vogelenzang' op basis van 'vroege' versieringselementen (stafbanden, touwindrukken, hoefijzervormige handvatten) nog steeds een representant van 'Vroeg-Hilversumaardewerk' uit de eerste fase van de midden-bronstijd (3470 ± 60 BP; midden-bronstijd A, ca. 1800-1500 v.Chr.).

Het in de vroege bronstijd aanwezige cultuurlandschap in de omgeving van Velsen lijkt zich intensiever te hebben ontwikkeld gedurende de midden-bronstijd. In de laagopvolging van Velsen-Noordzeekanaal zijn paalsporen van een huisplattegrond met een stookplaats opgetekend uit de periode van de Hilversumcultuur.¹⁴¹ Ook is veel botmateriaal in de bewuste cultuurlaag bewaard gebleven, waaronder een dubbele ring (het 'Sieraad van Velsen'). In 1969 zijn in de Hilversumlaag fragmenten van barnstenen krallen aangetroffen.

De grafheuvel uit de vroege bronstijd van Velsen-Hofgeesterweg (1978) krijgt nabijzettlingen en gezelschap van drie nieuwe grafheuvels. De locatie Velsen-Rugbyveld heeft een huisplattegrond opgeleverd. Ook op de opgraving Velserbroek P63 (1986)¹⁴² worden vijf bronstijdhuisplattegronden onderscheiden, waarbij op basis van de oversnijdingen één, hooguit twee boerderijen gelijktijdig bestaan zullen hebben. De boerderijen waren omgeven door hekken van

¹³⁵ Vons 1969; Vons 1970; Woltering 1981; Woltering; 1983; Van Regteren Altena 1970; Clason 1974; Van Regteren Altena 1980; Vink & Bosman 2013.

¹³⁶ De opgravingen zijn tot op heden alleen in voorlopige berichten gepubliceerd; zie verder recentelijk: Kleijne 2015a/b.

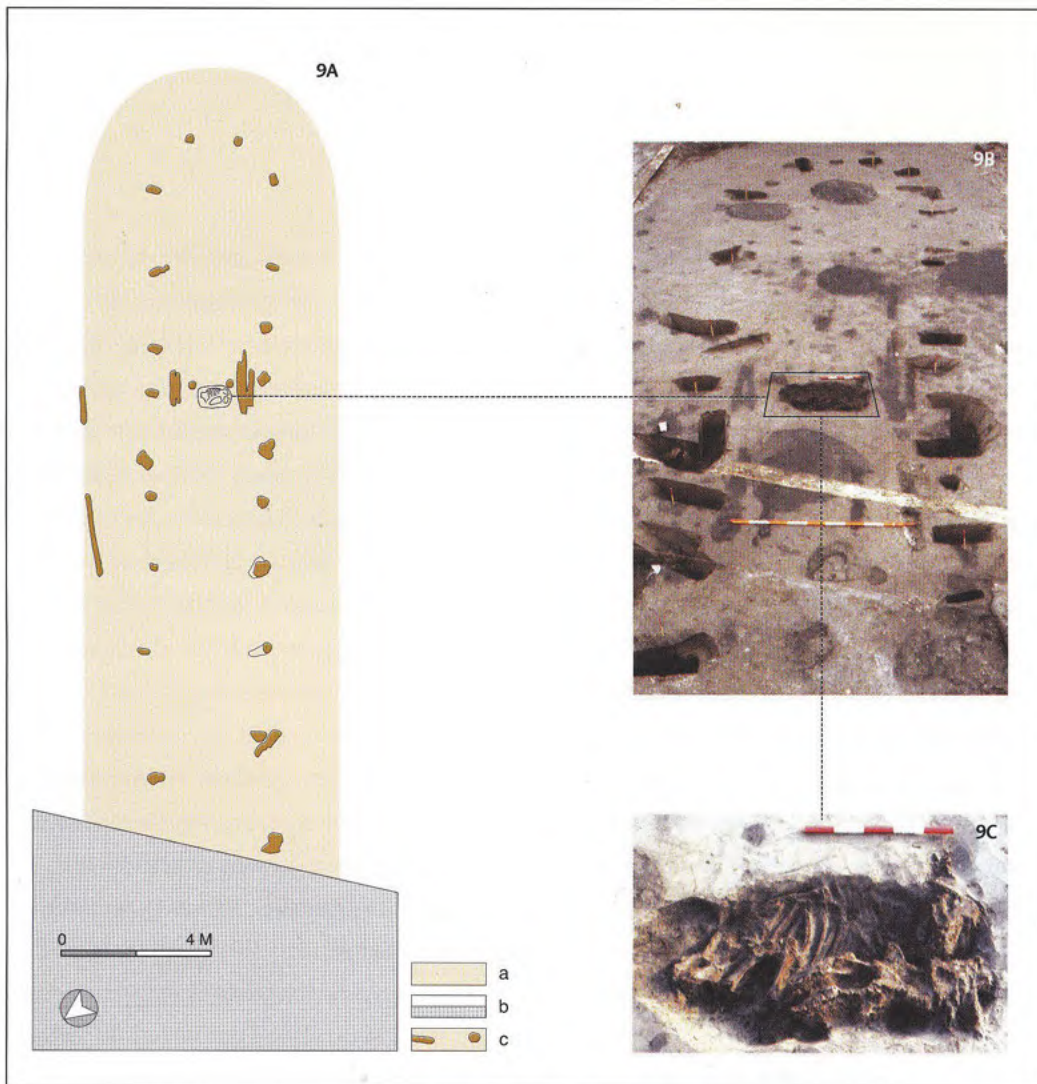
¹³⁷ Beemster & Brandt 1986; Brandt 1988b, 69; Therkorn 2008, 158 ('vindplaats 5'); Kok 2008, 103 (fig. 3.17); Kok & Besselsen 2014, 218, noot 37 (catalogus 232: Velserbroek Rugbyveld).

¹³⁸ Woltering 1979; Bosman 1989; Therkorn 2008, 156-157 ('vindplaats 3': a group of barrows in the north); Van Heeringen *et al.* 2014, 90-91; Kleijne 2015b (vindplaatsen 067 en 068) met nieuwe uitwerking (latere datering in midden-bronstijd!); Kleijne 2015a.

¹³⁹ Therkorn & Van Londen 1990; Bloemers & Therkorn, 2003, afb. 3 (vindplaats 1); Therkorn 2008, 153-156 ('vindplaats 1': a Middle Bronze Age Barrow and possible housing); Kok 2008, 127, afb. 4.5; Van Heeringen, Hessing & Schrijvers 2014, 94-95 (f); Kleijne 2015 (vindplaats 78). Ten Ancher 1990.

¹⁴⁰ Lanting & Van der Plicht 2002, 175-176; Vink & Bosman 2013 Van Heeringen, Hessing & Schrijvers 2014, 90 (a); Kleijne 2015b.

¹⁴² Therkorn 1987; Bloemers & Therkorn, z.j., 17-20 (afbeelding 9; vindplaats 2); Therkorn 2008, 157-161 ('vindplaats 4': Velserbroek-P63); Kok & Besselsen 2014, 218, noot 37 (catalogus, 231-232: Velserbroek area 2).

Afb. 4.23 Velsen-Velserbroek P63, huisplattegrond, midden-bronstijd. Bron: Bloemers & Therkorn z.j. 2003.

paaltjes, soms geplaatst in standgreppel. De duidelijkste plattegrond heeft twee rijen standers (2,98 m uit elkaar), een afstand van 1,5 m tussen de palen en een minimum lengte van 15 m (afb. 4.23).

In de plattegrond bevindt zich een kuil met compleet skelet van kalf en twee schedels van runderen die mogelijk de scheiding tussen stal en woongedeelte aangeven. Verder zijn veel (water?)kuilen aanwezig.

De sporen bevinden zich op de hoogste delen van een ca. 90 m brede duinrug en zijn voor driekwart omgeven door een omheining van een dubbele rij paaltjes die in de rijen 30 cm uit

elkaar staan. De afstand tussen de rijen bedraagt 45 cm. Het oppervlak van het omheide gebied is ca. 6570 m².¹⁴³ De kleine fragmenten aardewerk zijn zowel dik- als dunwandig en gemagerd met kwarts, schelpgruis en/of plantaardig materiaal. Overige vondsten bestaan onder andere uit barnsteen en fragmenten van drie weefgewichten. Botten van rund zijn in de meerderheid, gevolgd door schaap/geit en in veel geringer aantal paard, varken en hond. Het botmateriaal van steur wijst op visvangst. De nederzetting wordt gedateerd op basis van vijf generaties bewoners en omspant twee eeuwen: van 1400 tot 1200 v.Chr., waarna het gebied als akkerland in gebruik werd genomen.

¹⁴³ In Bloemers & Therkorn z.j. (2003) wordt de genoemde omheining als veelkraal geïnterpreteerd en mogelijk ouder gedateerd dan de nederzetting waarbij gedacht wordt aan zomerbeweiding.

¹⁴⁴ Bosman & Soenius 1990; Bloemers & Therkorn 2003, 16, afb. 8; Kok 2008, 102, fig. 3:16 en 3:18; Kok & Besselsen 2014, 218, noot 37 (catalogus 232, Velsbroek-Westlaan 1 en Velsbroek-Westlaan 2); Van Heeringen, Hessel & Schrijvers 2014, 94-95 (f); Kleijne 2015b (vindplaats 076), met herinterpretatie sporen.

Op de opgravingslocatie Velsbroek-Westlaan 1 (1988) bevond zich een nederzetting met twee gebouwen (oriëntatie noordoost-zuidwest, aan de zuidwestkant huisgreppels) en een akkercomplex.¹⁴⁴ Het kleinste gebouw betreft een tweefasige driebeukige plattegrond. Het grote huis heeft minimaal twee bouwfases (20 x 5,5 m), mogelijk met een haardplaats op basis van oranje gekleurde plek. Het woonniveau is niet bewaard gebleven. Uit de huisgreppels is veel bronstijaardewerk, natuursteen (waaronder enkele slijpsteentjes) en bot geborgen. Verder zijn twee vuurstenen pijlpunten met weerhaken gevonden. In de onmiddellijke nabijheid bevond zich op een duintje een graf met in de grafkuil (2,8 x 0,9 m; 0,85 m - NAP) een gedeelte van een lijksilhouet. Het silhouet met zichtbaar een rechterbeen en het hoofd alleen herkenbaar aan de tandkapsels, gaf aan de dode op rug met het gezicht naar het oosten heeft gelegen (afb. 4.24).

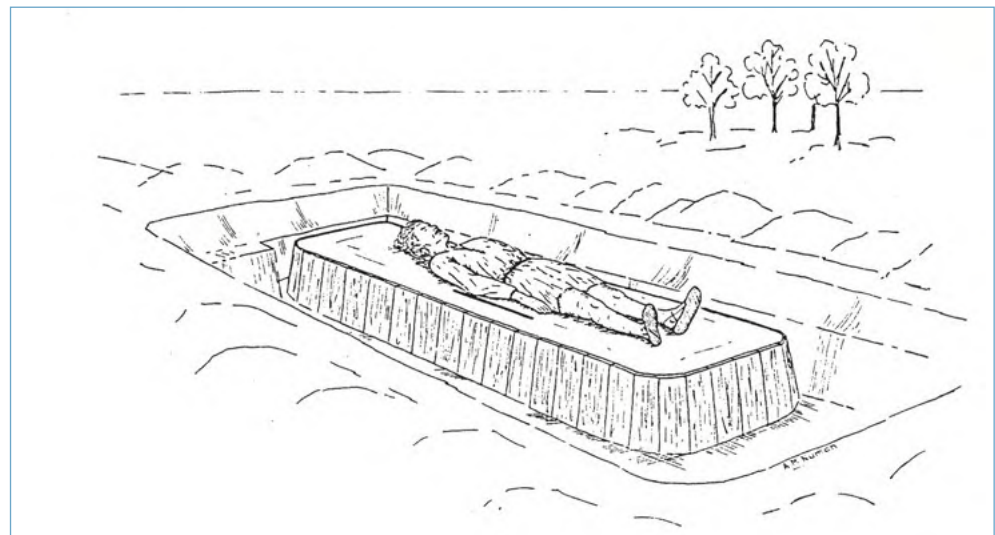
Als bijgift was een hielbijl van Scandinavische makelij aanwezig. Naast het hoofd bevonden zich ook twee van gouddraad gemaakte haarsieraden ('noppenringen'), te dateren in de midden-bronstijd (ca. 1400 v.Chr.). De dode lag op een verhoogd plateau ('baar') die rondom voorzien was van planken met messing en groef. Het graf was afgedekt met plaggen. Er was geen randstructuur aanwezig. Op het opgegraven nederzettingsterrein Velsbroek-Westlaan 2 (1989) bevindt zich over

105 meter lengte zijn de afdrukken van hoeven van runderen aangetroffen in een meermalen opgehoogde baan tussen greppeltjes en depressies. In een depressie bevinden zich ca. 10 kuilen waarvan de stratigrafisch jongste een waterput met vlechtwerkbekleding bevatte (¹⁴C-datering 3215 ± 30 BP).¹⁴⁵ Andere kuilen bevatten een bijna compleet runderskelet en een runderschedel met een mandje van wilgentenen (¹⁴C-datering: 3560 ± 70 BP)¹⁴⁶ en boomschors gespietst op een van de hoorns.

Late bronstijd - vroege ijzertijd

De late bronstijd laat zich alleen herleiden door de aanwezigheid van aardewerkcomplexen die in deze periode kunnen worden gedateerd, bijvoorbeeld van het Langeveld bij Lisse.¹⁴⁷ De kennis over de vroege ijzertijd in dit deel van het strandwallenlandschap van West-Nederland is uiterst beperkt.¹⁴⁸ Uit de Velsbroek is een niet gepubliceerde huisplattegrond bekend (Velsen-Velsbroekpolder-Sportvelden Hofgeesterweg, IPP 1990-1991; afb. 4.25).¹⁴⁹

Het betrof een west-oost georiënteerd woonstalhuis in de venige top van de kleiafzetting ('Duinkerke O') met goed geconserveerde resten van dragende palen en vlechtwandstaken. Nabij het huis zijn twee kuilen met grof aardewerk aangetroffen dat mogelijk gediend heeft voor zoutbereiding (briquetage). In een andere kuil bevond zich een soort houten emmer, twee gevlochten kransen en een gevlochten mandje dat

Afb. 4.24 Velsen-Velsen-Westlaan (1988). Reconstructietekening graf. Bron: Soonius & Bosman 1990.

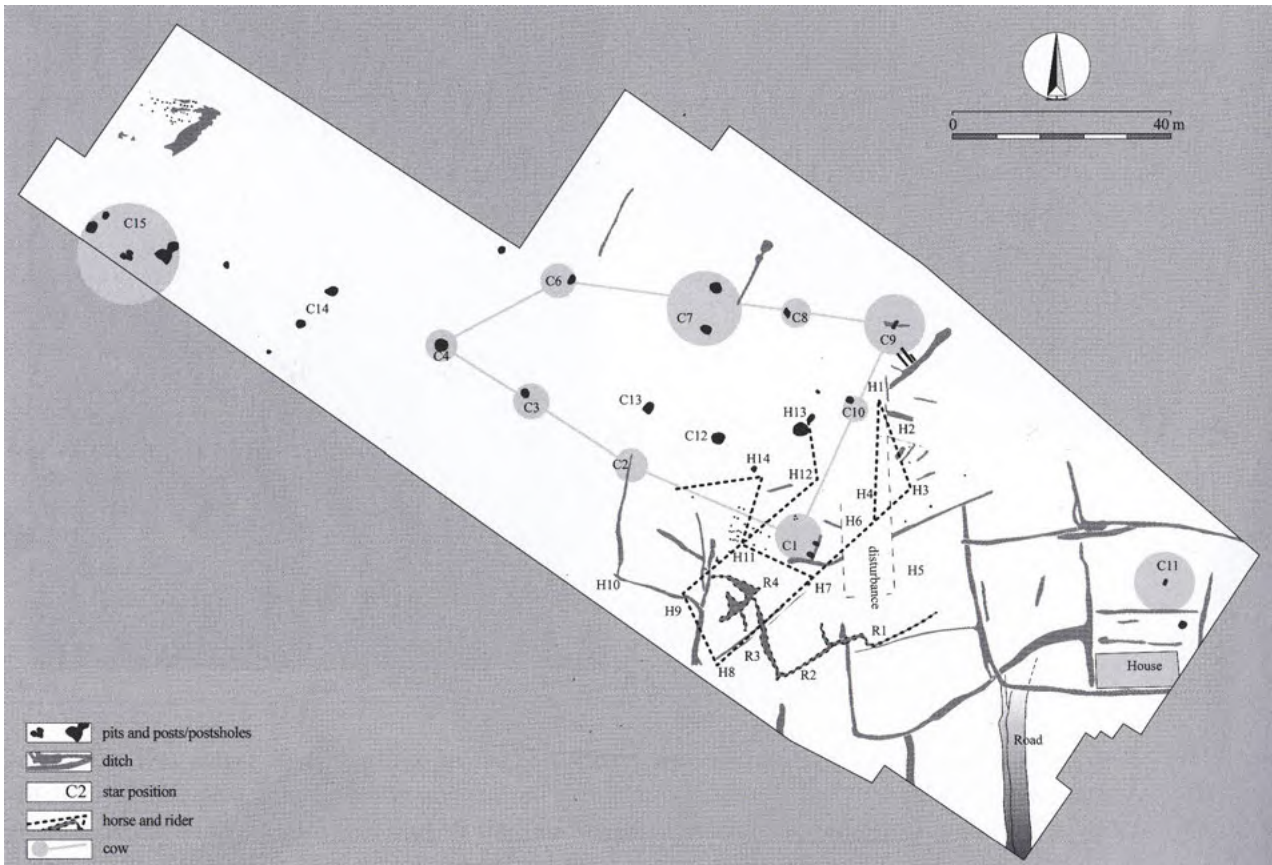
¹⁴⁵ Lanting & Van der Plicht 2002, 187; voor de referenties m.b.t. de opgraving zie hiervoor bij de bespreking van de grafheuvel.

¹⁴⁶ Lanting & Van der Plicht 2002, 187.

¹⁴⁷ Van Heeringen 1992b

¹⁴⁸ Zie voor een overzicht: Van Heeringen 1992b/c.

¹⁴⁹ Perger & Hendrichs 1991; Hendrichs 1992; Bloemers & Therkorn, z.j., 20-24 (afb. 11-14; vindplaats 3); Therkorn 2008, 158 ('vindplaats 6': Velsbroek-Hofgeest); Kok & Besselsen 2014, catalogus 232, plattegrond vroege ijzertijd: Velsbroek-Hofgeesterweg 2); Van Heeringen et al. 2014, 97-98 (h); Kleijne 2015b, vindplaats 079).

Afb. 4.25 Velsen-Velserbroekpolder (Sportvelden Hofgeesterweg). Bron: Kok 2008.

aan palen was gebonden. In een greppel is ook een mand met polychroom vlechtwerk aange-
troffen.

Van een andere ontwikkellocatie in de Vels-
erbroek kan nog de vondst van een waterput met
vlechtwerk worden genoemd (Deelplan F2).¹⁵⁰

Midden-ijzertijd - late ijzertijd

Een sleutelsite voor het onderzoek naar deze
periode is het Spanjaardsbergje bij Santpoort
waar in 1955 een duinstratigrafie vlakdekkend
is onderzocht waarbij een aantal gebouwplat-
tegronden zijn opgetekend. Al het vondstma-
teriaal is integraal beschreven in 1992 waarbij
de Santpoortardewerkstijlgroep wordt on-
derscheiden.¹⁵¹ Als bijzondere vondst kan nog
worden genoemd de houten boemerang die in
1962 op het Hoogoverterrein in Velsen is aan-
getroffen.

4.4.2 Gravend onderzoek 1997 tot heden

Uit het sinds 1997 tot op heden uitgevoerde
gravende onderzoek, meestal in de vorm van
kleinschalig proefsleuvenonderzoek, blijkt dat
evenals in het gebied ten zuiden van het Rijn
estuarium de potentie op bewoningssporen met
name op de flanken van de strandwallen aan-
wezig. De kenniswinst is vooralsnog zeer matig
te noemen.

4.4.3 Midden-neolithicum

Voor deze periode is geen nieuwe kennis voor-
handen. Daarbij moet worden bedacht dat
de feitelijke plaats waar sporen en vondsten
kunnen worden gedaan, de meest oostelijk
strandwal(len), uiterst beperkt is omdat ook
rekening moet worden gehouden met de aan-

¹⁵⁰ Bosman 1992; Van Heeringen, Hensing &
Schrijvers 2014, 99 (i); Kleijne 2015b
(vindplaats o81).

¹⁵¹ Van Heeringen 1992.

wezigheid van het Zeegat van Haarlem in deze periode (zie appendix IV, kaart 1).

4.4.4 Laat-neolithicum - vroege bronstijd

Het Malta-onderzoek heeft voor deze archeologische periode met name aan de zuidzijde van dit segment van het strandwallenlandschap enig resultaat opgeleverd.

Op de locatie Warmond-Mariëngaarde zijn op de flank van de strandwal van Warmond op ca. 1,4 tot 1,7 m - NAP een 10 tot 24 cm dikke 'vuile' laag met enkele grondsporen waaronder paalkuil/-gaten aangetroffen met kleine fragmenten versierd en onversierd aardewerk, bewerkt vuursteen, botmateriaal, onbewerkt barnsteen, hazelnootfragmenten en zaden (HD 22-004). De versieringstypen op het aardewerk kennen parallellen in de aardewerktradities van de (late) standvoetbekers, de *all-over ornamented* bekers en de klokbekers. Op basis hiervan kan het aardewerk worden gedateerd in het laat-neolithicum (2850-2000 v.Chr.).

Het opgegraven terrein Warmond-Park Klinkenberg ligt op de flank van de strandwal van Warmond (HD 22-001). Er zijn drie concentraties van vondstmateriaal aangetroffen. De duidelijke sporen uit het laat-neolithicum blijven beperkt tot een tweetal waterkuilen, een grotere kuil en 22 verspreide sporen waaruit geen structuren zijn te destilleren. Het aardewerk, dat voornamelijk tijdens de aanleg van het vlak is aangetroffen, wijst op een vrij korte gebruikperiode (Enkelgrafcultuur; fase 4: 2550-2400 v.Chr.). Drie ¹⁴C-dateringen ondersteunen deze ouderdom. Het aangetroffen vuursteen, waaronder veel afslagschrabbers, kan deze datering niet nauwkeuriger stellen. De aanwezigheid van pollen van granen zijn een aanwijzing dat in de directe omgeving graan gedorst is. Uit het botanisch onderzoek blijkt dat in ieder geval (naakte) gerst gegeten werd en waarschijnlijk in de omgeving verbouwd is. Uit de aangetroffen plantenresten valt op te maken dat de nederzetting in ieder geval vanaf de vroege lente tot in de herfst in gebruik was. Het voedsel dat tijdens de opgraving is aangetroffen omvat verder speenkruid, hazelnooten, braam en vlier. Ook is botmateriaal van steur en varken of wild zwijn gedetermineerd.

Op de locatie Noordwijk-Boeckhorst is in 2008

een niveau met eergetouwkrassen aangetroffen op de flank van de strandwal. Bij gebrek aan daterend materiaal wordt een ruime datering gegeven (laat-neolithicum - ijzertijd; HD 18-013). Waarschijnlijk dateert de akker op basis van de aanwezigheid van fragmenten kwarts uit de vroege of midden-bronstijd (vergl. hierna HD 18-11).

In 2013 is door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor wettelijke bescherming voorgedragen de gebiedslocatie Haarlem-Liewegje.¹⁵² Het betreft hier een gedeelte van het afgedekte strandwallen- en duinlandschap ten westen van de oudste strandwal van Spaarnwoude. In dit gebied moet rekening worden gehouden met menselijke activiteit vanaf het laat-neolithicum. Na de vorming van de strandwal van Haarlem (en verder westelijk gelegen strandwallen) is het gebied van het Liewegje op zijn laatst in de vroege ijzertijd met veen overgroeid.

4.4.5 Midden-bronstijd

Op de locatie Noordwijk-Afvalwaterzuivering zijn eergetouwkrassen en hoefindrukken opgetekend op de flank van de strandwal. Bij gebrek aan daterend materiaal wordt een ruime datering gegeven (laat-neolithicum - ijzertijd; HD 18-011). In een kuil is een constructie van houtenpaaltjes met vlechtwerk aangetroffen. In de vulling fragmenten bronstijdaardewerk (met schelpmagering!) en botfragmenten (rund, schaap/geit/paard). De koolstof in de voedselresten op de aardewerk heeft een ¹⁴C-datering van 3105 ± 30 (ca. 1450-1300 v.Chr.). Een houten staak van genoemde constructie heeft een datering van 2995 ± 25 BP.

Verder zijn greppels, kuilen, paalkuilen en paalgaten aanwezig met handgevoemd aardewerk uit vermoedelijk de late ijzertijd aanwezig. Het onderzoek op de locatie Noordwijkerhout-Zeestraat heeft in 2011 een zwak humeuze vondstlaag uit naar zeggen de midden-bronstijd opgeleverd waarin zes aardewerkfragmenten zijn aangetroffen (HD 19-008). Het aardewerk vertoont spatelindrukken en er is en versierd oorfragment aanwezig.¹⁵³

Volgens de summier rapportage van het gravende onderzoek op de locatie Heemskerck-Hoogdorperweg zijn in 2004 akkerlagen, paalkuilen, greppels en een waterput aangetroffen

¹⁵² Kleijne 2014.

¹⁵³ Het laatstgenoemde fragment dateert vermoedelijk uit de late bronstijd.

uit de midden-bronstijd of de vroege ijzertijd (HD 9-007).¹⁵⁴

Bij het onderzoek op de locatie Velsen-Zuidelijke Calamiteitenboog zijn in 2014 op twee locaties prehistorische boerderijen aangetroffen (HD 24-007). Op beide locaties heeft vermoedelijk één boerderij gestaan. De boerderij op de noordelijke locatie is evenwel een of twee keer op bijna exact dezelfde plek herbouwd. De bewoningsactiviteit is te plaatsen in een ontwikkelde fase van de midden-bronstijd, de oudste huizen dateren op zuidelijke en noordelijke locatie uit ca. 1300-1250 v.Chr., de jongste fase op de noordelijke locatie is lastiger te dateren, maar kan in de periode 1200-1100 v.Chr. worden geplaatst.

Aan diverse paalkuilen van de huisplattegronden is onderzoek aan botanische macroresten en bot uitgevoerd. Daarnaast zijn ook de los verzamelde dierlijke botten bestudeerd. Aankoesel op twee aardewerkscherven is geanalyseerd om het gebruik van de potten te achterhalen, helaas zonder veel resultaat. Ten slotte is pollenonderzoek uitgevoerd aan een veenlaag ter plaatse van de zuidelijke huislocatie, die bleek te dateren van ná de bewoning in de bronstijd toen het landschap natter werd.

De huizen lagen op kwelderafzettingen aan de 'voet' van de kop van de strandwal van Haarlem-Velsen. De bestaanseconomie van de bewoners reflecteert de ligging van de woonplaatsen op de overgang van het strandwal-landschap naar het voormalige estuarium van het Oer-IJ: het aardewerk was gedeeltelijk met schelpgruis verschaald, het voedsel bestond wat de viscomponent betreft deels uit zeevis. Er is een botfragment van een walvisachtige aangetroffen. Uit het archeozoologisch onderzoek komt verder naar voren dat het vlees van rund, schaaap/geit en varken is gegeten. Ook botten van hond zijn aanwezig. Naast zoutwatervis (diklipharder) zijn in Velsen zoetwatervissen geconsumeerd. Over het consumeren van gevogelte is geen informatie verkregen. Het is mogelijk gebleken om meer inzicht te krijgen in de lokale voedsel-economie van de bronstijdbewoners van de boerderijen in Velsen. Zo verbouwden zij zowel naakte als bedekte gerst en mogelijk ook emmertarwe, en consumeerden zij beide graansoorten. Mogelijk gebruikten zij zaden van raapzaad voor oliewinning en verzamelden zij selderij als eetbare groente in de omgeving. De akkers

waar de granen werden verbouwd bevonden zich naar alle waarschijnlijkheid deels op de hoge kwelder, en deels op de strandwal. De vruchtbaarheid van de akkers was goed.

4.4.6 Late bronstijd - vroege ijzertijd

Archeologisch onderzoek in het kader van de reconstructie van het glastuinbouwgebied Trappenberg-Kloosterschuur (locatie Voorhouterweg) te Rijnsburg, gemeente Katwijk in 2014 leverde het bewijs op dat op de flanken van de strandwal nog een cultuurlaag aanwezig was uit de vroege ijzertijd terwijl op de top de sporen nauwelijks meer in situ aanwezig waren (HD 13-037).¹⁵⁵ Drie kringgreppels van de locatie Velsbroek-plandeel H dateren vermoedelijk uit de late bronstijd, zie hierna.

Op de locatie Noordwijk-Boeckhorst is in 2008 een niveau met eergetouwkrassen aangetroffen op de flank van de strandwal. Bij gebrek aan daterend materiaal wordt een ruime datering gegeven (laat-neolithicum - ijzertijd; HD 18-013; zie hiervoor).

Hier kan ook nog een nederzettinglocatie worden gemeld in de gemeente Noordwijkerhout die in 2013 is onderzocht (De Zilk-Sportlaan).¹⁵⁶

De aanwezigheid van sporen vormt het bewijs dat in gunstige conserveringsomstandigheden wel degelijk nieuwe ontdekkingen tot de mogelijkheden behoren. Volgens de summier rapportage van het gravende onderzoek op de locatie Heemskerk-Hoogdorperweg zijn in 2004 akkerlagen, paalkuilen, greppels en een waterput aangetroffen uit de midden-bronstijd of de vroege ijzertijd (HD 9-007).

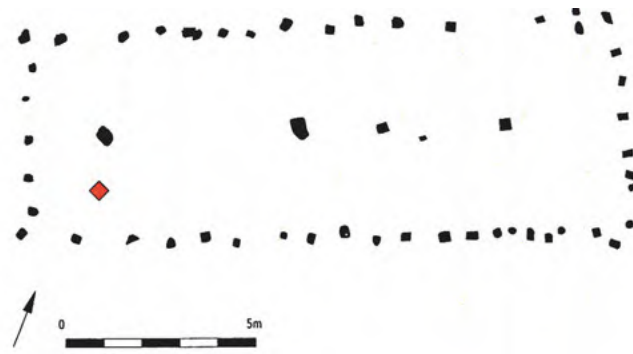
Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek in 2010 op de locatie Heemskerk-Maerten van Heemskerkstraat is mogelijk een akkerlaag uit de vroege ijzertijd vastgesteld (HD 9-022; zie ook hierna).

Op de locatie Beverwijk-Breestraat/Peperstraat is in 2006 een grote kuil met aardewerk uit de late bronstijd/vroege ijzertijd aangetroffen (HD 3-002). Los gevonden is de top van een vuurstenen sikkkel.

¹⁵⁴ Kleijne 2015b (vindplaats 039).

¹⁵⁵ Van Heeringen & Klerks 2014.

¹⁵⁶ Rapport nog niet beschikbaar; Bloo & Briels 2015.

Afb. 4.26 Velsen-Velserbroekpolder (Plandeel H; HD 24-003). Huisplattegrond. Bron: Van der Heijden 2001.

4.4.7 Midden-ijzertijd - late ijzertijd

Tijdens het onderzoek in 2009 aan de Dorpsstraat in Noordwijkerhout is een aantal verspreid gelegen kuilen aangetroffen (HD 19-002). De kuilen dateren uit de vroege en/of midden-ijzertijd. Vermoedelijk houden de sporen verband met een nederzetting in de directe nabijheid van het plangebied. Binnen het plangebied zijn geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van huizen of erven. De kuilen worden afgedekt door twee akkerlagen met eergetouwkrassen die van elkaar worden gescheiden door een dunne laag stuifzand. Uit de akker lagen komt aardewerk dat in de midden-ijzertijd gedateerd dient te worden. Het betreft het akkerareaal van een nabijgelegen nederzetting.

Tijdens het onderzoek op de locatie Oegstgeest-Haarlemmerstaatweg in 2010 zijn een aantal waterputten en (paal-)kuilen aangetroffen waarin in een aantal gevallen aardewerk uit de (late) ijzertijd (en mogelijk doorlopend in de Romeinse tijd) aangetroffen (HD 20-016). Een randfragment van een zeer dikwandige kom van zacht gebakken wittig aardewerk kan in verband gebracht worden met een functie als zoutcontainer of een functie in de zoutbereiding (briquetage).

In de Velsbroekpolder is in 2001 een opgraving gerealiseerd op een locatie in plandeel H waarbij een huisplattegrond binnen een ringsloot uit de late ijzertijd is blootgelegd en drie daaraan voorafgaande kringgreppels met diameters van vier tot zes meter uit waarschijnlijk de late bronstijd (HD 24-003).¹⁵⁷ De huisplat-

tegrond is tweebeukig met een afmeting van 16 bij 5,5 m (afb. 4.26).

De sporen bevinden zich ter plaatse van een relatief hooggelegen Calais IV-zandlichaam met daarover Duinkerke o en I-afzettingen gescheiden door veenlagen. Het pollenonderzoek levert een beeld op van een open, kruidenrijke vegetatie, waarin op de drogere zandgrond duindoorn- en jeneverbesstruwelen voorkwamen. Het is mogelijk dat enkele kleine stukjes bos aanwezig waren waarin eik, els, es, wilg en hazelaar de belangrijkste soorten waren. Ook in het houtonderzoek zijn eik, els, es en wilg aangetroffen. Alle palen afkomstig uit paalgaten vertonen kapsporen, in twee gevallen is het gebruik van een ijzeren bijl vastgesteld. Waarschijnlijk is dit hout dus uit de omgeving betrokken. Het is mogelijk dat het open landschap een natuurlijke oorzaak heeft. Waarschijnlijk moest men zuinig met de houtopstanden omgaan gezien het geringe bosoppervlak. Dit sluit goed aan bij eerder onderzoek in dit gebied.¹⁵⁸ Het macroresten onderzoek heeft ondanks de goede conservering geen cultuurgewassen of andere gebruiksplanten opgeleverd. Wel is bij het stuifmeelonderzoek pollen van graan (mogelijk tarwe) aangetroffen. Het gebied rond het hoger gelegen gebied was moerasachtig, het water zoet. Indirect kan worden afgeleid dat er vee aanwezig moet zijn geweest (aanwezigheid van zout- en brakwaterplanten van kwelders en schorren). Reeds gedurende, maar voornamelijk kort na de bewoning begint het landschap sterk te vernatten; waarschijnlijk is dit de oorzaak van het feit dat de woonplaats is verlaten.

Op basis van de resultaten van het proefsleu-

¹⁵⁷ Van der Heijden 2001.

¹⁵⁸ Jelgersma et al. 1970.

venonderzoek in 2010 op de locatie Heemskerck-Maerten van Heemskerckstraat is vastgesteld dat archeologische sporen van landbewerking en bewoning (paalkuilen, twee kuilen) zijn aangetroffen (HD 9-022). Het betreft sporen van verschillende overstoven akkerniveaus met eergetouwkrassen op de noordoostzijde van een op de strandwal gevormd duin behorend tot de Oude Duinafzettingen en mogelijk nederzettingssporen aan de rand van één van de akkers. Op basis van het vondstmateriaal kan worden geconcludeerd dat de mogelijke nederzetting en de meeste akkerniveaus dateren uit de vroege fase van de midden-ijzertijd. Op basis van het aardewerk zijn tevens aanwijzingen gevonden voor een oudere akkerlaag uit de vroege ijzertijd en een jongere akkerlaag uit de late ijzertijd (of Romeinse tijd). De akkerlaag en een van de twee kuilen zijn rijk aan onverkoold materiaal; daarnaast zijn in de kuil ook verkoolden resten aangetroffen. Het soortenspectrum van de onverkoolden resten bestaan uit akkeronkruiden en veel (pionier)soorten afkomstig van vegetatie uit een relatief nat milieu. Tot de aangetroffen cultuurgewassen behoren gerst (*Hordeum*, waaronder kafresten) en duivenboon (*Vicia faba*). Beide soorten wijzen op graanverbouw op natte bodem. De bemonsterde kuil bevat naast de bovenbeschreven botanische resten tevens botmateriaal en mogelijk ook mest, mogelijk van schapen. Al het botmateriaal is als één groep beschreven, gedetermineerd zijn rund, schaap/geit/paard).

Op de locatie Beverwijk-Breestraat/Peperstraat is in 2006 een akkerlaag uit waarschijnlijk de late ijzertijd aangetroffen (HD 3-002). In de akkerlaag bevonden zich twee ribben en een dijbeen van een vrouw.

Op het onderzoeksterrein IJmuiden-Lange Nieuwstraat (Golfbrekercomplex) zijn in 2012 in oud duinzand enkele sporen bestaande uit een greppel en twee paalsporen aangetroffen die een cultuurlaag uit waarschijnlijk de late ijzertijd doorsneden (HD 24-010).

Op de eerder genoemde locatie Trappenberg-Kloosterschuur (locatie Voorhouterweg) te Rijnsburg zijn op de strandwal in 2014 ook aardewerkfragmenten uit de late ijzertijd aangetroffen (HD 13-037).¹⁵⁹

4.4.8 Evaluatie kenniswinst

De verkregen nieuwe gegevens voor de prehistorie in het uitgestrekte strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium steken schril af tegen dat het zuidelijke gebied rond Den Haag. Eén van de verklaringen, naast de afdekking met Jong Duinzand, is ongetwijfeld dat de ruimtelijke ontwikkeling en het daarmee gepaard gaande noodzakelijke Malta-onderzoek veel minder dynamiek heeft gekend. Mogelijk speelt ook de organisatie van de archeologie op gemeentelijk niveau een rol. De grootste stadsontwikkeling betrof de woonwijk Velsbroek in Velsen-Zuid, maar deze uitbreiding heeft plaats gevonden in de periode vóór 1997. Het onderzoek in dat kader heeft vele en rijke sporen aan het licht gebracht die helaas nog niet zijn gepubliceerd. Hoe het ook zij, het blijft opvallend hoe weinig kenniswinst voor het noordelijk deel te melden is aangezien bijvoorbeeld voor het zuidelijk deel van het strandwallenlandschap potentievolle locaties met betrekking tot bijvoorbeeld het laat-neolithicum wel degelijk aanwezig zijn zoals Warmond-Mariëngaarde, Warmond-Klinkenberg. Ook de noordelijk gelegen 'oude' locatie Velsen-Velsbroek wijst in deze richting.

Uit het onderzoek van vóór 1997 kan worden afgeleid dat het strandwallengebied dat grenst aan het Oer-IJ estuarium in de brons-tijd een aantrekkelijke woonomgeving moet zijn geweest. Het betreft hier een 'compleet' cultuurlandschap met erven, landindeling, wegen en grafheuvels. In 2014 kon dit beeld tijdens het onderzoek van twee huisplaatsen uit de midden-brons-tijd op de locatie Velsen-Zuidelijke Calamiteitenboog worden bevestigd.¹⁶⁰ Mogelijk was juist de ligging aan de rand van het estuarium dichtbij zee een van de aantrekkelijke kanten. Aanwijzingen daarvoor zijn de verschraling van het aardewerk met schelpgruis en de aanwezigheid van een walvisbot op het nederzettingsterrein. Voor de ijzertijd lijkt hetzelfde beeld als voor het zuidelijke strandwallenlandschap op te rijzen van vele locaties met eergetouwkrassen. In Velsbroek-Plandeel H kon een tweebeukige huisplattegrond worden opgetekend die dateert uit de late ijzertijd. Enig inzicht in de nederzettingstructuur van het strandwallenland-

¹⁵⁹ Van Heeringen & Klerks 2014.

¹⁶⁰ Van Heeringen, Hessing & Schrijvers 2014.

schap in de ijzertijd is nog toekomstmuziek. Een beperkende factor bij het onderzoek blijft de relatief brede zone van hoge Jonge Duinen die het oude strandwallenlandschap afdekt (vergelijk appendix IV, kaart 5 en kaart 8). Geoarcheologisch onderzoek biedt evenwel in specifieke gevallen kijkgaten die het mogelijk maken in ieder geval paleogeografische reconstructies te vervolmaken.¹⁶¹

4.5 Het Oer-IJ estuarium

4.5.1 Stand van kennis vóór 1997

Zoals de naam al aangeeft is het Oer-IJ estuarium en het daaraan voorafgaande Zeegat van Bergen lange tijd zee geweest. In een groot deel van de vroege prehistorie was er nog geen sprake van dat het kustgebied door de mens kon worden getreden of bewoond. De feitelijk aangetoonde bewoning en sporen van activiteit in de onderzoeksperiode vóór 1997 dateren vanaf de vroege ijzertijd en bevinden zich in het veengebied achter het estuarium en het strandwallenlandschap in de omgeving van Assendelft. Slechts enkele huislocaties op oeverwallen van het Oer-IJ geulenstelsel uit de midden-ijzertijd zijn tijdens het Assendelverpolder Project van de Universiteit van Amsterdam in de jaren tachtig van de vorige eeuw deels onderzocht.

Midden-neolithicum

In het midden-neolithicum bevond zich ter plaatse van wat later het Oer-IJ estuarium is gaan heten een zeegat waarvan de invloed tot ver landinwaarts tot in de huidige provincie Flevoland reikte (appendix IV, kaart 1). In het ‘achterland’, de Wieringermeerpolder, is op getijdeafzettingen op twee plaatsen (Bouwlust en Kreukelhof) bewoning behorende tot de Trechterbeker cultuur aangetroffen.¹⁶²

Laat-neolithicum - vroege bronstijd

Gedurende het laat-neolithicum en vroege bronstijd zijn de eerste strandwallen die omstreeks 2750 v.Chr. aanwezig zijn, bewoond geraakt (zie de voorafgaande en volgende paragraaf). In het veel smallere Zeegat van Bergen bevond zich verder landinwaarts bij

Zandwerven een zandrug waar al in 1928 in een stratigrafische context vondstmateriaal van de Vlaardingencultuur en Enkelgrafcultuur was ontdekt. Ook verder oostelijk is bewoning van de Enkelgrafcultuur aanwezig.¹⁶³

Midden-bronstijd

In de midden-bronstijd is binnen het projectgebied voor het eerst sprake van een zich ontwikkelend getijdegebied waar in principe menselijke aanwezigheid verwacht mag worden. Sporen of vondsten vóór 1997 zijn echter niet bekend. In West-Friesland komt in deze periode uitgebreide bewoning voor.

Late bronstijd - vroege ijzertijd

De vroegst bekende bewoning aan de oostzijde van het estuarium vindt plaats in de vroege ijzertijd. Het gebied ligt feitelijk buiten het huidige onderzoeksgebied van het Hollandse duingebied. Veldverkenningen en onderzoek door de AWN vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw culmineerde in het Assendelver Poldersproject van het IPP waarbij in de jaren tachtig een reeks locaties is opgegraven.¹⁶⁴ Daaronder bevond zich de complete boerderijplattegrond van site Q (Assendelft 60), gelegen op veen aan de oostelijke rand van het estuarium.¹⁶⁵ Door de wetlandcondities konden veel organische ecofacten worden onderzocht, waarbij duidelijk is geworden dat de lokale economie zich uitstrekte over het hele estuarium, inclusief de standwallen. Opmerkelijk zijn ook de aanwijzingen voor zoutwinning (fragmenten van aardewerken containers/gootjes; ander briqueagemateriaal op vindplaats Assendelft 43). Voor (langeafstands)transport over water was in ieder geval de peddel van site Q en de kano zoals de vondst in 1987 de Vecht stroomopwaarts bij Nigtevecht heeft aan toont beschikbaar.¹⁶⁶

Midden-ijzertijd - late ijzertijd

Continuïteit vanaf de vroege ijzertijd is niet vastgesteld. Aanwijzingen voor (hernieuwde) bewoning, in dit geval op twee in elkaar verlengde liggende oeverwallen/kwelderwallen langs de oostrand van de hoofdgeul in het estuarium, is voor het eerst bekend van sites F en N in de Assendelver Polders.¹⁶⁷ In de late ijzertijd lijkt ook sprake van een relatief uitgebreide bewoning van het veen langs de oostzijde van de gebied met klastische sedimentatie. Uit het gebied

¹⁶¹ Bijvoorbeeld: Vos, Van Eerden & De Koning 2010.

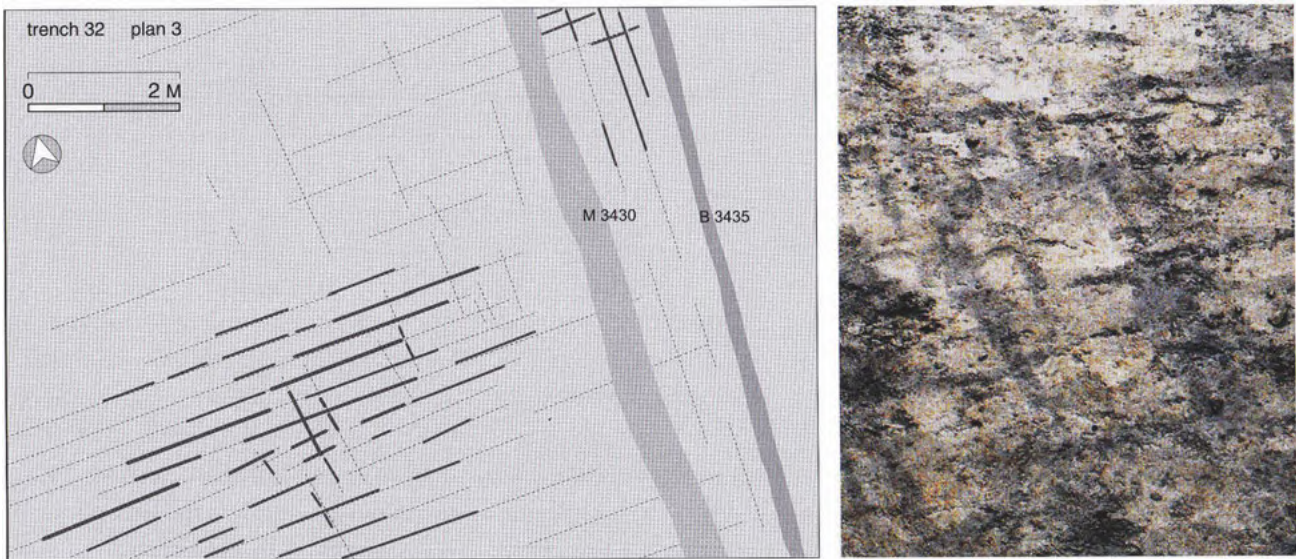
¹⁶² Van Heeringen & Theunissen 2001.

¹⁶³ Zie voor de geschiedenis van het onderzoek in West-Friesland: Van Heeringen & Theunissen 2001.

¹⁶⁴ Brandt, Groenman-van Waateringe & Van der Leeuw 1987.

¹⁶⁵ Therkorn *et al.* 1984; Kok 2008, 106-108.

¹⁶⁶ Reinders 1987; Van Heeringen 1992, 268, noot 61; 272, fig. 59.

Afb. 4.27 Heemskerck/Beverwijk-Broekpolder (HD 9-002). Eergetouwkrassen, vroege fase bronstijd. Bron: Therkorn 2009.

zijn meerdere driebeukige huisplattegronden bekend.¹⁶⁸ Onzeker is vooralsnog de 'doorlopende' datering van het handgevormde aardewerk van de locatie van het Romeinse fort Velsen I dat recentelijk vanaf de vierde eeuw v.Chr. wordt gedateerd.¹⁶⁹

4.5.2 Gravend onderzoek 1997 tot heden

Na een lange voorbereidingstijd in verband met de wettelijk beschermde status van het terrein is in de Broekpolder op de grens van de gemeente Heemskerck en Beverwijk in de jaren 1998-2000 een gebied van ca. 12,5 ha opgegraven in het kader van het project Wetland West Broekpolder van het IPP.¹⁷⁰ Daarbij zijn sporen uit de vroege bronstijd, de vroege ijzertijd, de midden- en late ijzertijd tevoorschijn gekomen in een gedetailleerd onderzochte geologische setting. Het onderzoek is daarmee beeldbepalend voor de nieuwe inzichten voor het Oer-IJ estuarium bij aanvang van het Malta-tijdperk.

4.5.3 Midden-neolithicum

Gezien de geologische gesteldheid is de kans of vondsten en sporen uit het Hollandse duinge-

bied gering. Achter het strandwallenlandschap verder naar het noordoosten is van de locatie Dijkgatsweide in de Wieringermeerpolder een boomstamkano uit de Trechterbekerperiode bekend geworden.¹⁷¹

4.5.4 Laat-neolithicum tot vroege bronstijd

Nieuwe aanwijzingen voor bewoningsactiviteit zijn allereerst vastgesteld in het strandwallenlandschap ten zuiden en noorden van het estuarium. De oudste sporen die tijdens het onderzoek van de Broekpolder in het Oer-IJ estuarium zelf aan het licht zijn gekomen betreffen enkele greppels en over een groot gebied een ploegniveau met sporen van een eergetouw op zavelige kweldersedimenten uit de vroege- of begin midden-bronstijd (HD 9-002; afb. 4.27).

Daarnaast zijn ook veel hoefafdrukken van vee opgetekend.¹⁷² Na de vroege bronstijd volgde een periode van mariene activiteit.

¹⁶⁷ Therkorn & Abbink 1987; Van Heeringen 1992, 269-270; Kok 2008.

¹⁶⁸ Assendelft K en L (midden-ijzertijd) en o.a. Assendelft J, 32 en 52 (late ijzertijd); Van Heeringen 1992; Kok & Besselsen 2014.

¹⁶⁹ Op basis van Diederik 2013.

¹⁷⁰ Therkorn et al. 2009.

¹⁷¹ Kruidhof et al. 2011 (onderzoeksmeldingsnummer 18357).

¹⁷² Therkorn et al. 2009, 31-32.

4.5.5 Midden-bronstijd

Tijdens de midden- en late bronstijd wordt in de Broekpolder de kwelderwal gevormd waarop de latere bewoning zich heeft afgespeeld. Opmerkelijk is dat meer naar het zuiden op de vindplaats Velsen-Zuidelijke Calamiteitenboog twee huisplaatsen zijn gelegen op kwelderafzettingen aan de uiterste rand van het strandwallen gebied (HD 24-007; zie par. 4.4.2).

4.5.6 Late bronstijd - vroege ijzertijd

Op het kleiige zand op het hoogste deel van de kwelderwal in de Broekpolder is in de vroege ijzertijd met een eergetouw geploegd (HD 9-002). Verder zijn enkele greppels en ophoging/verrijking van de grond met zoden opgetekend, evenals hoefdrukken. Na de vroege ijzertijd volgde een periode van mariene activiteit.

In 2003 werden graafwerkzaamheden verricht onder het tunneldek in het project 'De Kleis' in Uitgeest. Bij toeval werd hierbij een houten kano aangetroffen, die uit de vroege ijzertijd, omstreeks 600 v.Chr., bleek te dateren.¹⁷³ De kano (9 m lang, 0,5 m breed en 0,3 m diep) is uit een rechte eiken stam vervaardigd. De kano past goed in het beeld van de bewoning langs de veen- en strandwalranden van het Oer-IJ. Aan de noordzijde van de hoofdstroomgeul van het Oer-IJ estuarium zijn nabij de strandwal van Assum-Uitgeest-Akersloot ter weerszijde van de Waldijk in 2005 nederzettingsresten uit de late bronstijd en/of vroege ijzertijd (ca. 950-750 v.Chr.) opgegraven (HD 23-002; afb. 4.28).¹⁷⁴

Feitelijk liggen de sporen op een laag duin op de overgang naar het kweldergebied waar in die periode een afname van de getijdeninvloed merkbaar was. Gedurende de zevende eeuw v.Chr. namen de bewoningsmogelijkheden in het Oer-IJ estuarium af door een transgressieve (mariene) ontwikkeling (grotere afvoer van de Vecht, vergroting geulsysteem). De sporen omvatten eergetouwkrassen, een vlechtwerk waterput, zestien waterkuilen en talrijke paalsporen. In de kuilen is naast aardewerk onder andere veel slacht- en consumptieafval van huisdieren aanwezig. Onder het relatief grote

aantal van ruim 300 te determineren dierenbotten overheerst het rund, gevolgd door schaap en geit, varken en paard. Twee fragmenten zijn afkomstig van een groot formaat hond. Verder kunnen worden genoemd de kies van een bruine beer, een scheenbeen van de wilde kat, atlas van een grijze zeehond, een wervel van een tuimelaar, een deel van een wervel van een walvisachtige, en steeds een enkel bot van een zwaan, een kroeskoppelikaan, een eend en een kabeljauwachtige.

Uit de waterput zijn verkoalde macroresten van cultuurgewassen aangetroffen. Het gaat om waarschijnlijk ter plaatse verbouwde bedekte gerst (korrels en aarspilfragmenten) en om emmertarwe (kafresten). Ook de wilde variant van haver, oot, is aangetroffen.

In 2008 zijn op enkele honderden meters afstand ook enkele waterkuilen (met biconisch aardewerk en briquetageaardewerk) en een vlechtwerkwaterput onderzocht tijdens een opgraving in het plangebied Waldijk II (23-004).

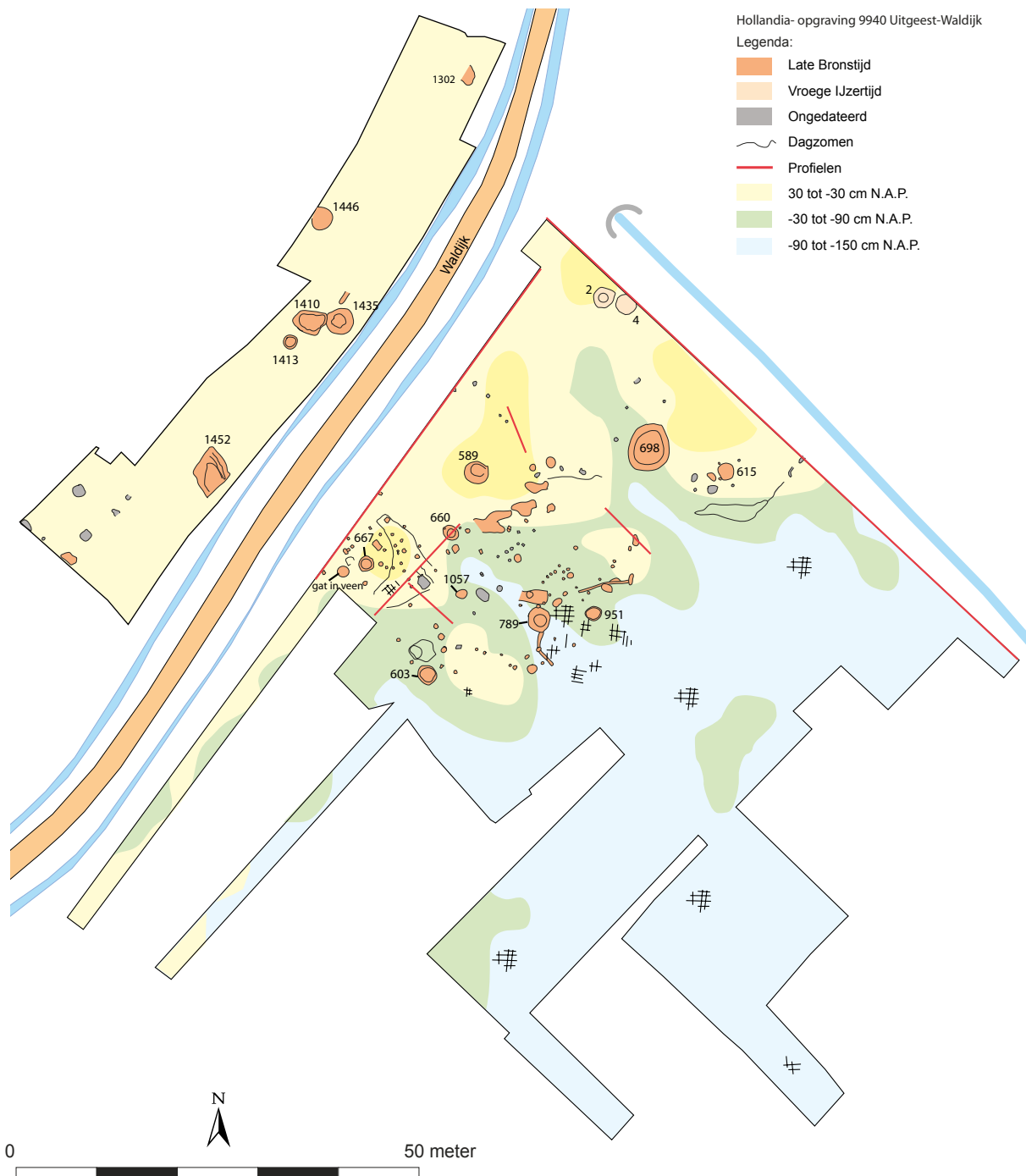
4.5.7 Midden-ijzertijd - late ijzertijd

Rond 600 v.Chr. lag het gebied van de Waldijk (HD 23-002) als een hoger gelegen eiland in een regelmatig overstromd kweldergebied. Omstreeks 500 v.Chr. is weer sprake van menselijke activiteit. Uit de periode dateert een dubbel omgreppelde (slecht bewaard gebleven) huisplaats met een omvang van maximaal ca. 6 x 14 m. In de nabijheid van de zojuist besproken vindplaats Waldijk zijn in 2007 tijdens een proefsleuvenonderzoek sporen van nog een vindplaats uit de midden-ijzertijd aangetroffen (HD 23-006). Hoewel een duidelijke interpretatie van de sporen ontbreekt, is onder meer sprake van greppels, paalsporen, kuilen en mogelijke waterputten. Ook de redelijke spoordichtheid wijst er op dat sprake is van een nederzettingsterrein. Tijdens het definitieve onderzoek in 2008 konden echter alleen enkele waterkuilen aan de periode van de midden-ijzertijd worden toegeschreven (Waldijk II; 23-004).

Na een periode van toegenomen mariene activiteit zijn omstreeks 400 v.Chr. weer sporen van bewoning aanwezig in de Broekpolder. Uit de midden-ijzertijd stamt een driebeukige huisplattegrond van 14 x 5,8 m (HD 9-002, zie ook HD 9-001; afb. 4.29).

¹⁷³ Vermeeren & Brinkemper 2004; De Koning & Vos 2007.

¹⁷⁴ HD 23-002 (rapport in Hollandiareeks 171); ook afzonderlijk uitgegeven: De Koning 2008.

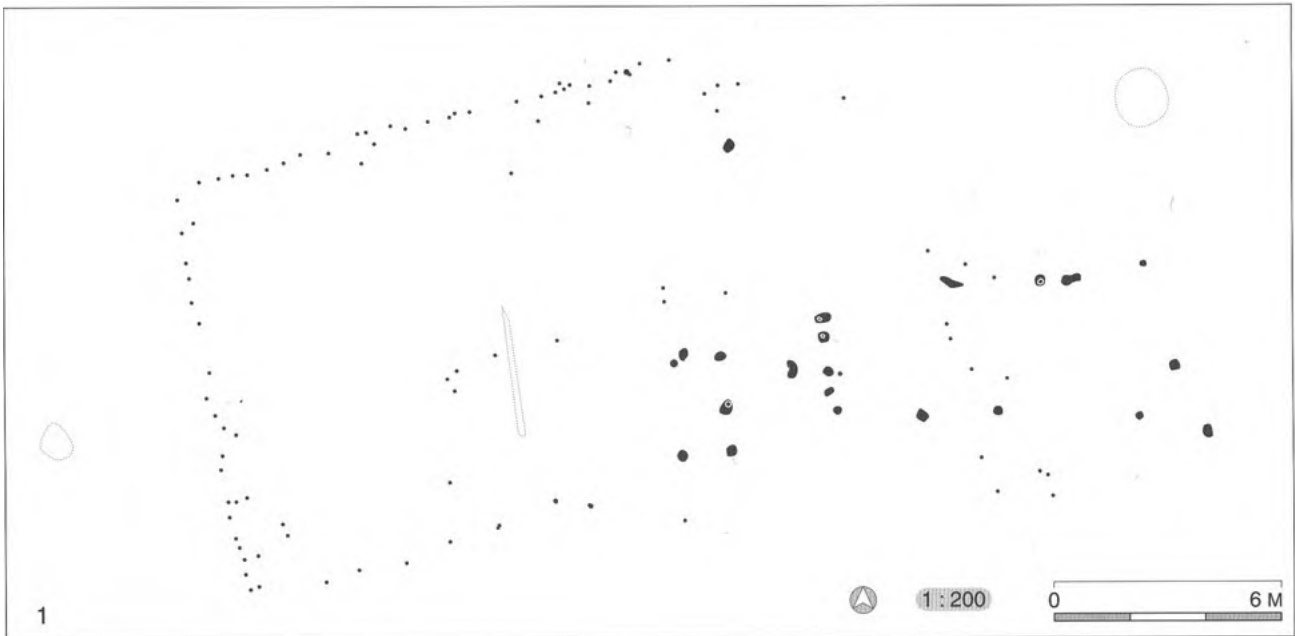
Afb. 4.28 Assum-Waldijk (HD 23-002). Bron: De Koning 2008.

Met het huis verbonden is een rechthoekige afgebakend gebied van ca. 100 m².¹⁷⁵ Verder zijn greppels, kuilen en de restanten van plaggenstructuren aangetroffen. In één van de greppels is een losse menselijke kaak aangetroffen en in een kuil een uit een stuk hout gesneden houten

nap met opengewerkt handvat.¹⁷⁶ Botanische macroresten uit kuilen in relatie tot de midden-ijzertijd heeft verkoold kofresten van emmertarwe en gerst, en dorsafval van vlas en huttenut opgeleverd. Dit wijst voor de vier gewassen op verbouw ter plaatse. Ineengevlochten vlas-

¹⁷⁵ Therkorn *et al.* 2009, 36-42; Kok & Besselsen 2014.

¹⁷⁶ Zie voor de betekenis van depositie van losse menselijke resten: Kok 2008, 110-111.

Afb. 4.29 Heemskerk/Beverwijk-Broekpolder (HD 9-002). Huisplattegrond met omheining, midden-ijzertijd. Bron: Therkorn 2009.

vezels uit mestmonsters vormen een aanwijzing voor het gebruik ervan. Het botspectrum voor de midden-ijzertijd levert de volgende percentages op: rund (53,4%), schaap/geit (20,8%), varken (20,8%), paard (3,7%), mens (1,1%), hond (0,4%).¹⁷⁷ De bewoning heeft plaatsgevonden op een kwelderwal langs de westzijde van de hoofdgeul in het Oer-IJ estuarium (afb. 4.30).

In de late ijzertijd verloor het Oer-IJ estuarium het contact met de Noordzee door strandwalvorming langs de kust vanuit zuidelijke richting, waardoor de meer permanente bewoningsmogelijkheden toenamen. Uit deze periode zijn de sporen van driebeukige huisplattegronden op evenzoveel verspreid liggende erven opgegraven (afb. 4.31).

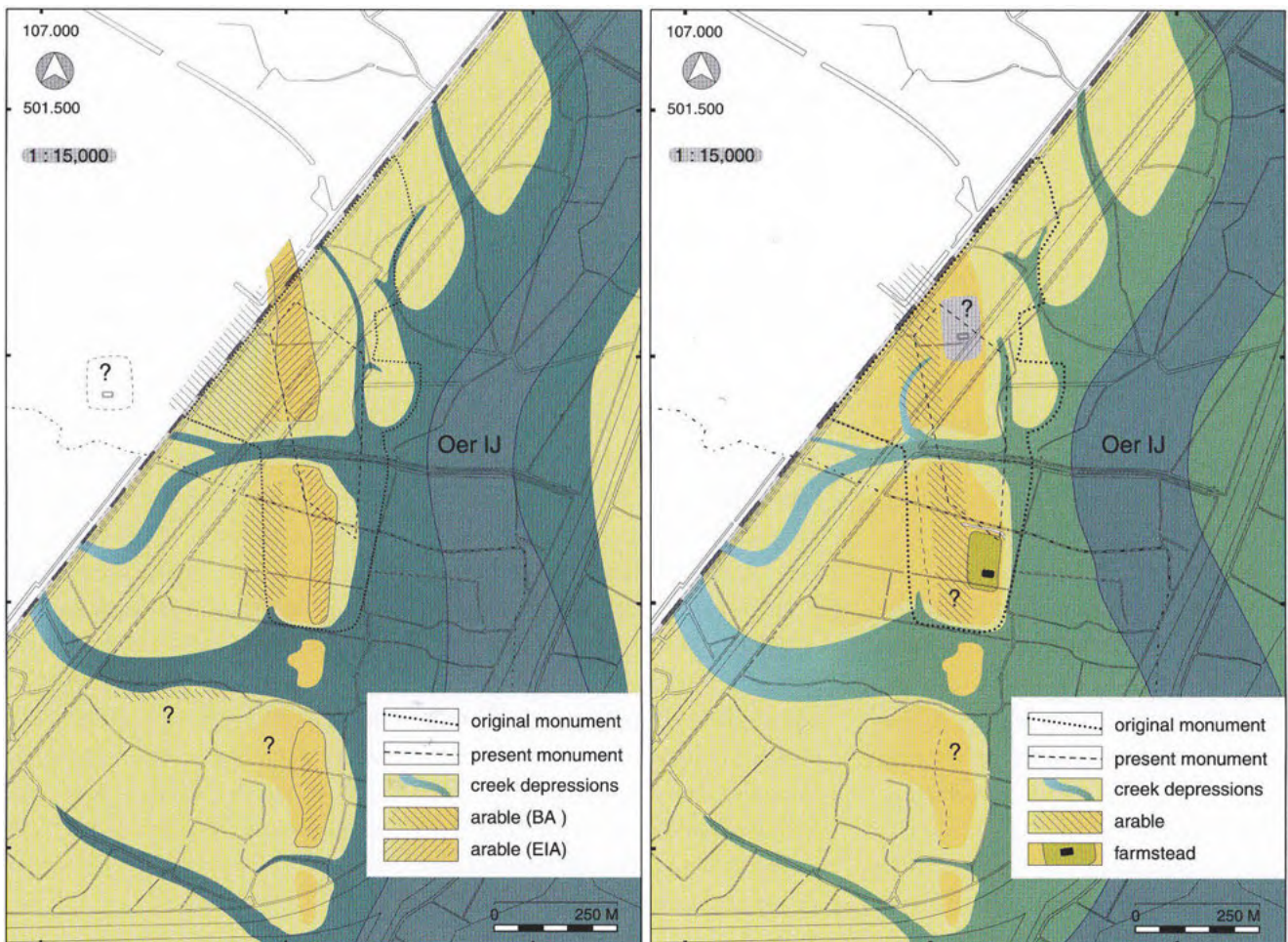
Aangezien de bewoning vanaf deze periode continu doorloopt in de Romeinse tijd, blijft de formele toewijzing aan de late ijzertijd of de Romeinse tijd van veel minutieus onderzochte sporen van akkers, moestuintjes, paden, greppels, kuilen, dierbegravingen, menselijke crematies, etc. vaak onzeker.

4.5.8 Evaluatie kenniswinst

Zoals recente palaeogeografische reconstructies aangegeven is tot in de bronstijd geen bewoning mogelijk ter plaatse van het Oer-IJ estuarium omdat dan sprake is van open water. Vanaf de bronstijd is nieuwe informatie over bewoningsactiviteit langs de randen van het estuarium voorhanden. Het gaat om de Broekpolder in Beverwijk/Heemskerk aan de zuidoever en Waldijk (late bronstijd) aan de noordoever. De kano van Uitgeest, aangetroffen op de bodem van een van de Oer-IJ geulen wijst ons erop dat in de vroege ijzertijd vervoer over water gebruikelijk moet zijn geweest. Dat zal in de daaraan voorafgaande tijdsperioden niet anders zijn geweest.

Nieuwe informatie levert een driebeukige huisplattegrond uit de midden-ijzertijd die in de Broekpolder is aangetroffen op een kwelderwal. De locatie geeft aan dat in deze periode mogelijk het achterliggende veengebied en de lager gelegen oeverwallen in het estuarium zelf op dat moment geen gunstige vestigingsplaatsen waren. In de late ijzertijd (en/of Romeinse tijd) zijn aldaar drie erven met huisplattegronden aanwezig. Ook bij het toetsen van de veronderstelling

¹⁷⁷ Therkorn et al. 2009, 44; Part 2, Appendix 4, 97.

Afb. 4.30 Heemskerck/Beverwijk-Broekpolder (HD 9-002). Kwelderwal met locatie akkerreëaal bronstijd/vroege ijzertijd en bewoning in de midden-ijzertijd. Bron: Therkorn 2009.

van het dicht raken van het Oer-IJ estuarium tegen het einde van de late ijzertijd heeft het eerder genoemde geoarcheologische onderzoek in de (huidige) Kennermerduinen een belangrijke bijdrage geleverd.¹⁷⁸

4.6 Het strandwallenlandschap tussen het Oer-IJ en het Zeegat van Bergen

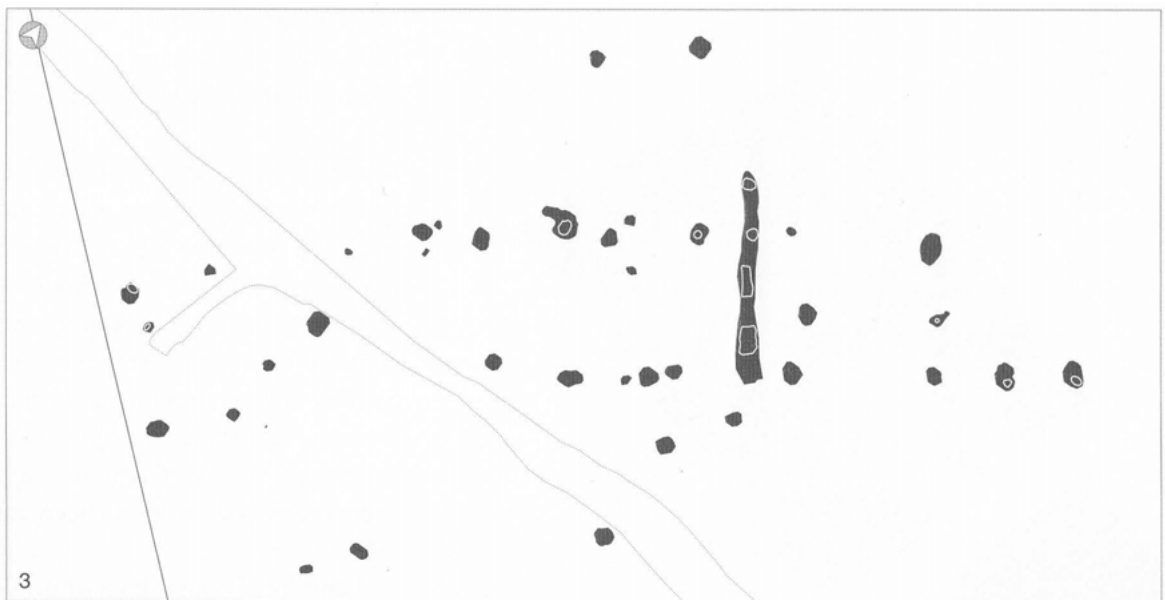
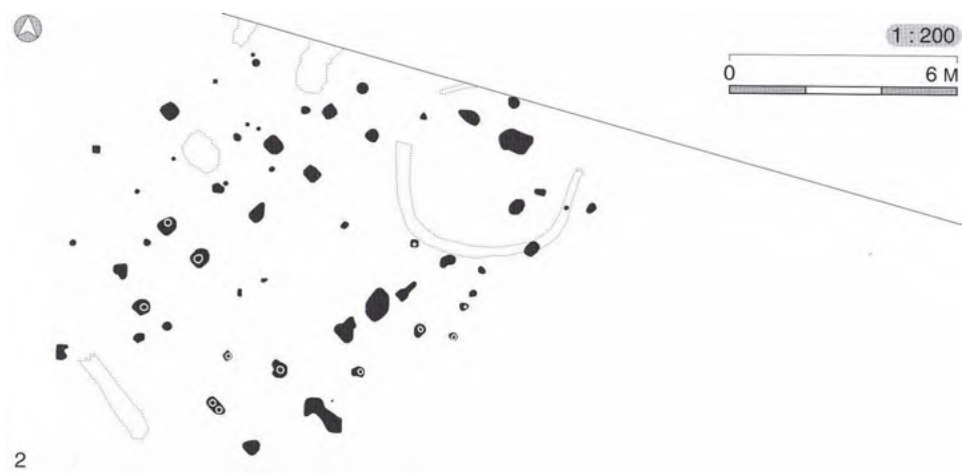
4.6.1 Stand van kennis vóór 1997

De oudste fase in de uitbouwende kust wordt gevormd door de strandwal van Uitgeest-Akersloot-Sint Pancras (ca. 3000 v.Chr.). Daarna vormt zich een brede strandvlakte waarin plaatselijk duinkopjes voorkomen (Oosterzijl) en het

westwaarts daarvan gelegen gebogen strandwalcomplex van Limmen-Heiloo-Alkmaar (2500-2100 v.Chr.; 4000-3700 BP). Uiteindelijk sluit het zeegat zich omstreeks 1600 v.Chr. (3000 BP) waarbij de strandvlakte van Egmond wordt gevormd. Het segment van het strandwallenlandschap tussen het Oer-IJ estuarium en het Zeegat van Bergen is archeologisch slecht gekend. Archeologisch onderzoek vóór 1997 is mondjesmaat uitgevoerd. Uit deze periode van het midden-neolithicum zijn geen vindplaatsen bekend, wat geen verbazing hoeft te wekken gezien de kustontwikkeling in die periode (appendix IV, kaart 1). Nederzettingssporen uit het laat-neolithicum zijn uit de tijdsperiode vóór 1997 niet bekend. Tijdens bouwwerkzaamheden in de oude stadskern van Alkmaar zijn systematisch waarnemingen verricht die bewoningsactiviteit vanaf de bronstijd hebben opgeleverd.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Vos, Van Eerden & De Koning 2010.

¹⁷⁹ Voor vindplaatslocaties uit de late bronstijd en ijzertijd, zie: Van Heeringen 1992b.

Afb. 4.31 Heemskerk/Beverwijk-Broekpolder (HD 9-002). Drie huisplattegronden uit de late ijzertijd. Bron: Therkom 2009.

4.6.2 Gravend onderzoek 1997 tot heden

Opmerkelijk is de nieuwe informatie die de afgelopen tien jaar naar voren is gekomen met betrekking tot bewoning en akkerbewerking van het gebied in het laat-neolithicum en de bronstijd. Hoewel nog niet al het onderzoek volledig is gepubliceerd en een goed regionaal overzicht waarin ook het niet gravende onderzoek in relatie tot de paleogeografie¹⁸⁰ wordt geëvalueerd, ontbreekt, kan worden vermoed dat sprake is van bewoningscontinuïteit en een intensief bewoond gebied dat vergelijkbaar is met de omgeving van Velsen ten zuiden van het Oer-IJ estuarium.

4.6.3 Midden-neolithicum

Geen nieuwe gegevens bekend.

4.6.4 Laat-neolithicum - vroege bronstijd

Op de flank van de strandwal van Akersloot is in 2005 op de locatie Akersloot-Klein Dorregeest een cultuurlaag met vondstmateriaal van de Klokbekecultuur onderzocht (HD 5-053).¹⁸¹ Ook zijn ter plaatse eergetouwsporen uit genoemde periode aangetroffen. Op de locatie Sint Pancras-De Domeynen zijn tijdens het onderzoek in 2009 enkele kuiltjes en langwerpige greppeltjes (eergetouwkrassen?) in het oude duinzand onder het Hollandveen aangetroffen en in het laat-neolithicum gedateerd (HD 14-002).

Recent definitief onderzoek in 2013 op de locatie Heiloo-Craenenbroeck (Kennemerstraatweg 229-237) heeft uitgewezen dat het veen op de strandwal aldaar een homogene grijze, ca. 15-20 cm dikke cultuur- en/of akkerlaag afdekt.¹⁸² Naast akkersporen tekenden zich in het vlak mogelijk twee huisplattegronden met een zeer onregelmatige paalzetting af (ca. 17 x 5 m en 12 x 4 m). Ten oosten van de bewoningslocatie zijn kuilen aanwezig. De datering van de bewoning op basis van ¹⁴C-dateringen komt uit op ca. 1950-1900 v.Chr. Met uitzondering van wat vuursteen (slecht dateerbare duimschrabbers) is

vondstmateriaal afwezig. De onderzoekers denken met betrekking tot een culturele toewijzing aan de laatneolithische Klokbekecultuur.

4.6.5 Midden-bronstijd

Afdrukken van koeienpoten op de locatie Sint Pancras-De Domeynen die in 2009 in het Hollandveen onder een stuifzandlaag zijn aangetroffen, worden in de midden- (of evt. late) bronstijd gedateerd (HD 14-002).

Tussen 2008 en 2011 zijn op de locatie Heiloo-Zuiderloo over een groot areaal sporen uit de midden-bronstijd opgegraven.¹⁸³ Op vindplaats 1 bevindt zich op een zandrug in de strandvlakte ten oosten van de strandwal (HD 11-023). Er zijn akkerlagen en paalsporen waarin een bekapte houten paal is aangetroffen. De sporen op vindplaats 2 liggen in een gestapeld landschap van elkaar opvolgende akkerlagen (HD 11-012). Door een afwisseling van verstuiving en vernatting/bodemvorming is het landschap opgehoogd. De oudste lagen worden in de midden-bronstijd B gedateerd, de jongste in de late bronstijd. Sporen van percelering of afbakening van de akkers zijn niet aangetroffen. Op het hoge deel van de vindplaats zijn vier structuren gevonden. Twee structuren liggen vrijwel geïsoleerd terwijl de andere twee ter plaatse van een grote hoeveelheid paalsporen, kuilen en greppels zijn gevonden. In ieder geval drie van de vier structuren worden geïnterpreteerd als huisplattegronden. De datering van de plattegronden ten opzichte van elkaar is vooralsnog niet duidelijk. Bij het botanisch onderzoek zijn onder andere bedekte gerst, emmertarwe en raapzaad gevonden. Vee wordt voornamelijk vertegenwoordigd door rund en schaap/geit, maar ook zijn er resten van varken, paard en hond gevonden. Wilde dieren zijn sterk in de minderheid. Er zijn onder andere ree, edelhert, harder en ook een fragment walvisbot gevonden.

Aan de oostkant is op een natuurlijke duin is een grafheuvel opgericht, omringd met een dubbele palencirkel (diameter 8 m; afb. 4.32).

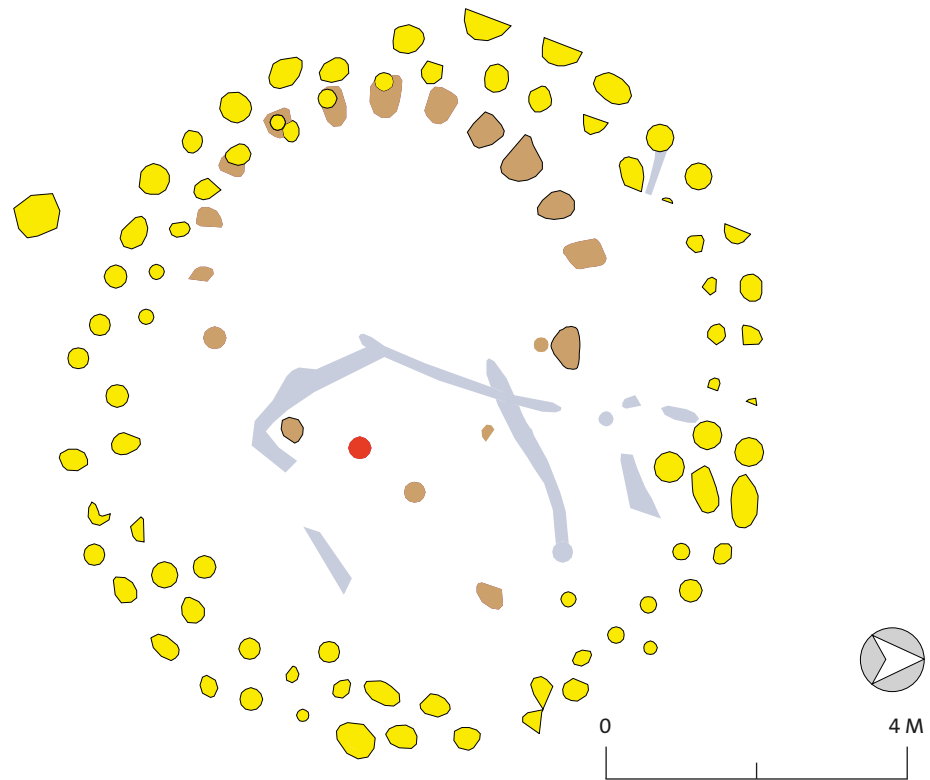
De oprichting van de grafheuvel valt vermoedelijk samen met de eerste bewoning omstreeks 1350 v.Chr. In het naastliggende veen is een hamerbijl met een steel van lijsterbeshout aangetroffen. In de laatste fase van de bewoning, in

¹⁸⁰ Zie voor de nieuwe inzichten: Vos 2015, 98-201.

¹⁸¹ Müller et al. 2008.

¹⁸² De Koning 2014a (recent beschikbaar gekomen literatuur; niet in atlas opgenomen).

¹⁸³ Onderzoeksmeldingsnummer 31.044 (nog geen rapportage beschikbaar); Van der Heiden 2009; Van der Heiden & Lange 2012.

Afb. 4.32 Heiloo-Zuiderloo (HD 11-012). Paalzettingen van meerfasige grafheuvel. Bron: Van der Heiden in prep.

de late bronstijd (ca. 900 v.Chr.), is er een nieuwe verhoging aangebracht op de oude grafheuvel. Deze keer met een enkele paalcirkel. Vanaf de midden-ijzertijd wordt een dik pakket stuifzand afgezet.

In het veen dat in de hele westelijke binnenstad van Alkmaar voorkomt zijn halverwege het veenpakket scherven en botmateriaal uit de bronstijd aangetroffen.¹⁸⁴

Recent zijn aan de Kennemerstraatweg 43-45 in Heiloo cultuurlagen met pootafdrukken aangetroffen die worden toegewezen aan de middenbronstijd.¹⁸⁵ Nog dieper ligt een akkerlaag met eergetouwsporen waarvan de datering mogelijk teruggaat tot de vroege bronstijd of het laat-neolithicum (vergl. hiervoor de locatie Heiloo-Craenenbroeck).

4.6.6 Late bronstijd - vroege ijzertijd

Tijdens het proefsleuvenonderzoek Heiloo-Maalwater zijn in 2005 op de flank van de strandwal vier paalkuilen waargenomen die worden gedateerd in de bronstijd (HD 11-001).

Tijdens de doorstart naar een definitief archeologisch onderzoek is het vlak verder onderzocht en is een cirkelvormige structuur opgegraven die op basis van een ¹⁴C-datering van hout in de vroege ijzertijd wordt geplaatst. De structuur bestaat uit 19 (nu nog zeer ondiepe) op regelmatige afstanden geplaatste paalkuilen/-gaten en heeft een diameter van 5 meter. En wordt geïnterpreteerd als een palencirkel met een rituele betekenis. In 2010 is hier een tweede paalcirkel gevonden op hetzelfde terrein (Maalwater III; HD 11-028).

Het onderzoeksterrein Limmen-Hooghuizen ligt op het zuidelijke uiteinde van een duin op een overstoven strandvlakte (hoogste delen ca. 0,5 m - NAP; HD 5-023). Verspreid over het hele onderzoeksgebied zijn op het duin in 2011 eergetouwkrassen aanwezig in een bodemhorizont/cultuurlaag. Op basis van de ligging op vrijwel dezelfde diepte als de veenlaag op Limmen-De Krocht (profiel A) zou de akkerlaag gedateerd kunnen worden vanaf de middenbronstijd A tot in de ijzertijd. Enkele scherven handgemaakt aardewerk met een zeer grove steengruismagering, die als 'opsplit' zijn gevonden in jongere lagen, lijken deze datering

¹⁸⁴ Bitter 2014 (geen onderzoeks-meldingsnummer).

¹⁸⁵ De Koning 2014b (recent beschikbaar gekomen literatuur; niet in atlas opgenomen).

te bevestigen. Een vuurstenen schrabber, ook als opspit gevonden, wijst op een veel oudere menselijke aanwezigheid in het gebied. Het vermoeden bestaat dat het inheemse en Friese aardewerk dat her en der (als opspit) zijn aangetroffen, afkomstig is uit sporen in het duinpakket dat óver de akkerlaag heen ligt. Dit zandpakket zal dan gevormd zijn in de loop van de vroege en midden-ijzertijd (800-250 v.Chr.), vergelijkbaar met de geologische opbouw van Limmen-De Krocht.

4.6.7 Midden-ijzertijd - late ijzertijd

In 2010 zijn op de overgang van strandwal naar strandvlakte op de locatie Akersloot-Buurweg meerdere bewoningsfasen uit vermoedelijke de midden- en late ijzertijd aangetroffen (HD 5-018). De eerste fase betreft greppels en eergetouwkrassen. Er zijn geen structuren herkend, wel is een (water)kuil aanwezig. Het landschap rond de nederzetting had een open karakter. In de agrarische economie speelden gerst, vlas en raapzaad een rol. Greppels en kuilen die zijn gegraven in het veen van de strandvlakte dateren vermoedelijk uit de late ijzertijd.

In Bakkum is in 2011 aan de Duinweg een akkerniveau met kleine fragmenten aardewerk uit de late ijzertijd (en/of Romeinse tijd) aangetroffen (HD 5-022).

Greppels en enkele rijen paalkuilen op de locatie Heiloo-garage Zwart lijken op basis van een proefsleuvenonderzoek in 2003 te wijzen op bewoning of gebruik van de strandwal in de (late?) ijzertijd (en/of de Romeinse Tijd; HD 11-014).

Uit een vroege fase van de midden-ijzertijd zijn op de locatie Sint Pancras-De Domeynen in 2009 een klein aantal sporen gevonden (restanten van waarschijnlijk waterputten, kuilen en een kringgreppel; HD 14-002). De sporen bevinden zich op een pakket stuifzand dat omstreek 900 v.Chr. is afgezet.

4.6.8 Evaluatie kenniswinst

Op de oudste standwal zijn bij Akersloot nederzettingssporen van de Klokbekercultuur uit het laat-neolithicum aangetroffen in de vorm van een afvallaag op de flank van de strandwal.

Recent Malta-onderzoek maakt duidelijk dat de bewoningsgeschiedenis in het strandwallenlandschap ten noorden van het Oer-IJ in het laat-neolithicum en de bronstijd overeen lijkt te komen met dat aan de zuidzijde van het estuarium. Als voorbeeld kan het onderzoek van Heiloo-Craenendonck en Heiloo-Zuiderloo worden genoemd waar huisplattegronden en ook sporen van grafheuvels zijn aangetroffen (nog niet volledig gepubliceerd). Het verwachtingspatroon voor de ijzertijd wijkt niet af van dat voor de andere zuidelijker gelegen strandwalgebieden.¹⁸⁶

4.7 Het Zeegat van Bergen en het strandwallenlandschap ten noorden daarvan

4.7.1 Stand van kennis vóór 1997

Het Omval-haakwallencomplex vertegenwoordigt de oudste bewaard gebleven (omgewerkte) afzettingen die zijn gevormd bij de eerste fase van het sluiten van het Zeegat van Bergen tussen ca. 3600-3000 v.Chr. (4800-4400 BP).¹⁸⁷ Over het ten noorden daarvan gelegen haakwallencomplex van Bergen is zeer weinig bekend. Vermoed wordt een relatief jonge ouderdom heeft die min of meer gelijktijdig is met het sluiten van het zeegat (1600-1500 v.Chr.).¹⁸⁸ Uit de perioden van het midden-neolithicum, het laat-neolithicum - vroege bronstijd, de late bronstijd - vroege ijzertijd en de midden-ijzertijd tot late ijzertijd zijn geen gegevens voorhanden.

4.7.2 Gravend onderzoek 1997 tot heden

Op basis van de resultaten van het gravend onderzoek valt weinig te melden. Wel is voor de bronstijd nieuwe geoarcheologische informatie voorhanden (zie hierna).

4.7.3 Midden-neolithicum

Hierover is geen nieuwe informatie bekend.

¹⁸⁶ Zie voor een verdere bespiegeling aangaande de bronstijd rond het Oer-IJ estuarium de bronstijd: Kleijne 2015a/b; Van Heeringen 2015.

¹⁸⁷ Beets, Roep & Westerhoff 1996.

¹⁸⁸ Beets, Roep & Westerhoff 1996, 128.

4.7.4 Laat-neolithicum - vroege bronstijd

Hierover is geen nieuwe informatie bekend.

4.7.5 Midden-bronstijd

Archeo-landschappelijk onderzoek bij in het gebied van De Druppels in Geestmerambacht heeft de omgeving van een nederzetting uit de waarschijnlijk een vroege fase van de midden-bronstijd in kaart gebracht.¹⁸⁹ De sporen bevinden zich op een lintvormige zandige kwelderrug aan de noordzijde van het zeegat die ontstaan is omstreeks 1800 v.Chr. Het aardewerk is volgens de auteurs slecht determineerbaar, maar vier ¹⁴C-dateringen plaatsen de bewoning tussen 1775 en 1650 v.Chr. Enkele slecht geconserveerde dierenbotten wijzen op de aanwezigheid van rund en schaaap/geit. Vanaf rond 1000 v.Chr. verlandde het zeegat en vond veenvorming plaats op de kwelderrug (late bronstijd/ijzertijd?).

4.7.6 Late bronstijd - vroege ijzertijd

Hierover is geen nieuwe informatie bekend.

4.7.7 Midden-ijzertijd - late ijzertijd

Bij een proefsleuvenonderzoek in Bakkum-Duinweg is in 2011 op de strandwal van Schoorl-Bergen-Egmond een akkerlaag met aardewerkfragmenten uit mogelijk de late ijzertijd aangetroffen (HD 5-022).

4.7.8 Evaluatie kenniswinst

Over nieuwe inzichten voor dit gebied kunnen we kort zijn. Belangrijk zijn de aanwijzingen voor de bewoning in de midden-bronstijd (Geestmerambacht-De Druppels) in relatie tot het Zeegat van Bergen omdat deze zeearm in relatie stond met het achterland van West-

Friesland welk gebied een dichte bewoning in de bronstijd heeft gekend.

4.8 Overwegingen bij de vragen voor de prehistorie in het kader van de nieuwe NOaA

4.8.1 Inleiding

In deze paragraaf wordt aan de hand van de resultaten van het in dit hoofdstuk geïnventariseerde en besproken gravende Malta-onderzoek dat vanaf 1997 tot heden is uitgevoerd, voorgesorteerd op de NOaA 2.0. Het gaat om de verkenning van drie hoofdvragen en een reeks deelvragen ondergebracht onder de thema's algemene inzichten (par. 4.8.2), bewoning, begraving (par. 4.8.3), ontstaan en ontwikkeling van het (cultuur)landschap (par. 4.8.4) en locatieweek (par. 4.8.5).

Vooraf moet gesteld worden dat er een aantal beperkingen geldt met betrekking tot de hier verwoorde observaties. Puntsgewijs kunnen deze als volgt worden benoemd:

- De nulsituatie, een *ruimtelijke* inventarisatie en synthese van de bestaande kennis vóór het midden van de jaren negentig met betrekking tot het Hollands duingebied ontbreekt voor de meeste archeologische perioden. De NOaA-hoofdstukken over de vroege en late prehistorie uit 2005 zijn vanuit een nationaal perspectief geschreven als eerste thematisch verkenning op regionaal niveau. In het NOaA-hoofdstuk over de vroege prehistorie komt het Hollands duingebied zelfs niet of nauwelijks aan de orde. Geprobeerd is in de hieraan voorafgaande paragrafen dan ook een eerste aanzet tot een nulsituatie te beschrijven voor de periode tot 1997 door de attenderende bespreking van de belangrijkste literatuur;
- Het Hollands duingebied is gezien zijn ligging aan de kust toch min of meer - zeker in de prehistorie - het *finis terrae* van het Noordwest-Europese cultuurgebied, dat eigenlijk ook niet los gezien kan worden van het in cultuur brengen van (de randen van) het aangrenzende Hollandse klei- en veengebied.

¹⁸⁹ Vos, Van der Heiden & Stuurman 2013; Vos 2015, 294-317.

Het laatst genoemde gebied maakte echter geen onderdeel uit van de huidige opdracht;

- De Malta-rapportages beperken zich bijna altijd uitsluitend tot de beschrijving van de resultaten van het gravende onderzoek en bieden slechts hoogst zelden een inkadering in de stand van kennis. Gaandeweg tijdens de uitvoering van het project is gebleken dat er veel nieuwe gegevens zijn opgewerkt tot kennis in artikelen, boeken en proefschriften die daarmee feitelijk behoren tot de spin-off van het onderzoek zoals gepresenteerd in de Malta-rapporten. In feite is het verheugend om te kunnen constateren dat de AMZ-cyclus in dit opzicht functioneert, maar het vormde een handicap bij het verkrijgen van een actueel overzicht vanuit de voorliggende opdrachtformulering. Dit geldt ook het dilemma dat het inzichtelijk maken van de verspreiding van toevalsvondsten, vindplaatsen en geologische data van niet Malta-gebonden onderzoek in relatie tot paleogeografische kaartbeelden een apart project zou rechtvaardigen;
- Ook de bestudering van het niet-gravende vooronderzoek in het kader van Malta behoorde niet tot de projectopdracht. Het volume van inventariserend veldonderzoek in de vorm van booronderzoek is zeer omvangrijk. Ook als daarbij geen vindplaatsen zijn vastgesteld, worden er vaak wel resultaten met betrekking tot de stratigrafie en verbreiding van afzettingen in het Hollands duingebied verkregen. Juist de dynamische landschapontwikkeling in het kustgebied heeft vaak geresulteerd in een complexe stratigrafie. Inzicht in de ruimtelijke verbreiding van fenomenen die bij gravend opgravingen worden geconstateerd (erosieniveaus, overstuivingsfasen in het duingebied en estuariene of mariene afzettingen en veenvorming aan de randen van de strandwallen en in de estuaria van de Noordzee uitmondende rivieren) zijn van groot belang voor het beantwoorden van bijvoorbeeld vragen over de locatiekeuze van nederzettingen en de ligging van akkers en weidegronden;
- De geologische en landschappelijke ontwikkeling van het Hollandse duingebied

vraagt eigenlijk om aparte vakspecialistische overzichten en syntheses voor de verschillende archeologische perioden. Een belangrijk aspect daarbij is de weerslag daarvan in voor de archeologie geschikte kaartondergronden met een inhoudelijke verantwoording met betrekking tot basisgegevens en gemaakte keuzes. In het kader van dit rapport kon alleen gebruik gemaakt worden van de recent beschikbaar gekomen digitaal te verwerken versie van de relatief grootschalige paleogeografische ondergronden van de Atlas van Nederland in het holoceen.

4.8.2 Algemene inzichten

Wat is de archeologische verschijningsvorm van nederzettingen, erven, boerderijen en andere complextypen uit de diverse perioden?

Een van de observaties met betrekking tot de kennis omtrent prehistorische nederzettingen en hun erfinrichting in het West-Nederlandse kustgebied is dat in de pre-Malta-periode daarop voor bijna alle hoofdperioden nog nauwelijks zicht was. Diverse verklaringen zijn daarvoor aan te dragen. Al lang wordt gewezen op het kleinschalig karakter van het archeologische (nood) onderzoek, de verregaande verstedelijking en het afgraven of omzetten van duingrond voor de land- en tuinbouw. Op plaatsen waar in de formatieve jaren voorafgaande aan Malta wel relatief grootschalig projectgebonden onderzoek is uitgevoerd, bestaat een grote publicatieachterstand, bijvoorbeeld voor de omgeving van Velsen.

Voor de periode 1997 tot op heden kan worden gezegd dat soms spectaculaire nieuwe kennis is verkregen over verschillende aspecten van bewoning en landgebruik voor een specifieke periode. Daar staat tegenover dat voor andere perioden niet of nauwelijks voortgang kon worden geboekt.

De nieuwe kennis geldt uiteraard in de eerste plaats voor de periode van het midden-neolithicum in de Haagse regio (Ypenburg, Schipluiden). Het fossiele kustlandschap met goed bewaard gebleven sporen en vondsten zijn door een spel van de natuur bewaard gebleven en konden in Malta verband intensief worden onderzocht.

De stijgende zeespiegel in de estuaria heeft ervoor gezorgd dat bewoningsniveaus zijn geconserveerd tussen zand-, klei- of veenlagen. Relatief gezien heeft het Malta-onderzoek aan de randen van het Hollands duingebied sensu stricto tot nu toe slecht beperkt resultaat weten te boeken als dit wordt vergeleken met dat in de klei- en veengebieden in bijvoorbeeld het Maasmondgebied.

Voor de prehistorische bewoning gedurende de ‘strandwallenperiode’ wordt steeds duidelijker dat de locaties waar archeologische relictten nog in de bodem aanwezig zijn, niet meer ten gevolge van degradatie gezocht moeten worden op de centrale delen van de individuele strandwallen, maar noodgedwongen op de flanken, hetgeen uiteraard gevolgen heeft voor de aard van de resultaten. Dit geldt uiteraard niet voor die delen van het strandwallen die zijn afgedekt door vaak meters dik Jong Duinzand en die daardoor aan erosie en degradatie door recent menselijk handelen zijn ontsnapt.¹⁹⁰ Hier zijn echter de mogelijkheden voor vlakdekkend onderzoek van enige omvang weer beperkt.

Over de archeologische verschijningsvorm van nederzettingen, erven, boerderijen en andere complextypen uit specifieke perioden kan worden gezegd dat met name in de Haagse regio voortgang is geboekt. Dat geldt bijvoorbeeld voor het bekend worden van de eerste gebouwstructuren uit het midden- en laat-neolithicum, de midden-bronstijd en de midden- en late ijzertijd. Voor uitspraken over bewoningscontinuïteit, huistypologie, levensduur van huizen, de inrichting van het erf, de nederzettingstructuur, de ligging van akkerland ten opzichte van de nederzettingen om willekeurig enkele aspecten te noemen, zijn de nieuwe gegevens echter vooralsnog volstrekt onvoldoende. Zelfs over de (absolute) datering bestaat vaak nog de nodige onzekerheid. De ontdekking van een grafveldje uit de late bronstijd en mogelijk uit de midden-ijzertijd in Den Haag (resp. St. Hubertusviaduct en Kijkduinpark) laten zien dat op termijn op dit aspect van de samenleving in de late prehistorie meer inzicht kan worden verkregen. Ook grafstructuren uit de midden-bronstijd bij Heiloo in het noordelijk strandwallengebied bieden in dit opzicht perspectief.

Wat is de relatie tussen bewoning, het landschap en andere archeologische fenomenen (akkers, begravingen, wegen

etc.). Welke veranderingen treden er in tijd en ruimte op en wat is daarvan de oorzaak?

Alleen al de onevenwichtigheid in de onderzoeksintensiteit in de Malta-periode van 1997 tot heden, en de periode die daaraan vooraf is gegaan, maakt het vooralsnog lastig hier uitspraken over te doen. Deels is er sprake van een min op meer continue regionale kenniswinst doordat kansen voor archeologisch onderzoek systematisch worden benut. Den Haag en omgeving is hiervan een goed voorbeeld. Deels lijkt de kennisontwikkeling stil te staan, hetgeen bijvoorbeeld het geval is in de Bollenstreek tussen Leiden en Haarlem.

4.8.3 Bewoning

Hoe vond de kolonisatie en de bewoning van het duingebied vanaf het midden-neolithicum plaats?

Op basis van recent onderzoek van sporen van menselijk verblijf op het stuifduinencomplex aan de zuidkant van de overstromingsvlakte van Rijn en Maas ter plaatse van de Yangtzehaven over een periode van twee millennia ten tijde van het mesolithicum, kan worden verondersteld dat wanneer zich gunstige bewoningsomstandigheden voordeden, deze door de prehistorische mens werden benut. Dit algemene beeld lijkt ook bevestigd te worden door de snelle bevolking in het midden-neolithicum van de eerste kustduintjes en het daarachter gelegen kweldergebied bij Den Haag door mensen van de Hazendonk-groep. Ook de aanwijzingen voor een relatief dichte bewoning van mensen van de Vlaardingencultuur op de oudste bewaard gebleven strandwal van Rijswijk-Voorschoten wijst in deze richting. Daar tegenover staat dat de kennis omtrent de werkelijke bewoningsdynamiek uitermate gering is. Er zijn tijds lacunes van honderden jaren tussen de Hazendonkgroep en de Vlaardingencultuur, en over de Enkelgrafcultuur, de Klokbekecultuur, de vroege bronstijd, de late bronstijd en de vroege ijzertijd is nog niet eens een basisniveau van kennis beschikbaar. Dit maakt betrouwbare uitspraken over het in gebruik nemen (‘kolonisatie’) van nieuw gevormde landschappen in het kustgebied prematuur.

¹⁹⁰ Uiteraard is dit nog geen garantie dat de natuur niet heeft gezorgd voor erosie.

Is er sprake van een gebiedseigen bewoningsdynamiek op de diverse strandwallen en duinenrijen?

Door het grote verschil in onderzoeksintensiteit zijn uitspraken op dit punt vooralsnog lastig te doen. Voor de vroege prehistorie moet rekening worden gehouden met een beperkte beschikbaarheid aan (proto)strandwallengebied, zoals de paleogeografische kaartbeelden van appendix IV, kaart 1 en kaart 2 uitwijzen. En dat het kennisniveau voor het zuidelijke, het midden- en het noordelijke strandwallengebied sterk van elkaar verschilt: voor het zuidelijk gebied is relatief veel kennis voorhanden, voor het midden- en noordelijke gebied ontbreekt deze bijna volledig.

In feite geldt deze onderzoekssituatie ook voor de bronstijd, met dit verschil dat er in de loop van deze periode een groot oppervlak aan in principe bewoonbaar landschap bijkomt (vergelijk appendix IV, kaart 2 en kaart 3). Hiervoor hebben we eigenlijk nog geen goede aanknopingspunten hoe de mens daar tegenover stond, zowel qua fysieke gebruiksmogelijkheden als qua perceptie.¹⁹¹ Ook voor de ijzertijd gaat het hiervoor gestelde op.

Is er sprake van een verandering, en hoe kan deze gekenmerkt worden, in de locatie van bewoning tussen de late bronstijd en midden ijzertijd (veranderend landschap, verdrinking/stijging grondwater, stuifduinen)?

Zoals uit de bespreking van de Malta-onderzoeken in dit rapport is gebleken, is niet of nauwelijks informatie beschikbaar gekomen over nederzettingen uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd. Dit des te betreurenwaardiger omdat juist in deze periode sprake is van een omslag van een droger naar natter klimaat.¹⁹² De vraag is daarom voor het Hollandse duingebied vooralsnog niet goed te beantwoorden.

Hoe vond de kolonisatie van de overstoven strandvlaktes plaats?

Voor de prehistorische mens zal de begrippen strandwal en (overstoven) strandvlakte geen concrete betekenis hebben gehad. De positie ten opzichte van mogelijk overstromings- en/of overstuivingsgevaar, de afstand en toegang tot de zee, de locale diepte van het grondwater,

beschutting, mogelijkheden voor landbouw en veeteelt in de omgeving van de nederzetting(en) en speciale plekken voor rituele en funeraire praktijken zal de perceptie van de gebruiksmogelijkheden van het landschap in de breedste zin van het woord hebben bepaald.

Een bijkomend dilemma is dat wat nu op een relatief hoog abstractieniveau als strandwal of als strandvlakte wordt beschreven, bij nadere beschouwing tijdens archeologisch (voor)onderzoek zeer veel details opleveren die eigenlijk verwerkt zouden moeten worden in nieuwe landschapsbeelden die recht doen aan de lokale en regionale situatie.

4.8.4 Ontstaan en ontwikkeling van het (cultuur)landschap en locatiekeuze

Wat is de ontwikkeling en (on)bruikbaarheid van het landschap? Ofwel: locatiekeuze.

Over de locatiekeuze en bruikbaarheid van het locale landschap tijdens de bewoning van de lage kustduinen van Ypenburg/Schipluiden in het midden-neolithicum is recentelijk veel in detail bekend geworden.¹⁹³ Voor de Vlaardingencultuur is een evaluatie uit 2010 beschikbaar.¹⁹⁴ Wanneer het echter op 'ontwikkeling' van het cultuurlandschap aankomt, wordt het zeer lastig uitspraken te doen door het feitelijk ontbreken van gegevens. Zelfs voor de midden- en late ijzertijd zijn uitspraken over de bewoningsdichtheid en de ligging van akkers ten opzichte van erven lastig ondanks het veelvuldig aantreffen van ploegkrassen. Als we uitgaan van één keer ploegen per jaar en de specifieke plek bijvoorbeeld in de midden- en late ijzertijd in gebruik is geweest, dan moet daar honderden keren geploegd zijn. En vaak is slechts een enkel ploegniveau aantoonbaar met in het gunstigste geval daarboven een humeuze laag. De vraag komt op of het duingebied nu juist niet gekarakteriseerd moet worden door een vorm van extensieve landbouw. En zou er geen sprake kunnen zijn van beakkering in de vorm van 'zwervende akkers' in verband met de bodemvruchtbaarheid en de wisselende geschiktheid door perioden van stuivend zand? En was de daarbij behorende behuizing juist daarom 'minder stevig' uitgevoerd, mede ook door het mogelijk ontbreken van geschikt bouw hout?

¹⁹¹ Zie voor een discussie over perceptie bijvoorbeeld: Brandt 1988.

¹⁹² Van Geel, Buurman & Waterbolk 1997 zoals verondersteld voor West-Friesland.

¹⁹³ Koot, Bruning & Houkes 2008; Louwe Kooijmans & Jongste 2006; Kooistra 2008; Louwe Kooijmans 2008.

¹⁹⁴ *Westerheem* (special 2010), waarin o.a. Brinkkemper, Drenth & Zeiler 2010, etc.

Nog verder doorredenerend, hoe staat het met de relatie met de wel aangetoonde intensieve bewoning in de veengebieden? Het betreft hier allemaal vragen die naar de huidige stand van kennis nog niet goed beantwoord kunnen worden.

Wat is de ontwikkeling van het natuurlijke landschap? Kunnen modellen van geologie en vegetatie genuanceerd en geregionaliseerd worden?

Met betrekking tot de algemene inzichten over de kustontwikkeling zijn grote vorderingen geboekt met name in relatie tot de integrale verbeelding voor het hele kustgebied (zie kaartenreeks appendix IV, 1-10).

Als vertrekpunt voor de resultaten met betrekking tot de vegetatieontwikkeling van het Hollands duingebied kunnen de inzichten die in 1997 bestonden ten aanzien van vooral de late prehistorie worden genomen.¹⁹⁵ De vegetatieontwikkeling is gebaseerd op pollendiagrammen en ¹⁴C-dateringen van veen- en bodemhorizonten. Voor het gebied van strandwallenlandschap in Den Haag en omgeving is tijdens de Malta-periode een nadere detaillering verkregen door aanvullend onderzoek aan met name veenprofielen in de strandvlaktes (zie par. 3.5).¹⁹⁶ Het dilemma is evenwel hoe dit 'natuurlijke' landschap te koppelen is aan modellen over bewoning en landgebruik die vooralsnog slechts in heel algemene zin bekend zijn. Voor de andere deelgebieden is het vegetatieonderzoek zoals uitgevoerd voor Den Haag en omgeving niet in een dergelijke systematische omvang beschikbaar waardoor vergelijking van deelgebieden nog niet goed mogelijk is.

Wat is de invloed en de reactie van de mens op de veranderingen in het landschap (verstuivingen, vernatting, duinontwikkeling, kusterosie, infrastructuur, waterbeheer) door de tijd heen?

Op basis van het hiervoor gestelde is een antwoord voor de periode van de prehistorie op deze vragen naar de huidige stand van kennis niet goed mogelijk.

4.8.5 Economie, land- en watergebruik, materiële cultuur

Is er sprake van een toenemende betekenis van landbouw en veeteelt (t.o.v. jacht /vis) in de loop van de late prehistorie?

Op dit moment ontbreekt het in algemene zin aan goede onderzoekslocaties in het Hollands duingebied met voldoende archeozoologische resten en botanische macroresten om een stap verder te komen dan de uitspraak dat in de bronstijd en de ijzertijd akkerbouw en veeteelt de voornaamste bronnen van bestaan zijn en dat er van een onderlinge relatie sprake is. Het botspectrum wordt bepaald door rund, schaap/geit, varken, paard en hond. Daarnaast komt sporadisch wild voor. Recent onderzoek in West-Friesland biedt aanknopingspunten om opnieuw naar de rol van jacht en visserij in de bronstijd te kijken en ook de schaarse gegevens voor het Hollands duingebied te evalueren.¹⁹⁷

Waar bevonden zich in de bronstijd en ijzertijd de akkers (in relatie tot het natuurlijk landschap & de nederzettingen) en wat verbouwde men?

Harde uitspraken over de fysieke plaats van akkers zijn in de Malta-rapporten niet ontsloten, behalve dan dat de suggestie wordt gewekt dat wanneer ploegsporen voorkomen de nederzetting niet ver weg gelegen zal hebben. Het blijft bij constatering op basis van macrorestenonderzoek dat graan in de nabijheid verbouwd kan zijn en/of in de nederzetting is verwerkt/geconsumeerd. In principe gaat het om gerst, (brood- en) emmertarwe en wilde haver (oot).¹⁹⁸ In de bronstijd betreft naakte en bedekte gerst, hetgeen wijst op een overgang van de eerste soort, die het graanspectrum in het neolithicum bepaalde, naar de tweede soort die vroeg in de bronstijd de rol van naakte gerst uiteindelijk overneemt. Bedekte gerst is minder gevoelig voor vorst en beter bestand tegen ziekten, schimmel, insectenvraat en vogelvraat. Wel is bedekte gerst lastiger te verwerken omdat het niet los in het kaf zit zoals bij de naakte variant, en niet door dorsen maar alleen door roosteren van het kaf gescheiden kan worden. In de late bronstijd komt lijnzaad/vlas

¹⁹⁵ Jelgersma et al. 1970; Zagwijn 1997.

¹⁹⁶ Rieffe et al. 2006; Kooistra 2008; Kooistra 2014.

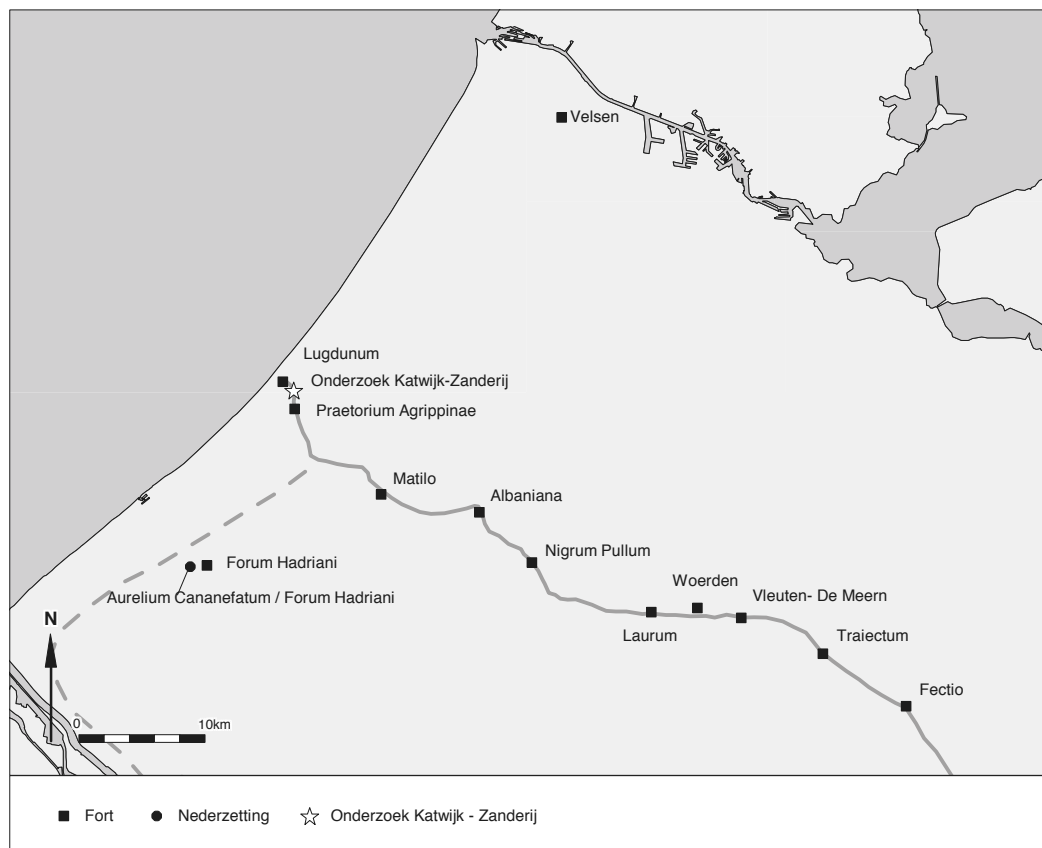
¹⁹⁷ Van Amerongen 2014.

¹⁹⁸ Brinkemper 2006.

voor, waarvan voor deze periode niet vaststaat of deze voor de zaden dan wel voor de vezels is gekweekt.

In de ijzertijd is sprake van de toename in het kweken van olierijke zaden zoals vlas, huttentut

en raapzaad. Naast bedekte gerst en emmer-tarwe is ook gierst relatief frequent aanwezig. Voor de ijzertijd is de economische relatie tussen het strandwallengebied en het veengebied nog een punt van aandacht.

Afb. 5.1 De ligging van de limes en castella in West-Nederland.

5.1 Inleiding

De studie van de archeologie vanaf de Romeinse tijd verschilt op enkele belangrijke punten van die van de voorafgaande periodes. In de eerste plaats omdat vanaf dit moment (zei het mondjesmaat) voor het eerst geschreven bronnen opduiken. Weliswaar werd er gedurende de Romeinse tijd meer over de bewoners geschreven dan dat ze zelf de pen ter hand namen, maar deze bronnen bieden de mogelijkheid om een ander (of misschien eerder een meerdimensionaal) beeld te schetsen van de historie van de regio. In de tweede plaats gaat het onderzoeksgebied (gedeeltelijk) deel uitmaken van grotere politieke constellaties (zoals het Romeinse rijk of later het Frankische en Duitse rijk). Hoewel niet uit te sluiten is dat grote gebeurtenissen en politieke verbanden ook voorafgaand aan de Romeinse tijd hun stempel gedrukt hebben op de inrichting van het landschap, wordt dit vanaf deze periode in ieder geval een factor waarmee serieus rekening gehouden moet worden. Een van de meest vormende elementen voor de archeoregio is zonder twijfel de inrichting van de Romeinse grens (limes), bepaald op basis van politiek/strategische overwegingen in Rome. De limes en zijn infrastructuur zal tot ver in de middeleeuwen een belangrijke rol spelen bij bewoningskeuzes.

In dit hoofdstuk zal daarom eerst aandacht besteed worden aan de historische en geografische setting, voor zover deze van belang is voor de archeoregio. Er wordt stil gestaan bij het recente onderzoek naar de inrichting van de Rijnlimes en de limes langs de kust. Vervolgens wordt een beeld geschetst van de stand van kennis uit de periode voor Malta, zodat vastgesteld kan worden welke nieuwe kennis (zowel historisch als ruimtelijk) sinds 1997 is bijgedragen.

5.2 De historisch-geografische setting

Rond het midden van de eerste eeuw v.Chr. komen de in het duingebied wonende stammen voor het eerst in aanraking met de Romeinse macht.¹⁹⁹ De veroveringstocht van Caesar, die heel Gallië tot aan de Rijn bij het Romeinse rijk

voegt, heeft gevolgen voor de geo-politieke situatie in het Rijndal. Tenminste, het verdwijnen van de Eburones en de daarmee samenhangende komst van de Bataven en Ubii in wat tegenwoordig het Midden-/Oost-Nederlandse rivierengebied en aangrenzend Duitsland heet, wordt verondersteld hier een direct gevolg van te zijn geweest. Of Romeinse troepen daadwerkelijk op de oude strandwallen hebben gemarcheerd is de vraag. Ook over de gevolgen van deze veroveringen voor de oorspronkelijke bewoners van het West-Nederlandse kustgebied is maar weinig bekend. Aan de hand van beschrijvingen van Romeinse auteurs hebben onderzoekers in het verleden verschillende stamnamen geografisch proberen te situeren. Voor het kustgebied worden zowel de Frisii (Friezen) als Cananefaten verondersteld. Daarbij is er wel vanuit gegaan dat de Friezen de oorspronkelijke bewoners waren van het hele duingebied, maar dat met de komst van de Romeinen ook de Cananefaten voor het eerst als aparte entiteit genoemd worden, waarbij de bewoners van het duingebied boven de Rijnmonding als Friezen beschouwd worden. In hoeverre dit alles door archeologische gegevens geschraagd kan worden is de vraag (zie onder).

Hoewel van grote invloed, is de komst van Caesar kortdurend geweest. Eerst vanaf de regering van Augustus (27 v.Chr-14 n.Chr.) wordt een aanvang gemaakt met de verdere inrichting van het verworven gebied. Eerst wordt vanuit de Rijn een militaire organisatie opgetuigd gericht op een betere controle van het Germaanse deel ten noorden ervan. Daarna verwordt deze rivier tot een belangrijke transportroute en *de facto* de grens tussen het Romeinse rijk en het 'Vrije' Germanië. Hiermee wordt het onderzoeksgebied in twee delen gesplitst en lijkt de bewoningsgeschiedenis van het zuidelijke en het noordelijke deel van het Hollands duingebied een andere richting op te gaan.

De inrichting van de militaire fortificaties langs de Rijn heeft traditioneel veel aandacht gekregen. Daarbij wordt het castellum van Velsen als het oudste van het kustgebied beschouwd.²⁰⁰

Dit castellum wordt rond 15 v.Chr. ingericht en zal tot ca. 50 n.Chr. in gebruik blijven. Zowel als gevolg van het afgenomen belang van het Oer-IJ estuarium als de monding van de Rijn, en de bewuste keuze voor de Rijn als grens, wordt dit castellum (waarvan meerdere fases bekend zijn) opgegeven. De ligging en bijbehorende materi-

¹⁹⁹ Deze paragraaf is deels gebaseerd op Van Londen *et al.* 2008. Dit hoofdstuk van de NOaA vormt een goede inleiding in de onderzoeksthema's op het gebied van Romeinse archeologie van West-Nederland.

²⁰⁰ Bosman 1997.

ele cultuur hebben de bewoning van het Oer-IJ estuarium beïnvloed (zie onder).

De inrichting en het landschap van de limes in het westelijk kustgebied heeft de afgelopen jaren veel aandacht gehad als gevolg van een onderzoeksproject. Dit project (*A sustainable frontier? The establishment of the Roman frontier in the Rhine delta*) heeft tot nieuwe inzichten geleid met betrekking tot de inrichting van de limeszone zelf en het effect dat dit heeft gehad op het omliggende landschap.²⁰¹ De voor deze studie relevante resultaten zullen in het onderstaande kort beschreven worden. Aan de basis van het project staat een onderzoek naar de relatie tussen de ligging van militaire infrastructuur en het fysieke landschap. Met behulp van boorgegevens en analyse van het Actuele Hoogtebestand Nederland (AHN) is een gedetailleerde paleo-landschappelijke reconstructie gemaakt.²⁰² Op basis hiervan is onderzoek gedaan naar de landschappelijke ligging van castella en de inrichting van de limesweg.²⁰³ Opvallend hierbij is de wijze waarop (Romeinse) ingenieurs het ontwerp van deze castella hebben aangepast aan de situatie en de soms flinke infrastructurele investeringen die gepleegd zijn om de weg aan te leggen. Daarnaast hebben paleo-ecologen zich gericht op de demografische ontwikkeling, de capaciteiten van het gebied om zowel zelfvoorzienend te zijn als surplusproductie te genereren (zodat de militairen gevoed konden worden), en de impact van het houtgebruik op het landschap.²⁰⁴

Uit de studie van Van Dinter blijkt de verwevenheid van de militaire infrastructuur met het landschap. Zo is de ligging van het castellum bij Valkenburg in verband te brengen met de ligging in de oksel van de uitwaaiende delta van de Rijn.²⁰⁵ De aanwezigheid van ruitereenheden (zogenaamde *turmae*) kan dan ook verklaard worden uit de nabijheid van het strandwal-landenschap, waardoor vanuit het castellum een noord-zuid georiënteerde route gecontroleerd kon worden. De overige castella lagen op knooppunten van waterwegen (met name veenrivieren).²⁰⁶ Intrigerend is hun ligging (zoals bijvoorbeeld vastgesteld bij het castellum van Alphen) die gericht is op de rivier. Daarbij lijkt bewust het risico genomen dat de bewoners bij tijd en wijle natte voeten kregen ten gunste van de nabijheid van aanlegsteigers.²⁰⁷ Het wijst erop dat de militaire infrastructuur met name gericht was om het netwerk van vaarwegen (aangevuld

met gegraven kanalen als dat van Corbulo) te exploiteren. Vervoer over water was van meer belang dan over land.²⁰⁸ Misschien is dit ook een verklaring voor de aanleg van verschillende castella rond 40 n.Chr., terwijl de eerste aanwijzingen voor de Romeinse weg veertig jaar jonger zijn.²⁰⁹

De onderzoekers hebben ook geprobeerd te berekenen hoe omvangrijk de militaire/civiele bewoning in de limeszone geweest moet zijn. Op basis van de aannames van de bezetting van de castella en de daarbij gelegen vici gaan hun berekeningen uit van 4550 personen in de vroeg-Romeinse periode tot 7700 gedurende de midden-Romeinse tijd.²¹⁰ De rurale nederzettingen zouden bij aanvang van de Romeinse tijd ca. 1200 bewoners omvatten, uitgroeiende tot ongeveer 2000 mensen in de periode daarna. Op basis van de kaartuitsnede van Van Dinter komt het aantal rurale nederzettingen voornamelijk voor rekening van het Kromme Rijngebied en de Rijnmond.²¹¹ De druk die deze bevolkingsexplosie op het landschap heeft gehad moet groot geweest zijn. Van Rijn heeft berekend dat deze activiteiten grote gevolgen hebben gehad voor het bosbestand van de duinen, stroomruggen en veengebieden. Waar het, met name in het duinlandschap, in de loop van de ijzertijd al achteruit gegaan was, verdween het in de loop van de eerste eeuw bijna volledig.²¹² Vanaf dat moment begon men hakhoutbossen in te richten waaruit hout voor nieuwbouw, onderhoud en brandhout afkomstig was.²¹³ Aan de hand van de paleo-geografische reconstructie hebben botanici en zoölogen daarnaast berekend dat de duinen in het estuarium van de Rijn, het aan de rivier aangrenzende veenlandschap en de stroomruggen voldoende graan en dierlijke producten konden opleveren om alle monden te vullen. Dit betekent dat de westelijke limes hoogstwaarschijnlijk zelfvoorzienend was en ook dat de bevolking vanaf de vroeg-Romeinse tijd volledig geïntegreerd was in het Romeinse rijk.²¹⁴

Zo goed als we ingelicht zijn over de inrichting van de limeszone in de eerste twee eeuwen van de jaartelling, zo complex wordt het voor de periode daarna. Op basis van archeologisch onderzoek zijn er geen aanwijzingen voor een voortzetting van verschillende castella vanaf het midden van de derde eeuw.²¹⁵ Alleen voor het castellum van Valkenburg en mogelijk het inmiddels verdwenen castellum bij Katwijk (Brittenburg) lijkt het dat deze tot in de laat-

²⁰¹ Het project is gefinancierd door NWO en wordt uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de universiteit van Nijmegen.

²⁰² Van Dinter 2013, 17.

²⁰³ Chorus in prep; Graafstal in prep;

Kooistra et al. 2013.

²⁰⁴ Kooistra et al. 2013; Kooistra et al. 2014; Cavallo et al. 2008; Groot et al. 2009; Van Rijn ongepubl.

²⁰⁵ Van Dinter 2013, 17.

²⁰⁶ Van Dinter 2013, 20.

²⁰⁷ Cf Van Dinter 2013, 20 & 25.

²⁰⁸ Van Dinter 2013, 25; Polak 2009.

²⁰⁹ Luksen-Ijtsma 2010.

²¹⁰ Kooistra et al. 2014, 14.

²¹¹ Kooistra et al. 2014, fig 4; appendix 1.

²¹² Van Rijn 2004.

²¹³ Kooistra et al. 2014, 18.

²¹⁴ Kooistra et al. 2014, 18 vv.; Heeren 2009; Polak 2009.

²¹⁵ Van Enckevort & Vos 2006, 9.

Romeinse tijd in gebruik zijn gebleven zei het dat met betrekking tot het laatste dit berust op een interpretatie van een zestiende-eeuwse tekenaar.²¹⁶

Dat laatste brengt ons bij het duingebied bij het dilemma van de verspoelde archeologie. De kustafslag vanaf de Romeinse tijd is verantwoordelijk voor het verdwijnen van een groot deel van de veronderstelde Romeinse infrastructuur. Of er op de bodem van de Noordzee nog resten te vinden zijn is lang niet zeker. Weliswaar richt de maritieme archeologie zich sinds enkele jaren nadrukkelijk ook op de reconstructie van verspoelde landschappen, maar voor de Noordzee betreft dit vooralsnog de vroege prehistorie (hoofdstuk 4). Los van de archeologie van de Brittenburg die vooralsnog geheel gebaseerd is op oudere vondstmeldingen en gravures, zijn we voor een mogelijke reconstructie van de Romeinse infrastructuur aangewezen op vindplaatsen buiten de archeoregio en dan met name die van de Zeeuwse en Vlaamse kuststrekken. In de afgelopen jaren zijn verschillende publicaties rondom dit thema verschenen. Zo maakt Dhaeze (Universiteit Gent) aannemelijk dat het Vlaamse systeem van kustverdediging al in de loop van de tweede eeuw ontstaat, dit in tegenstelling tot zijn tegenhanger uit Groot-Brittannië.²¹⁷ Bij Oudenburg (een kuststrook in de provincie West-Vlaanderen waar vrijwel geen afslag lijkt te hebben plaatsgevonden) zijn delen van een volledig ingericht Romeins castellum opgegraven. De oude opgravingen bij Aardenburg en Goedereede (Zeeland) wijzen ook op de ligging van militaire versterkingen.²¹⁸ Uit de archeologische gegevens blijkt dat dit verdedigingsstelsel tot in het laatste kwart van de derde eeuw in gebruik gebleven is. Over het lot van de vele versterkingen gedurende de vierde eeuw is vrijwel niets bekend. Het is zeer wel mogelijk dat er tussen de castella van Katwijk (Brittenburg) en Goedereede, Aardenburg en Oudenburg ook in de civitas van de Cananefaten castella gelegen hebben. Daar zijn echter nooit tastbare resten van gevonden. Wel wijst een linie van castella op een zich doorzettende militaire infrastructuur die van grote invloed moet zijn geweest op de inrichting en ontwikkeling van de archeoregio Hollands duingebied. Aanwijzingen hiervoor vinden we bijvoorbeeld bij het oude onderzoek bij Ockenburg dat in het kader van het Odyssee-project is uitgewerkt en gepubliceerd (zie onder).²¹⁹

Zoals hierboven al beschreven verdeelde de limes langs de Rijn gedurende de Romeinse tijd de archeoregio in een Romeins zuidelijk deel en een Germaans (Fries) noordelijk gedeelte. De uitzondering hierop is het bovenvermelde castellum Flevum bij Velsen. Uit Velsen zijn twee castella bekend. Het ene (Velsen 1) is grotendeels opgegraven, het andere (Velsen 2) is slechts gedeeltelijk onderzocht en tegenwoordig een archeologisch rijksmonument. Met name over Velsen 2 wisten we tot voor kort weinig maar dat is veranderd dankzij een studie in het kader van het Odyssee-project.²²⁰ Kort samengevat moet de oorsprong van het castellum bij Velsen (die gedateerd wordt in 15 n.Chr.) gezocht worden in het strategische belang dat de Romeinse troepen hechtten aan de noordelijke route richting de Germaanse gebieden (via castellum Vechten, via de Vecht-Oer-IJ en het Flevum). De aanleg past in de Romeinse Germanië-politiek uit het begin van de jaartelling. Tussen 15 en 21 n.Chr. vinden er flinke activiteiten plaats zoals de aanleg van havenwerken en het plaatselijk uitdiepen van een vaargeul. Het Vecht-Oer-IJ systeem, gedurende een groot deel van de ijzertijd een uitlaat van de Rijn, begint vanaf de late ijzertijd aan belang in te boeten. Het Oer-IJ slibt steeds verder dicht (hoofdstuk 3). Dit biedt vanaf de Romeinse tijd in toenemende mate de mogelijkheid om ook de veenranden en kreekruggen te gaan bewonen, maar het belang als route voor transport en communicatie met het Rijnstelsel neemt snel af.²²¹ De kleine bezetting wordt in 28 n.Chr. verjaagd door groepen Friezen. Het castellum (Velsen 2 vanaf 40 n.Chr.) blijft met tussenpozen in gebruik tot 47 n.Chr. De reden hierachter is hoogstwaarschijnlijk de politiek ingezet onder Caligula (37-41 n.Chr.) en uitgevoerd door Claudius (41-54 n.Chr.), die voorzag in de verovering van Brittannië. De aanleg van de bovengenoemde castella langs de Rijn en het gebruik van het Flevum was nodig als bevoorradingsroute voor troepen en goederen. Het is Claudius die in 47 n.Chr. de generaal Corbulo beveelt zich terug te trekken langs de Rijn, waardoor deze de feitelijke grens wordt van het rijk. Het castellum verandert in een plek waar de lokale gemeenschappen materiaal vandaan halen. Dit heeft als gevolg dat de datering van Romeinse importen in rurale nederzettingcontexten in de archeoregio bijzonder problematisch is.²²² Vanaf de tweede helft van de eerste eeuw ontwikkelt het bewoningslandschap ten noorden van de

²¹⁶ De prent van Ortelius lijkt de contouren van een horreum uit te beelden. Helemaal zeker is dit echter niet.

²¹⁷ Dhaeze 2011.

²¹⁸ Bruin *et al.* 2012; Van Dierendonck & Vos 2013. Het betreft hier de resultaten van het Odyssee onderzoek.

²¹⁹ Waasdorp 2014.

²²⁰ Bosman 2013.

²²¹ Vos 2010; Meffert 1998.

²²² Erdrich 2001; Cf Gerrets 2010 voor een nader discussie omtrent dit fenomeen.

limes zich onafhankelijk van de Romeinse aanwezigheid. Deze ontwikkeling uit zich in verschillende fases in de bouw en het herstel van de castella (delen van de gebouwen worden in steen uitgevoerd), en in de aanleg en het onderhoud van de limesweg. In het achterland ontstaat ook een netwerk van water- en landwegen. Met name het kanaal van Corbulo is van belang geweest. Aan dat kanaal is het administratieve centrum van de civitas (Forum Hadriani) gelegen (zie onder). Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw wordt bovendien een nieuwe militaire infrastructuur gebouwd langs de kust.

De Romeinse infrastructuur blijft tot in de derde eeuw min of meer functioneren. Wel wordt met name de derde eeuw gekenmerkt door grote spanningen die ook effect hebben op de aanwezigheid van de aan de Rijn gelegerde troepen. De vele interne conflicten trekken een zware wissel op het functioneren van de Romeinse grensprovincies. De civitas van de Bataven lijkt vanaf de derde eeuw snel te ontvolken. Bij die van de Cananefaten lijkt dat iets minder het geval te zijn. Wel intensiveren vanaf deze periode de contacten met de over-Rijnse stammen, tenminste, dat is het beeld uit het oosten van Nederland.²²³ Voor het West-Nederlandse kustgebied inclusief de archeoregio is hier veel minder onderzoek naar gedaan. Over de ontwikkeling en betekenis van de Romeinse infrastructuur gedurende de laat-Romeinse tijd is (behoudens het horreum van het castellum Valkenburg) weinig tot niets bekend.

In de loop van de tweede eeuw vindt vernatting plaats in het westelijk kustgebied. Afgaande op de vele plaatsen waar dit geconstateerd wordt lijkt er sprake van een bovenregionaal beeld (zie de discussie in hoofdstuk 3). Deze vernatting die zich richting de laat-Romeinse tijd doorzet heeft gevolgen voor de mogelijkheden die het bewoningslandschap biedt. Aangenomen wordt dat met name de veengebieden te nat worden om te bewonen.

Hoewel er grote onduidelijkheid is (op basis van de afwezigheid van archeologische resten uit deze periode) over de bewoningsgeschiedenis gedurende de laat-Romeinse tijd is het van belang te vermelden dat het Romeinse leger (en daarmee de invloed van het Romeins gezag) zich tegen het einde van de vierde/begin vijfde eeuw naar het zuiden toe terugtrekt. Hierdoor wordt de delta van de rivieren de Rijn en Maas speelbal

van (boven)regionale groepen die wisselend controle over het gebied proberen uit te oefenen. De overblijfselen (ruines?) van de verlaten Romeinse infrastructuur hebben daarbij een grote aantrekkingskracht, zowel als plaats waar gemakkelijk kostbare grondstoffen verkrijgbaar zijn, als om de socio-politieke betekenis ervan ter legitimering van aanspraken van nieuwe machthebbers.

5.3 De stand van kennis voor 1997: onderzoekstradities en richtingen

Zoals boven al gememoreerd is het niet eenvoudig om een beeld te schetsen van de stand van kennis in 1997 voor de Romeinse tijd. Een eerste poging tot een globaal overzicht van de periode betreft de bijdrage van Van Londen c.s. in het kader van de NOaA uit 2008. Deze dient dan ook grotendeels als onderlegger voor deze bijdrage. Wel is het belangrijk om te beseffen dat sinds 1997 onze kennis over de paleogeografie enorme sprongen heeft gemaakt (hoofdstuk 3). Dit is zowel het gevolg van een nieuwe visie op ontwikkelingen (zoals de bekende Calais- en Duinkerkenfases) en het vele onderzoek die fysisch geografen hebben verricht als van de resultaten geboekt in het kader van fysisch geografisch en archeobotanisch onderzoek tijdens opgravingen.²²⁴

Het onderzoek naar de Romeinse infrastructuur kent een lange traditie.²²⁵ De eerste opgravingen van de Romeinse stad Forum Hadriani (Voorburg), de centrale plaats en civitashoofdstad van de Cananefaten, dateert uit de tijd van Reuvers. Na hem hebben nog verschillende onderzoeken plaatsgevonden maar pas recentelijk hebben opgravingen in combinatie met enkele publicaties geresulteerd in een completer beeld (zie onder).²²⁶ Hetzelfde geldt voor de oudere onderzoeken van Holwerda bij Ockenburg en Naaldwijk.²²⁷ Ook hier is pas gedurende de afgelopen 10 jaar grote kenniswinst geboekt dankzij recente opgravingen en wetenschappelijke programma's. Wel was de ligging en inrichting van de castella langs de Rijnlimes redelijk goed bekend. Het castellum bij Valkenburg is grotendeels opgegraven en gepubliceerd.²²⁸ Tijdens grootschalige opgravingen op het Marktveld is veel kennis vergaard over de ligging en inrichting van de Romeinse weg en het landschap er om

²²³ Cf. Van der Velde 2011.

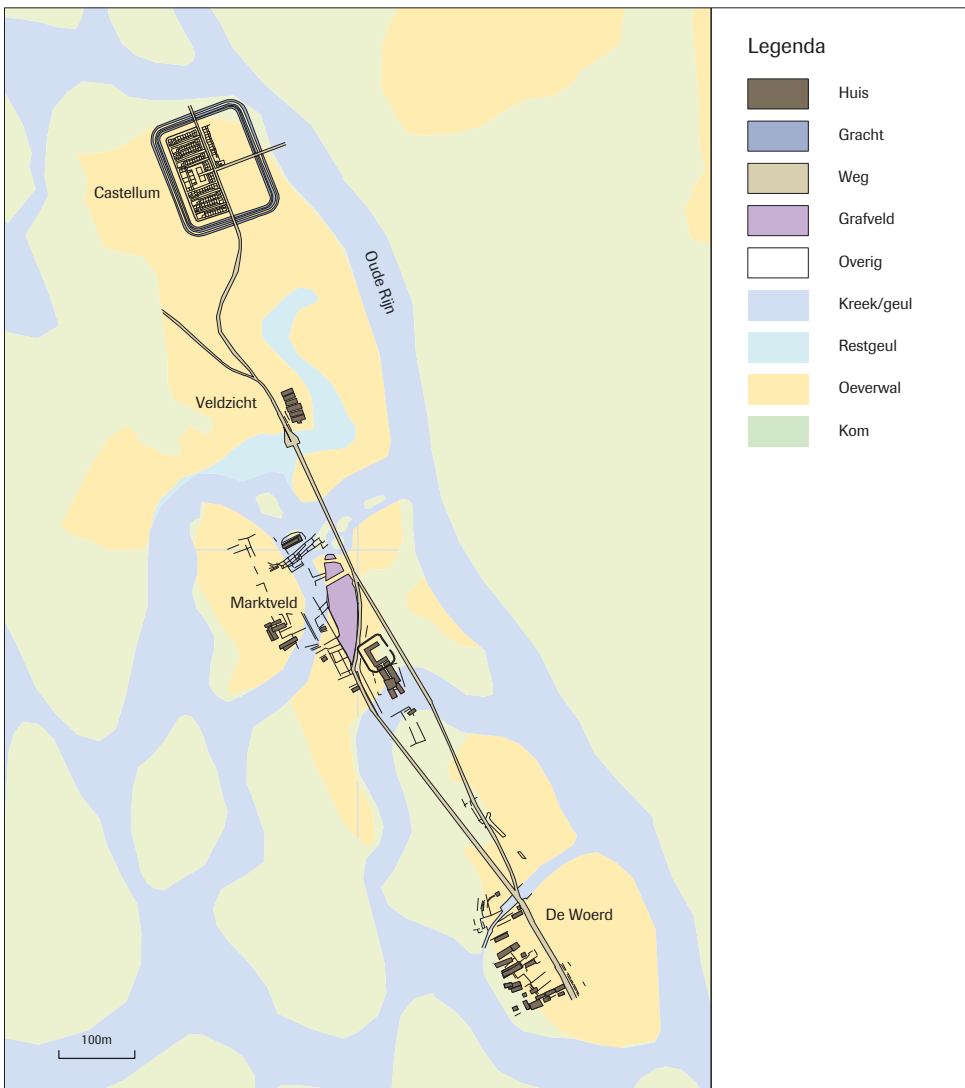
²²⁴ Wat overigens niet wil zeggen dat hier in de voorgaande jaren niets mee gebeurd is. Met name de Universiteit van Amsterdam heeft hieraan in de jaren 80 van de vorige eeuw aandacht aan besteed. Cf. Groenman-van Waateringe 1983; 1989.

²²⁵ Cf. Van Londen *et al.* 2008, 1 vv.

²²⁶ De Jonge *et al.* 2006; Buijtendorp 2010.

²²⁷ Van der Feijst *et al.* 2008; Waasdorp & Zee 1988.

²²⁸ Glasbergen 1961; Vos *et al.* 2012.

Afb. 5.2 Rondom het Castellum van Valkenburg De Woerd (1972), Marktvelde (1987) en Veldzicht 1996/7. Bron: Vos & Lanzing 2000.

heen.²²⁹ Het project blijft echter grotendeels onuitgewerkt op de plank liggen al zijn recentelijk zowel de grafvelden gepubliceerd als een studie over de oude opgraving op De Woerd (waar een Romeinse vicus gelegen heeft).²³⁰

Vooruitlopend en direct volgend op het Verdrag van Malta (en als gevolg van de actieve rol die gemeentelijk archeologen gingen spelen) is de jaren negentig van de vorige eeuw een periode geweest waarin veel opgravingsactiviteiten hebben plaatsgevonden. Deze onderzoeken hebben destijds weliswaar veel kennis opgeleverd in de vorm van lezingen, artikelen en populair wetenschappelijke publicaties, maar de meesten daar-

van zijn veel later pas gepubliceerd. Voorbeelden hiervan zijn het in 1996 gestarte onderzoek in Katwijk-Zandereij, de grootschalige opgravingen bij het Wateringse Veld, Ockenburg maar ook die in Velsen-Hoogoverterrein en Velsbroek, onderzoeken die deels nog steeds op volledige ontsluiting wachten.²³¹ Vanuit dat perspectief valt het niet mee om een samenhangend beeld te schetsen over de stand van kennis rond 1997. Veel inzichten bestonden wel maar stonden (nog) niet op papier.²³² Met betrekking tot het rurale landschap in het Zuid-Hollandse duingebied moeten we ons, behalve dus enkele deels uitgewerkte opgravingen uit de gemeente Den Haag, dan ook vooral baseren op de opgraving

²²⁹ Van Dierendonck *et al.* 1993.

²³⁰ Theunissen 2005; Vos 2012.

²³¹ Siemons & Bulten 2014; Van der Velde 2008; Waasdorp 2012; De Koning 2013.

²³² Met uitzondering van (beknopte) verslagen in de kronieken die nog steeds een belangrijke bron van kennis vormen zei het dat grotendeels om (eerste) indrukken gaat van destijds niet of nauwelijks uitgewerkt onderzoek.

Rijswijk-De Bult.²³³ Deze opgraving richtte zich voor de eerste keer op het rurale (inheemse) perspectief en gaf inzicht in de inrichting en ontwikkeling van een nederzetting zei het dat de latere versteningsfase (in de vorm van een villa) van één van de huisplaatsen eerder als uitzondering dan regel beschouwd mag worden.

Het beeld van de stand van kennis boven de limes wijkt nauwelijks af van het bovenstaande. Los van de grote belangstelling voor het onderzoek naar het castellum bij Velsen waren het vooral het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) die vanaf de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw actief waren. Op het eerstgenoemde instituut is vanaf de jaren tachtig langdurig onderzoek verricht naar de archeologische verschijningsvormen in het Oer-IJ estuarium. De opgravingen en onderzoeken die in dat kader plaatsvonden onderscheidden zich van veel van de gelijktijdige projecten vanwege de theoretische inslag ervan, vooral ingegeven door eerst de *New Archaeology* en later de post-processuele archeologie is veldwerk op een andere manier uitgevoerd waardoor nieuwe inzichten verkregen zijn.²³⁴ Rond 1997 waren de resultaten daarvan echter nog niet gepubliceerd.

Belangrijk voor het beeld van bewoning is het grootschalig onderzoek dat in 1995 en 1996 is uitgevoerd in Castricum-Oosterbuurt.²³⁵

Hier werden vooral nederzettingenresten uit de Romeinse en laat-Romeinse tijd blootgelegd. Bovendien werden de resultaten binnen afzienbare tijd gepubliceerd. Het geldt nog steeds als een sleutelsite (zie onder). Verder naar het noorden kunnen nog enkele opgravingen rondom Schagen genoemd worden.²³⁶ Ook hiervoor geldt dat deze grotendeels onuitgewerkt bleven.

Op basis van de bovenstaande beschrijving kunnen we concluderen dat de archeoregio met name vanaf de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw steeds beter ontsloten raakte dankzij een toename van opgravingsactiviteiten van de toenmalige ROB, universiteiten en gemeentelijk archeologen. Anders dan nu leidde dat echter niet of nauwelijks tot uitgewerkte opgravingsverslagen en syntheses. Mede dankzij de inspanningen van de provinciaal archeologen is veel van dit onderzoek weliswaar op hoofdlijnen gepubliceerd maar, op een enkele uitzondering na, is sprake van grote lacunes in kennis en in de ruimtelijke spreiding daarvan. Dit komt ook tot

uitdrukking in de resultaten van een inventarisatie van de archeologie van de archeoregio in de archeologiebalans 2002.²³⁷ Bepalen we de kennis op basis van volledig ontsloten opgravingsverslagen dan was de uitkomst voor deze periode mogelijk nog negatiever uitgevallen. Aangezien de waardering ook gebaseerd was op zogenaamde *expert judgement* viel deze echter aanmerkelijk rooskleurig uit. In het hoofd van deze experts lag een schat aan kennis te wachten om te worden uitgewerkt. De verantwoordelijkheid die zowel de nationale overheid als enkele lokale overheden hebben genomen heeft er toe geleid dat veel van die kennis pas na 1997 beter ontsloten is.

5.4 Het onderzoek tussen 1997 en 2013

5.4.1 Inleiding

Het onderzoek dat is uitgevoerd tussen 1997 en 2013 is onder te verdelen in drie categorieën. Tot de eerste horen de rapporten die geschreven zijn als gevolg van de implementatie van de cyclus van Archeologische Monumentenzorg (AMZ). Het betreft grotendeels bureaustudies en booronderzoeken, verscheidene proefsleuvenonderzoeken en ten slotte een nog geringer aantal opgravingen. Deze zijn conform de in hoofdstuk 2 beschreven systematiek gerubriceerd en ontsloten aan de hand van de onderzoeksmeldingsnummers (OMD). Deze inventarisatie biedt een kwantitatieve en ruimtelijk inzicht in de ontwikkeling van de stand van kennis in de archeoregio. De analyse van met name de opgravingsrapporten bieden daarnaast aanknopingspunten voor een meer kwalitatieve analyse van de verworven kennis sinds 1997. Het is echter niet alleen deze categorie die uitnodigt tot een kwalitatieve analyse. De tweede categorie betreft de publicatie van oud onderzoek, deels als gevolg van speciale programma's die ontwikkeld zijn door lokale overheden om hun kennis beter te ontsluiten maar ook als gevolg van onderzoeksprogramma's als het door NWO gefinancierde Odyssee-project. Ten slotte is er nog de derde categorie van de wetenschappelijke studies die (deels) gebruik maken van in deze periode uitgevoerd onderzoek en daarmee de kenniscyclus van versterking tot synthesevorming rond maken. Voor

²³³ Cf Van Ginkel & Waasdorp 1992; Bloemers 1978.

²³⁴ Cf Van Londen et al. 5 vv.

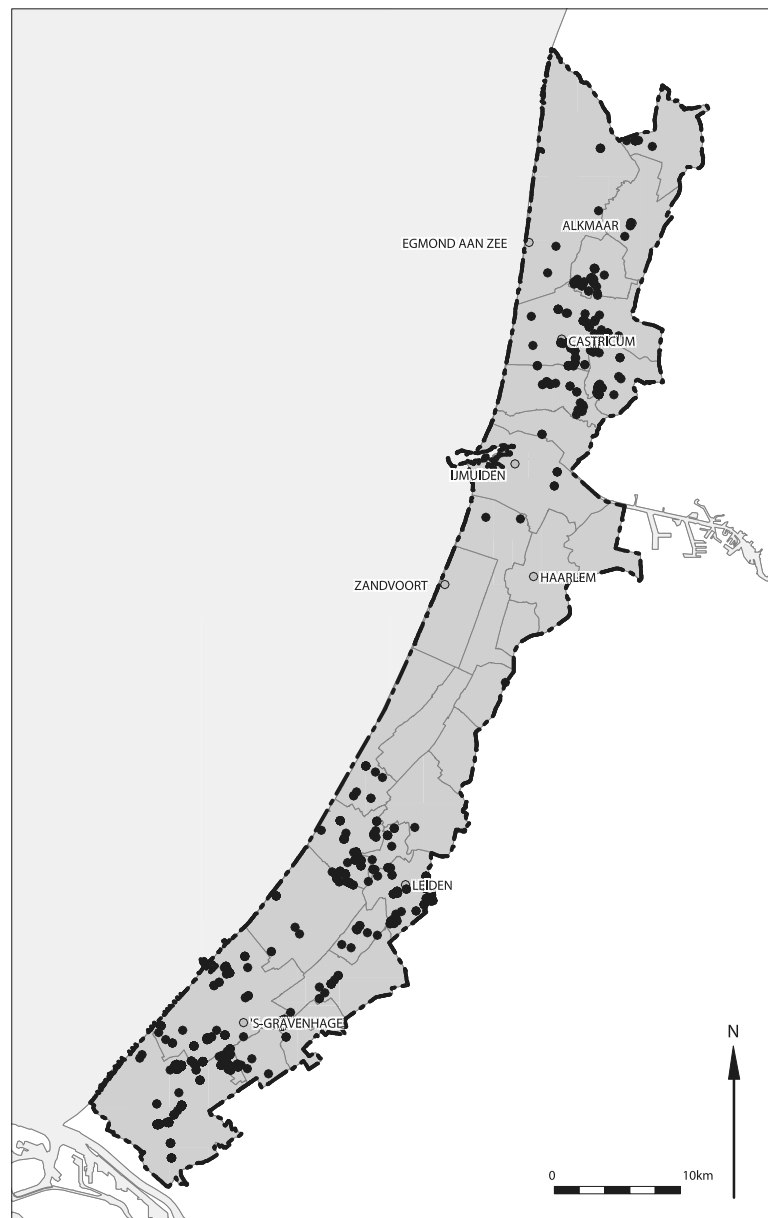
²³⁵ Hagers 1998.

²³⁶ Therkom 2004.

²³⁷ Lauwerier 2002, 58.

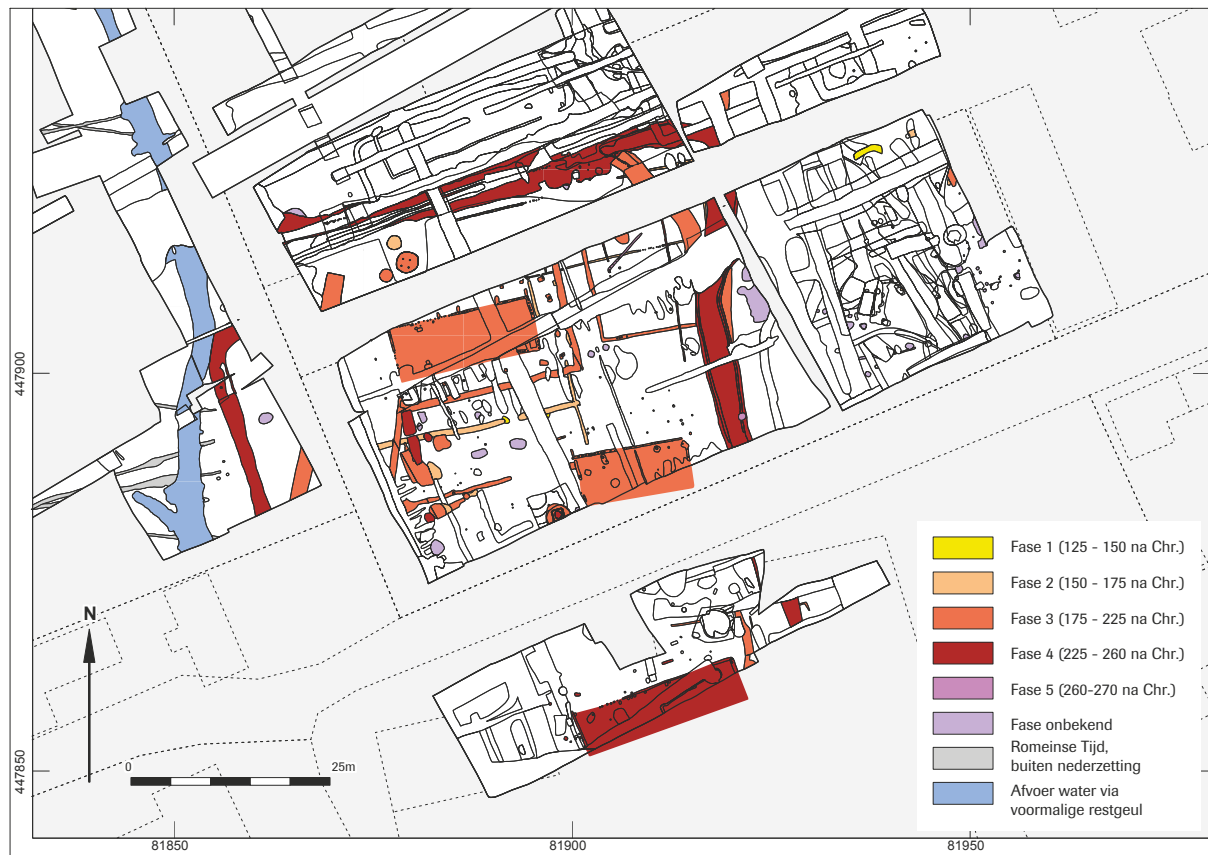
de Romeinse periode kan verwezen worden naar het reeds bovengerefererde onderzoek *a sustainable frontier* (par. 5.3). De hier gepresenteerde analyse betreft zowel een kwantitatieve als een kwalitatieve maar is hoofdzakelijk gebaseerd op de AMZ-publicaties in samenhang met de publicaties uit de tweede categorie.

Tussen 1997 en 2013 hebben er 1757 onderzoeken plaatsgevonden die gegevens hebben opgeleverd met betrekking tot de Romeinse tijd (hoofdstuk 3). Het betreffen zowel proefsleuvenonderzoeken als opgravingen. Een blik op de kaart leert dat de relevante onderzoeksmeldingen niet gelijk verdeeld zijn. Ze concentreren zich vrijwel uitsluitend ten oosten van de huidige binnenduinrand, wat betekent dat voor ongeveer 40% van gehele archeoregio geen kenniswinst geboekt is. In het zuiden concentreren ze zich vanaf de maasmonding op de westelijke strandwallen in de gemeente Westland en Den Haag, met name de grote vinoxlocatie Wateringse Veld. Tussen Den Haag en de monding van de Oude Rijn (bij Katwijk en Valkenburg) zijn vrijwel geen onderzoeken uitgevoerd (gemeentes Voorschoten, Leidschendam-Voorburg en Wassenaar). Tussen de monding van de Oude Rijn en het gebied rondom het Oer-IJ zijn geen onderzoeken uitgevoerd die tot kenniswinst kunnen leiden. Potentiële kenniswinst ligt in het verschiep bij de gemeentes Velsen, Castricum, Heiloo, Uitgeest en Alkmaar. Hieruit kunnen we dus concluderen dat in negen van de 28 gemeentes geen betekenisvol onderzoek heeft plaatsgevonden met betrekking tot de Romeinse tijd. In nog eens zes gemeentes betrof het slechts een enkele opgraving of proefsleuvenonderzoek. Voor een deel worden deze negatieve resultaten uiteraard bepaald door de ligging van de Jonge Duinen. Een niet gekend deel van het historische cultuurlandschap blijft voor ons nog steeds onttrokken aan het zicht. Een gevolg van deze ruimtelijke spreiding is bijvoorbeeld dat het analyseren van de dynamiek van nederzettingontwikkeling rondom de limes ernstig bemoeilijkt wordt. Direct ten noorden van de Rijnmonding zijn immers nauwelijks vindplaatsen bekend, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het centrale en oostelijke rivierengebied. De kwalitatieve analyse hieronder is van zuid naar noord. Hierbij komen de vindplaatsen aan het bod die tussen 1997 en 2013 zijn onderzocht en gepubliceerd. Er is daarbij een selectie

Afb. 5.3 vindplaatsen uit de Romeinse tijd, opgegraven tussen 1997 en 2013. Bron: Archis2.

gemaakt uit een veelvoud van grote en kleine studies. Doel was om de kenniswinst in kaart te brengen. Daarbij is ook gebruik gemaakt van diverse overige publicaties die weliswaar geen direct gevolg zijn van gravend Malta-onderzoek vanaf 1997 maar desondanks tot veel nieuwe inzichten hebben geleid. Het betreft vooral de publicatie van ouder onderzoek. Omdat het Hollands duingebied zich lastig laat begrenzen, zijn hier en daar enkele uitstapen naar het 'buiten'gebied gemaakt.

Afb. 5.4 De opgraving Harnaschpolder: een overzicht. Bron: Goosens & Flamman 2006.

5.4.2 Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond (Helinium) en Den Haag

De eerste onderzoeken die voor het Hollands duingebied hier beschreven worden, liggen in het zuidelijk deel van het gebied, het betreft hier het estuarium van de Maas. Deze vormt de scheiding tussen de civitas van de Cananefaten en dat van de Frisiavones. Tussen 1997 en 2013 hebben hier verschillende onderzoeken plaatsgevonden. Het meest in het oog springende betreft de opgravingen bij de mogelijke locatie van een vicus bij Naaldwijk.

Het veenlandschap van Midden-Delfland

In dit gebied betreft slechts een gedeelte van de ondergrond de oude strandwallen. Er hebben verscheidene opgravingen plaatsgevonden die inzicht geven in de ontwikkeling van de bewoning en landgebruik. Daarbij zijn er verschillende

rurale nederzettingsterreinen onderzocht. In dit kader zullen de resultaten van het universitaire en Malta-gerelateerde onderzoek in Midden-Delfland niet tot in detail beschreven worden.²³⁸ Het eerste onderzoek (Midden-Delfland) richtte zich op de bewoning van het veengebied. Hoewel er slechts weinig sporen van bewoning zelf gevonden zijn kon met behulp van zoeksluven een verkaveld landschap worden gereconstrueerd. De inrichtingsactiviteiten, waarbij ook veel sporen van watermanagement werden aangetroffen in de vorm van dammen en duikers, dateren reeds uit de eerste eeuw.

De bewoning op het veen past in een breder kader waarin lokale groepen in het hele westelijke en noordelijke kustgebied het veenlandschap gingen ontginnen. Met betrekking tot Midden-Delfland heeft Van Londen ook onderzoek gedaan naar de manier waarop de verkaveling vormgegeven is. Zij concludeert dat daarbij de methodiek van de zogenaamde gulden snede is gebruikt.²³⁹ Het suggereert dat deze verkave-

²³⁸ Van Londen 2006; Goosens & Flamman 2006.

²³⁹ Van Londen 2006.

lingen geen individuele inspanningen betroffen maar ‘van bovenaf’ georganiseerd werden. Aan de andere kant blijkt uit onder andere studies uit het veengebied uit Noord-Holland, Friesland en Groningen dat ook daar sprake is van uitgestrekte verkavelingssystemen.²⁴⁰ Of hier ook sprake is van het gebruik van de ‘gulden snede’ is niet duidelijk. Het plaatst de veronderstelde invloed van het Romeins gezag op deze ontwikkeling wel in perspectief.

De opgraving van een Romeinse vindplaats bij Harnaschpolder biedt inzicht in de ontwikkeling.²⁴¹ De daar aangetroffen nederzetting bestond uit één tot twee gelijktijdige erven. De nederzetting(en) werden omsloten door rechthoekige greppelsystemen. Een verkavelingssysteem sloot hierop aan. Op basis van het aardewerk werd de bewoning gedateerd tussen 125 en 260 n.Chr. De nederzetting sloot direct aan op een verkavelingspatroon dat gedurende de looptijd slechts weinig veranderde. Dit in tegenstelling tot verschillende nederzettingen in bijvoorbeeld Den Haag waar rond 150 grote verkavelingen plaats vonden (zie onder). Bijzonder is de aanwezigheid van een zogenaamd porticushuis in de derde bewoningsfase van het zuidelijke erf (175-200/225). Dergelijke gebouwen zijn een niet alledaags verschijnsel en worden nogal eens in verband gebracht met veteranen (zie onder). De einddatering van bewoning is relatief laat ten opzichte van andere vindplaatsen in Midden-Delfland, waar de einddatering in het eerste kwart van de derde eeuw ligt.

Rurale nederzettingen bij Naaldwijk, Monster en Poeldijk

Keren we terug naar het landschap van de gemeente Westland en wel het gebied direct grenzend aan de strandwallen dan constateren we een behoorlijk toegenomen onderzoeksin-tensiteit. Opgravingen bij Poeldijk (HD 27-011), de Lier en Naaldwijk hebben zowel sporen van nederzettingen als verkavelingen opgeleverd.²⁴² De vindplaatsen staan niet op zich zelf maar maken deel uit van een dicht net aan nederzettingen langs het systeem van de Gantel (afb. 5.5). Dit systeem hangt samen met de ligging van het zogenaamde kanaal van Corbulo, gegraven rond 45 n.Chr. op bevel van de toenmalige bevelhebber (en naamgever) van daar gelegerde Romeinse troepen. Dit kanaal dat het Helinium verbindt met de Rijnlimes (waar het bij het cas-

tellum van Leiden-Roomburg uitkomt) is een belangrijke transportroute geweest binnen de civitas.

Het onderzoek in het plangebied Hoogeland-Oost (HD 27-019) leverde de aanwezigheid op van een nederzetting bestaande uit twee gelijktijdige erven. Opvallend aan deze nederzetting is de wijze waarop bewoners geprobeerd hebben om (vanaf de tweede eeuw) het water buiten te houden. Beschoeiing en ophogingslagen geven deze vindplaats, gelegen langs de Gantel, bijna het aanzien van een terp. De aanvang van bewoning dateert uit de vroeg-Romeinse tijd en borduurt waarschijnlijk voort op een oudere aanwezigheid uit de late ijzertijd. De aangetroffen plattegronden betreffen zowel een- als twee- en driebeukige constructies. De datering lijkt een fractie eerder dan die van vergelijkbare nederzettingen in het veen/kleigebied.²⁴³ Er zijn vanaf de vroegste fases greppels gegraven maar pas vanaf de tweede helft van de tweede eeuw lijkt sprake van blokvormige huiskavels.²⁴⁴ Daarbij zijn ook aanwijzingen voor verkaveling aangetroffen. Botanisch en zoologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de omgeving van de nederzettingen zowel ruimte boden aan akkerbouw als veeteelt. Over de ligging van akkers in directe relatie tot de nederzettingen is minder bekend (ze zijn als gelijktijdige fenomenen nog niet binnen dezelfde opgraving aangetroffen) maar ze lijken op de hogere kreekruggen of duinen te liggen. Op verscheidene plekken zijn akkerlagen en ploegsporen (eergetouwkrassen) gevonden zoals bij De Lier (HD 27-018).²⁴⁵ De nederzettingen functioneert tot ongeveer het midden van de derde eeuw.²⁴⁶

Bij Monster-Poeldijk (HD 27-026) werden, op de strandwal, resten aangetroffen van een Romeinse weg en enkele grafheuvels.²⁴⁷ De interpretatie van een Romeinse weg is niet direct gemaakt. Er was sprake van een ‘lege’ zone en enkele greppels. Pas later is, mede als gevolg van de publicatie van het archeologisch onderzoek van het Wateringse Veld, duidelijk geworden hoe moeilijk Romeinse wegen in de archeoregio kunnen worden herkend.²⁴⁸ Een weglichaam ontbreekt immers in vrijwel alle gevallen terwijl ook niet uit te sluiten is dat aan beide zijden van de weg bermgreppels zijn aangebracht. Bij aanvang van de werkzaamheden in Monster Poeldijk werd de ligging van een Romeins grafveld verwacht. Er werden echter maar twee grafheuvels

²⁴⁰ Bakker in prep.

²⁴¹ Goosens & Flaman 2006.

²⁴² Cf Blom & Van der Feijst 2007; Hazen & Blom 2010; Van der Feijst 2012;

²⁴³ Cf Van Londen 2006; Goosens & Flaman 2006.

²⁴⁴ Van der Feijst 2012.

²⁴⁵ Besselen 2005;

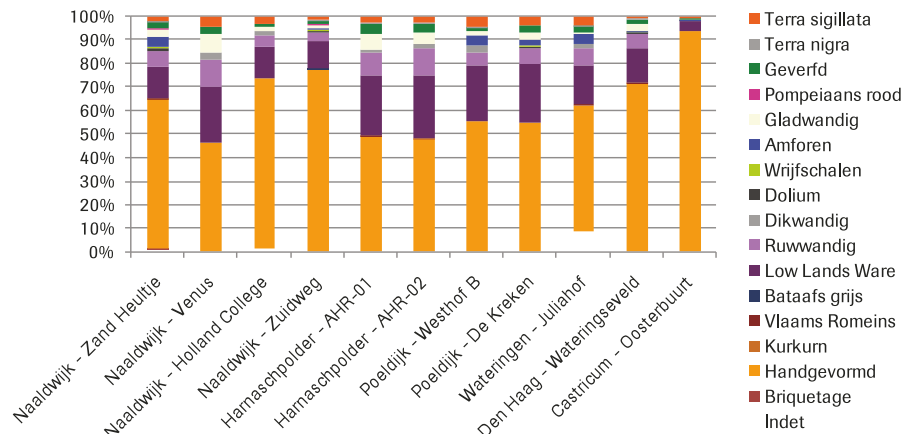
²⁴⁶ Cf Vos 2009; Heeren 2009.

²⁴⁷ Vos 2000.

²⁴⁸ Waasdorp 2003; Janssen & Visser 2003.

■ Opgegraven vindplaats
 ● Waarneming
 — Kreek / Corbulo?

Afb. 5.5 Verschillende nederzettingen langs de Gantel in combinatie met verhoudingen aardewerk uit de Romeinse tijd van de verschillende vindplaatsen. Bron: Van der Peijst 2012.

aangetroffen met daarin crematiegraven.²⁴⁹

Over het Romeinse grafbestel in de archeoregio zijn we nog (steeds) slecht geïnformeerd.²⁵⁰ Het aantal graven ten opzichte van de dichtheid aan nederzettingen is verre van representatief, iets wat ook voor de rest van de archeoregio geldt. Onduidelijk is of dit samenhangt met een verschil in locatiekeuze maar gezien de grote hoeveelheid onderzoeksmeldingen in dit deel van de archeoregio lijkt het eerder op een verschil in traditie te wijzen ten opzichte van bijvoorbeeld het Midden- en Oost-Nederlandse rivierengebied. Mogelijk is er sprake van verschillen in verschijningsvorm. Zowel bij opgravingen in Den Haag zijn telkens kleine concentraties crematiegraven in en bij nederzettingen aangetroffen en in Katwijk-Zandert was sprake van een heel beperkt gebied waar de graven zich concentreerden (zie onder). Dit soort fenomenen wordt gemakkelijk over het hoofd gezien of gemist tijdens prospectief onderzoek. Tenslotte maken verschillende opgravingsverslagen melding van het voorkomen van menselijke resten in nederzettingencontext. Het betreft losse botten die in greppels of kuilen aangetroffen worden. Het is ook een gebruik dat zich niet beperkt tot het gebied ten zuiden van de Rijn (zie onder). Of dit voorkomen een verband heeft met de schijnbare afwezigheid van grafvelden in de archeoregio en welke betekenis hieraan moet worden toegekend is niet duidelijk.

Het aardewerkcomplex van verschillende vindplaatsen uit het gebied vertonen een eenvormig beeld.²⁵¹ In de nederzettingen Naaldwijk-Zand Heultje, Naaldwijk-Venus, Naaldwijk-Zuidweg, Poeldijk-Westhof en Poeldijk-Kreken varieert het aandeel handgevoerd aardewerk to het midden van de tweede eeuw tussen de 40 en 60% van het totale assemblage. Daarna neemt het snel af. Binnen de gedraaide producten is de ruime aanwezigheid van Lowlands ware opvallend (gemiddeld 50% van het aandeel gedraaid).

Een bijzondere nederzetting te Naaldwijk

Een bijzondere vindplaats is opgegraven bij Naaldwijk-Hoogwerf (HD 27-007).²⁵² Hier is, voortbordurend op oud onderzoek van Holwerda, in 2004 een rijke nederzetting blootgelegd. In later jaren zijn op dit onderzoek nog belangrijke aanvullingen gekomen.²⁵³

Gezien de complexiteit van de vindplaats en de versnippering van het onderzoek is het niet een-

voudig een eenduidig beeld te schetsen van de aard, uitleg en ontwikkeling van de nederzetting. Dit wordt nog bemoeilijkt omdat de samenstelling van het materiaalcomplex uitnodigt tot stevige interpretaties maar dat de conservering van de grondsporen (en de dichtheid daaraan) deze interpretaties maar moeilijk te bevestigen zijn. Binnen het materiaalcomplex vallen de grote hoeveelheden bouw materiaal op (waaronder een deel van een mijlpaal), alsmede de vele dakpanstempels van de *classis germania*. Bijzonder zijn voorts de resten van Romeinse bronzen beelden en een plaquette met daarin een inscriptie die (opnieuw) naar de *classis germania* verwijst. Daarnaast is de algehele samenstelling, vooral die van de metaalvondsten, zodanig dat de nederzetting mogelijk eerder als (militaire) vicus te interpreteren is dan als een rurale nederzetting. Van der Feijst heeft dit gegeven verder uitgewerkt en meent een maatvoering te kunnen reconstrueren die past bij een vicus uitleg met daarin ruimte voor steen- of vakwerkbouw (zogenaamde *Streifenhauser*).²⁵⁴ Daar tegenin te brengen is dat in de regio sprake is van groot-schalige verkavelingen waarin een Romeinse maatvoering een rol speelt. Sporen van uitbraaksleuven of funderingsgreppels die verwijzen naar het voorkomen van vakwerkbouw zijn niet aangetroffen. Ook zijn de bronsresten niet gevonden in primaire context maar in lagen uit de derde/vierde eeuw waarbij ze als bronsvoorraad voor een lokale smid gediend kunnen hebben, dat wil zeggen dat deze vondsten ook van elders kunnen zijn aangevoerd. Wat vast staat is dat de vindplaats Hoogwerf centraal gepositioneerd is zowel landschappelijk (op een hoger gelegen gedeelte van de strandwal) als verkeersgeografisch (langs en ter hoogte van de uitmonding van het kanaal van Corbulo in het Helinium). Daarnaast is het een van de weinige vindplaatsen in de archeoregio waar (misschien wel continue) bewoning heeft plaatsgevonden vanaf de Romeinse tijd tot in de Karolingische periode (hoofdstuk 6). De grote hoeveelheid natuursteen in de sporen uit de vroege middeleeuwen suggereren bovendien dat de Romeinse resten van de vindplaats gediend hebben als *Fundgrube*.

Er is in totaal 9000 m² onderzocht. Hoewel er aanwijzingen zijn voor gebruik van het terrein in de ijzertijd, is dit maar moeilijk ruimtelijk te vertalen. Tijdens het onderzoek in 2004 werd een waterput opgegraven met een dendrochro-

²⁴⁹ Vos 2000, 16 vv.

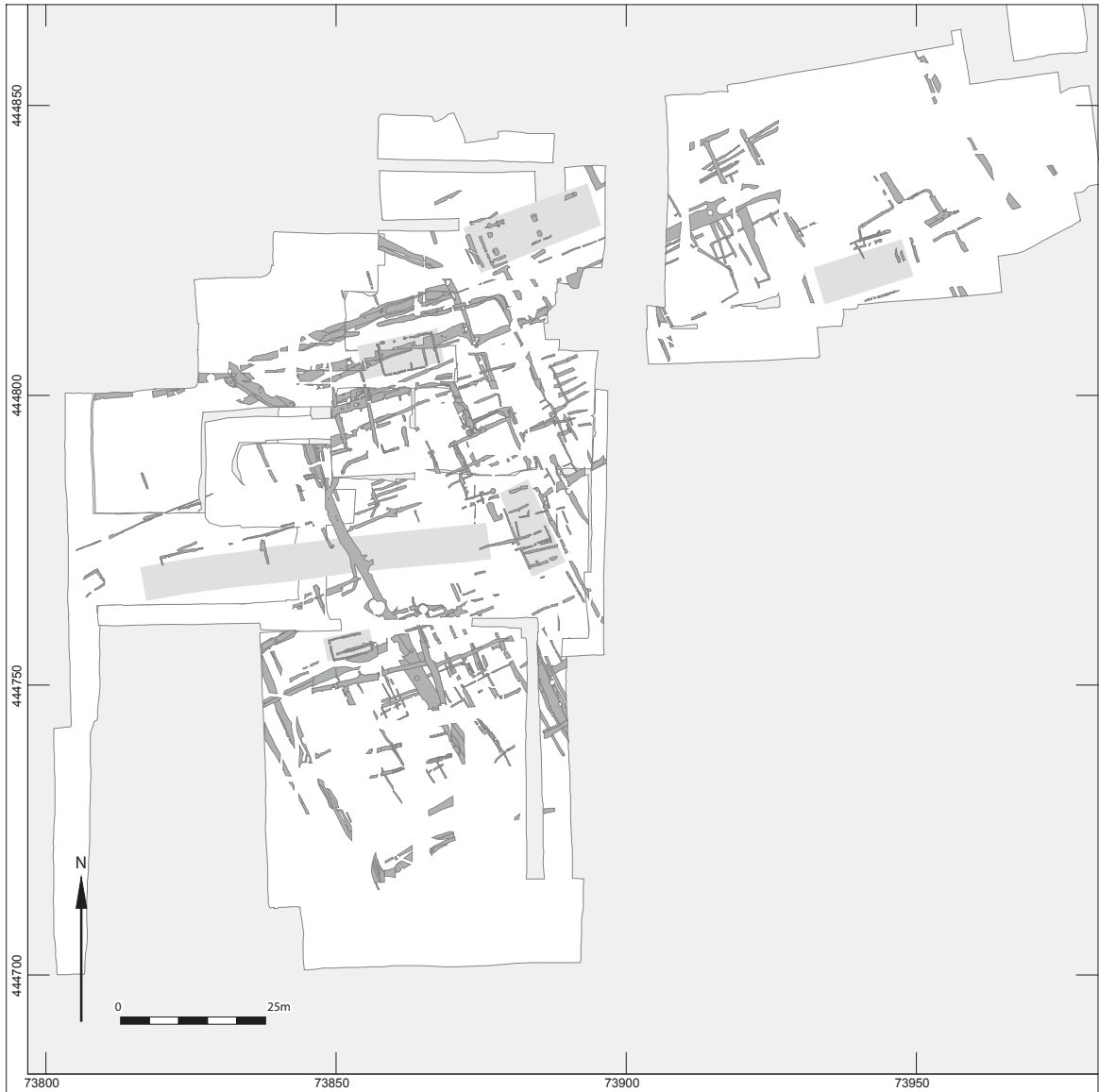
²⁵⁰ Cf Siemons & Bulten 2014, 346; Van Ginkel & De Hingh 2014, 92 vv.

²⁵¹ Geerst in Van der Feijst 2012, 90.

²⁵² Van der Feijst et al. 2008.

²⁵³ Goosens 2014; Van der Feijst 2015

²⁵⁴ Van der Feijst et al. 2008.

Afb. 5.6 Naaldwijk-Hoogwerf: sporen uit de Romeinse tijd. Bron: Van der Feijst 2015.

nologische datering van 26 n.Chr. \pm 8 jaar. Op basis van het vondstmateriaal uit de diverse opgravingscampagnes wordt de aanvang van bewoning tegenwoordig echter eerder rond het midden van de eerste eeuw geplaatst.²⁵⁵ Vanaf deze periode tot aan het midden van de tweede eeuw ontwikkelt de nederzetting zich vergelijkbaar als andere uit de directe omgeving. Er is sprake van verscheidene gelijktijdige erven en greppelstelsels. In deze periode overheerst het aandeel handgevormd aardewerk. Afgaande op de resultaten van het onderzoek van Archol lijkt de eerste helft van de tweede eeuw op het oog de meeste gelijktijdige erven te omvatten.²⁵⁶

Evenals voornoemde vindplaatsen uit de omgeving van Naaldwijk en enkele uit Den Haag (zie onder) is ook bij deze nederzetting sprake van een verkavelingsgolf. Het is in deze context dat het aandeel gedraaid aardewerk toeneemt en dat ook enkele militaria aangetroffen worden. Het pas in een beeld waarbij andere vindplaatsen die een aantal snelle veranderingen laten zien in de materiële cultuur. Deze veranderingen worden geassocieerd met toegenomen militaire activiteiten in de regio. In de interpretatie van deze fase houdt Goosens vast aan een bewoningsmodel gebaseerd op een aantal gelijktijdige blokvormige kavels (een soort van

²⁵⁵ Goosens 2014; Van der Feijst 2015.

²⁵⁶ Goostens 2014.

lintbebouwing op de haakwal). De door Van der Feijst geïnterpreteerde greppeldelen die onderdeel zouden kunnen zijn van zogenaamde striphuizen, interpreteert Goosens eerder als kavel/huisgreppels. In zijn jongste publicatie zwakt ook Van der Feijst zijn interpretatie van deze fase als een uitleg van een vicus af.²⁵⁷ Wel blijft hij met enkele vragen zitten die met name samenhangen met de reeds bovengenoemde materiële rijkdom. Gezien de dichtheid aan sporen in combinatie met de vaak ondiepe conservering van striphuizen/steenbouw, wil Van der Feijst een interpretatie van het terrein als onderdeel van een mogelijke vicus ook niet geheel los laten. Hoewel het onderzoek misschien niet de kern van een potentiële vicus geraakt heeft, en er mogelijk nog ergens een militaire vindplaats/vlootstation gelegen is, heeft Van der Feijst in dat opzicht wel een argument voor het bijzondere karakter van deze vindplaats. Hoewel de vele bijzondere vondsten niet in context zijn aangetroffen gaat het om zulke hoeveelheden dat een verklaring als zijnde buit van een (Germaanse) raid iets te mager is. Een meer voor de hand liggende verklaring is dat de gunstige (hoge) landschappelijke ligging in relatie tot de directe nabijheid van een (militair) centrum een belangrijke vestigingsfactor is geweest voor een (kleine) groep bewoners. Of hier echter ook sprake is van continuïteit van bewoning zoals Van der Feijst vermoedt is aan de hand van het vondstmateriaal niet te verifiëren. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen of in de directe omgeving van deze opgraving een militair centrum (het vlootstation van de classis?) ligt en of de huidige opgravingen hiermee een directe relatie hebben gehad.²⁵⁸

Opvallend is dat aan de hand van de ontwikkeling van het materiaalcomplex de bewoning die gecorreleerd wordt aan het voorkomen van draaischijfaardewerk in het tweede kwart van de derde eeuw lijkt te verdwijnen. Deze lijkt (na een korte pauze?) vervolgd te worden door een groep waarvan de materiële cultuur zich kenmerkt door handgevoemd aardewerk, scherven die zich maar moeilijk lijken te onderscheiden van het grote complex handgevoemd aardewerk uit oudere bewoningsfases en dat daardoor mogelijk slecht herkend wordt.²⁵⁹ Een ander argument voor bewoning in de derde eeuw is het muntbeeld waarin geen hiaat zichtbaar is. In ieder geval aan de hand van aardewerk en een dendrochronologische gedateerde waterput is

bewoning van het terrein gedurende de vierde eeuw vastgesteld. Zoals boven aangegeven dateren veel metaalvondsten uit deze context. Het betreft vooral schroot en metaalslakken die veronderstellen dat er diverse ambachtelijke activiteiten zijn uitgevoerd. Behalve enkele fibulae gaat het om handgemaakt aardewerk uit een meer noordelijke traditie (bijvoorbeeld type Chenet 342) en enkele Rijnlandse producten (Alzei 27/30, Niederbieber 53). Sporen die met deze bewoningsfase samenhangen hebben niet geleid tot een reconstructie van gebouwen. Een afdekkende laag (de zogenaamde *black earth*) die over het terrein voorkomt is met behulp van ¹⁴C-datering geplaatst in de laat-Romeinse tijd. Op basis van deze vondsten lijkt er sprake van een kleine nederzetting van (Germaanse?) immigranten die mogelijk zowel door de strategische ligging als de grote hoeveelheid vondsten werden aangetrokken.

5.4.3 Het duingebied van Den Haag tot Wassenaar

Het onderzoek in deze regio concentreert zich vrijwel uitsluitend in het zuidelijke gedeelte (Den Haag en Rijswijk) en sluit qua aard en betekenis aan bij het hierboven beschreven gebied. Zo lopen de opgravingen bij Juliahof (HD 27-012, gemeente Westland) en het Wateringse Veld (gemeente Den Haag) in elkaar over.²⁶⁰ De spectaculaire vondst van vier mijlpalen in 1997 tijdens onderzoek in de vinexlocatie Wateringse Veld (HD 6-112) bleek cruciaal voor de interpretatie en maakte gericht onderzoek naar ligging en verloop mogelijk. Ook het bovengenoemde kanaal van Corbulo is tijdens de opgravingen op diverse plaatsen onderzocht. Het betreft een verbinding en verdieping van de Gantel richting Rijn en Helinium. Verondersteld wordt dat deze zeker tot aan het begin van de derde eeuw bevaarbaar was, dit gebaseerd op de aanwezigheid van een insteekhaven in Forum Hadriani waarvan houtwerk dendrochronologisch in 210 gedateerd is (zie onder).²⁶¹

Andere in het oog springende opgravingen betreffen de uitwerking van ouder onderzoek aan de Lozerlaan (HD 6-095, een mogelijk rituele vindplaats) en het onderzoek van Ockenburg dat niet alleen resten van een nederzetting heeft opgeleverd maar ook aanwijzingen voor

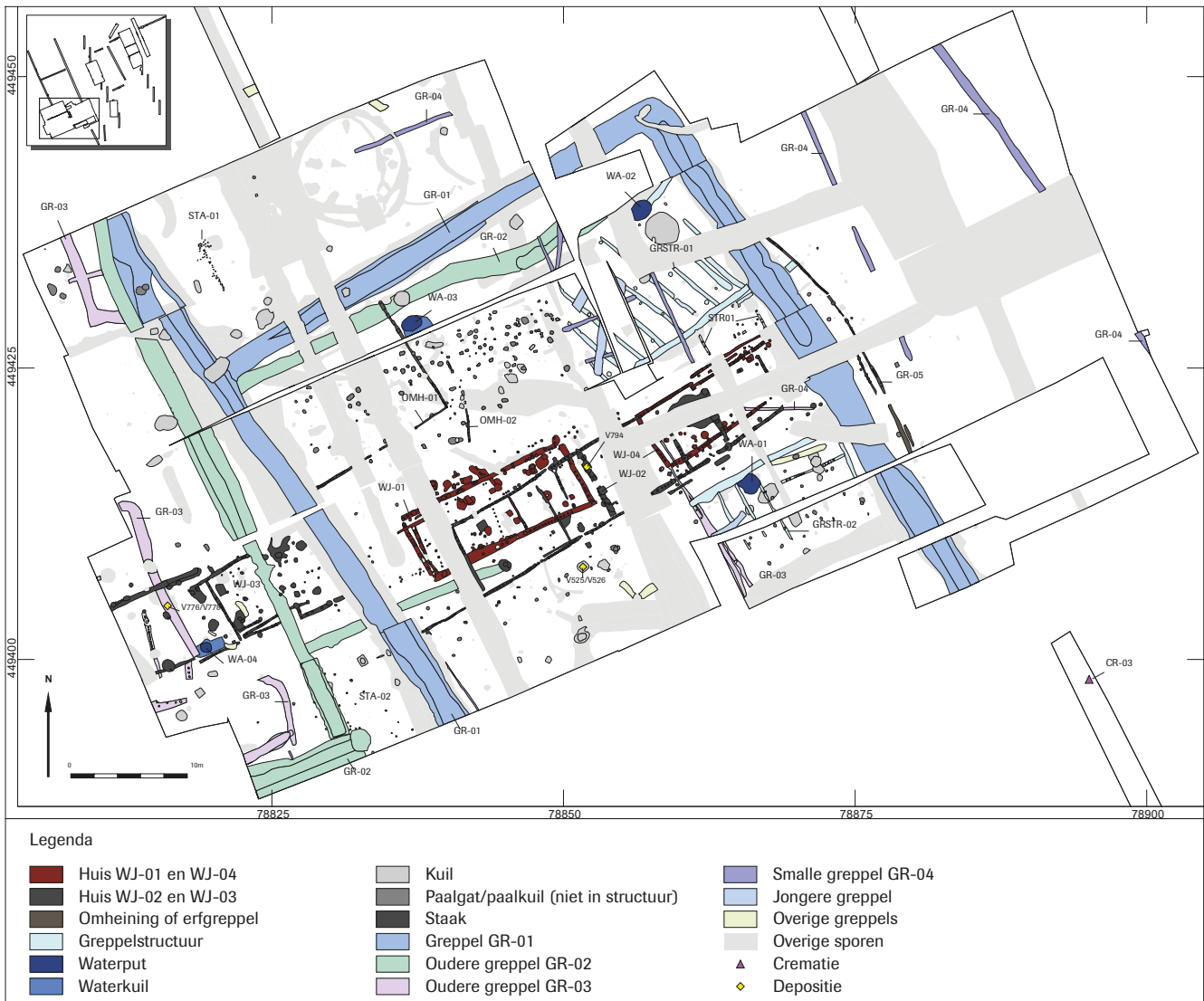
²⁵⁷ Van der Feijst 2015.

²⁵⁸ Cf. De Bruijn 2012.

²⁵⁹ Van der Feijst 2015.

²⁶⁰ Eimermann 2009; Siemons & Lanzing 2009; Siemons & Bulten 2014.

²⁶¹ Driessen & Besselsen 2014.

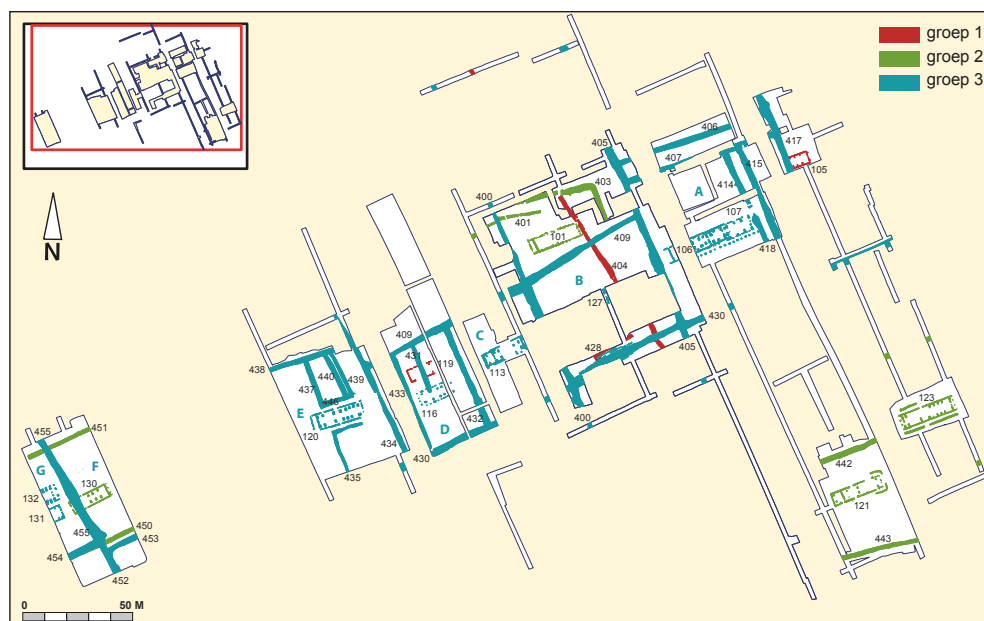
Afb. 5.7 Wateringen-Juliahof: verkaveling en huisplaatsen. Brons Eimermann 2009.

de militaire infrastructuur van de zogenaamde kustverdediging (zie boven). Ten slotte hebben enkele nieuwe onderzoeken, gecombineerd met de uitwerking van het oude onderzoek van Reuvs nieuw licht geworpen op de uitleg en ontwikkeling van de civitashoofdplaats Forum Hadriani te Voorburg. Tegen al deze overvloed aan onderzoeken kan geconstateerd worden dat de kenniswinst binnen de gemeente Wassenaar zeer beperkt is gebleven.

Wateringen-Juliahof en het Wateringse Veld

In het Wateringse Veld hebben verschillende opgravingen plaatsgevonden. De reeks aan

opgravingen die in dit gebied zijn uitgevoerd hebben ons begrip over de inrichting en ontwikkeling van het bewoningslandschap enorm vergroot. De ondergrond van het onderzoeksgebied bestaat grotendeels uit klei en grenst aan de Gantel. Het betreft de oeverwal en enkele daaraan parallel lopende ruggen. Het gebied werd ook al in de (late) ijzertijd bewoond. De aanleg van een infrastructuur in de vorm van het kanaal van Corbulo en de ligging van de (iets later) gedateerde Romeinse weg zijn structurerend geweest voor de verdere inrichting van het landschap. De weg zelf overigens bleek nauwelijks te herkennen. Vaak resteerde niet meer dan een

Afb. 5.8 Wateringse Veld: ontwikkeling van de bewoning. Bron: Siemons & Lanzing 2009.

enkele bermgreppel. Vooral de boven genoemde vondst van de mijlpalen leidde tot een herinterpretatie van verschillende oudere onderzoeken en een getraind oog tijdens de opgravingen die daarop volgden. Hierdoor konden verschillende wegtracés gereconstrueerd worden.

De onderzoekers deelden de ontwikkeling van bewoning in het Wateringse Veld op in fases die telkens 30 jaar omvatten.²⁶² In een latere publicatie zijn deze fases samengevoegd tot een vroege fase (midden eerste eeuw tot begin tweede eeuw), een midden fase (tweede eeuw) en een late fase (derde eeuw).²⁶³

In de vroege fase is sprake van het voorkomen van twee gelijktijdige huizen. Het betreft driebeukige types. De bewoning vindt plaats op de oeverwal van de Gantel. Er worden wel greppels aangelegd maar van een systeem lijkt nog niet sprake. Het kanaal van Corbulo heeft vanaf deze periode gefunctioneerd en verondersteld wordt dat dit ook voor de daarnaast gelegen weg geldt, al zijn er geen archeologische gegevens die en datering voor het midden van de tweede eeuw bevestigen. Uit een analyse van het aardewerk dat aan deze fase is toe te schrijven blijkt dat het hoofdzakelijk handgeformde waar betreft (92% van het totaal). Overigens bevonden zich enkele opmerkelijke vroege metaalvondsten (AVAUCIA munt en vroeg eerste-eeuwse fibulae en een ruiterspoor) in het vondstcomplex.

De midden fasen kenmerkt zich door grote ingrepen in het landschap. Het wordt op grote schaal verkaveld. Ook huizen komen binnen omgreppelde ruimtes te liggen. Ook nu betreft het driebeukige plattegronden. De greppels lijken zich te oriënteren op de Gantel. De onderzoekers hebben, in navolging op onder andere het werk van Van Londen, geprobeerd om de diverse individuele kavelsystemen, onderling te vergelijken om vast te stellen in hoeverre sprake kan zijn van grootschalige (van bovenaf geregisseerde) ingrepen in het landschap.²⁶⁴ Hoewel hier wel aanwijzingen voor zijn valt toeval toch ook weer niet geheel uit te sluiten. De greppels hebben een belangrijke rol gespeeld in het watermanagement van het landschap. De veranderingen blijven niet bij inrichtingswerkzaamheden alleen. Vanaf de tweede eeuw stijgt het aandeel aan gedraaid aardewerk sterk (zie boven).

Het verkavelingssysteem lijkt in ieder geval tot in de eerste kwart van de derde eeuw gefunctioneerd te hebben (late fase). Ook de bewoning verschilt in aard en uitleg niet van de fase daarvoor. Hoewel er wel enkele aanwijzingen zijn voor het gebruik van het landschap tot in het midden van de derde eeuw, zijn hier nauwelijks sporen van gevonden. De aanwijzingen beperken zich tot een mijlpaal van keizer Decius, die suggereert dat de weg nog tot na het midden

²⁶² Siemons & Lanzing 2009.

²⁶³ Siemons & Bulten 2014.

²⁶⁴ Siemons & Bulten 2014, 333 vv; Van Londen 2004.

van de derde eeuw in gebruik is, en greppels in het gedeelte waar de strandwal ligt. Sporen uit de laat-Romeinse tijd ontbreken.

Behalve nederzettingssporen zijn tijdens de opgravingen op het Wateringse Veld in totaal 11 crematiegraven aangetroffen. Dit aantal weerspiegelt bij lange na niet het werkelijk aantal bewoners. Het ontbreken van (omvangrijke) grafvelden is eigenlijk een patroon binnen het westelijke kustgebied en is ook al voor de regio rondom Naaldwijk geconstateerd (zie boven).

Binnen de opgravingen in het project Wateringse Veld neemt die van de locatie Hoge Veld (HD 6-112) een bijzondere positie in.²⁶⁵ De ontwikkeling van de nederzetting (in het rapport worden zes fases vanaf 40 tot 220 n.Chr. onderscheiden) verloopt parallel aan wat hierboven geschetst is. Er is sprake van twee tot drie gelijktijdige erven. Gedurende fase 4 tot en met 6 (130-220) is er in het nederzettingen-areaal ook een mogelijke cultusplaats, in de vorm van een rechthoekige greppelstructuur, in gebruik. Vergelijkbare constructies zijn aangetroffen in Leidschendam-Leeuwenberg en aan de Lozerlaan (zie onder).²⁶⁶ Een ander opvallend element betreft huis 107, een huisplattegrond voorzien van een zogenaamde porticus. Dergelijke constructies komen niet regelmatig voor en worden gezien als gebouwen met een speciale status. Het porticushuis van Hoge Veld is gedateerd in de laatste fase 6 (190-220). Het is niet uit te sluiten dat het gebouwd is door een afgezwaide militair. Behalve dit gebouw zijn verschillende militaria aangetroffen. Het ontstaan van dergelijke gebouwen doet vermoeden dat in de omgeving van Forum Hadriani sprake is van het ontstaan van een bovenlaag wiens aanwezigheid zich uitdrukte in de rurale architectuur. Dit zouden vooral veteranen kunnen zijn. Behalve het porticushuis van Hoge Veld is uit Monster-Poeldijk de vondst van een militair diploma in combinatie met een villa bekend.²⁶⁷ Daarnaast kennen we een porticushuis van Harnaschpolder en de verstenigingsfase van de boerderij van Rijswijk-de Bult (in dezelfde periode).²⁶⁸

De resultaten van het onderzoek Wateringen-Juliahof passen in het bovengeschetste beeld.²⁶⁹ Ook hier vangt de bewoning aan rond het midden van de eerste eeuw, is sprake van een herinrichting in de tweede eeuw en verdwijnt deze in het eerste kwart van de derde eeuw. Ook nu is

er sprake van enkele boerderijen en zijn er maar drie crematiegraven gevonden.

Den Haag-Uithofslaan

Het onderzoek aan de Uithofslaan (HD 6-042) betreft een 29 hectare groot gebied waarin meerdere vindplaatsen uit de Romeinse tijd zijn opgegraven. Daarnaast zijn sporen uit de ijzertijd (hoofdstuk 4) en late middeleeuwen (hoofdstuk 6) blootgelegd. In totaal zijn op de hogere kreekruggen vier vindplaatsen met Romeinse bewoningssporen aangetroffen. De meest in het oog springende is vindplaats 3.²⁷⁰ Hier hebben de onderzoekers 6 bewoningsfases gereconstrueerd met een bewoningsduur per fase van 30 jaar. De oudste sporen van bewoning (twee gelijktijdige erven) vangen rond 60 n.Chr. aan. Het betreft driebeukige boerderijen. Een greppelsysteem ontbreekt dan nog. Wel was een erf begrensd door een palissade. Het aardewerk betreft vrijwel uitsluitend handgevormd aardewerk. De uitleg in fase 2 en 3 verandert slechts weinig. Wel neemt het aandeel gedraaid aardewerk toe. Vanaf fase 4 (150-180) wordt het terrein heringericht. Er ontstaat een kavelsysteem en de nederzetting wordt omgeven door een rechthoekige greppelstructuur. Een opvallend element is de aanwezigheid van een omvangrijk horreum. Deze graanopslagplaats vertoont, qua constructie, parallellen met Romeinse (meer militair georiënteerde) vindplaatsen. Het lijkt om een vakwerkbouw te gaan en het dak is voorzien geweest van dakpannen. De omvang van dit horreum veronderstelt een aanzienlijk opslagvermogen voor landbouwproducten dat dit van een kleinere rurale nederzetting overstijgt. De opgravers veronderstellen dat deze vindplaats een centrale opslagfunctie gehad moet hebben.²⁷¹ De bouw valt samen met die van het mini-castellum bij Ockenburg en Scheveningsweg (zie onder). In hoeverre er een directe relatie is, is echter niet met zekerheid te duiden. Wel reconstrueert de opgraver een oost-west georiënteerde route vanaf dit castellum richting de noord-zuidweg die langs de Gantel/het kanaal van Corbulo loopt. De aanleg van de omgreppeling (blokverkaveling) is een gelijktijdig fenomeen met meerdere vindplaatsen in de directe omgeving zoals het bovengenoemde Wateringse Veld. De vondsten uit de greppels bestaan voor 63% uit gedraaid aardewerk. Het bevestigt de trend dat vanaf de tweede helft van de tweede eeuw het aandeel

²⁶⁵ Siemons & Lanzing 2011.

²⁶⁶ Wiepking 1997.

²⁶⁷ Bogaers 1979.

²⁶⁸ Goosens 2006; Bloemers 1978.

²⁶⁹ Eimmermann 2009.

²⁷⁰ Pavlovic 2011.

²⁷¹ Pavlovic 2011, 373 vv

handgevormde aardewerk uit het materiële complex flink kleiner wordt om ten slotte geheel te verdwijnen.

In fase 5 verandert er weinig aan de inrichting. Wel lijken de vondsten er op te wijzen dat het belang van akkerbouw en veeteelt iets afneemt ten gunste van ambachtelijke activiteiten. Ook in fase 6 (210-240) is de uitleg in twee blokvormige kavels onveranderd. Wel wordt het horreum niet meer gebruikt. Er blijven (naast akkerbouw en veeteelt) ambachtelijke activiteiten plaatsvinden. Rond 240 wordt de nederzetting verlaten.

Den Haag-Lozerlaan

De opgravingen bij de Lozerlaan (HD 6-095) betreffen enkele sleuven die tussen 1992 en 2000 werden blootgelegd.²⁷² Tijdens dit onderzoek werd in een van de sleuven een bijzondere rechthoekige structuur opgemerkt waarna deze volledig werd blootgelegd. Uit onderzoek naar de overige sporen en vondsten blijkt dat het onderzoeksgebied een nederzettingsterrein betreft dat een vergelijkbare ontwikkeling heeft doorgemaakt als bijvoorbeeld het Wateringse Veld en de Uithofslaan. De structuur wordt echter geïnterpreteerd als een cultusplaats. Parallelen voor dergelijke rechthoekige structuren zijn onder andere aangetroffen in het Hoge Veld (zie boven), Leidschendam-Leeuwenberg maar ook buiten de civitas van de Cananefaten.²⁷³ Toch is de interpretatie van dergelijke fenomenen, die evenals die van de Lozerlaan vaak uit niet meer bestaan dan een greppelconstructie, al dan niet een palissade en een aantal paalkuilen, niet altijd makkelijk. Alternatieve interpretaties, een gebruik als veekraal etc. zijn soms ook mogelijk. Vaak zoekt men dan ook ondersteuning in het onderzoek van de materiële cultuur. Het ontbreken van duidelijke aanwijzingen maakte een interpretatie van de cultusplaats voor het Hoge Veld lastig (behalve dan naar analogie van die van de Lozerlaan). Voor de Lozerlaan zijn er meer aanwijzingen al moet gesteld worden dat de samenstelling van het bottenspectrum en het aardewerkcomplex niet echt afwijkt van dat van andere rurale vindplaatsen. Wel zijn er een bronzen kan en enkele bronsfragmenten gevonden die met rituele handelingen in verband gebracht kunnen worden. Ook de geringe breuk van het handgevoerd aardewerk pleit voor de interpretatie. De cultusplaats wordt aangelegd rond 100 en blijft een groot deel van de tweede eeuw functioneren.

De verdediging van de kust: het onderzoek bij Ockenburg

In de vorige paragrafen is al kort ingegaan op het ontstaan van de Romeinse kustverdediging. Hoewel de hiermee samenhangende opgravingen allen van voor 1997 dateren zijn ze wel in de periode tussen 1997 en 2013 gepubliceerd. Deze publicaties hebben geleid tot een grote kenniswinst. Het onderzoek bij Ockenburg is uitgevoerd in de jaren dertig en negentig van de vorige eeuw en uitgewerkt in het kader van het NWO-Odysee-project.²⁷⁴ De opgravingen tonen ons een beeld van een mini castellum en daarbuiten sporen van een nederzetting. Het mini castellum bestond uit een spitsgracht, waarschijnlijk een wal en barakken. Op basis van vondsten, met name ook naar aanleiding van de vondst van enkele paardenskeletten, wordt verondersteld dat er een ruiterafdeling gelegerd was. Het materiaal uit deze structuur dateert tussen 150 en 180. Er zijn geen aanwijzingen voor verbouwingen wat dus suggereert dat het fort hierna niet meer in gebruik geweest zal zijn. Het materiaalcomplex zelf wijkt af van overige vindplaatsen uit de regio. Zo is het aandeel geveerd aardewerk opvallend hoog. Ook zijn meerdere scherven met graffito aangetroffen alsmede metaal van militaire herkomst. De resultaten van de opgravingen rondom het castellum, de mogelijke vicus, zijn (nog) niet gepubliceerd. Deze was waarschijnlijk tot midden van de derde eeuw bewoond.

Waasdorp interpreteert de aanleg van de militaire infrastructuur als onderdeel van een systeem van kustverdediging dat langs de Nederlandse, Vlaamse en Engelse kust ontstond.²⁷⁵ Op verschillende wijzen probeerde het Romeinse gezag vanaf (het midden van) de tweede eeuw de kuststroken te beschermen tegen piraten. De aanleg van Ockenburg brengt hij in verband met de municipium verheffing van Forum Hadriani (zie onder) en de daarmee gepaard gaande infrastructuurwerken. Geconcludeerd kan worden dat de beveiliging van Forum Hadriani na 180 blijkbaar op een andere wijze vormgegeven werd.

Overige vindplaatsen in Den Haag

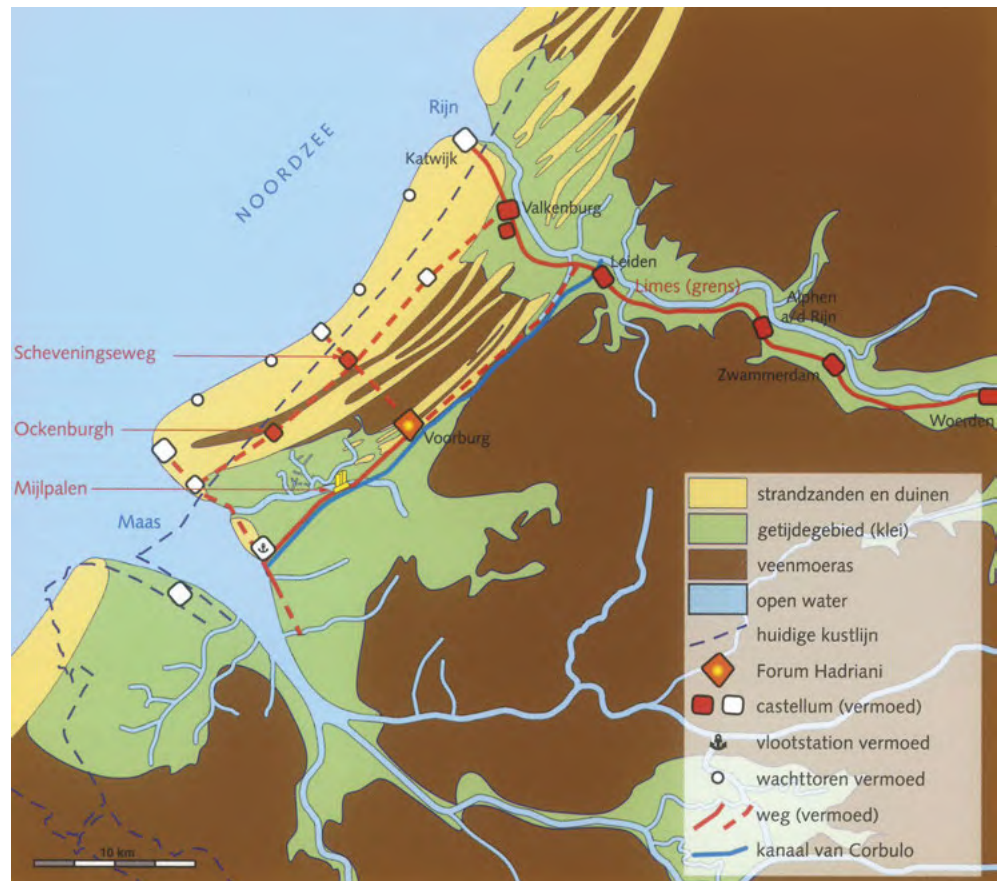
Binnen Den Haag zijn nog verschillende nederzettingsterreinen onderzocht. Qua ontwikkeling en materiële cultuur zijn de opgegraven nederzettingen te vergelijken met de bovenbeschreven. Opvallende afwezige in al deze beschrijvin-

²⁷² Van Zoolingen 2010.

²⁷³ Cf Van Zoolingen 2010 & Van Zoolingen 2011.

²⁷⁴ Waasdorp 2012.

²⁷⁵ Waasdorp 2012, 139 vv.

Afb. 5.9 Mijlpalen en wegstelsel rondom Den Haag. Bron: Waasdorp 2012.

gen zijn de (resten van) grafvelden. Reeds eerder is het ontbreken daarvan vermeld. Ook voor Den Haag geldt dat er niet meer resteert dan een tiental verspreid liggende crematiegraven. Het betreft enkele graven in de nabijheid van nederzettingen. Evenals geconstateerd bij de opgravingen in het Westland blijkt ook nu dat tijdens verschillende opgravingen (delen van) menselijke resten in greppels of kuilen voorkomen. Er zijn geen vondsten bekend die dateren uit de vierde en vijfde eeuw.

Forum Hadriani

Het onderzoek dat Reuvens in 1828 begon in Arentsburg (Voorburg) waar de civitashoofdplaats Forum Hadriani gesitueerd is, is lang ongepubliceerd gebleven. Met de dissertatie van Buijtendorp en twee omvangrijke opgravingen is de kennis over de uitleg en ontwikkeling van deze centrale plaats enorm toegenomen.²⁷⁶

Hoewel er het nodige is gevonden uit de prehistorie wordt duidelijk dat Forum Hadriani geen

voorganger heeft gehad in de vorm van een nederzetting uit de late ijzertijd. De nederzetting ontstond vermoedelijk rond het midden van de eerste eeuw langs de Vliet, een plek die als gevolg van het kanaal van Corbulo in relatie tot het Gantelsysteem een sleutelpositie innam tussen noord en zuid. Over de uitleg en betekenis van deze nederzetting is niet veel bekend. Waar voorheen werd aangenomen dat het een inheemse nederzetting was, gaat Buijtendorp er vanuit dat deze vrij snel uitgroeide tot de centrale plaats in de civitas (mogelijk Lugdunum).²⁷⁷ De ontwikkeling komt in een stroomversnelling na het bezoek van keizer Hadrianus in 122. Niet alleen leidde dit bezoek tot een enorme investering in de infrastructuur van de civitas. Hadrianus verleende de plaats marktrecht (Forum) en vermoedelijk in 151 werd de plaats tot municipium verheven. Op basis van de opgravingen van Reuvens en Holwerda reconstrueerde Buijtendorp een uitleg waarin de stad wordt onderverdeeld in *insulae*

²⁷⁶ Buijtendorp 2010; Bink & Franzen 2009; Driesen & 2014.

²⁷⁷ Buijtendorp 2010.

Afb 5.10 Forum Hadriani: de opgraving uit 2005 gerelateerd aan de uitleg van de stad. Bron: Bink & Franzen 2009.

(rechthoekige blokken gescheiden door wegen). Buijtdorp reconstrueert vervolgens een ommurde stad waar in de loop van de tweede eeuw steenbouw (zelfs met verdiepingen) voorkwam die qua aanblik meer weg lijkt te hebben

van steden als Ostia dan nederzettingen in de omgeving.²⁷⁸ Onderzoek van BAAC en Diachron hebben veel nieuwe informatie verschaft over de door Buijtdorp gereconstrueerde uitleg. Beide opgravingen vonden plaats op het terrein

²⁷⁸ Buijtdorp 2010.

Afb. 5.11 Forum Hadriani: de insteekhaven. Bron: Driessen & Besselsen 2014.

van het voormalige Effata internaat. Volgens de reconstructie van Buijtdorp zouden beide locaties deel uitmaken van de stad zelf. Tijdens de opgraving van BAAC in 2005 (HD 16-003) werden nauwelijks vondsten verzameld uit de eerste eeuw. Het vondstmateriaal dateert tussen ca. 120 n.Chr. en loopt door tot in het derde kwart van de derde eeuw.

De aanvang ervan is wat aarzelend in de vorm van enkele greppels die niet direct aan lijken te sluiten op de door Buijtdorp gereconstrueerde uitleg.²⁷⁹ Het terrein is lager gelegen en vrij nat waardoor het minder geschikt lijkt voor bewoning. De greppels omsluiten een terrein waarbinnen verschillende (ondiepere) greppels en kuilen liggen. Mogelijk heeft het terrein tot ca. 150 geen woonbestemming. Wel zijn er aanwijzingen voor de ligging van moestuinen en mogelijk ambachtelijke activiteiten (verf). Daarna, in de bloei die gepaard gaat met de municipiumverheffing lijkt dit te veranderen.

Het gebruik van het terrein intensifieert en er zijn bewoningssporen gevonden. Verschillende greppels zijn uitgegraven en weer gedempt. De activiteiten wijzen er op dat er sprake is van een vorm van stadsuitbreiding (gericht op het verbeteren van de ondergrond) zoals ook wel voor Ulpia Noviomagus (Nijmegen) is aangetroffen.²⁸⁰ Hoewel de oriëntatie van bewoningssporen niet aansluit bij de oorspronkelijke stadsuitleg (die dus blijkbaar veel kleiner is dan voordien aangenomen) en ook een percelering in de vorm van greppels niet gebruikelijk is, ontstaat er toch een structuur van insulae. De onderzoekers concluderen dit onder andere op basis van greppeluitleg en de ligging en oriëntatie van verschillende waterputten. Tot in de eerste kwart van de tweede eeuw vinden veel activiteiten plaats en is ook sprake van steenbouw. Wel lijken in de loop van de tweede eeuw de activiteiten minder te worden. Op enkele vierde-eeuwse munten na zijn er geen sporen van bewoning gevonden uit de laat-Romeinse tijd.

²⁷⁹ Bink & Franzen 2009, 410 vv.

²⁸⁰ Bink & Franzen 2009, 415.

Het onderzoek van Diachron (HD 16-005) leverde de verrassende vondst van een geul op met daarin houten beschoeiingen en havenwerken.²⁸¹ Dit onderzoek vond plaats in de nabijheid van de opgraving van BAAC op een nog wat lager gelegen terrein.

De geul is tenminste 110 meter lang en gedurende de Romeinse deel deels uitgegraven. Zowel de beschoeiing als de vondsten leverden veel nieuwe inzichten op over het gebruik van dit deel van Forum Hadriani gedurende de Romeinse tijd. Er is veel aardewerk geborgen uit de eerste en tweede helft van de tweede eeuw in de onderste vullingen van de geul. Dit betreft de restanten die na een uitbaggering rond 160/170 achterbleven. In de daaropvolgende vullingen zijn enorme hoeveelheden materiaal geborgen dat tot in de tweede kwart van de derde eeuw dateert.²⁸² Uit de periode tussen 160 en 210 n.Chr. kennen we verschillende staken en palen, er lijkt sprake van een eerste fase van kadewerken. Dit valt samen met de impuls die de stad krijgt (zie boven). Rond 210 worden opnieuw kadewerken en aanlegsteigers gebouwd waardoor de geul het aanzien van een haven krijgt. De datering is opmerkelijk want in de rest van de civitas lijkt dan eerder sprake van afname van bedrijvigheid dan dat het toenam. In het derde kwart van de derde eeuw lijken de activiteiten af te nemen. In dezelfde opgraving werden nog enkele sporen van greppels en huizen aangetroffen. De huizen dateren uit de eerste helft van de tweede eeuw, dat is ouder dan wat op basis van het onderzoek van BAAC verwacht mocht worden.

Op basis van de resultaten van bovenstaande onderzoeken lijkt de omvang van de stad zelf kleiner te zijn geweest dan gedacht. Waarschijnlijk betreft het niet meer dan 5,5 hectare en liggen de opgravingen in een soort van annex, een latere stadsuitbreiding.²⁸³ De omvang en het ontbreken van aanwijzingen voor muntcirculatie wijzen er op dat de stad eerder te beschouwen is als een administratief centrum dan als een bloeiende metropool. Iets vergelijkbaars is ook opgemerkt door De Bruin en Koot. Zij vergeleken de samenstelling van het vondst-complex van Leidschendam-Leeuwenberg, gelegen op een steenworp afstand van Forum. Hieruit bleek dat er nauwelijks sprake is van overeenkomsten. De bewoners leefden in gescheiden werelden.²⁸⁴ Toch komt op basis van

het vondstmateriaal niet gelijk een eenvormig beeld van de bewoners van Forum Hadriani naar voren. Driessen ziet overeenkomsten met de materiële cultuur van verschillende vici en castella, al is het aandeel aan militaria niet heel erg hoog.²⁸⁵ Dit onderstreept de administratieve rol en verbondenheid met de overige (militaire) structuren in de civitas alsof er sprake is van parallelle werelden.

5.4.4 Het mondingsgebied van de Rijn

In het estuarium van de Rijn komen de militair infrastructurele werken en rurale bewoning bij elkaar. Het onderzoek heeft zich vooral gericht op de omgeving van het castellum van Valkenburg en de rurale nederzetting Zanderij (Katwijk).

Het castellum van Valkenburg en de vicus Marktveld

Ten zuiden van de monding van de Oude Rijn ligt het castellum van Valkenburg (*Praetorium Agripinae*). In de directe omgeving daarvan hebben in de jaren tachtig van de vorige eeuw omvangrijke opgravingen plaatsgevonden (projecten Marktveld en De Woerd) die slechts ten dele gepubliceerd zijn (afb. 5.2).²⁸⁶ De locatie bij De Woerd sluit weer aan op een opgraving uit 1972. Deze opgraving is in het kader van een onderzoek in het NWO-programma Odyssee uitgewerkt en gepubliceerd.²⁸⁷

Ten slotte heeft, net buiten de poorten van het castellum, een opgraving plaatsgevonden op de locatie Veldzicht (HD 13-002).²⁸⁸ Behalve de resten van het castellum zijn tijdens deze onderzoeken de ligging van een Romeinse weg (de limesweg) opgegraven. Ook is er een kleine fortificatie blootgelegd en zijn er diverse plattegronden opgegraven die deel uitmaken van de aan de in het castellum gelegeerde troepen. De in Veldzicht aangetroffen gebouwen zijn te interpreteren als vicushuizen. Ook is tijdens het onderzoek in Marktveld een omvangrijk grafveld opgegraven.²⁸⁹ De ligging van dit grafveld is opmerkelijk wanneer we bedenken dat deze in de civitas van de Cananefaten goeddeels ontbreken. Is hier mogelijk sprake van (militair georiënteerde) graftradities die van buiten de archeoregio afkomstig zijn? Vanaf het moment dat het castellum werd ge-

²⁸¹ Driessen & Besselsen 2014.

²⁸² Driessen 2014, 99 vv.

²⁸³ Driessen 2014, 179.

²⁸⁴ De Bruin & Koot 2006.

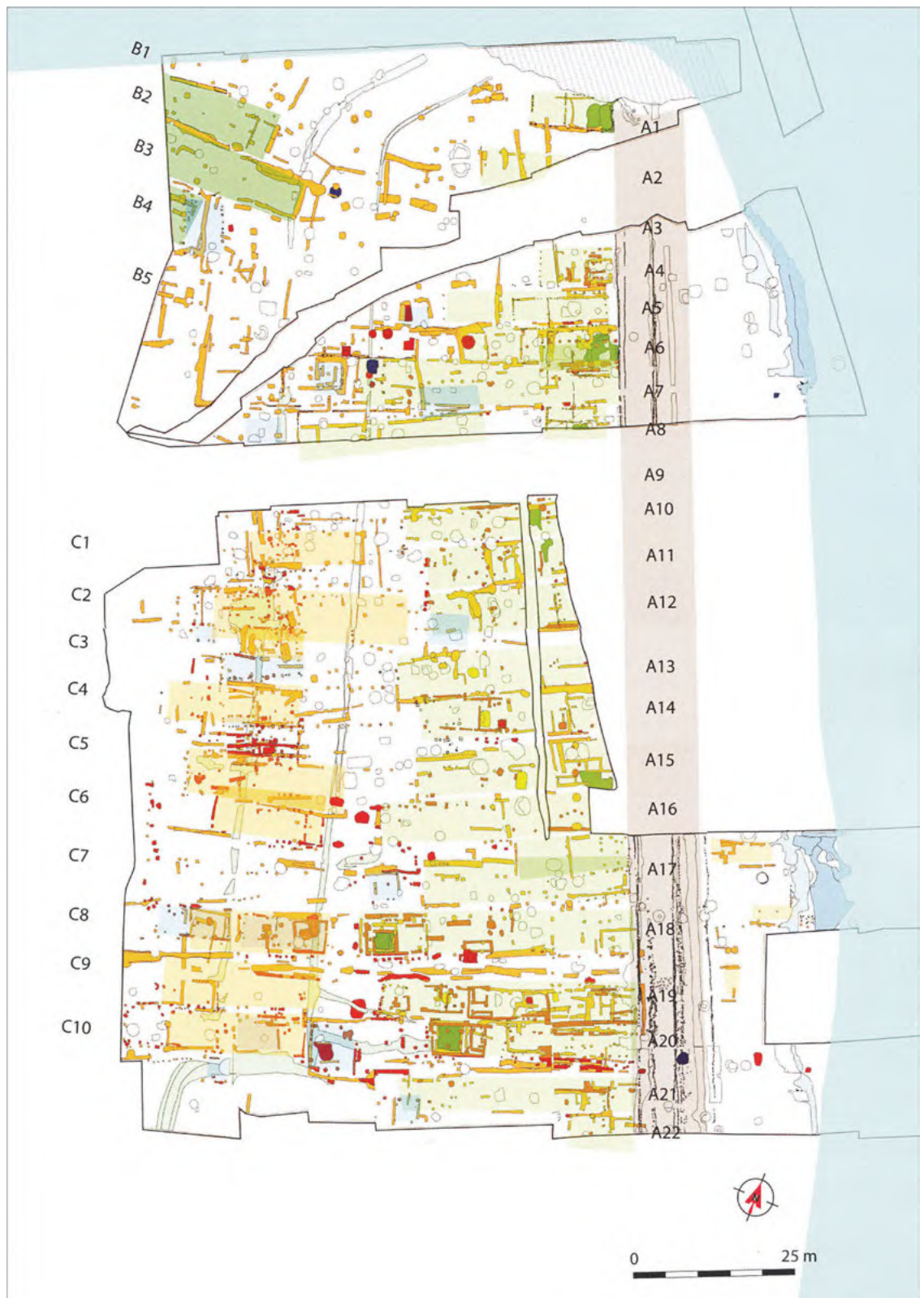
²⁸⁵ Driessen 2014, 180.

²⁸⁶ Van Dierendonck & Waugh 1993; Smits 2006.

²⁸⁷ Vos 2012.

²⁸⁸ Vos & Lanzing 2000; Polak & De Groot 2009.

²⁸⁹ Smits 2006.

Afb. 5.12. Interpretatie van de in 1972 onderzochte sporen van de Romeinse vicus op Valkenburg-De Woerd. Er konden meerdere percelen onderscheiden worden. Bron: Vos 2012.

bouwd ontstond op Marktveld een militaire zone die tegen het einde van de eerste eeuw veranderde in een civiele nederzetting. Tot in de derde eeuw was het gebied bewoond. De oudste fase van de limesweg dateert uit de tweede helft van de eerste eeuw en reparatiefases vonden plaats in het begin van de tweede eeuw.

De opgraving op De Woerd heeft aangetoond dat het terrein direct grenst aan de Rijn en dat er langs de Romeinse weg een vicus lag.²⁹⁰ Hieraan voorafgaand was het terrein ingericht voor opslag en havenactiviteiten. De vicus dateert vanaf het einde van de eerste tot in de derde eeuw. De bebouwing heeft een andere uitleg dan de rurale boerderijen. Er is sprake van aaneengesloten bebouwing op lange en smalle percelen langs de weg, de zogenaamde striphuizen (afb. 5.12). Ook de materiële cultuur van de nederzetting wijkt af van die uit rurale nederzettingen als bijvoorbeeld Katwijk-Zanderij.²⁹¹

Katwijk - Zanderij

In de Zanderij (HD 13-006) is binnen de regio totnogtoe de enige rurale nederzetting aangetroffen in het directe achterland van de limes.²⁹² Door gewijzigde inzichten en regelgeving hebben er in het plangebied Zanderij meerdere opgravingscampagnes plaatsgevonden. De omvangrijkste (in 1996/7) betroffen een nederzetting, akkergronden en een grafveld uit de Romeinse tijd. Daarnaast werden ook sporen uit de vroege middeleeuwen gevonden (hoofdstuk 6). Tijdens onderzoek in het centrale gebied werden ook resten van een weglichaam aangetroffen dat uit de vroege middeleeuwen dateert, maar hoogstwaarschijnlijk teruggaat op een Romeinse weg. Mogelijk betreft het zelfs de limesweg.²⁹³ Hoewel er elders in de Zanderij (tijdens begeleiding van werkzaamheden) wel resten uit de Romeinse tijd aangetroffen zijn, is het niet mogelijk om iets van de landinrichting te reconstrueren. Een vergelijking met de zuidelijker gelegen regio's (een vergelijking die gezien de 'militaire' context van de nederzetting direct tegen de limes aan een interessante zou zijn) kan daarom (nog) niet gemaakt worden.

Evenals in andere delen van de archeoregio bevinden de Rijn is er sprake van een blokvormige, door greppels omgeven nederzetting. Hoewel niet de gehele nederzetting is opgegraven lijkt deze tussen het midden van eerste eeuw en het

einde van de tweede eeuw twee gelijktijdige huisplaatsen te omvatten. Vrijwel alle plattegronden zijn van het driebeukige type. Tegen het einde van de tweede eeuw verandert de structuur van de nederzetting. De omgrepping raakt in onbruik en de constructie van de plattegronden verandert in vergelijking met die van de voorafgaande periode. In de loop van de derde eeuw wordt de nederzetting verlaten. Bewoningssporen uit de vierde en vroeg vijfde eeuw ontbreken. Er zijn aanwijzingen voor grootschalige zandverstuivingen, die hiervoor misschien een verklaring zijn. Toch is er wel een zogenaamde tutulusfibula (eind derde/vierde eeuw) aangetroffen tijdens een proefsleuvenonderzoek. Het is, samen met enkele munten, de enige vondst uit deze periode.²⁹⁴

Op de Zanderij zijn ook restanten van akkers gevonden. Er zijn aanwijzingen voor akkerindeling en bemeste akkerpakketten. Opmerkelijk is de aanwezigheid van keerploegsporen.

Bijzonder was de vondst van een klein grafveld (afb. 5.14). Het is een van de weinige (goed) bewaarde Romeinse grafvelden in de archeoregio. Het grafveld is ontstaan tussen de akkers. Er is mogelijk sprake van een stichtersgraf waaromheen ca. 50 graven zijn bijgezet. Mogelijk vanwege ruimtegebrek of plaatselijke vernatting werd het grafveld ter plaatse verhoogd waardoor een grote heuvel ontstond. In alle gevallen is sprake van crematiegraven. Het aantal graven lijkt de geschatte bevolkingsomvang van de nabijgelegen nederzetting te representeren. Er zijn geen parallellen voor dit grafveld bekend maar wanneer we dergelijke kleine grafvelden als kenmerkend zouden beschouwen is het niet verbazingwekkend dat sporen hiervan zich maar moeilijk laten traceren binnen de huidige wijze van prospectief onderzoek.

De materiële cultuur laat zich goed vergelijken met elders in de archeoregio aangetroffen complexen (zie boven). Opnieuw valt het relatief grote aandeel handgemaakt aardewerk op. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het aardewerkcomplex van Valkenburg-Veldzicht waar al vanaf de eerste eeuw gedraaid aardewerk het beeld bepaalt.²⁹⁵ Er zijn veel metaalvondsten geborgen. Toch komt hier, op basis van de aard van de metaalvondsten, niet direct een beeld van een heel rijke nederzetting naar voren. Er lijkt eerder, evenals bij enkele vindplaatsen in Den Haag en Naaldwijk, sprake van relatief goede vondstomstandigheden dankzij de hoge grondwaterstand en het gegeven dat het

²⁹⁰ Vos 2012.

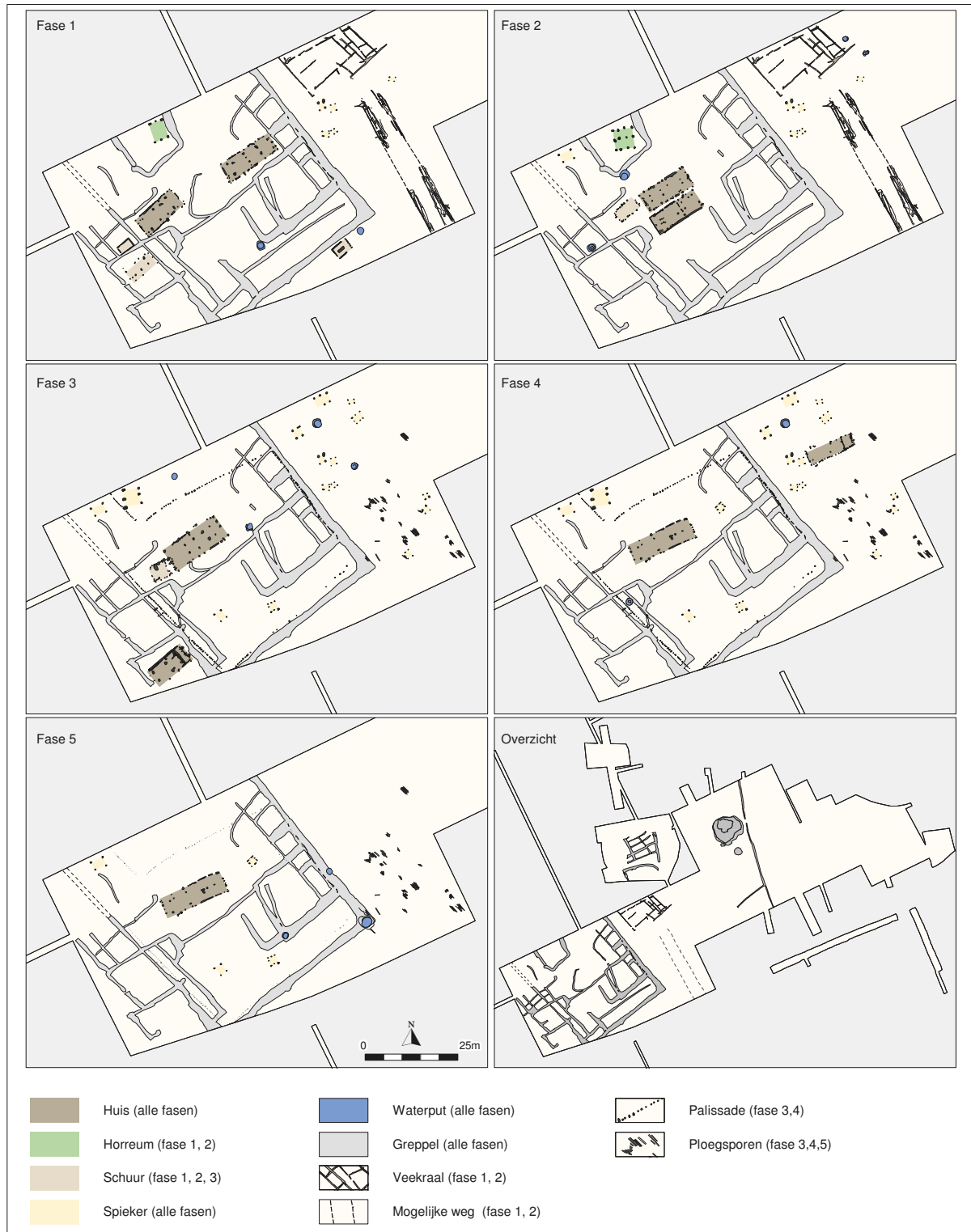
²⁹¹ Op basis van de resultaten van de opgravingen uit 1972 lijkt het aandeel Romeins draaischijfaardewerk groter. Bovendien komt er meer terra sigillata voor. Opgemerkt moet echter wel dat niet uit te sluiten is dat er tijdens de opgraving (die onder grote tijdsdruk stond) selectief verzameld is. Cf Vos 2012.

²⁹² Van der Velde 2008; Van der Velde 2011.

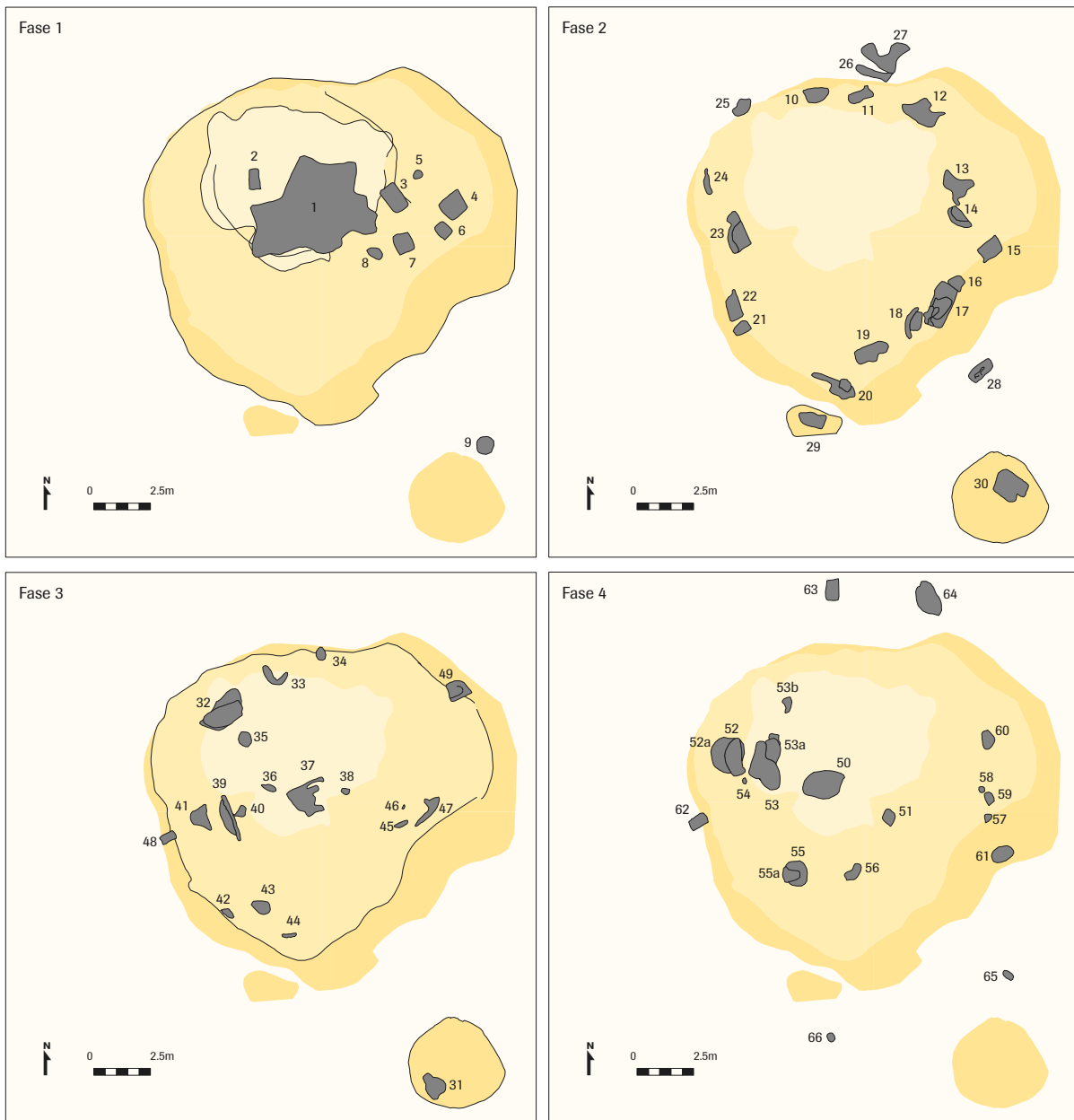
²⁹³ Gezien het gebrek aan goede dateringen moet dit echter een vermoeden blijven. Cf. Van der Velde 2011.

²⁹⁴ De Bruijn in Van der Velde 2011, 237.

²⁹⁵ Van der Velde 2009.

Afb. 5.13 De ontwikkeling van een Romeinse nederzetting op de Zanderij-Westerbaan in Katwijk. Bron: Van der Velde 2008.

Afb. 5.14 Katwijk-Zanderij: de ontwikkeling van het grafveld uit de Romeinse tijd. Bron: Van der Velde 2008.

een afgedekt landschap betrof.

Aan de hand van het zoölogisch onderzoek is gesteld dat de nederzetting een surplus aan vooral runderen en paarden produceerde. Gesuggereerd is dat deze werden geleverd aan de nabijgelegen militaire vindplaatsen. Het is niet zeker of de nederzetting wat betreft graan zelfvoorzienend was.

Vervolgen we onze weg naar het westen dan

is het vooral het onderzoek ter plaatse van het zeehospitium in Katwijk dat de aandacht vraagt.²⁹⁶ Tijdens booronderzoek werden daar, op zeven meter diepte, aanwijzingen voor bewoning uit de Romeinse tijd aangetroffen. Tot een vervolgonderzoek heeft het niet geleid omdat dit, in een afweging tussen kosten en baten, vrijwel onmogelijk bleek. Het schetst de dilemma's voor de archeologie van de periodes tot aan de vorming van de Jonge Duinen in dit deel van de archeoregio.

²⁹⁶ Schute 2011.

Ten slotte moeten nog de mogelijke Romeinse resten op het strand van Katwijk genoemd worden. In de nabijheid hiervan wordt nog steeds de ligging van de Brittenburg vermoed. Pogingen om dit castellum te traceren zijn totnogtoe niet gelukt. Wel is in 1981 bij de uitwaterende sluizen een kleine opgraving verricht waarbij resten zijn aangetroffen die in verband gebracht zouden kunnen worden met dit castellum.²⁹⁷ Mede door deze aanwijzingen heeft er recentelijk veel onderzoek plaats gevonden op het strand zelf. De resultaten, die weinig bemoedigend lijken te zijn, zijn echter nog niet gepubliceerd.

5.4.5 Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium

Resultaten van archeologisch onderzoek in dit deel van de archeoregio zouden bijzonder interessant kunnen zijn omdat ze nader licht kunnen werpen op de relatie tussen lokale gemeenschappen aan beide zijdes van de limes. Zo heeft onderzoek in Oost-Nederland uitgewezen dat vanaf het laatste kwart van de eerste tot aan het einde van de tweede eeuw geen sprake was van intensieve contacten zodat de materiële cultuur zich autonoom kon ontwikkelen.²⁹⁸

Tussen 1997 en 2013 lijkt zich hier echter geen substantieel onderzoek te zijn uitgevoerd. Een vindplaats die hier mogelijk nog enige rol in zou kunnen spelen (Noordwijk-Nieuw Offem) is onuitgewerkt gebleven.²⁹⁹ Daarnaast heeft in 1996 een proefsleuvenonderzoek plaatsgevonden op de grens van de gemeente Katwijk en Noordwijk (Zwarteweg).³⁰⁰ Daarbij zijn aanwijzingen gevonden voor de ligging van een zogenaamd *Einzelfhof* daterend uit de Romeinse tijd. De vindplaats bleek echter zwaar verstoord te zijn. Totnogtoe blijft dan ook alleen de (onuitgewerkte) nederzetting van het hoogoverterrein bij Wijk aan Zee (Velsen) model staan voor de bewoning van dit gedeelte van het duingebied.³⁰¹ Over de materiële cultuur is weinig bekend. Wel zijn overzichtskaarten beschikbaar waarop enkele driebeukige boerderijplattegronden te herkennen zijn in een verkaveling. Zo op het eerste gezicht vertoont deze nederzetting (die gedateerd wordt tussen 100 v.Chr. en 100 n.Chr.) wel overeenkomsten met die van de Zanderij te

Katwijk (zie boven). Behalve nederzettingsresten zijn ook sporen van akkers aangetroffen (met opnieuw aanwijzingen voor het gebruik van een keerploeg) en een begraving (in de vorm van een hurkligging).

5.4.6 Het Oer-IJ estuarium tot aan het zeegat bij Bergen

De kennis over het duingebied ten noorden van het Noordzeekanaal is sinds 1997 flink toegenomen. Dit hangt samen met de uitwerking van het oude onderzoek van het castellum bij Velsen maar ook opgravingen in de gemeentes Castricum, Uitgeest, Heemskerk en in mindere mate Beverwijk.

Beverwijk

In Beverwijk werden op twee plekken resten uit de Romeinse tijd aangetroffen. Het betrof een opgraving aan de Breesstraat/Peperstraat (HD 3-002) en in het park Vondelkwartier (HD 3-004).³⁰² Op de eerste locatie betrof het sporen van tenminste twee akkerlagen (van elkaar gescheiden door een stuifzandpakket) op de strandwal. In tegenstelling tot Velsen-Hoogovens betrof het hier eergetouwkrassen. In het vondelkwartier werden meerdere sporen van een nederzetting blootgelegd maar structuren waren niet herkenbaar. Op basis van het aardewerk werd de (periferie) van de nederzetting gedateerd in de vroeg- en midden-Romeinse tijd.

Uitgeest-Waldijk

In Uitgeest zijn tijdens de opgravingen bij de Waldijk veel nieuwe gegevens verzameld over aard en uitleg van nederzettingen.³⁰³ Wel moet hierbij worden opgemerkt dat binnen de gemeente weliswaar enkele (restanten) van strandwallen liggen maar dat de meeste archeologische resten in feite behoren tot de archeologie van het Oer-IJ estuarium, een gebied dat landschappelijk gezien meer aansluit bij de archeoregio van het Hollands klei en veengebied.

De opgravingen op de Waldijk (Assum en Waldijk II, HD 23-002/HD 23-004) liggen op een door mariene klei overdekte strandwal. Als gevolg van de ligging van het Oer-IJ estuarium is plaatselijk

²⁹⁷ De Weerd 1983

²⁹⁸ Van der Velde 2011, 194 vv.

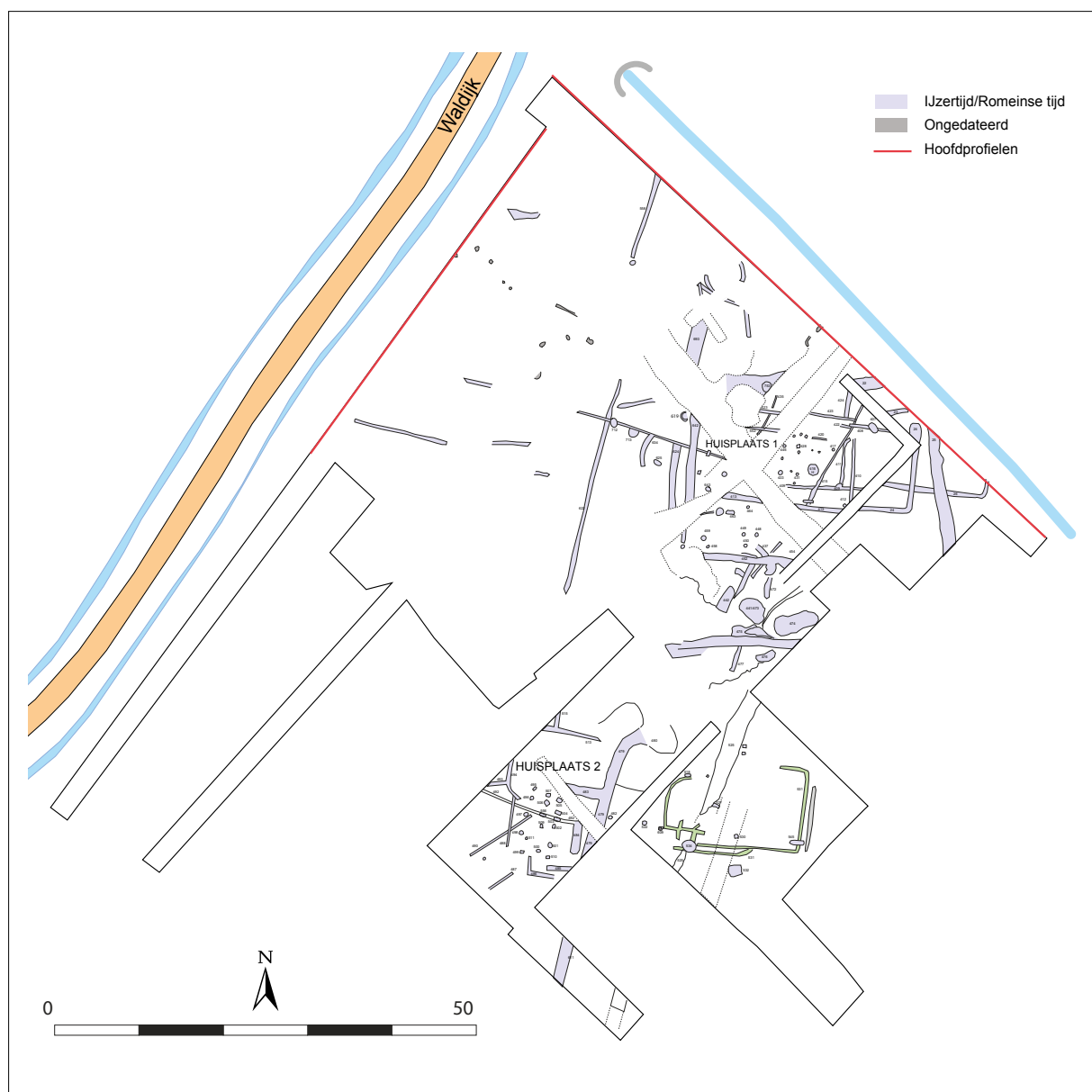
²⁹⁹ Opgraving Vrije Universiteit 1995.

³⁰⁰ Van Heeringen & Van der Velde 1998.

³⁰¹ Verhagen 1985.

³⁰² Vaars 2006; Schamp & Schiltmans 2008.

³⁰³ Williams 2012; De Koning 2008.

Afb. 5.15a Uitgeest-Waldijk: Resten van huisplaatsen uit de Romeinse tijd. Bron: De Koning 2008.

sprake van klei- en veenpakketten (ligging van restgeulen) en zijn ook sporen tot in de top van de strandwal afgegraven.

Een eerste opgraving leverde sporen van landinrichting en nederzetting op vanaf de late bronstijd tot in de volle middeleeuwen. De nederzettingssporen die van belang zijn voor dit hoofdstuk komen van twee locaties (De Waldijk en Assumervaart) en dateren vanaf de late ijzertijd tot in de vierde eeuw, dit in tegenstelling tot die van de latere opgraving (Waldijk II) die tot ca. 200 gedateerd worden.³⁰⁴ Op de locatie

Waldijk werden greppels en twee huisplaatsen aangetroffen. De oriëntatie van de greppels (in een oost-westelijke richting) komt overeen met die van oudere nederzettingssporen (vanaf ca. 600 v.Chr.) en wijst mogelijk op de ligging van een verhoging van het landschap. Op de rug van deze verhoging liggen twee met greppels omsloten driebeukige huisplattegronden. Uit dezelfde periode is een drenkkuil en enkele bijgebouwen bekend. De huisplaatsen worden gedateerd in de eerste eeuw n. Chr.. De enorme hoeveelheid vondstmateriaal biedt goede mogelijkheden

³⁰⁴ De Koning 2008.

Afb. 5.15b Uitgeest-Waldijk: Assumer vaert De nederzetting uit de Romeinse tijd. Bron: De Koning 2008.

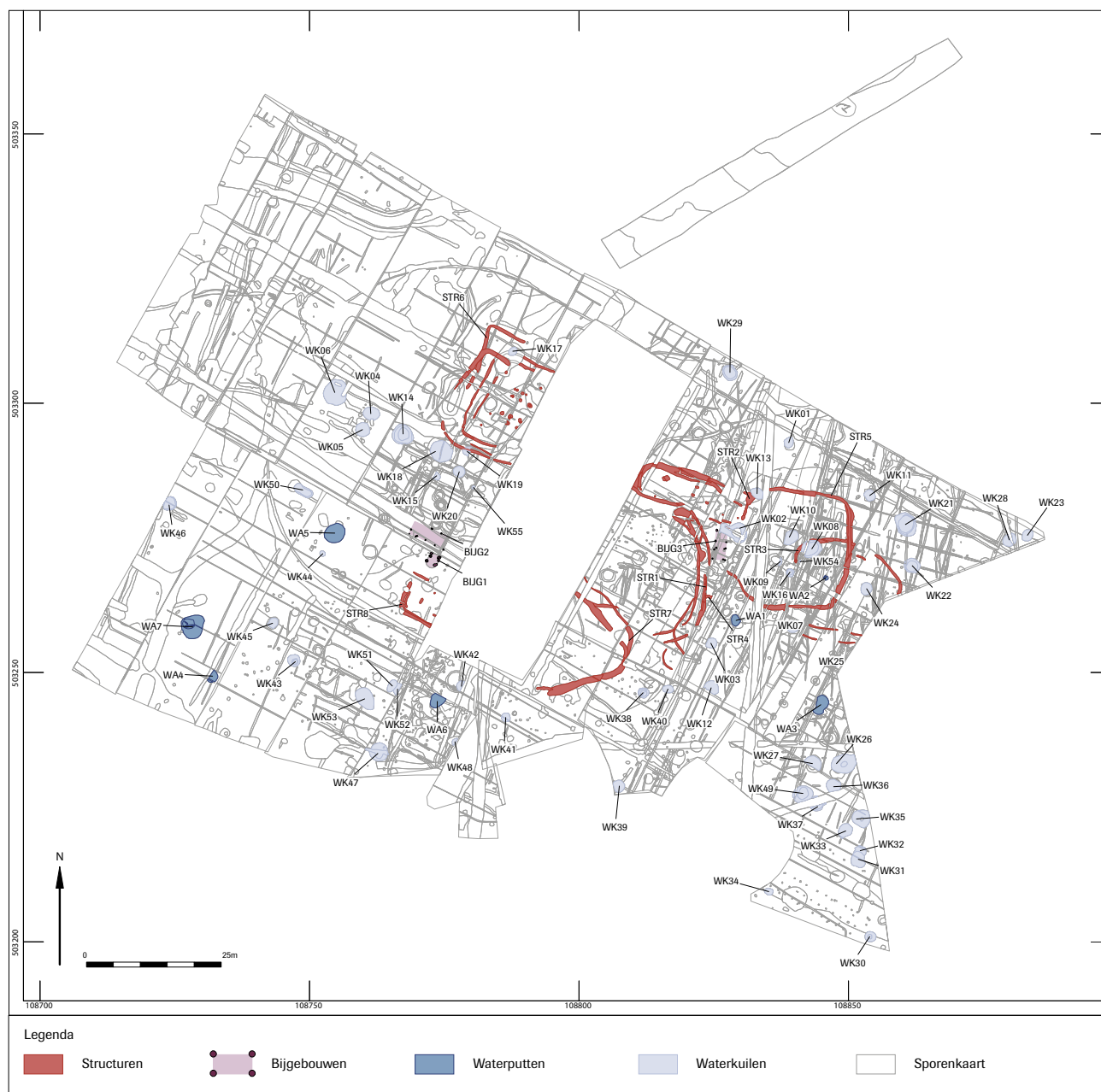
tot een gedetailleerde studie van de materiele cultuur. Op enkele uitzonderingen na (en ook in veel geringer aantal dan bij Castricum-Oosterbuurt) betreft het handgevormd aardewerk in de Friese traditie. Dit uit zich onder meer aan de hand van zogenaamd streepbandaardewerk dat in de archeoregio tot in de eerste eeuw n.Chr. gedateerd kan worden. Vanaf het einde van de tweede eeuw neemt de invloed van het Chaukische aardewerk (het zogenaamde *Nordsee Küste Nahe* –NKN- aardewerk) toe.

De opgraving bij de Assumervaart heeft veel meer nederzettingenresten opgeleverd uit de Romeinse tijd. Toch lijkt hier eerder sprake van een zich voortzettend erf (*Einzelhof*) dat over kleine afstand verplaatst wordt dan dat er sprake is van meerdere gelijktijdige erven. Het betreft hoofdzakelijk driebeukige huisplattegronden vergezeld van enkele bijgebouwen (spiekers tot een kleine schuur). Ook in deze opgraving overheerst het handgemaakte aardewerk in Friese traditie. De Koning heeft geprobeerd aan

de hand van vergelijkend onderzoek enkele diagnostische kenmerken te onderkennen om deze moeilijk dateerbare groep beter te kunnen plaatsen.³⁰⁵ Behalve de eerder genoemde datering van streepbandaardewerk stelt hij vast dat aardewerk uit de Romeinse tijd vaker bestaat uit fijne waar (dun, meestal gepolijst) en dat de geprofileerde/gefacetteerde randen vaker voorkomen. Ook zijn standringen kenmerkend voor aardewerk uit de Romeinse tijd en is dit aardewerk minder vaak versierd dan de vondstcomplexen uit de ijzertijd. Ten slotte wijst hij op de zogenaamde uitgetrokken randprofielen die kenmerkend lijken te zijn vanaf de tweede helft van de tweede eeuw.

Op de opgravingen werden weliswaar verscheidene waterputten aangetroffen maar in verhouding tot het aantal dat bijvoorbeeld in Castricum-Oosterbuurt is opgegraven, steekt dit schril af. Het verschil hangt samen met de landschappelijke ligging (zie onder). Er zijn maar weinig metaalvondsten gedaan.

³⁰⁵ De Koning 2008, 178.

Afb. 5.16 Uitgeest Waldijk II: nederzettingenresten uit de Romeinse tijd. Bron: Williams 2012.

Toch is die van een zwaarpuntbeschermer (afkomstig uit het Romeinse rijk en gedateerd in de tweede eeuw) opmerkelijk. Zoologisch materiaal is goed vertegenwoordigd. Botanisch materiaal bevat wat minder zeggingskracht, al zijn er wel resten van bijvoorbeeld gerst, tarwe, haver, duivenboon en lijnzaad aangetroffen. Met name runderen lijken een belangrijke rol (als vleesleve-

rancier) gespeeld te hebben in de economie van de bewoners.

Een vervolgoopgraving aan de Waldijk (Waldijk II) leverde opnieuw sporen op uit de Romeinse tijd.³⁰⁶ Uit het palynologisch onderzoek wordt duidelijk dat de mariene invloed vanaf de tweede eeuw zo goed als verdwenen is.³⁰⁷ Ter

³⁰⁶ Williams 2012.

³⁰⁷ Van Zijverden et al. 2012.

plaatse is sprake van een nederzettingsterrein waar zowel sporen van akkerbouw als aanwijzingen voor veeteelt gevonden zijn. Dankzij de goede conserveringsomstandigheden weten we dat gerst, aardbei, vlier, meloen/komkommer verbouwd is. Met name de vondst van meloen (een door Romeinen geïntroduceerde vrucht) is intrigerend.

In de veelheid aan greppels zijn enkele verkavelingen en ovaal/vierkante structuren herkenbaar. De verkavelingen wijzen er op dat drainage van het gebied nog van belang is. In enkele greppelstructuren zijn ook sporen van plattegronden gevonden. Op basis hiervan zijn tenminste twee huisplattegronden te reconstrueren. Het betreft een zogenaamd wandgreppelhuis dat gedateerd wordt in de tweede eeuw en een (deels bewaard gebleven) driebeukige structuur. De wandgreppelhuizen worden vrijwel niet aangetroffen in de archeoregio maar zijn bijvoorbeeld wel talrijker in het klei/veengebied van het Oer-IJ estuarium (bijvoorbeeld Assendelft).³⁰⁸ Ook zijn verscheidene spiekers aangetroffen. Naast de zeven waterputten (die qua datering lopen vanaf de vroege ijzertijd tot in de Romeinse tijd) zijn veel waterkuilen opgegraven.

Het aardewerk dateert hoofdzakelijk uit de Romeinse tijd (met een klein aantal scherven uit de late bronstijd/ijzertijd) en wordt tot ca. 200 gedateerd. Het betreft het kenmerkende aardewerk in Friese traditie. Opmerkelijk genoeg is er maar een fragment draaischijfaardewerk aangetroffen, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de opgraving Oosterbuurt (zie onder).

Nederzettingen bij Castricum

Een voor de beeldvorming belangrijke opgraving betrof die van de Oosterbuurt in Castricum (HD 5-010).³⁰⁹ Tijdens het onderzoek werden sporen en vondsten opgegraven uit de periode van de vroege tot laat-Romeinse tijd. Behalve resten van greppels (verkaveling) werden ook huisplaatsen blootgelegd evenals een rijk vondst-complex. De nederzetting maakt deel uit van een in ieder geval 500 meter lange strook waarin tenminste 13 vindplaatsen uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen. Deze vindplaatsen lijken gedurende de tweede en derde eeuw gelijktijdig te zijn wat tot uiting komt in vergelijkbare oriëntaties van de aangetroffen greppels (verkavelingssysteem). Deze greppels oriënteren zich op de richting van de oude getijdenplaten. Over het algemeen lijkt het landschap droog geweest te

zijn maar een dunne kleilaag van de opgraving Oosterbuurt toont aan dat bij uitzondering een overstroming vanuit het Oer-IJ estuarium overlast kan hebben bezorgd (waarschijnlijk begin tweede eeuw). Behalve de opgraving Oosterbuurt heeft in 2005 ook bij plangebied De Boogaert een opgraving plaatsgevonden. Daar werden een vroeg-Romeinse waterput en enkele greppels en paalsporen uit de tweede en derde eeuw aangetroffen.³¹⁰

Het onderzoek is in 1999 gepubliceerd. De opgraving heeft daarna nog veel aandacht van onderzoekers gekregen. Gedurende dat onderzoek bleek dat met name de fasering van de nederzettingssporen bijstelling behoeft. Dit hangt samen met de keuze van de onderzoekers om zich voor de datering vooral te baseren op het (Romeinse) draaischijfaardewerk en het handgevormde aardewerk slechts vluchtig te beschrijven. Hoewel deze methodiek lang gebruikelijk geweest is moet worden vastgesteld dat dit onvoldoende recht doet aan de betekenis van deze vondsten in nederzettingcontexten boven de limes. Waar archeologen geneigd zijn de data voor productie te gebruiken voor datering moet hier eigenlijk vooral het moment van depositie gebruikt worden. Het tijdsverschil tussen productie en depositie kan echter in nederzettingcontexten als Castricum-Oosterbuurt erg verschillen. De nieuwe dateringen zijn dan ook vooral gebaseerd op het handgemaakte aardewerk en onderlinge oversnijdingen.³¹¹

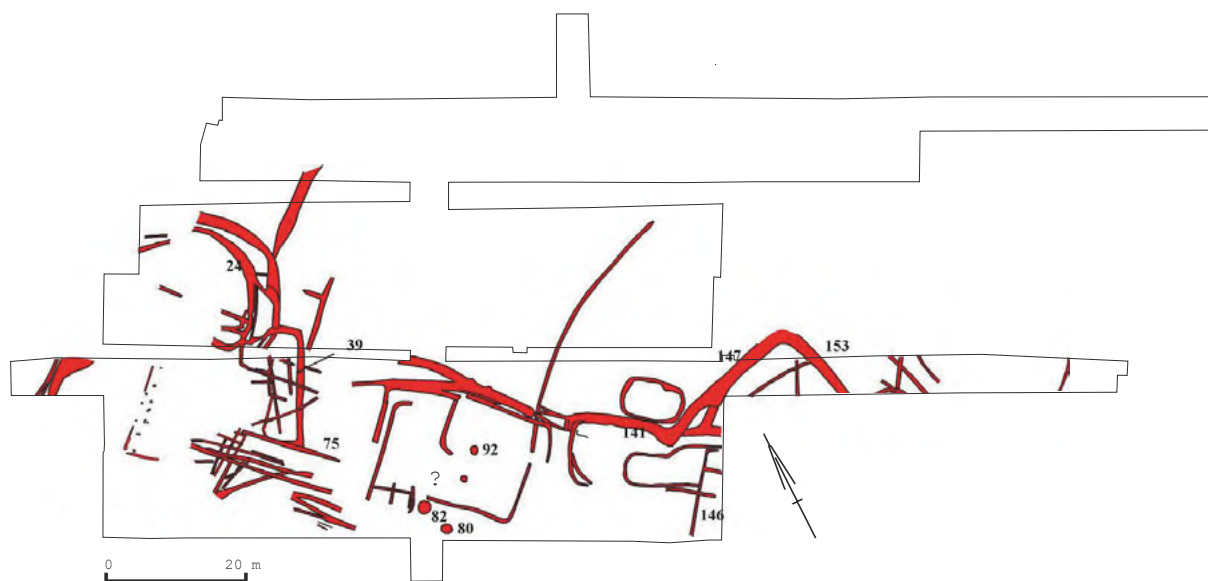
De sporen van de opgraving Oosterbuurt dateren vanaf het einde van de eerste eeuw (enkele greppels) maar vooral uit de tweede tot in de vierde eeuw (nederzetting). Daarnaast is een klein grafveld aangetroffen dat uit de derde en vierde eeuw dateert en zijn er sporen van een eind derde- en vierde-eeuwse nederzetting opgegraven. Jongere sporen (vroege middeleeuwen) worden in hoofdstuk 6 beschreven. Gedurende de late ijzertijd en eerste eeuw lijken er al activiteiten op het terrein te hebben plaatsgevonden maar die zijn hoogstwaarschijnlijk seizoensgebonden. In de tweede eeuw is sprake van een verkaveld landschap waarin ook blokverkavelingen te herkennen zijn. Op Oosterbuurt is uit deze periode een enkel driebeukige plattegrond bekend. Of hier sprake is van zogenaamde *Einzelhöfe* die in een soort van lintbebouwing voorkomen is niet geheel duidelijk. Ook zijn er geen duidelijke aanwijzingen

³⁰⁸ Cf. Kodde 2007.

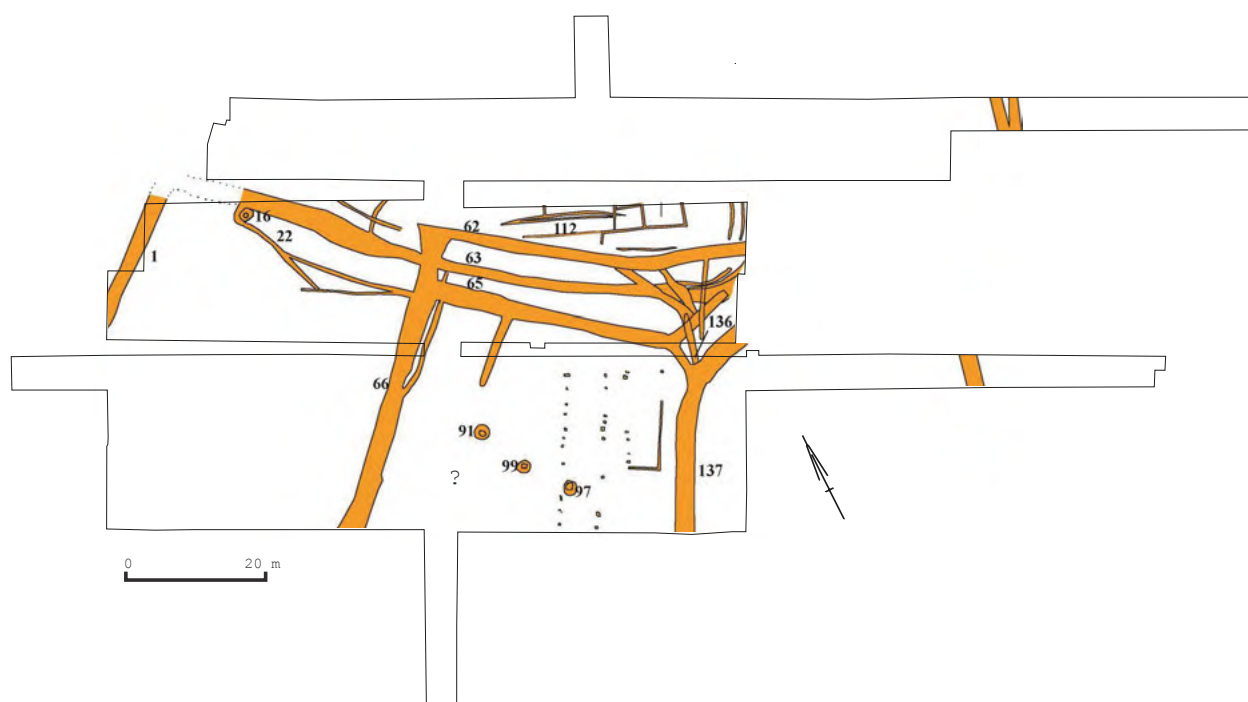
³⁰⁹ Hagers & Sier 1999; De opgraving heeft sinds de publicatie verschillende onderzoekers beziggehouden. Dit heeft geresulteerd in aanvullende interpretaties. Deze betreffen vooral het skelet van 'Hilde' en een herinterpretatie van het handgemaakte aardewerk. Cf. Diederiks 2015.

³¹⁰ Gerritsen & Vaars 2007.

³¹¹ Diederiks 2015.

Afb. 5.17a: Castricum-Oosterbuurt overzicht van de belangrijkste structuren uit de 2^e eeuw (naar Diederik 2014). Het betreft met name greppels en aanwijzingen voor huisplaatsen.

Afb. 5.17b: Castricum-Oosterbuurt overzicht van de belangrijkste structuren uit de 3^e eeuw (naar Diederik 2014)

voor de ligging van akkers. Wel zijn hoefafdrukken aangetroffen en spreken de onderzoekers het vermoeden uit dat de eerste (permanente) bewoners een nadruk legden op de veeteelt.³¹² Het aantal plattegronden is te laag om op basis daarvan van bewoningscontinuïteit te spreken. Wel is er sprake van continuerend gebruik van het terrein, dit op basis van aangetroffen vondstmateriaal.

De interpretatie van de oorspronkelijke auteurs betreft vooral de derde-eeuwse sporen en vondsten. Volgens Hagers en Sier wordt de locatie in de eerste helft van de derde eeuw anders ingericht. De verkaveling bestaat nu uit een blokvormig systeem van brede greppels. Er zijn ook twee plattegronden aan deze periode toe te wijzen en een crematiegraf. De continuerende inrichting van het landschap waarbij greppels vervangen worden door palissades laat zien dat de bewoning tot in de eerste helft van de vierde eeuw functioneert. Een in het oog springende element is het voorkomen van een omvangrijke driebeukige plattegrond (35 bij 6,5 meter) waarin ook verschillende herstelfases zijn aangetroffen. Tegen het einde van de derde eeuw wordt de vierkante verkavelingsstructuur vervangen door een ovaalvormige palissade met opnieuw de grote plattegrond centraal. Zeer waarschijnlijk betreft het een *Einzelhof*. Diederiks dateert de bovenbeschreven nederzettingen (inclusief de plattegronden) later, vanaf de tweede helft van de derde eeuw. Hij reconstrueert bovendien een ovaalvormige greppel die de nederzetting, bestaande uit twee gelijktijdige boerderijen, begrenst samen met de bovengenoemde palissade een robuuste indruk biedt. Een lege zone tussen greppel en palissade interpreteert hij bovendien als aanwijzing voor het bestaan van een wallichaam. In zijn visie continueert de nederzetting tot ver in de vierde eeuw en zijn de aangetroffen graven (inclusief dat van Hilde) daaraan gelijktijdig. Dit kleine inhumatiegrafveld werd door Hagers en Sier op basis van ¹⁴C-gedateerd in de derde eeuw. Wel worstelden ze met de jongere datering van de vermeende bijgiften. Voor Diederiks zijn de bijgiften bepalend voor de datering. In het grafveld zijn zowel volwassenen als kinderen aangetroffen. Bijzonder was een solitair gelegen vrouwengraf dat in een greppel is aangetroffen. Er werden geen losse bijgiften aangetroffen maar op het skelet werd een ketting van kralen en goudfolie aangetroffen. Dit skelet, dat tegen-

woordig als Hilde bekend staat, wordt tegen het einde van de vierde eeuw gedateerd.³¹³ Nader onderzoek wees uit dat Hilde oorspronkelijk uit Midden-Europa afkomstig zou kunnen zijn. Haar vondst wijst op de bovenregionale contacten die de bewoners van de nederzetting gehad hebben. Bij gebrek aan vergelijkbare nederzettingen is het moeilijk om die van Oosterbuurt te typeren maar een vergelijking met de ontwikkeling van rijke nederzettingen als bij Heeten, Didam of Ede (Oost-Nederland) doet zich onwillekeurig voor.³¹⁴

Behalve deze inhumaties en de iets oudere crematie zijn verspreid over het terrein menselijke resten aangetroffen (in nederzettingcontext). Het wijst er op dat de tweede- en vroeg derde-eeuwse begrafenisrituelen zich nog moeilijk laten duiden. Dit is zowel voor het zuidelijke deel van de archeoregio als voor het noordelijk kustgebied vastgesteld.³¹⁵ Daarbij kan bovendien worden opgemerkt dat grafvelden uit de late ijzertijd en Romeinse tijd uit het noordoost Nederlandse zandgebied arm aan vondsten zijn, bestaan uit crematiegraven, beperkt van omvang en vaak ondiep aangelegd lijken te zijn.³¹⁶ Ook daar is sprake van een geringe zichtbaarheid. Het blijft dan ook een punt van discussie of grafvelden uit de eerste en tweede eeuw gewoonweg niet herkend zijn of dat er sprake is van andere begrafenisrituelen die archeologisch slecht zichtbaar zijn, zoals de losse menselijke resten her en der lijken te suggereren.

Ook in Oosterbuurt zijn, evenals in bijvoorbeeld de opgravingen Katwijk-Zanderij en Naaldwijk-Hollandcollege, bijzonder veel waterputten opgegraven. Dit hangt samen met enerzijds het gemakkelijk bereik van zoet water (ondiep in de ondergrond) maar ook met de kwetsbaarheid van waterputten aangezien zoetwater bestaat uit zogenaamde waterbellen die drijven op zout (brak) grondwater

De opgraving van Oosterbuurt heeft, behalve sporen, ook een rijk beeld van de materiële cultuur opgeleverd. Dit stelt ons onder andere in staat om nader onderzoek te doen naar de relaties tussen Germaanse groepen en de Romeinse provincie. In het vondstspectrum komen ook verscheidene eerste-eeuwse vondsten (metaal en aardewerk) voor, afkomstig uit het Romeinse rijk. Zoals boven al aangehaald hangt de aanwezigheid daarvan hoogstwaarschijnlijk samen met de ligging van het inmiddels verlaten castel-

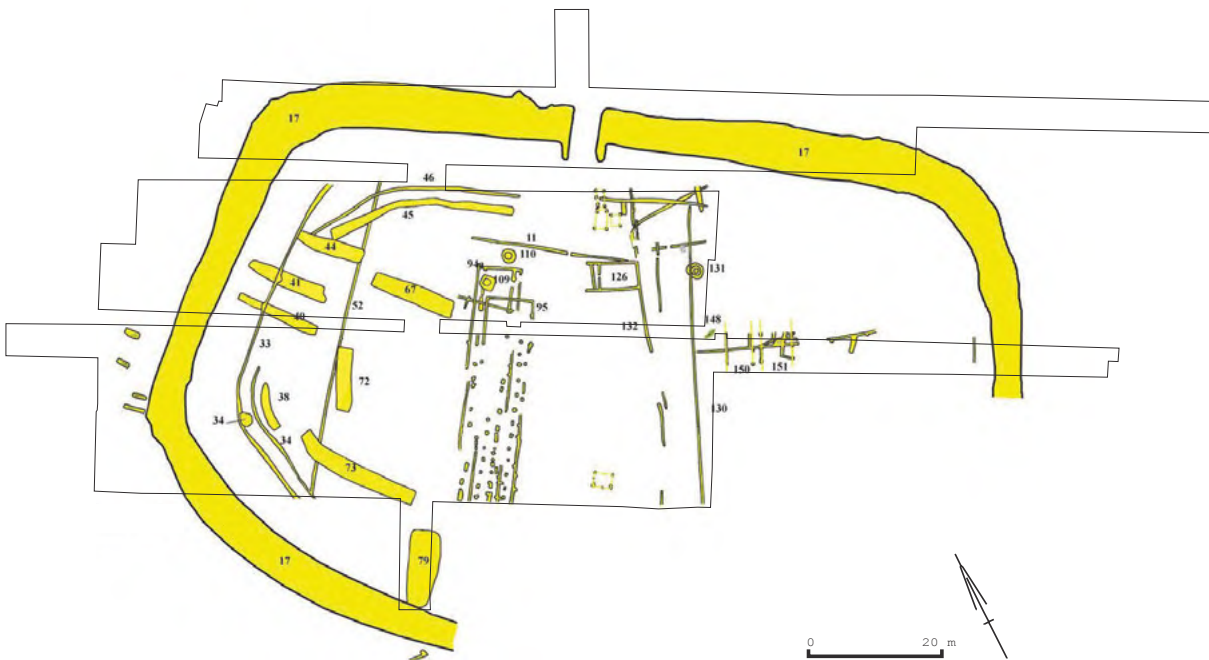
³¹² Hagers & Sier 1999, 188.

³¹³ Hagers & Sier 1999, 87.

³¹⁴ Cf. Van der Velde 2011.

³¹⁵ Cf. Hiddink 1999.

³¹⁶ Cf. Van der Velde 2011.

Afb. 5.18: Castricum-Oosterbuurt overzicht van de belangrijkste structuren uit de 4^e eeuw (naar Diederik 2014). Het verschil met de interpretatie van Hagens & Sier betreft vooral de datering van de rondlopende greppel.

lum Flevum. Het wijst op het belang van deze vindplaatsen in latere tijden als *Fundgrube* van materiaal, zowel in materiële zin (als basis van grondstof) als ideologisch referentiepunt (als statussymbool). Het aardewerk uit de tweede en derde eeuw sluit, qua vorm, aan bij dat uit het noordelijk kustgebied. Het aardewerk in Friese traditie bepaalt het beeld in de eerste en tweede eeuw. Daarna stroomt ook veel NKN-aardewerk binnen. Diederiks kon ook verschillende vierde-eeuwse complexen onderscheiden. Vanaf de derde eeuw is ook een toename te zien in het voorkomen van Romeins draaischijfaardewerk, hoewel het om bescheiden percentages blijft handelen. Het wijst op toenemende culturele contacten tussen Germaanse groepen en de provincie. Een vergelijkbaar fenomeen is ook af te lezen uit de rijke metaalvondsten. Daarbij valt op dat de meeste metaalvondsten van Romeinse makelij eerder geïnterpreteerd moeten worden als grondstof voor Germaanse voorwerpen. Binnen de nederzetting zijn ook aanwijzingen voor metaalproductie. Deze ontwikkeling is enigszins te vergelijken met die in Oost-Nederland, een regio die net als het huidige Noord-Holland direct grenst aan de *limes*.³¹⁷ Een bijzondere vondst betreft een Keltische stater (Nervii, ca. 60 v.Chr.) die is aangetrof-

fen in een paalspoor van een derde-eeuwse huisplattegrond. Daarnaast zijn er meerdere aanwijzingen voor rituele deposities, zowel in de vorm van vondsten als skeletelementen (van dier maar ook mens). De laatste categorie is onderwerp geweest van Therkorn.³¹⁸ Zij bestudeerde de opgravingen Schagen-Muggenburg en de Velsbroekpolder waarin evenals in Oosterbuurt en enkele andere nederzettingsterreinen regelmatig vergelijkbare dierlijke deposities gevonden worden. In haar interpretatie van deze voorwerpen speelt de relatie van de mens tot de kosmos een belangrijke rol en zij meent in diverse verspreidingspatronen constellaties van sterrenbeelden te herkennen. Nu is het maar de vraag of deze interpretatie wel gevalideerd kan worden aan de hand van scherpe dateringen van de vondstcontexten zelf (zijn alle sporen werkelijk gelijktijdig?) maar het grote belang ligt in het feit dat deze bijzondere deposities nu onder aandacht komen en herkend worden tijdens opgravingswerkzaamheden.

Langedijk-De Druppels

Het noordelijkste deel van de archeoregio levert weliswaar nog enkele strandwalrestanten op maar het landschap is vooral gevormd door het Zeegat van Bergen dat in de Romeinse tijd wel-

³¹⁷ Cf. Van der Velde 2011.

³¹⁸ Therkorn 2004.

iswaar dicht is maar wel tot een ondergrond van kwelder- en veenafzettingen heeft geleid. Het onderzoek bij De Druppels in Geestmerambacht (HD 14-003, Langedijk) is hier een voorbeeld van.³¹⁹

Het betreft een groot gebied waar natuurontwikkeling zou plaatsvinden en waarin verscheidene vindplaatsen zijn aangetroffen op kwelderruggen en veen. Opvallend is dat de vindplaatsen (die grotendeels dateren uit de Romeinse tijd en middeleeuwen) nederzettingsterreinen betreffen maar dat er geen aanwijzingen voor huisplattegronden zijn. Naar alle waarschijnlijkheid zijn deze of op de hogere (en later verdwenen) kwelderafzettingen gelegen geweest of op de hogere veenpakketten, die in latere tijd ook verdwenen zijn.³²⁰ Toch zijn er op basis van sporen en vondsten genoeg redenen om de vindplaatsen als nederzettingen te interpreteren. Er zijn verscheidene greppels die ruimtes af bakenen. Daarnaast zijn er enkele waterputten en kuilen opgegraven en is er hutenleem verzameld. De greppels hebben een belangrijke rol gespeeld in de ontwatering van het landschap. Over de uitleg van bewoning is niet heel veel te melden maar het lijkt om losse en verspreid liggende erven te gaan. Het aardewerk dateert tussen de eerste en derde eeuw en is vervaardigd in de noordelijke kusttraditie. Er zijn slechts enkele importscherven aangetroffen (onder andere twee fragmenten terra sigillata). De paleo-ecologische monsters schetsen een beeld van een relatief nat kwelderlandschap waarin kuddes graasden en waar ook akkers werden aangelegd (er zijn sporen van mestschimmels aangetroffen). Aanwijzingen voor bewoning uit de laat-Romeinse tijd ontbreken. Wel is er een waterput uit de vroege middeleeuwen blootgelegd.

5.5 Conclusies op basis van de behaalde resultaten

5.5.1 Kenniswinst

Op basis van het bovenstaande mag blijken dat de periode tussen 1997 en 2013 erg vruchtbaar is geweest van de archeologie van de Romeinse tijd in de archeoregio. Niet alleen hebben er verscheidene grootschalige (aan

Malta-archeologie gerelateerde onderzoeken) plaats gevonden, ook is de archeoregio goed bedeed geweest in de diverse onderzoeksprogramma's die de afgelopen periode doorgang vonden. Onder de laatste vallen enkele onderzoeken in het kader van het Odyssee- project, het onderzoek in het kader van het programma Oogst van Malta, een enkele dissertatie en de gemeentelijke programma's (vooral Den Haag) gericht op het uitwerken van recenter oud onderzoek. Vooral dat laatste is een interessante ontwikkeling. Weliswaar kunnen de resultaten hiervan niet direct op het conto van de Malta gerelateerde archeologie geschreven worden, het verdrag en bijbehorende wetgeving maakte het wel mogelijk voor archeologen om lokale bestuurders te overtuigen hun verantwoordelijkheid te nemen. Toch is ook een kritische kanttekening op zijn plaats. Zonder deze (door overheden gefinancierde) onderzoeksprogramma's zou de oogst veel magerder uitvallen. De laatste jaren lijken de onderzoeken qua omvang kleiner te worden. Met name de kleinere onderzoeken lijken maar minimaal bij te dragen aan kennisvorming. Deels hangt dit mogelijk samen met het feit dat onze kennis behoorlijk toegenomen is maar het is ook te verklaren als het gevolg van een gebrek aan wetenschappelijke sturing. Zonder het te beseffen heeft de archeologische gemeenschap een enorme kenniswinst opgedaan in het onderzoek naar de landschapsgenese van het duingebied middels booronderzoeken en proefsleuven. Omdat dit onderzoek echter primair gericht was op de vraag of er archeologie in de ondergrond aanwezig was, zijn de data deel uit gaan maken van de groeiende berg grijze literatuur. Het is echter maar de vraag of van potentiële verstoorders verwacht mag worden dat ze extra bijdragen om de gerealiseerde resultaten ook wetenschappelijk uit te nutten. Het plaatst de archeologische gemeenschap echter wel voor een groeiend dilemma op welke wijze deze data in het wetenschappelijk debat te integreren. Ook wordt direct duidelijk welk effect een grotere opgraving op de stand van kennis heeft. Het heeft voor de Rijnmond (opgraving Zanderij) en bij Castricum (opgraving Oosterbuurt) tot veel nieuwe inzichten geleid en het grote aantal onderzoeken binnen de gemeente Den Haag tot een verdieping van de bestaande kennis. Aan de andere kant is deze kenniswinst als gevolg van de Malta archeologie niet gelijkelijk

³¹⁹ Zandboer 2012.

³²⁰ Zandboer 2012, 202 vv.

verdeeld. Zo vormt het gebied van Noordwijk tot aan Velsen een grote kennislacune. Vanuit provinciaal of nationaal perspectief ligt er een uitdaging hoe hiermee om te gaan.

De Romeinse tijd wordt vaak onderverdeeld in de vroege periode (tot ca. 70 n.Chr.), de midden- (van 70 tot 270 n.Chr.) en de laat-Romeinse tijd (van 270 tot 450 n.Chr.). De kenniswinst voor deze drie periodes verschilt. Zo is vastgesteld dat verscheidene vindplaatsen in de archeoregio teruggaan tot de late ijzertijd/vroeg-Romeinse tijd maar de fysieke neerslag hiervan (in de vorm van nederzettingen en grafvelden) is nog maar mager. Het lijkt er bovendien op dat zowel voor de archeoregio ten zuiden van de Rijn als ten noorden daarvan geldt dat de nederzittingsontwikkeling niet wezenlijk verschilt van de voorafgaande periode. Op de aanwezigheid van enkele Romeinse vondsten na lijkt dit grotendeels ook voor de materiële cultuur te gelden. De laatste verraadt een sterke samenhang tussen het zuidelijke en noordelijke deel van de archeoregio op basis van het aardewerk dat qua ontwikkeling en stijl aansluit op die van het noordelijk kustgebied. Het onderstreept ook de continuïteit van de nederzittingsontwikkeling van het zuidelijk deel van de archeoregio in het kader van de discussie over de etniciteit van de Cananefaten. Indien deze groep al van elders afkomstig is, lijkt het om een relatief kleine (elite)groep te gaan, mogelijk vergelijkbaar met de komst van de Bataven.³²¹ In de Rijnmond lijkt de militaire invloed vanaf het midden van de eerste eeuw zichtbaar te worden. Het castellum Flevum in het Oer-IJ gebied is vanaf de laat-Augusteïsche tijd zichtbaar in het archeologisch beeld. Het vele materiaal dat, vooral nadat het castellum verlaten was, zijn weg vond naar de nederzettingen bemoeilijkt een studie naar de relaties tussen het Romeinse gezag en de stammen ten noorden van de Rijn.

Met betrekking tot de midden-Romeinse tijd heeft het onderzoek de grootste kenniswinst opgeleverd. Het is de periode waarin de meeste nederzettingen in het Romeinse gedeelte van de archeoregio een substantiële groei doormaken en er een nieuwe infrastructuur ontstaat. Opvallend ten opzichte van bijvoorbeeld het rivierengebied is dat de groei en ontwikkeling doorzet tot in de eerste helft van de derde eeuw. Hoewel er dus continuïteit van bewoning lijkt te zijn tussen de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd vangen de hierboven

beschreven nederzettingen uit de civitas van de Cananefaten over het algemeen rond het midden van de eerste eeuw aan. Voor de regio boven de Rijn lijkt dit een fractie later te beginnen, tegen het einde van de eerste eeuw. De Friese aardewerktraditie overheerst ook nog in het zuidelijke gedeelte al ontwikkelt dit aardewerk zich wel afzonderlijk van de noordelijke streken buiten het Rijk. Opvallend is dat tot het midden van de tweede eeuw het handgevormde aardewerk zo'n grote rol speelt in de civitas van de Cananefaten. Voor het Germaanse gebied kan met nog meer nadruk gesteld worden dat de studie van het handgevormde aardewerk de sleutel tot datering van de archeologische resten inhoudt. Aanzetten hiertoe zijn de afgelopen jaren gegeven. De oorspronkelijke publicatie van Castricum-Oosterbuurt herinnert aan de gevaren om buiten het Romeinse rijk al te zeer uit te gaan van de datering van Romeinse importen.

Een bijzondere ontwikkeling in het Cananefaats gebied is de grootschalige verkaveling van het landschap en daaropvolgende veranderingen in nederzittingsuitleg en materiële cultuur. Dit wordt in vrijwel elke nederzetting waargenomen. Er lijkt sprake te zijn van een vaste maatvoering en regie van bovenaf is ook wel gesuggereerd. Deze suggestie wordt versterkt door de zichtbare militaire aanwezigheid langs de kust en de municipiumverheffing van Forum Hadriani. Hiertegenover kan gesteld worden dat blijkens recent onderzoek ook in de noordelijke kuststreken al grootschalige verkavelingen plaatsvonden en dat ook diverse nederzettingen in het noordelijk deel van de archeoregio een vergelijkbare ontwikkeling door maken. In hoeverre veranderende natuurlijke omstandigheden (vernatting van het landschap) in deze ontwikkeling een rol spelen is een onderzoeksthema voor de toekomst.

In het noordelijk deel van de archeoregio continueren de nederzettingen zich in ieder geval tot in de eerste helft van de derde eeuw. In het Cananefaats gebied is er een groep die tot in het eerste kwart van de derde eeuw doorloopt en een groep tot aan het midden van de derde eeuw. Opvallend in de laatste groep is dat verscheidene nederzettingen in materiële zin een hoogtepunt bereiken gedurende het eerste kwart van de derde eeuw. Hierbij kan gerefereerd worden aan de verschillende porticushuizen en de villa van Rijswijk-de Bult. De

³²¹ Cf Roymans 2004.

ontwikkeling van bewoning en landschap na het verdwijnen van de nederzettingen blijft in nevelen gehuld.

Hoewel maar weinig resultaten van het onderzoek de laat-Romeinse tijd betreffen, is ook hier kenniswinst geboekt. Tot voor kort leek heel West-Nederland, op een enkele vindplaats in het estuarium van de Rijn na, ontvolkt. Het onderzoek bij Naaldwijk en Castricum toont aan dat de archeoregio niet leeg was maar bevolkt werd door kleine groepen Germanen. De nederzetting van Castricum-Oosterbuurt is bovendien rijk aan vondsten en voorzien van een indrukwekkende uitleg. Deze nederzetting heeft de enige laat-Romeinse graven aan het licht gebracht. De bewoning gedurende de vijfde eeuw blijft ongrijpbaar. Pas vanaf de tweede helft van de vijfde eeuw ontstaan de eerste nederzettingen (Katwijk-Zanderij) maar deze passen qua uitleg en materiële cultuur meer bij de vroege middeleeuwen dan de Romeinse tijd.

5.5.2 Onderzoeksvragen

In de onderzoeksopdracht stonden verschillenden vraagstellingen verwoord. In deze bijdrage wordt een antwoord geformuleerd op de vraagstellingen gerelateerd aan de Romeinse tijd.

A Bewoning

Is er voor de Romeinse tijd sprake van een verandering in de hiërarchie van nederzettingen, naar meer structurering?

Voor de beantwoording van deze vraag moet onderscheid gemaakt worden tussen het zuidelijke (Cananefaatsse) gebied en het noordelijke deel (Vrije Germanië) van de archeoregio. Het Cananefaatsse gebied onderscheidt zich door een duidelijke structurering van veel nederzettingen aan de hand van nieuwe infrastructuur. Zo zijn verschillende wegen reconstrueerbaar en heeft ook het Gantelsysteem (kanaal van Corbulo) een belangrijke rol gespeeld in de structurering. Al vanaf de tweede helft van de eerste eeuw is sprake van een Romeins georiënteerde nederzettingstructuur in de vorm van een centrale plaats (Forum Hadriani) en vici in de omgeving van de castella. De overige (rurale) vindplaatsen zijn eenvormig van karakter. Het betreft in vrijwel alle gevallen een tot twee gelijktijdige erven.

Er lijken geen verschillen in materiële cultuur van het vondstmateriaal of de architectuur van de gebouwen aan te wijzen die duiden op verschillen in hiërarchie.

Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw vinden op grote schaal verkavelingen plaats binnen het rurale landschap. Ook wordt de centrale status van Forum Hadriani onderstreept door een municipiumverheffing. Hiermee mogelijk samenhangend is de aandacht die door het Romeinse gezag geschonken wordt aan de verdediging van de kust. Er ontstaan (kleinere) fortificaties bij Den Haag-Scheveningseweg, Ockenburg en waarschijnlijk ook een vlootstation bij Naaldwijk. Daaraan gekoppeld komen vici voor (Ockenburg en mogelijk bij Naaldwijk). Het is vanaf dit moment dat ook het rurale nederzettinglandschap gaat veranderen. De militaire infrastructuur lijkt ook invloed te hebben inrichting van de nederzettingen en vondstcomplexen. Er komen (op bescheiden schaal) militaria in voor en draaischijfaardewerk gaat het vondstbeeld overheersen. Er komen verscheidene bijzondere gebouwen voor als het horreum van Den Haag-Uithoflaan (met een pannendak) en porticushuizen bij het Wateringse Veld (Hoge Veld) en Harnaschpolder. Al eerder zijn aanwijzingen verzameld voor de ligging van een Romeinse villa bij Monster-Poeldijk (in combinatie met de aanwezigheid van een militair diploma) en een villa in Rijswijk-de Bult. Daarnaast zijn er verschillende nederzettingen aangetroffen waar ook cultusplaatsen gesitueerd zijn (Den Haag-Lozerlaan, Hoge Veld en Leidschendam-Leeuwenberg). Hoewel niet met zekerheid te stellen wijst dit er toch ook op dat enkele van dit soort nederzettingen een meer regionale functie aan bekleden als (religieus) focuspunt van andere uit de directe omgeving. Tenslotte zijn er verschillende nederzettingen waar vanaf deze periode aanwijzingen zijn dat de rol van ambachtelijke activiteiten toeneemt.

Met betrekking tot het noordelijk deel van de archeoregio is er pas vanaf het einde van de eerste eeuw sprake van (herkenbare) nederzettingen bestaande uit een tot enkele gelijktijdige erven. Ook in dit deel van de archeoregio kenmerken nederzettingsterreinen zich door greppelstelsels en verkavelingssystemen al laat de huidige stand van kennis over de typologisering van het handgevormde aardewerk een duidelijke

faserings van deze kavelsystemen vergelijkbaar met het Cananefaats gebied niet toe. De bewoning lijkt zich niet te ontwikkelen naar meer variatie en hiërarchie gedurende de tweede eeuw. Met betrekking tot de derde en vierde eeuw zijn er weinig gegevens voorhanden om hierover uitspraken te doen al leidt de herinterpretatie van Castricum-Oosterbuurt (met de indrukwekkende omgreppeling en mogelijk wallichaam) vermoeden dat gedurende de derde en vierde eeuw verschillen aanwijsbaar zullen zijn tussen de nederzettingen.

Is er, nog steeds, sprake van een bewoningshiel in de laat-Romeinse tijd – vroege middeleeuwen?

De afgelopen periode zijn er verschillende vondstmeldingen die de periode van de derde tot en met de vijfde eeuw betreffen. Toch blijft het aantal nog aan de magere kant waardoor het (nog) niet mogelijk is een samenhangend beeld te schetsen van de ontwikkeling van bewoning en landschap gedurende deze periode. Op basis van deze vondsten kan (nog) niet een bewoningscontinuïteit voor deze periode geconstateerd worden. Wel verdwijnen op meer regionale schaal enkele bewoningshielen. Zo laten de resultaten van het onderzoek bij Castricum en Uitgeest zien dat deze nederzettingen tot ver in de derde (en zelfs vierde eeuw) continueren. De vijfde eeuw ontbreekt echter. Ook de opgraving bij Naaldwijk-Hoogeland heeft sporen en vondsten uit de derde en vierde eeuw opgeleverd al is (een klein) bewoningshiel niet uit te sluiten. Katwijk-Zandierij kent geen continuïteit van bewoning. Waarschijnlijk als gevolg van zandverstuivingen verdwijnt de bewoning in de vierde eeuw. De *horrea* van het castellum van Valkenburg echter suggereren dat de regio in de vierde eeuw niet verlaten is geweest. Opvallend is het ontbreken van vondstmeldingen uit de laat-Romeinse tijd in de veengebieden. Deze lijken verlaten te zijn geweest. De meest problematische periode is die van het einde van de vierde en de eerste helft van de vijfde eeuw. Sporen en vondsten uit deze periode ontbreken vrijwel volledig. De nederzettingenresten van onder andere Katwijk-Zandierij tonen aan dat vanaf de tweede helft van de vijfde eeuw opnieuw nederzettingen ontstaan maar deze moeten eerder vanuit het perspectief de vroege middeleeuwen bestudeerd worden.

B Ontstaan en ontwikkeling van het (cultuur) landschap en locatiekeuze

Wat is de ontwikkeling en (on)bruikbaarheid van het landschap? Ofwel: locatiekeuze

De locatiekeuze van nederzettingen en akkers/weidegebieden verschilt een weinig van die van de voorgaande periodes. Het bewoningslandschap concentreert zich op de hogere delen in het landschap zoals de strandwallen, stuifduinen op de strandvlakte en de kreekruggen. Ook wanneer de strandwallen bedekt zijn door een laag klei (bijvoorbeeld Uitgeest-Waldijk) betrof het een hogere rug. Gedurende de eerste en tweede eeuw worden ook de veenranden geëxploiteerd al lijkt de bewoning daar in de loop van de derde eeuw te verdwijnen. Waarschijnlijk hangt dit samen met een fase van vernatting die er voor zorgde dat de veen- en lager gelegen kleigebieden zich nog maar lastig laten exploiteren. De opgraving Naaldwijk-Hoogeland-Oost laat zien dat de bewoners hiertegen maatregelen moesten nemen door hun woonplaats te verhogen. Voor het Cananefaats deel van de archeoregio kan gesteld worden dat de Romeinse tijd een periode was van bewoningsintensificatie. Dit komt onder andere naar voren door de lintbouw op de kreekruggen langs de Gantel vanaf Naaldwijk tot in Den Haag. Ook het gebied rondom Castricum-Oosterbuurt lijkt dicht bevolkt te zijn geweest.

In hoeverre de vernatting van onder andere de veengebieden geleid heeft tot een intensivering van bewoning op de strandwallen vanaf de tweede helft van de tweede eeuw is niet met zekerheid te zeggen.

Wat is de ontwikkeling van het natuurlijke landschap? Kunnen modellen van geologie en vegetatie genuanceerd en geregionaliseerd worden?

De aanleg van de Romeinse infrastructuur gekoppeld aan de intensivering van bewoning gedurende de tweede helft van de eerste en tweede eeuw moet grote gevolgen hebben gehad voor de ontwikkeling van het cultuurlandschap. Gesteld kan worden dat de natuurlijke begroeiing (het bestand aan bomen met name) aan het begin van de Romeinse tijd al aardig te leiden heeft gehad als gevolg van de bewoning gedurende de brons- en ijzertijd. Onderzoek naar de inrichting van de limes langs de Rijn heeft aangetoond dat grote hoeveelheden bomen gekapt zijn geweest en leidde tot de aanname dat er

zelfs sprake moet zijn geweest van de inrichting van hakhoutbossen om te voldoen aan de vraag. Voor de rest van de archeoregio is hier echter niet specifiek onderzoek naar gedaan. Een andere ontwikkeling betreft het zogenaamde watermanagement dat invloed moet hebben gehad op het landschap. Te denken valt aan het graven van het kanaal van Corbulo maar ook de verkavelingwerken waarbij veel (watervoerende) greppels werden gegraven. De bewoning op het veen moet vanwege de drainagewerkzaamheden geleid hebben tot inklinking van de grond die (mogelijk in combinatie met waterspiegelstijging) de bewoningsmogelijkheden van het gebied negatief beïnvloedde. Voor de laat-Romeinse tijd is in de Zanderij te Katwijk vastgesteld dat er sprake was van grootschalige verstuingen waarbij nieuwe duinen gevormd werden. Het is mogelijk een reactie geweest op de intensieve bewoning uit de periode ervoor en leidde tot mindere bewoningsmogelijkheden gedurende de vierde en begin vijfde eeuw. Vergelijkbare verstuingen zijn echter niet geconstateerd voor Naaldwijk of bij Castricum zodat dit als een regionaal verschijnsel gezien moet worden. In Castricum-Oosterbuurt zijn echter wel weer aanwijzingen voor overstromingen vanuit de Oer-IJ vastgesteld in het begin van de tweede eeuw. Het lijkt een laatste oprisping van de oude uitlaat van de Rijn die in snel tempo verlandde.

Wat is de invloed en de reactie van de mens op de veranderingen in het landschap (verstuingen, vernatting, duinontwikkeling, kusterosie, infrastructuur, waterbeheer) door de tijd heen?

Het is niet eenvoudig deze vraag te beantwoorden vanuit de gegevens voor de Romeinse tijd omdat het merendeel van de onderzoeken niet vanuit deze vraagstelling zijn uitgevoerd. Op basis van de resultaten van het onderzoek zijn zowel op lokale als regionale schaal reacties van de bewoners op landschappelijke veranderingen te duiden. Op lokale schaal kan gewezen worden op het hoge aantal waterputten dat in het strandwallengebied werd uitgegraven als reactie op de korte gebruiksduur ervan. Ook bevatten veel nederzettingen sporen van staketsels bedoeld om lokale zandverstuingen tegen te gaan. De vele greppels in nederzettingcontext wijzen op het voortdurende belang van de waterhuishouding. Dit belang neemt (op regionale schaal) vanaf de tweede helft van de tweede

eeuw snel toe. Daarbij komen ook aanwijzingen voor de ligging van duikers en dijkjes (Den Haag-Wateringse Veld). Het graven van het kanaal van Corbulo kan gezien worden als een reactie om de Gantel, die aan het verlanden was, opnieuw bevaarbaar te maken.

Het verlaten van de Zanderij is een aanwijzing voor de gevaren van verstuinging en duinvorming maar is totnogtoe enkel daar aangetroffen. Over de effecten van het verlaten van het veengebied tegen het einde van de tweede eeuw en de impact die dit gehad heeft op de bewoningsintensiteit van het strandwallenlandschap is weinig te zeggen.

Voor het noordelijke deel van de archeoregio zijn er weinig aanwijzingen voor maar binnen het Cananefaats gebied kan gesteld worden dat de inrichting van de Romeinse infrastructuur (kanaal van Corbulo, wegennet en aanleg van castella) een belangrijk structurerend element is geweest op de inrichting van het bewoningslandschap.

C Economie, land- en watergebruik en materiële cultuur

Wat was de invloed van de Romeinse machtsstructuur op de bestaanseconomie?

De Romeinse machtsstructuur heeft vanaf het begin een duidelijke invloed gehad op het bewoningslandschap in het Cananefaats deel van de archeoregio en deels ook op dat ten noorden ervan. Dit wordt onder andere duidelijk aan de hand van de studie van Kooistra c.s. uit 2014 waarin de invloed die de aanleg van de limeszone gehad moet hebben, geschetst heeft. Het uitte zich in het kappen van grote hoeveelheden bossen en de inrichting van veel extra landbouwgebied. Er kwamen immers duizenden extra mensen te wonen die gevoed moesten worden. Uit analyses van akkeronkruiden komt naar voren dat bepaalde gewassen uit de eerste eeuw n.Chr. afkomstig moeten zijn geweest uit gebieden ten noorden van de Rijn. Ook de aansluiting op het Romeinse infrastructurele netwerk zal effecten gehad hebben op de bestaanseconomie omdat hierdoor producten van buiten gemakkelijker hun weg vonden richting de archeoregio. Tenslotte leidde het ontstaan van centrale plaatsen zoals Forum Hadriani en de vici tot de creatie van centra waarvandaan vraag ontstond naar producten. Hoewel het onderzoek van Kooistra c.s. suggereert dat er voldoende gronden aan-

wezig waren om surplusproductie te creëren en zodoende alle monden te voeden zal dit toch effect hebben gehad op de inrichting van nederzettingen. Kijken we echter naar de beschikbare resultaten van archeologisch onderzoek dan valt weliswaar op dat het moment van het ontstaan en de ontwikkeling van rurale nederzettingen overeenkomt met die van de Romeinse infrastructuur maar dat de contacten met de nieuwe wereld zich niet direct uitte in de instroom van tal van nieuwe producten. Het vondstcomplex blijft tot het midden van de eerste eeuw verrassend uniform en gericht op de eigen regionale producten. Wel zijn er aanwijzingen voor het ontstaan van surplusproductie zoals het fokken van vee in de nederzetting van Katwijk-Zanderij. Die aanwijzingen nemen vooral vanaf de tweede helft van de tweede eeuw toe en uitte zich niet alleen in de toegenomen verkaveling van het landschap maar ook in een veranderde samenstelling van materiaalcomplexen en diversiteit in gebouwen zoals het horreum van Den-Haag-Uithofslaan. Het ontstaan van villagebouwen in Rijswijk-de Bult en porticushuizen suggereert dat er hiërarchiering binnen het rurale bewoningslandschap ontstaat. Dergelijke hiërarchiering gaat dikwijls gepaard met controle over surplusproductie. Over de laat-Romeinse tijd is eigenlijk niets bekend. Ook is nog onvoldoende duidelijk in hoeverre de Romeinse machtstructuur invloed heeft op het rurale landschap ten noorden van de limes. De ontwikkeling van de nederzetting Castricum-Oosterbuurt lijkt er op te wijzen dat dit mogelijk het geval zou kunnen zijn vanaf de derde eeuw maar het aantal aanwijzingen is gering en meer onderzoek is nodig.

Welke veranderingen in grondbezit (in relatie voedselproductie, ontginningen) kunnen er worden vastgesteld in de Romeinse tijd en middeleeuwen?

Er is weinig bekend over bezitsverhoudingen gedurende de Romeinse tijd. Wel lijkt er sprake van een militair-administratieve zone in de inrichting van de civitas (ligging van castella, Romeinse weg en de civitashoofdplaats). Toch is er ook weer geen sprake van een gescheiden wereld tussen beide. Zo ligt de nederzetting Katwijk-Zanderij op een steenworp afstand van de limes en zijn er ook direct boven de limes aanwijzingen voor de ligging van (niet militaire) nederzettingen. Tijdens een door NWO-gefinancierd onderzoek (*a sustainable frontier*) is veel aandacht geweest voor de enorme impact die de aanleg

van de limes moet hebben gehad op het landschap. Dit gold niet alleen voor de omgeving maar leidde ook tot de aanvoer van graan en hout. De inrichting van de civitas leidde tot een snelle groei van het aantal nederzettingen. Vermoed wordt dat een deel daarvan betrokken is geweest bij surplusproductie maar binnen de context van het Malta-onderzoek is hier weinig aandacht voor geweest. Wel is voor bijvoorbeeld de nederzetting Katwijk-Zanderij vastgesteld dat ter plaatse runderen en paarden gehouden werden om te leveren aan de castella.

Een opvallend fenomeen in de regio tussen het Helinium en de Rijn is het groot aantal ontginningswerkzaamheden. In de loop van de tweede eeuw werden op grote schaal greppelstelsels gegraven waarna woongebieden nieuw werden ingericht. Hoewel er duidelijke aanwijzingen zijn (bijvoorbeeld in het Fries-Groningse veengebied) dat dergelijke verkavelings- en drainagewerkzaamheden niet voorbehouden waren aan het Romeinse gezag, zijn hiervoor in het noordelijk deel van de archeoregio minder aanwijzingen voor.

Afb. 6.1 Vondstmeldingen uit de vroege middeleeuwen voor 1998. Bron: Archis2.

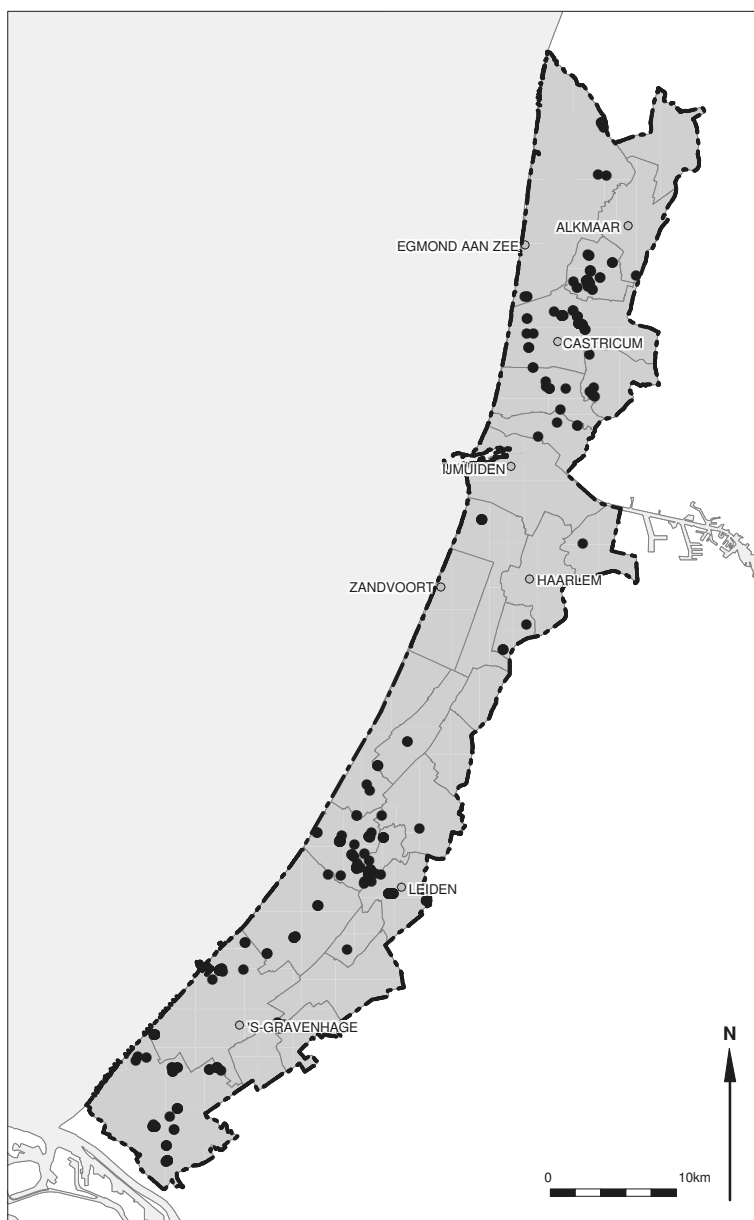
6.1 Vroege middeleeuwen

6.1.1 Inleiding

Het aantal opgravingen waar vroegmiddeleeuwse vindplaatsen gepubliceerd zijn, was in 1996 niet groot. Voor de archeoregio betrof het de opgraving bij het Frankenslag (Den Haag), een voorlopige publicatie van de opgravingen bij Rijnsburg, Valkenburg-De Woerd en een ongepubliceerde scriptie over het grafveld van Oegstgeest in het Rijn estuarium (en een publicatie uit 1911 over het vroegmiddeleeuwse grafveld Klein Duin).

Boven de Rijn betrof het een ongepubliceerde scriptie over Uitgeest-De Dog en een overzicht van oudere opgravingen uit Egmond. Gecombineerd met wat gegevens over vroegmiddeleeuwse vindplaatsen bij Texel (Den Burg) en enkele wat beschouwende artikelen waaronder een aanzet voor het Frisia-project levert dit alles een verbrokkeld beeld op. Dit laatstgenoemde project had dan ook als doelstelling om hier voor delen van het in de vroege middeleeuwen als Fries betitelde gebied een overzicht te creëren. Met betrekking tot de archeoregio werden twee promotieplaatsen ingericht waarbij de onderzoekers zich ruwweg richtten op Zuid- en Noord-Holland. Het onderzoek naar het gebied tussen Maas en Rijn heeft in 2012 een dissertatie opgeleverd. Voor Noord-Holland is het bij enkele overzichtsaankomen gebleven. In de navolgende paragrafen zal eerst naar aanleiding van bovengenoemde literatuur een overzicht geschetst worden aangaande de stand van kennis rond 1996. Daarbij wordt ook de historisch en geografische ontwikkeling van de periode geschetst. De beschrijvingen betreffen de periode vanaf de tweede helft van de vijfde eeuw tot het begin van de tiende eeuw.

Een blik op de kaart leert dat het aantal waarnemingen van vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen in de archeoregio flink is toegenomen. Dit geldt vooral voor de opgravingen want een blik op de verspreidingskaarten van Dijkstra (2012) en De Koning (2012) met betrekking tot respectievelijk Zuid-Holland en het Kennemerland laat zien dat er bijzonder veel (oudere en tot voor recent vrijwel niet ontsloten)

Afb. 6.2 Opgravingen en proefsleuvenonderzoeken met betrekking tot de vroege middeleeuwen uit de periode 1998-2013.

vondstmeldingen zijn. Omdat echter ook maar een minderheid van de oudere opgravingen uitgewerkt en gepubliceerd was, bleef de kennis zeer beperkt. In kwantiteit heeft vooral de Rijnmond (opgravingen bij Katwijk-Zanderij en Oegstgeest) veel kenniswinst opgeleverd samen met het gebied in en net ten noorden van Castricum (Castricum-Oosterbuurt en Limmen-De Krocht). Ook Bloemendaal-Groot Olmen levert veel nieuwe kennis op al is het gebied tus-

sen Noordwijk en Velsen nog vrij leeg. Hetzelfde geldt min of meer voor de regio ten zuiden van Katwijk. In Wassenaar is sowieso weinig gebeurd maar gezien de vele onderzoeken in en rond Den Haag valt het resultaat (hoe spectaculair op zichzelf) in de vorm van twee opgravingen (Naaldwijk-Hoogwerf en Den Haag-Solleveld) toch wat tegen.

6.1.2 Het historisch en geografische beeld van de periode

In het vorige hoofdstuk is er op gewezen dat onze kenniswinst met betrekking tot de archeologie van de archeoregio gedurende de laat-Romeinse tijd weliswaar flink is toegenomen maar dat deze toename wel erg relatief is. Gezien het aantal vondstmeldingen en de aard ervan is geconstateerd dat deze periode nog steeds slecht gekend is. Weliswaar kunnen we niet meer stellen dat de archeoregio (op een enkel steunpunt na) onbewoond was gedurende de vierde en een deel van de vijfde eeuw, maar dat er sprake is van een enorme bevolkingsafname lijkt evident. Ook vanuit het historische perspectief is het maar moeilijk greep te krijgen op de gebeurtenissen met betrekking tot de archeoregio voor de vierde en vijfde eeuw. Onduidelijk is dan ook wanneer precies de cesuur gelegd kan worden tussen de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Op basis van historische bronnen lijkt de limes te zijn opgegeven in het begin van de vijfde eeuw. Met het definitieve vertrek van de (weinig) troepen die er nog waren en het ontbreken van schriftelijke bronnen die wijzen op bewoningscontinuïteit van Forum Hadriani zou gesteld kunnen worden dat de laatste Romeinse invloeden in het begin van de vijfde eeuw uit de archeoregio verdwijnen. Over wat er daarna gebeurt, tasten we opnieuw in het duister wanneer we ons alleen verlaten op historische bronnen. Met betrekking tot de vroege middeleeuwen wordt voor Nederland vaak onderscheid gemaakt in drie invloedsferen waarbij opgemerkt moet worden dat hier eerder sprake lijkt van het voorkomen van (een vorm van) culturele eenduidigheid dan dat deze invloedsferen vanuit een etnisch perspectief verklaard moeten worden. De archeoregio zou behoren tot de Friese invloedsfeer die West- en Noord-Nederland omvat. In het Oosten zou sprake zijn van een

Saksische invloedsfeer terwijl de invloed van de Franken tot in het zuiden reikte. De koningen van deze laatste groep zijn de naamgevers geworden van een verdere onderverdeling in de Merovingische periode (zesde tot begin achtste eeuw) en de Karolingische periode (achtste en negende eeuw). Het is het Frankische gebied geweest waar zich enkele instituties ontwikkelden die later, met de uitbreiding van de Frankische invloedsfeer, een zodanig belangrijke structurende rol binnen de middeleeuwse samenleving van de archeoregio zijn gaan spelen. Misschien wel de belangrijkste betreffen de verbinding tussen de christelijke (Roomse) kerk en staat en het domeinstelsel.

Over het ontstaan en de ontwikkeling van een Merovingische (proto-)staat zijn we redelijk ingelicht. Anders ligt dit voor ontwikkelingen binnen het Friese gebied. Op basis van beschikbare bronnen komen we niet veel verder dan de beschrijvingen van enkele (christelijke) auteurs die ontmoetingen tussen zendelingen en Friese (voor)mannen registreerden en berichten die samenhangen met de Friese handel. Friezen worden genoemd in tal van beschrijvingen als handelaren die diverse gebieden met elkaar verbinden. Hoewel verre van duidelijk lijkt het dat het Friese gebied veel losser georganiseerd was. Weliswaar lijkt er sprake van koningschap maar over de wijze waarop dit ingevuld werd bestaat nog veel onduidelijkheid. Ook het woongebied, het westelijk deel van het huidige Nederland, straalt geen eenheid uit in etnische zin. Het Friese gebied zou uit een aantal regio's bestaan.³²² Vanaf de zevende eeuw troffen Friese en Frankische groepen elkaar herhaaldelijk in het rivierengebied. Vanaf de tweede helft van de achtste eeuw komt de archeoregio onder controle van het Frankische rijk. Het gevolg hiervan is de snelle invoering van de bovenstaande elementen (domanialisering, christelijke inrichting) en een administratieve indeling van het Frankische rijk in pagi, een basis voor het ontstaan van het latere graafschap Holland. Het uiteenvallen van het rijk van Karel de Grote leidde vanaf de tweede helft van de negende eeuw tot desintegratie van de pagi en het ontstaan van het graafschap Holland. De infrastructuur van het graafschap werd in deze periode gelegd.

Het landschap in de archeoregio beleefde een relatief rustige periode. De weinige palynologische gegevens die voorhanden zijn wijzen op

³²² Cf Heidinga 1997; Dijkstra 2012.

een toenemend aandeel aan bomen. Ook het aantal zandverstuivingen lijkt geringer te zijn geweest. Zowel de Maas als Oude Rijn bleken nog goed bevaarbaar. Dat gold vanaf de Romeinse tijd al niet meer voor het Oer-IJ.

6.1.3 Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en Den Haag

Het aantal vindplaatsen in dit deel van de archeoregio is beperkt. Dat wil overigens niet zeggen dat de maasmonding verkeersgeografisch van minder belang was. Zo wordt op basis van schriftelijke bronnen de handelsnederzetting Witla in het Maasmondgebied gesitueerd. Totnogtoe zijn slechts tijdens de opgravingen in Naaldwijk (Hoogwerf) voldoende archeologische resten uit de vroege middeleeuwen aangetroffen om een beeld te kunnen schetsen van de ligging en opbouw van een nederzettingsterrein.³²³ Overige vindplaatsen in het gebied betreffen onder andere een vindplaats bij De Lier.³²⁴ Op basis van de paleogeografische reconstructie en (veelal oudere) vondstmeldingen reconstrueert Dijkstra verschillende (mogelijke) nederzettingen op de noordelijke oeverwal van de monding van de Maas.³²⁵

Naaldwijk-Hoogwerf

De vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf (HD 27-007) is tevens de enige in het gebied waar ook laat-Romeinse vondsten zijn aangetroffen (hoofdstuk 5). De nederzettingssporen dateren tot in de volle middeleeuwen. Ook is vastgesteld dat de vindplaats ofwel een deel van een vicus betreft ofwel in de directe nabijheid van een vicus en militaire versterking (het veronderstelde vlootstation) ligt. Bovendien grenst de vindplaats aan een uitlaat op de maasmonding waardoor het ook verkeersgeografisch gunstig ligt. De nabijheid van een voormalige Romeinse nederzetting met aanwijzingen voor steenbouw heeft vermoedelijk in belangrijke mate bijgedragen als vestigingsfactor. Dergelijke sites lijken te zijn gebruikt als verzamelplaats voor allerlei grondstoffen, iets wat ook blijkt uit het grote aandeel Romeinse bouw materiaal in middeleeuwse sporen.³²⁶

De sporen uit de Merovingische periode betreffen ten minste drie waterputten, een mogelijk bijgebouw en enkele kuilen. Behalve (ruw-

wandig) aardewerk is ook een sceatta aangetroffen. De bewoning lijkt in intensiteit toe te nemen gedurende de Karolingische periode. Er zijn zes huisplattegronden opgegraven.³²⁷ Het betreft een- en tweebeukige constructies die goed passen in het voor West-Nederland bekende beeld.³²⁸ De tweebeukige constructie betreft een grote voorraadschuur die ook op andere vindplaatsen als Katwijk-Zanderij en Oegstgeest-Rijnfront is aangetroffen. Een enkele plattegrond is bootvormig. Aan de hand van het vondstmateriaal lijkt de piek in de bewoning tussen 750 en 850 gedateerd te moeten worden. Opmerkelijk is een viertal waterputten waarin resten van scheepshout (in de constructie) zijn aangetroffen. Dit scheepshout is te herleiden tot rivierschepen. Ook in Katwijk-Zanderij, Oegstgeest-Rijnfront en Limmen-De Krocht zijn vergelijkbare vondsten gedaan (zie onder). Het onderstreept het belang van transport over water in die periode. Mogelijk is dit (de vele contacten tussen de nederzettingen onderling) ook een verklaring voor de overeenkomsten in de samenstelling van het aardewerkcomplex. Qua inhoud is het vergelijkbaar met dat uit bijvoorbeeld Katwijk-Zanderij en Dorestad. Wel is er duidelijk minder metaal aangetroffen maar dit kan samenhangen met post-depositionele processen.

Aanwijzingen voor begravingen ontbreken. Binnen de regio is slechts een melding bekend uit 1906 van de Grote Achterweg in Naaldwijk. Daar werden crematiegraven aangetroffen, de inhumaties zijn waarschijnlijk over het hoofd gezien.³²⁹ Over de ligging van akkers is weinig bekend. De inhoud van enkele botanische monsters doet vermoeden dat akkers en moestuinen op de zandige en hoger gelegen haakwal gesitueerd moeten worden. Daarnaast zijn er aanwijzingen voor de ligging van kwelders in de nabijheid van de nederzetting. Op deze kwelders mogen we de graasgronden voor het vee verwachten.

6.1.4 Het duingebied van Den Haag tot Wassenaar

Resultaten van onderzoek naar nederzettingen en grafvelden beperken zich, met uitzondering van de vindplaats van de voormalige Romeinse stad Forum Hadriani, tot de gemeente Den

³²³ De vindplaats is in drie campagnes onderzocht. Blom & Van der Feijst 2007; Goossens 2012; Van der Feijst 2015.

³²⁴ Eimermann & Opbroek 2009.

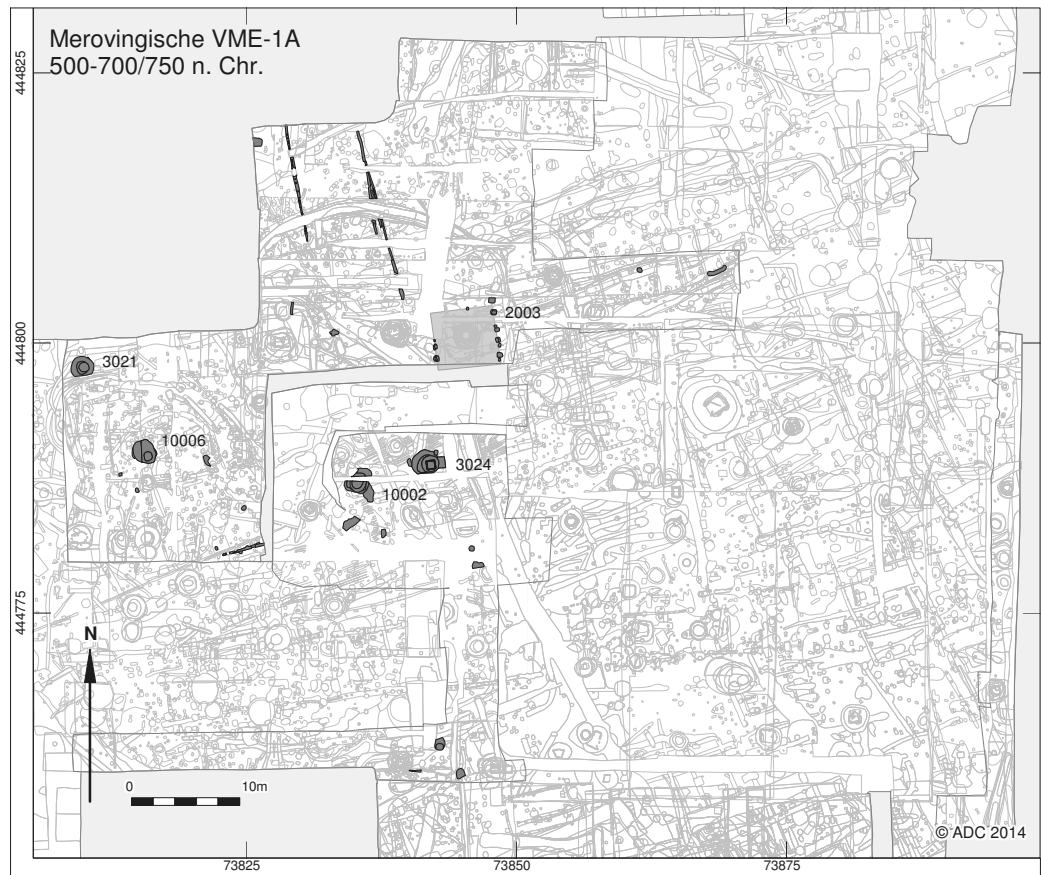
³²⁵ Dijkstra 2012, 85 (bijlage 1).

³²⁶ Van der Feijst 2015; Van der Velde 2015.

³²⁷ Van der Feijst 2015.

³²⁸ Cf Dijkstra 2012.

³²⁹ Dijkstra 2012, bijlage 1 (vindplaats 111).

Afb. 6.3a Nederzettingen Naaldwijk-Hoogwerf Merovingische periode. Bron Van der Feijst 2015.

Haag. Uit de gemeente Wassenaar zijn niet meer dan enkele oudere waarnemingen bekend.³³⁰ Dit wil overigens niet zeggen dat de archeologische verwachting voor deze gemeente niet minstens even hoog is als voor die van Den Haag, er is simpelweg sprake van een kennislacune veroorzaakt doordat er maar weinig archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden in de afgelopen jaren.

Bij verschillende opgravingen zijn vroegmiddeleeuwse vondsten en sporen te beschouwen als een vorm van bijvangst. Het betreft onder andere opgravingen bij de Monsterseweg (HD 6-041), Uithoflaan (HD 6-042) en het Bronovo ziekenhuis (HD 6-001).³³¹

Onderzoek dat daadwerkelijk heeft bijgedragen aan onze kennis over de vroege middeleeuwen in deze regio is uitgevoerd bij de Frankenslag (een nederzettingsterrein dat gedeeltelijk is blootgelegd door vier kleinere opgravingen) en het vroegmiddeleeuwse grafveld bij Solleveld (HD 6-039).³³²

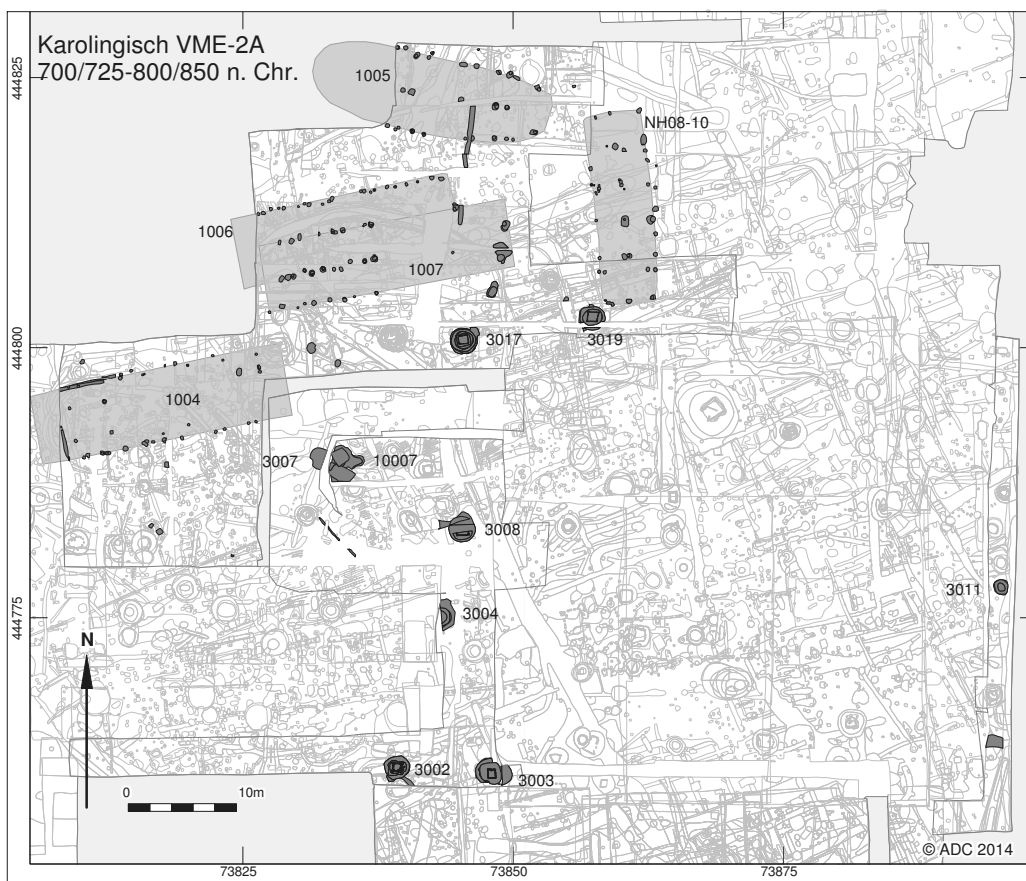
De opgraving bij de Frankenslag (Johan van Oldebarneveldlaan) leverde drie boerderijplattengronden en enkele hutkommen op. Dat laatste is bijzonder. Uit de archeoregio kennen we er maar weinig, dit terwijl de hutkom op de Oosten Zuid-Nederlandse zandgronden een veelvoorkomend verschijnsel is. Ook zijn er sporen van akkers blootgelegd. De verbouwde granen (rogge, gerst, broodtarwe en lijnzaad) passen in het beeld dat we van deze bevolkingsgroep hebben. Opvallend was het hoge aandeel jachtwild en vis in het zoölogisch vondstcomplex. De materiële cultuur komt overeen met die van Naaldwijk-Hoogwerf en de vindplaatsen bij de Rijnmond. Ook hier is sprake van aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten. De nederzetting dateert uit de zesde tot in de achtste eeuw. Opvallend is dat uit Den Haag nauwelijks archeologische resten uit de negende en tiende eeuw bekend zijn. Zo ontbreken ze bijvoorbeeld ook in het grootschalige nederzettingsonderzoek dat bij het Wateringse Veld is uitgevoerd.³³³

³³⁰ Cf Dijkstra 2012.

³³¹ Het betreft wat aardewerk. Houkes *et al.* 2008; Bulten & Boonstra 2013; Pavlovič 2011.

³³² Magendans & Waasdorp 1989; Waasdorp & Eimmermann 2008.

³³³ Siemons & Bulten 2014.

Afb. 6.3b Naaldwijk-Hoogwerf Karolingische periode. Bron Van der Feijst 2015.

Het grafveld bij Solleveld

Het archeologisch onderzoek van de gemeente Den Haag was een voortzetting van ouder onderzoek in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Braat trof toen crematiegraven en urnen aan in wat destijds het grafveld van Monster werd genoemd. Daarnaast werden in 1987 in een werkput behorend tot de opgraving bij Ockenburg, sporen van een zesde-eeuwse nederzetting aangetroffen. Van de nederzetting zelf is niet veel meer bekend dan dat ze in de directe nabijheid van de Romeinse vicus (en militaire kampementen) ligt, een locatiekeuze die we ook al bij de nederzetting Naaldwijk-Hoogwerf zagen.³³⁴

De (beperkte) opgraving van het grafveld vond plaats in 2004. Met behulp van een aantal werkputten is een deel van het grafveld blootgelegd. Het grafveld bleek flink verstoord maar toch kwamen nog verschillende inhumaties en crematiegraven tevoorschijn. Samen met de vondsten uit 1955 schetsen ze een beeld van het grafveld. Het als urnen gebruikte aardewerk wijkt

niet af van aardewerk uit nederzettingencontext en dateerde uit de zesde en zevende eeuw. Er is ook een enkel Romeins stuk in de grafinventaris aanwezig. Onder de inhumaties bevindt zich ook een wapengraf. Een bijzondere vondst is een zogenaamd bootgraf. Van dit, voor Nederland unieke graf, resteerden behalve de bijgaven, niet meer dan de klinknagels die destijds de bootplanken bij elkaar hielden. De bijgaven betreffen onder andere een bronzen riembeslag, fibulae, een mesje, een priem en enkele kralen. Bootgraven, die vaak met elitegraven in verband worden gebracht, kennen een lange traditie in de vroegmiddeleeuwse wereld rondom de Noordzee en Scandinavië. Het is moeilijk na te gaan hoe bijzonder dit graf voor de (West-) Nederlandse context is. Alle uit de archeoregio bekende grafvelden betreffen oud onderzoek en het is goed voorstelbaar dat de ligging van klinknagels in associatie met boten destijds niet is opgemerkt.³³⁵ De combinatie van inhumaties en crematies past in het beeld van grafvelden uit

³³⁴ Waasdorp & Eimermann 2008, 18.

³³⁵ Waasdorp & Eimermann 2008, 115.

Afb. 6.4 Het grafveld bij Solleveld een overzicht en het bootgraf. Bron: Waasdorp & Eimermann 2008.

de archeoregio maar ook uit het noordelijk kustgebied.³³⁶ De precieze omvang van het grafveld is niet vast te stellen.

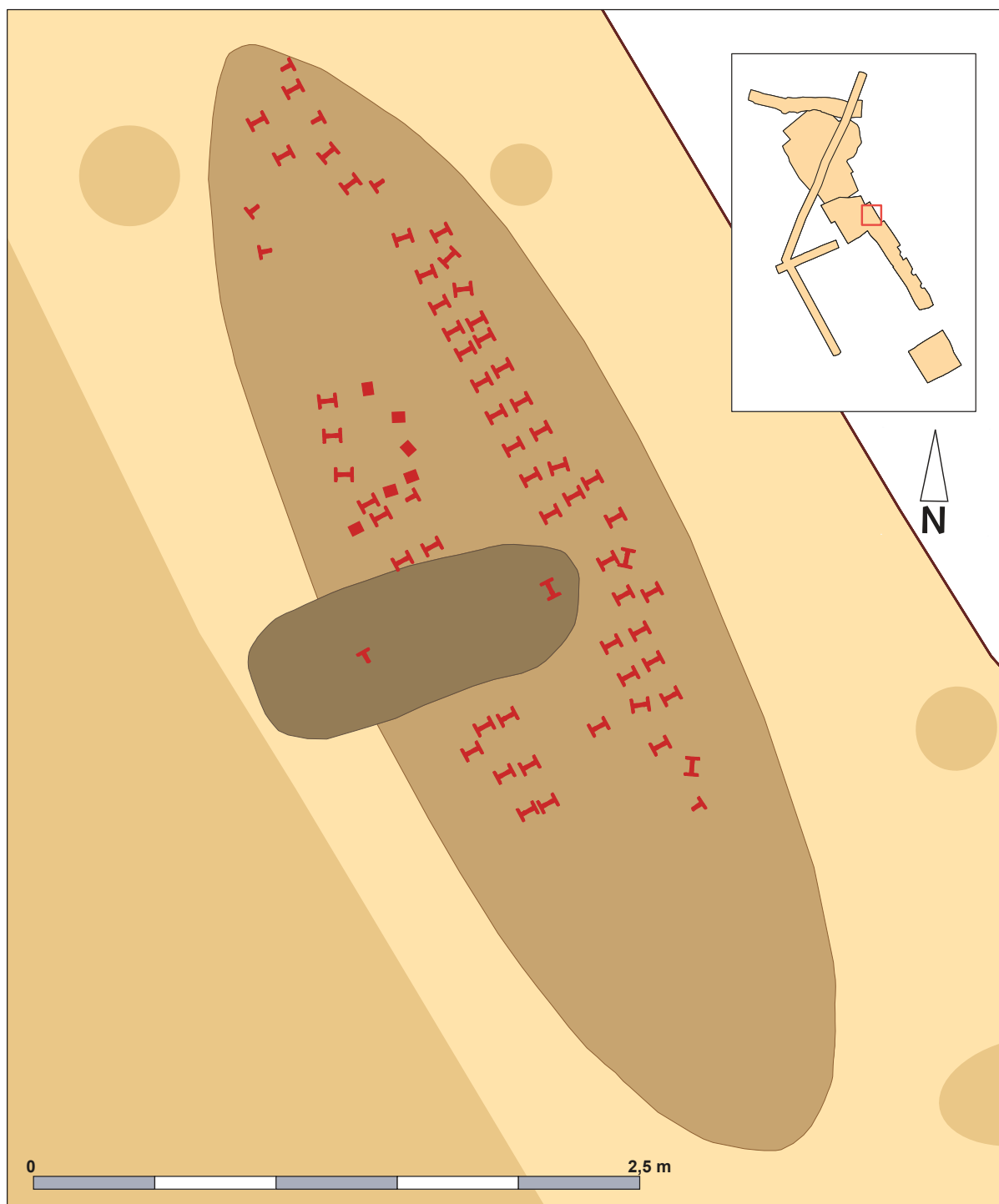
Forum Hadriani (Voorburg)

In het voorgaande hebben we gezien dat de ligging van voormalige Romeinse (centrale) plaatsen een belangrijke vestigingsfactor lijken te zijn geweest voor vroegmiddeleeuwse nederzettingen. Hoewel de aard en omvang op basis van het huidige onderzoek niet duidelijk zijn vast te stellen lijkt deze aantrekkingskracht

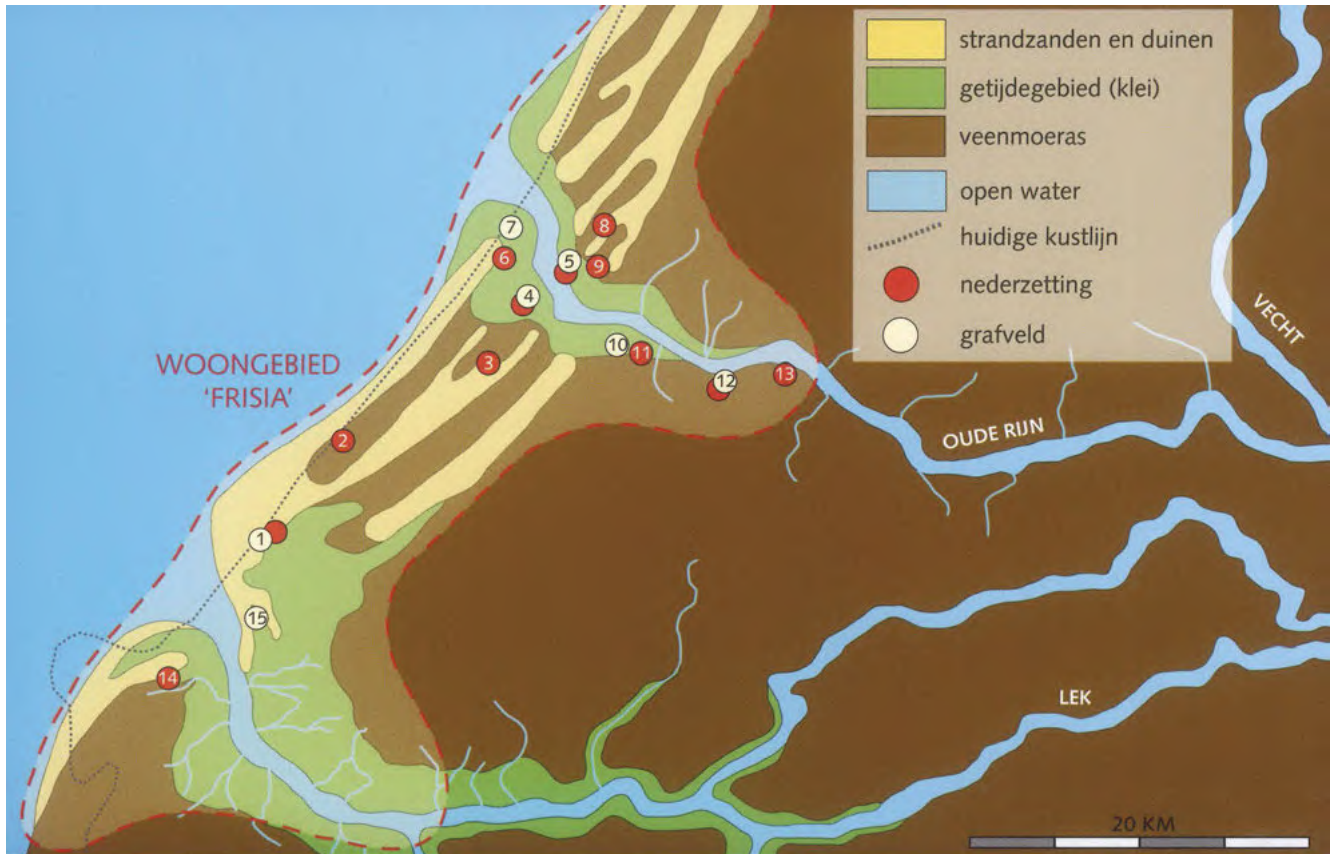
ook voor de voormalige civitashoofdplaats te gelden. Behalve grote hoeveelheden sporen en vondsten uit de Romeinse tijd bevinden zich in het vondstcomplex ook vondsten uit de vroege middeleeuwen. Toch gaat het maar om een klein aantal scherven dat uit de zogenaamde 'dark earth' afkomstig is, een donkere vondstlaag die gedurende de middeleeuwen ontstaan is als gevolg van landbouwactiviteiten.³³⁷ Tijdens het onderzoek van Diachron is ook het enige vroegmiddeleeuwse spoor tevoorschijn gekomen dat bekend is van de opgravingen bij de voormalige

³³⁶ Cf Dijkstra 2012, 223 vv.

³³⁷ Driessen & Dijkstra 2014, 134.

	klinknagel (compleet)		secundaire bijzetting
	klinknagel (incompleet)		bootgraf
	klinknagel (verticaal)		sporen
			werkputten

Afb. 6.5 Vindplaatsen in het estuarium van de Oude Rijn. Bron: Dijkstra 2012.

Romeinse civitashoofdplaats. Vanuit het in dit hoofdstuk geschetste perspectief dat verschillende vroegmiddeleeuwse vindplaatsen qua ligging aansluiten op Romeinse voorgangers, is dit een opmerkelijke constatering die bij toekomstige bodemverstoringsen extra aandacht vraagt. Het is immers niet uit te sluiten dat vooral tijdens oudere opgravingsactiviteiten de aandacht zich met name gericht heeft op de Romeinse vondsten en dat de ligging van (een kleine) vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de aandacht is ontsnapt.

6.1.5 Het mondingsgebied van de Rijn

Zoals hierboven al aangegeven, hangt de ruime aanwezigheid van vroegmiddeleeuwse vindplaatsen in het estuarium van Oude Rijn samen met het strategische karakter van de rivier. Niet alleen ligt ter plaatse de oude Romeinse infrastructuur van de limes maar ook ontsluit de Rijn

een belangrijk achterland tot Keulen aan toe. In wezen is hier sprake van een voortzetting van een uitwisselingsnetwerk uit de (laat-) Romeinse tijd waarin de Rijn een belangrijke verbinding vormde tussen Groot Brittannië en het Duitse Rijnland. De oude infrastructuur van de limes bood niet alleen voordelen in de vorm van een betere ontsluiting van gebieden maar ook als vindplaatsen voor bouw materiaal of ruwe materialen als glas en metaal, geschikt voor herwerking.

Bovendien lijken de voormalige Romeinse castella een grote aantrekkingskracht te hebben gehad op aanwezige elites in de legitimering van hun macht. Te denken valt aan het voorkomen van enkele vroegmiddeleeuwse graven onder de huidige kerk van Valkenburg (centraal gelegen in het voormalige castellum), de bouw van de St. Maartenskapel op het domplein van Utrecht en het ontstaan van Dorestad bij het voormalige castellum Levefanum.³³⁸ Als gevolg van het verdwijnen van de oorspronkelijke kustlijn uit de Romeinse tijd zijn we helaas niet ingelicht

³³⁸ Dijkstra 2012; Van der Velde 2015.

over de betekenis van het castellum Brittenburg. Met betrekking tot de archeologische betekenis van de castella langs de Rijn voor de vroegmiddeleeuwse samenleving is sprake van een grote kennislacune die waarschijnlijk nog maar zeer gedeeltelijk kan worden gevuld. Zo is van het castellum van Valkenburg een zevende-eeuws wapengraf bekend.³³⁹ Behalve het wapengraf is het castellum van Valkenburg ook de plek waar de kerk gebouwd is. De fundamenten daarvan, samen met een deel van het grafveld bieden een belangrijke aanvulling op onze kennis over de veranderende locatiekeuze voor begraven vanaf de Karolingische periode. In plaats van (rijen) grafvelden lijken deze zich richting de kerkhoven te verplaatsen.³⁴⁰

Het is in dit gebied waar een grote kenniswinst is behaald. Voorafgaand aan het Maltatijdperk waren opgravingen bekend van Rijsburg (Abdijlaan, een nederzetting, en De Horn, een grafveld), Valkenburg-De Woerd en Katwijk-Klein Duin. De resultaten daarvan waren echter nauwelijks ontsloten. De dissertatie van Dijkstra (2012) heeft hier verandering in gebracht. Tussen 1997 en 2013 hebben daarnaast twee grootschalige opgravingen plaatsgevonden bij de Katwijk-Zanderij en Oegstgeest-Rijnfront. Gecombineerd geeft de beschikbare informatie over deze vindplaatsen een goed beeld van de inrichting en ontwikkeling van het bewoninglandschap vanaf de tweede helft van de vijfde tot in de negende eeuw.

Katwijk-Zanderij

De opgravingen in de Zanderij te Katwijk betreffen hetzelfde onderzoek als waar ook nederzettingenresten en een grafveld uit de Romeinse tijd zijn aangetroffen (HD 13-006, hoofdstuk 5).³⁴¹ De sporen van Romeinse bewoning bevonden zich hoofdzakelijk op een hoger gelegen stuifduin. Omdat het plangebied een zanderij betrof (dat wil zeggen dat er commerciële zandafgravingen hebben plaatsgevonden) is het niet gelijk duidelijk in hoeverre deze stuifduin gedurende de vroege middeleeuwen bewoond is geweest. Wel zijn er sporen van boerderijen teruggelaten op de (beneden)flank ervan. Deze sporen bevinden zich in een laag stuifzand die plaatselijk een meter dik was. Deze laag kan in de vierde eeuw gedateerd worden (zie hoofdstuk 5). Behalve de grote stuifduin boden ook kleinere zandduinen bewoningmogelijkheden. Zo zijn er verschillende erven opgegraven ten oosten

van de voormalige Romeinse nederzetting (bovenop het grafveld uit de Romeinse tijd) en in het centrale deel van het plangebied. Daar werden ter plaatse ook aanwijzingen gevonden voor een hernieuwde periode van invloed van de Oude Rijn gedurende de vierde/vijfde eeuw. Op de Zanderij vertaalde deze zich in een kleilaag, ter hoogte van de Romeinse vicus De Woerd verplaatste de bedding van de Oude Rijn zich in noordelijke richting en in de opgevolde bedding ontstond een vroegmiddeleeuwse nederzetting (zie onder). Al deze natuurlijke activiteiten wijzen er op dat er in de loop van de vijfde/zesde eeuw een ander landschap ontstond dan gedurende de Romeinse periode. De opgravingscampagnes die met tussenpozen zijn uitgevoerd van 1996 tot 2008 hebben aanwijzingen opgeleverd voor vrijwel alle aspecten met betrekking tot de nederzettingsofbouw en de ontwikkeling van het vroegmiddeleeuwse cultuurlandschap vanaf de tweede helft van de vijfde eeuw tot in de achtste eeuw. Daarnaast heeft een onderzoek in het tegen de Zanderij aangelegen plangebied Colligny meer informatie gegeven over de start van duinvorming en landschapsontwikkeling in de periode 800 tot 1300 (zie onder).³⁴² Het enige waar informatie over ontbreekt, is het grafbestel. Tijdens de opgravingscampagne in 2009 is weliswaar een babyskelet tevoorschijn gekomen maar sporen van een grafveld ontbreken. Mogelijk zou zo een grafveld lijken op het grafveld dat enkele honderden meters noordelijk bij Klein Duin is opgegraven. De resultaten van deze oude opgraving zijn gepubliceerd door Dijkstra.³⁴³ Het grafveld is gedeeltelijk onderzocht en bestond in ieder geval uit 55 inhumaties en 15 crematies. Het lag hoger gelegen op een duin. Dijkstra dateert de gebruiksduur tussen 570 en 800. De combinatie van skelet- en crematiegraven lijkt gebruikelijk voor het westelijke en noordelijke kustgebied (vergelijk ook het grafveld van Solleveld, zie boven). Veel graven hebben bijgiften. Een bijzondere groep betreft de zogenaamde wapengraven. Evenals bij het grafveld van Solleveld en dat van De Horn (zie onder) is er sprake van het voorkomen van een (kleine) elitegroep met exotische bijgiften die er op wijzen dat de in de archeoregio wonende elitegroepen toegang hadden tot bovenregionale uitwisselingsnetwerken.

Keren we terug naar de Zanderij dan vallen met betrekking tot de aanwezigheid van elite uit

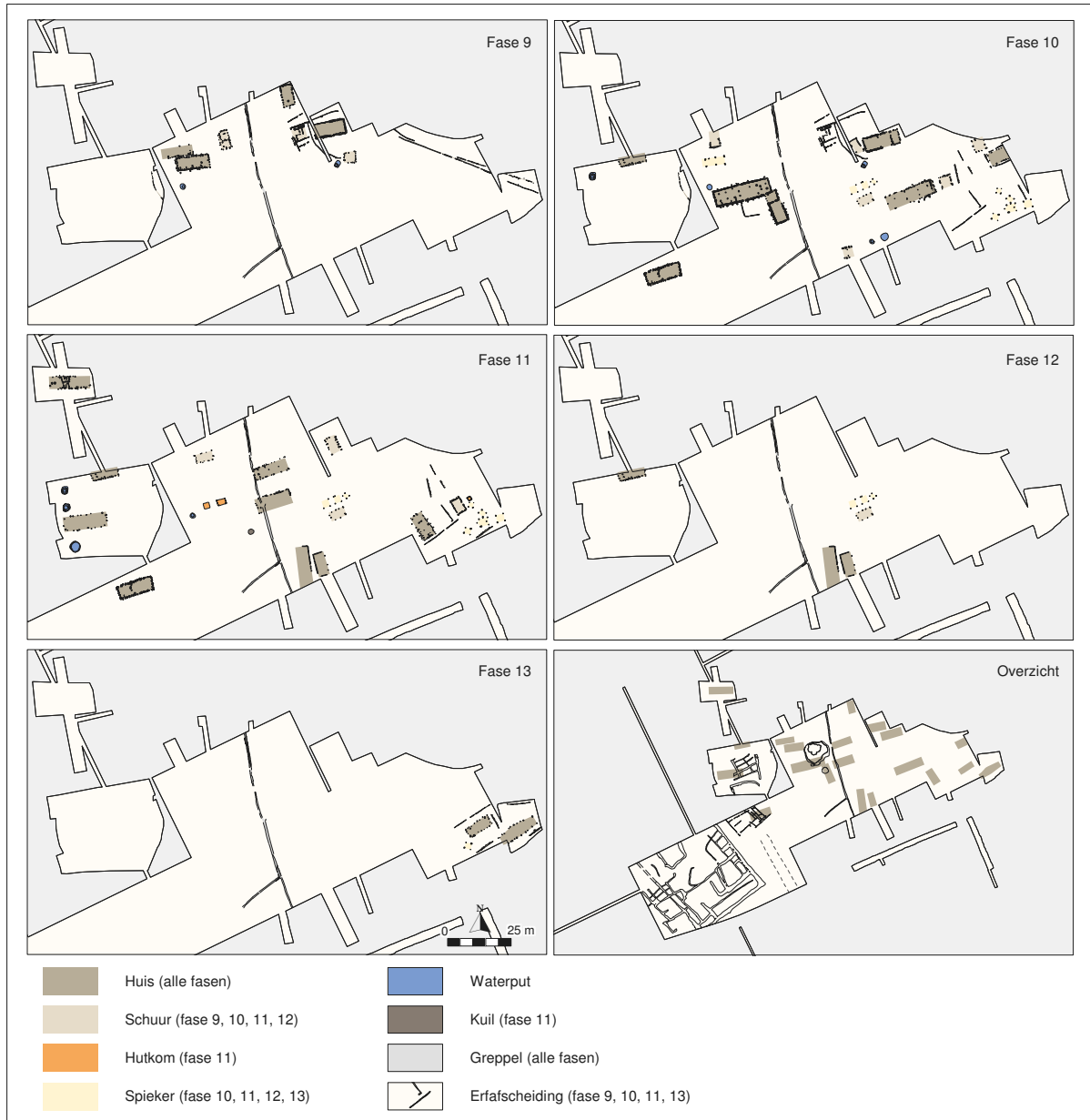
³³⁹ Dijkstra 2012, 256.

³⁴⁰ Cf Dijkstra 2012.

³⁴¹ Van der Velde 2008; Van der Velde 2011.

³⁴² Van der Velde 2011..

³⁴³ Dijkstra 2011, 235 vv.

Afb. 6.6 Katwijk-Zanderij: de Noordelijke nederzetting: een overzicht. Bron Van der Velde *et al.* 2008.

het grafveld twee zaken op. In de eerste plaats lijkt elite zich niet te uiten in de architectuur van de aangetroffen boerderijplattegronden. In de tweede plaats is er sprake van een rijke materiele cultuur (vooral die van de metaalvondsten) die gelijkmatig over nederzettingen verspreid is. Op basis van het laatste zou gesteld kunnen worden dat de bewoners van de Zanderij wel toegang hadden tot interregionale uitwisselingsnetwerken maar dat er geen sprake lijkt van duidelijk aanwijsbare elitegroepen ter plaatse.

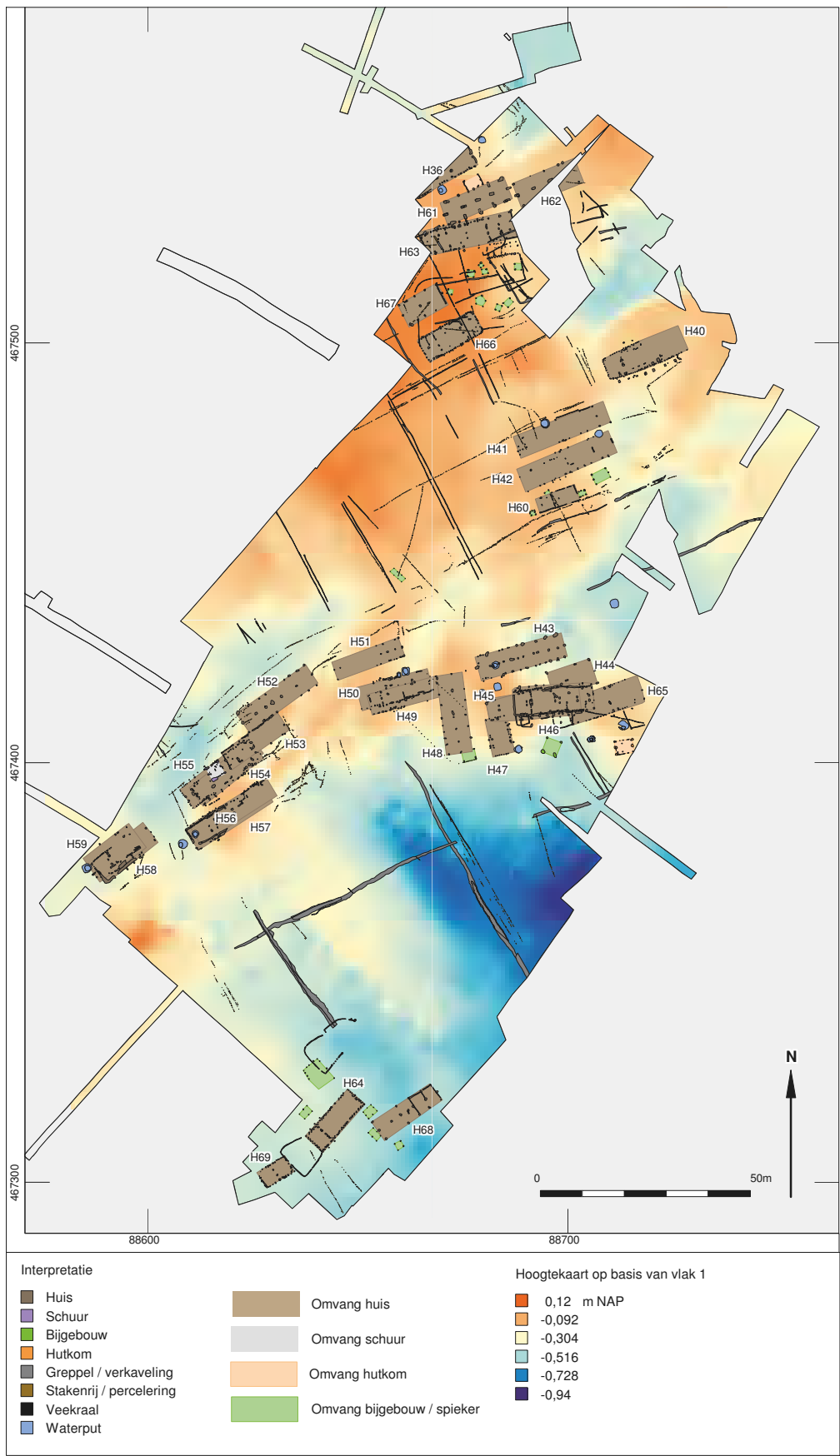
De hiërarchische positie lijkt eerder te wisselen gedurende de tijd.³⁴⁴

De nederzetting is ontstaan in de tweede helft van de vijfde eeuw. Samen met de nederzetting Koudekerk zijn dit de vroegste aanwijzingen voor het ontstaan van nederzettingen in de vroege middeleeuwen.³⁴⁵ De meeste overige nederzettingen ontstaan in de loop van de zesde eeuw.³⁴⁶ De in totaal 40 opgegraven gebouwplattegronden betreffen de neerslag van ten minste 8 erven die niet allemaal gelijktijdig

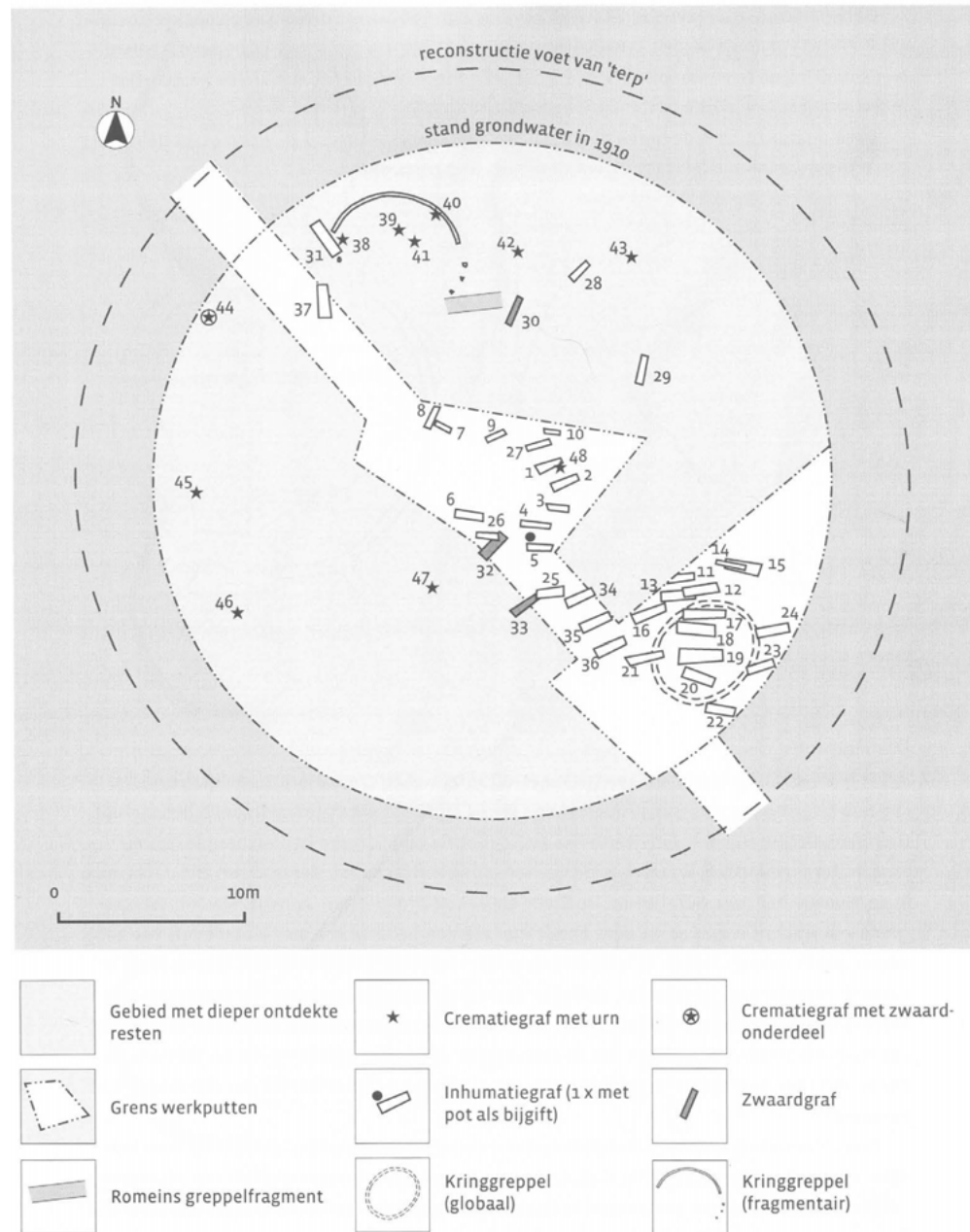
³⁴⁴ Met betrekking tot de discussie over statusverschillen binnen nederzettingen, zie ook Dijkstra 2011, 175 vv.

³⁴⁵ Dijkstra 2011.

³⁴⁶ Dijkstra 2011, 86.

Afb. 6.7 Katwijk-Zanderij: de Centrale nederzetting en verkaveling. Bron Van der Velde 2011.

Afb. 6.8 Het grafveld Katwijk-Klein Duin. Bron: Dijkstra 2012.

gefunctioneerd hebben. Op basis van de uitleg kan de ontwikkeling van deze erven goed gereconstrueerd worden. Deze lijkt aan te sluiten bij de noordelijke driebeukige constructies (type Odoorn) en eenbeukige bouwtradities die we ook wel in het Midden- en Oost-Nederlandse rivieren- en dekzandgebied tegenkomen.³⁴⁷ Toch is zeker ook sprake van een eigen regionale typologie. Dijkstra onderscheidt hierin de typen Katwijk en Rijsburg en constateert

een ontwikkeling van merendeels driebeukige woonstalhuizen richting eenbeukige gebouwen gedurende de Merovingische periode.³⁴⁸ In de loop van de achtste eeuw wordt een bootvormige grondvorm geïntroduceerd. Huis 30 van Katwijk-Zanderij is daarvan, met een datering tegen het einde van de zevende of begin achtste eeuw, één van de vroegste voorbeelden. De door Dijkstra beschreven ontwikkeling is goed te volgen in de Zanderij. Er zijn zowel langhuizen

³⁴⁷ Waterbolk 2009; Cf. Van der Velde 2011.

³⁴⁸ Dijkstra 2011, 195 vv.

als kleinhuizen aangetroffen. De laatsten lijken vrijwel altijd deel uit te maken van een erf en dateren in de Zanderij met name in de zesde eeuw. Het is niet uitgesloten dat deze kleinhuizen ook van een staldeel voorzien waren. In analogie naar vergelijkbare gebouwwormen uit de laat-Romeinse tijd worden hier vaak ambachtelijke activiteiten gesitueerd. Vanaf het einde van de zesde eeuw komt op vrijwel elk erf een stevig gefundeerde tweebeukige schuur voor. De functie hiervan is nog niet helemaal duidelijk maar opvallend is dat er op de Zanderij relatief weinig spiekers zijn opgegraven. Vergelijkbare schuren zijn ook op andere nederzettingen aangetroffen.³⁴⁹ Aanwijzingen dat deze tweebeukige plattegronden een woonfunctie hebben gehad (bijvoorbeeld voor Bloemendaal-Groot Olmen wel is vastgesteld, zie onder) ontbreken. Er zijn maar weinig hutkommen opgegraven. Dit geldt overigens voor heel de archeoregio. Het lijkt er op dat dit type gebouwen niet een standaard element betrof van het vroegmiddeleeuwse erf in de archeoregio.

In de loop van de achtste/begin negende eeuw lijkt de bewoning uit beeld te verdwijnen. Een bijna een meter dik pakket stuifzand dat de nederzettingsresten afdekte is met behulp van OSL gedateerd in de negende eeuw. Onduidelijk is of hier sprake is van een eerste fase in de vorming van de Jonge Duinen. Ook is het de vraag of de verstuiwingen de oorzaak zijn voor het verdwijnen van de bewoning of dat het eerder een gevolg is omdat nederzettingen en akkers kwetsbaar worden voor verstuiwingen omdat de bewoning zich verplaatst.³⁵⁰

De ligging van de aangetroffen erven hangt samen met die van een wegtracé dat de Zanderij van zuid tot noord doorsnijdt. Dit tracé betreft hoogstwaarschijnlijk de hernieuwde aanleg van een oude Romeinse weg. Op basis van een OSL-datering is deze weg in de zevende eeuw gedateerd.³⁵¹ Het lijkt er bovendien op dat deze weg richting de oude Romeinse nederzettingen bij Valkenburg loopt (De Woerd onder andere). Het is niet uit te sluiten dat de nederzettingsresten van de Zanderij deel uitmaken van een vorm van lintbebouwing langs de monding van de Rijn die doorloopt tot in Leiden en onder andere de nederzettingen van De Woerd en Oegstgeest-Rijnfront omvat (zie onder). Behalve de weg als structurend element zijn er op regelmatige afstand greppels aangetroffen die zich in combinatie met stakenrijen tot een

rechthoekige verkaveling laten reconstrueren.³⁵²

Andere stakenrijen omsluiten bijgebouwen of lijken geplaatst als een soort van windschermen wat suggereert dat zandverstuiwingen een reële bedreiging vormden. Tenslotte zijn op verschillende plaatsen ploegsporen gedocumenteerd (type keerploeg). Hiermee kunnen ook de akkers gelokaliseerd worden. Opmerkelijk genoeg lagen deze akkers in de voormalige laagtes in het landschap. De keuze lijkt bewust want op deze manier konden iets dieper gelegen veenbodems vermengd worden met een laag stuifzand waardoor vruchtbare akkers ontstonden.

Op basis van paleo-ecologisch onderzoek kan geconcludeerd worden dat er sprake is van een gemengde bedrijfsvoering. Het boerenbestaan werd aangevuld met ambachtelijke activiteiten. Op de Zanderij zijn aanwijzingen gevonden voor metaalbewerking. Een bijzondere vondst betreft een proefslag van een Madelinusmunt. Dit, in combinatie met de rijke metaalvondsten suggereert een zekere status en rijkdom voor de bewoners. De vele metaalvondsten (waaronder een bijzondere hoeveelheid munten) wijzen op contacten met het Frankische, het Angelsaksische en het Friese gebied. Evenals bij de Scheveningseweg (Den Haag) en Naaldwijk omvat ook hier het aardewerk-complex vooral op de draaischijf vervaardigd aardewerk. Het meeste is afkomstig uit het achterland van de Rijn. Toch worden ook wel handgevormde scherven aangetroffen (zoals het zogenaamde Tritsum aardewerk). Deze verwijzen naar contacten met het Noordelijke kustgebied. Bijzonder was de vondst van scheepshout in enkele waterputten. Het scheepshout dateert uit de zevende en achtste eeuw en is afkomstig van rivierboten.³⁵³ Ook in Oegstgeest-Rijnfront, Naaldwijk-Hoogwerf en Limmen-De Krocht is vergelijkbaar scheepshout (opnieuw in waterputten) aangetroffen.

Valkenburg-De Woerd en Oegstgeest-Rijnfront

In de beschrijving van Katwijk-Zanderij is al gewezen op de ruimtelijke relaties die mogelijk bestaan tussen deze vindplaatsen. Hoewel er nog wel een afstand af te leggen is tussen de Zanderij en de vroegmiddeleeuwse resten van De Woerd bestaat sterk de indruk dat al deze nederzettingsresten (op beide oevers van de Oude Rijn) deel uitmaken van een vorm van lintbebouwing die vanaf de kust tot aan Leiden (mogelijk tot aan het castellum Matilo) door-

³⁴⁹ Cf Dijkstra 2011.

³⁵⁰ Van der Velde 2009.

³⁵¹ Van der Velde 2011.

³⁵² Van der Velde 2011.

³⁵³ Van der Velde 2011.

Afb. 6.9 Oegstgeest-Rijnfront: overzicht van de opgravingscampagnes. Bron: De Bruin in prep.

loopt. Tijdens het proefsleuvenonderzoek op de voormalige vliegbasis Valkenburg zijn bovendien ook aanwijzingen voor nederzettingssporen uit de vroege middeleeuwen tevoorschijn gekomen.³⁵⁴ De resten op De Woerd zijn tussen 1985 en 87 opgegraven en totnogtoe slechts op hoofdlijnen uitgewerkt.³⁵⁵ Ter hoogte van de opgraving uit 1972 (de Romeinse vicus) lijken sporen uit de vroege middeleeuwen goeddeels te ontbreken.³⁵⁶ Dit kan het gevolg zijn van latere bodemprocessen maar ook samenhangen

met een veranderende loop van de Oude Rijn. Het onderzoeksgebied dat tussen 1985 en 1987 is opgegraven lag grotendeels in een oudere (Romeinse) bedding. Behalve constructies van steigers zijn vooral veel tweebeukige structuren blootgelegd. Onduidelijk is of het hier om woonhuizen gaat of bijgebouwen. In het eerste geval zou dit in tegenstelling zijn tot de vindplaatsen op de Zanderij en Oegstgeest-Rijnfront. Daar zijn immers grote (drie- en eenbeukige) woonstalhuizen aangetroffen. De meest waarschijn-

³⁵⁴ Tol & Janssen 2012.

³⁵⁵ Cf Dijkstra 2012, 141.

³⁵⁶ Mond. Med. W.K. Vos.

lijke hypothese is dat het een deel van de erven betreft waar ambachtelijke en handelsactiviteiten plaatsvonden. Ook in Oegstgeest-Rijnfront kan een duidelijk onderscheid gemaakt worden in voor- en achtererven (zie onder). Op basis van het vondstmateriaal lijkt de nederzetting in ieder geval tot in de achtste eeuw te dateren.³⁵⁷ De nederzetting zelf zou dan de komende jaren tevoorschijn moeten komen als een uitvloeisel van de ontwikkeling van het plangebied van vliegkamp Valkenburg.

Tegenover De Woerd, maar dan aan de andere zijde van de Oude Rijn ligt de vindplaats Oegstgeest-Rijnfront (HD 20-001/HD 20-002).³⁵⁸ De nederzetting ligt ingeklemd tussen twee takken van de Oude Rijn en bestaat uit een aantal langwerpige erven die op de Rijn georiënteerd zijn. De ligging aan de Rijn, en het belang van de rivier wordt niet alleen duidelijk aan het in waterputten aangetroffen scheepshout maar ook op basis van beschoeiingen, de ligging van landingsplaatsen en een inham in de vorm van een beschoeide (rest)geul die als haven gediend lijkt te hebben. Direct grenzend aan de rivier liggen de voorerven waarop veel grote kuilen (voor ambachts- en opslagdoeleinden) en enkele bijgebouwen worden aangetroffen. Daarachter liggen de boerderijen en tweebeukige schuren waarvan de types overeenkomen met die van Katwijk-Zanderij. Gezien de ligging kan geconcludeerd worden dat deze boerderijen langs een weg liggen. Het vondstmateriaal vertoont qua samenstelling veel overeenkomsten met dat van bovengenoemde vindplaatsen. Evenals bij Katwijk-Zanderij (en ook Rijnsburg-Abdijlaan) zijn ook hier aanwijzingen voor ambachtelijke activiteiten. Ook van deze vindplaats komen bijzondere vondsten waarbij een van de meest in het oog springende een glazen kom betreft die uit de laat-Romeinse tijd dateert maar met behulp van brons en edelstenen is verwerkt tot een vroegmiddeleeuwse kom waarvan de herkomst in het oostelijke middellandse zeegebied gezocht moet worden.³⁵⁹ Het is opnieuw een aanwijzing voor het bovenregionale belang van de Rijnmonding gedurende de zesde en zevende eeuw. Evenals bij Katwijk-Zanderij is dit bijzondere stuk, dat verwijst naar een elitestatus van de eigenaar, niet in relatie te brengen met bijzondere architectuur. In de loop van de achtste eeuw lijkt de nederzetting opgegeven te worden. In het oostelijke

deel van de opgraving werd tevens een tiende-eeuwse huisplattegrond gedocumenteerd.³⁶⁰ Deze boerderij markeert een nieuwe bewoningsfase van het terrein. Het betreft een bootvormig gebouw (type Gasselte A) dat mogelijk onderdeel uitmaakt van nieuwe ontginningen in het volmiddeleeuwse landschap.

Rijnsburg-Abdijlaan en het grafveld De Horn

In Rijnsburg hebben in 1913 en 1925 opgravingen plaatsgevonden van een Merovingische grafveld en in de jaren vijftig van de vorige eeuw is door het IPP (Universiteit van Amsterdam) de nederzetting aan de Abdijlaan onderzocht. Van het eerste onderzoek is een doctoraalscriptie verschenen, het tweede is in combinatie met het grafveld uitgewerkt en gepubliceerd door Dijkstra.³⁶¹ Bijzonder aan Rijnsburg is de historische connotatie van deze plek als centrale plaats gedurende de Karolingische periode. Aan de hand van de goederenlijst van de St. Maartenskapel uit Utrecht wordt de plek beschreven als *Hrothaluashem* (Rodulfsheim) en geïnterpreteerd als domaniaal centrum.³⁶² De stichting van een abdij (op dezelfde plek van de nederzetting) onderstreept de centrale rol van de plek. De nederzettingenresten kunnen dan ook tot in de volle middeleeuwen gedateerd worden.

De oudste resten dateren uit de zevende eeuw en zijn te relateren aan de loop van de Vliet. De resten zijn ingegraven in een akkerpakket dat uit de Romeinse tijd dateert. In de eerste kwart van de zevende eeuw wordt een boerderij gebouwd. Ook zijn er aanwijzingen voor een tweede (kleinere) boerderij. Behalve agrarische activiteiten bood het erf ook ruimte aan een smid, getuige de aangetroffen haardplaatsen, smeedafval en de vondst van een mal. De nederzetting breidde zich snel uit tot ten minste twee gelijktijdige erven. Nieuwe ambachtelijke activiteiten betroffen nader andere bewerking van een maar ook de productie van glas. De boerderijen zijn goed vergelijkbaar met die van Katwijk-Zanderij. Opvallend is dat tweebeukige bijgebouwen ontbreken. De Vliet, uitmondend in de Oude Rijn, is van belang als communicatiemiddel. Hoewel scheepshout ontbreekt, wijst de vondst van klinknagels in combinatie met de beschoeiingen van de Vliet op het belang van scheepvaart via de rivier. De Merovingische nederzettingenfase dateert tot ca. 720. Daarna wordt het terrein

³⁵⁷ Bult et al. 1990.

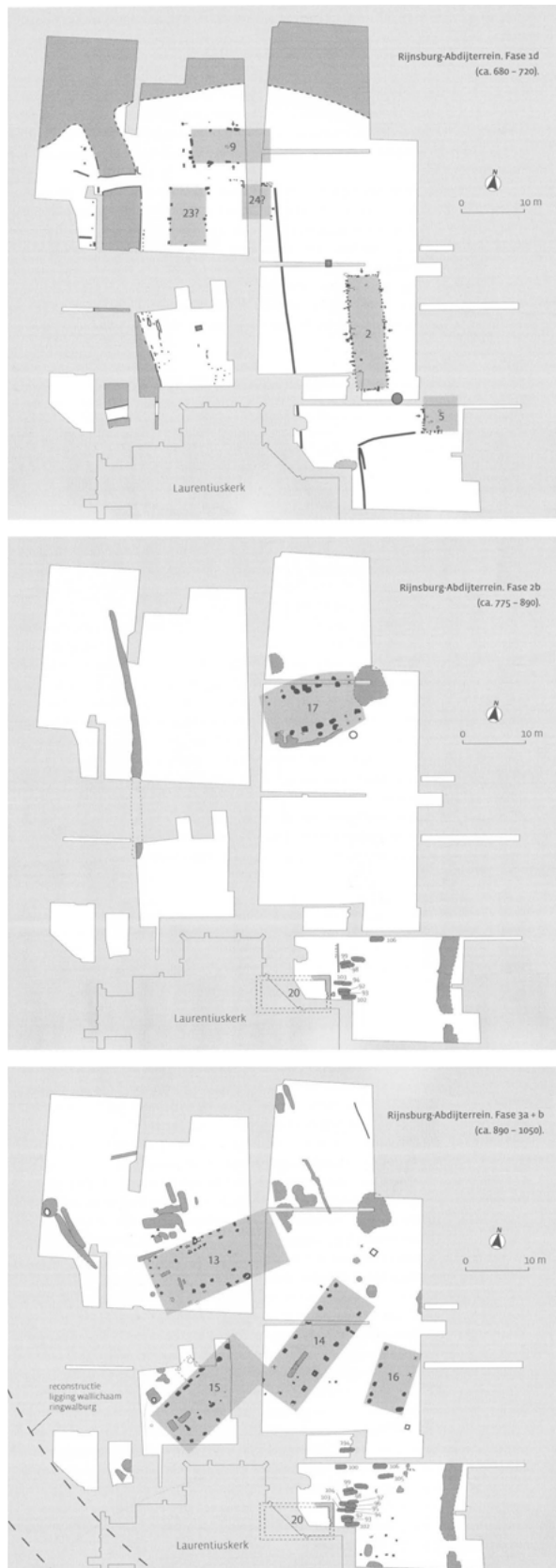
³⁵⁸ Hemminga et al. 2008; Jezeer 2011; De Bruin in prep.

³⁵⁹ Mond. Med. R.H.P. Proos (prov. Zuid-Holland).

³⁶⁰ Jezeer 2011, 25.

³⁶¹ Wimmers 1986; Dijkstra 2012.

³⁶² Dijkstra 2012, 132 vv.

anders ingericht. Er komt een enkele bootvormige boerderij voor in de plaats. Dit erf dateert (in ten minste twee fases) tot het einde van de negende eeuw. Opvallend is de bouw van een kapel met daarbij de ligging van enkele graven tegen het einde van de achtste eeuw. Deze kapel zal uiteindelijk uitgroeien tot de Laurentiusabdij. De aanwezigheid van de kapel en graven in combinatie met continue bewoning gedurende de achtste en negende eeuw maakt de opgraving Rijsburg-Abdijlaan tot een sleutelsite voor deze periode. Hiervoor is immers geconstateerd dat vrijwel alle vindplaatsen een bewoningsoptimum gedurende de zevende en vroeg achtste eeuw kennen maar dat die uit de latere achtste en negende eeuw goeddeels ontbreekt. Ook verdwijnen de grafvelden in de (loop van de) achtste eeuw uit ons beeld.³⁶³ Deze ontwikkelingen zijn waarschijnlijk te koppelen aan de komst van het centrale gezag van de Franken. Deze komst lijkt gepaard te zijn gegaan met grote veranderingen in de inrichting van het rurale landschap (zie boven) zich uitend in de introductie van het domaniale stelsel en de inrichting van een 'christelijk landschap'. Uit deze opgraving komt naar voren dat de bewoning zich concentreert bij een (historisch overgeleverd) domeincentrum en dat begraving zich vanaf die periode concentreert rondom kerken.

De voor deze vindplaats geconstateerde veranderingen in inrichting zou zelfs samen kunnen hangen met de komst van nieuwe mensen. De aangetroffen graven wijzen op de aanwezigheid van een groep militairen, mogelijk zelfs leden van een regionale elite.³⁶⁴

Ook de tiende-eeuwse fase van bewoning levert voor de archeoregio een uitzonderlijk beeld op. Dijkstra en Van Klaveren menen in de aangetroffen resten, in combinatie met aanwijzingen in de percelering in het dorpscentrum, voldoende argumenten te vinden voor de ligging van een zogenaamde ringwalburg (dit verwijzend naar de naam van de plaats: Rijsburg).³⁶⁵ De op de opgraving aangetroffen rechthoekige en eenbeukige plattgronden lijken dan ook in een radiale opstelling te liggen. Aanvullend archeologisch onderzoek heeft deze (zeer waarschijnlijke) hypothese nog niet definitief kunnen bevestigen. Ringwalburgen kennen we vooral uit Zeeland, waar ze vanaf de negende eeuw een centrale

Afb. 6.10 De ontwikkeling van Rijsburg-Abdijlaan. Bron: Dijkstra 2012.

6.11a Bloemendaal-Offem: overzicht van de bewoningsresten. Bron: De Koning 2013.

plaats gaan innemen als belangrijk toevluchts-
oord voor bewoners van het omliggende rurale
landschap. Het is niet uit te sluiten dat er ook
in de archeoregio meerdere van deze ringwal-
burgen gelegen hebben, bijvoorbeeld in het
Maasmondingsgebied. De ligging van een ring-
walburg onderstreept de centrale functie van de
plaats in de Rijnmond.

Het nabijgelegen grafveld van De Horn, dat mis-
chien wel een relatie heeft met de hierboven
beschreven nederzetting, is opnieuw het resul-
taat van een ouder onderzoek. Het dateert tus-
sen 550 en 675/700 en bestaat uit zowel inhu-
maties als crematies.³⁶⁶ In aard en uitleg lijkt het
op de eerder genoemde grafvelden van Solleveld
en Katwijk-Klein Duin. Ook in dit grafveld be-
vonden zich enkele opmerkelijke vondsten die
de centrale positie van de Rijnmond in de

internationale culturele netwerken van de zesde
en zevende eeuw onderstrepen. Behalve enkele
wapengraven kwamen uit een graf ook een
riemgesp, riembeslag en een byzantijns muntge-
wicht tevoorschijn.³⁶⁷ Evenals de vondst van de
glazen kom in Oegstgeest, betreft het stukken
die voorbehouden lijken aan elitegroepen.

6.1.6 Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium

Daar waar het aantal vondsten en vondstmel-
dingen in het gebied rond de Rijnmond hoog
is, iets wat ook wijst op dichte bewoning van
het gebied, ontbreken deze in het gebied tus-

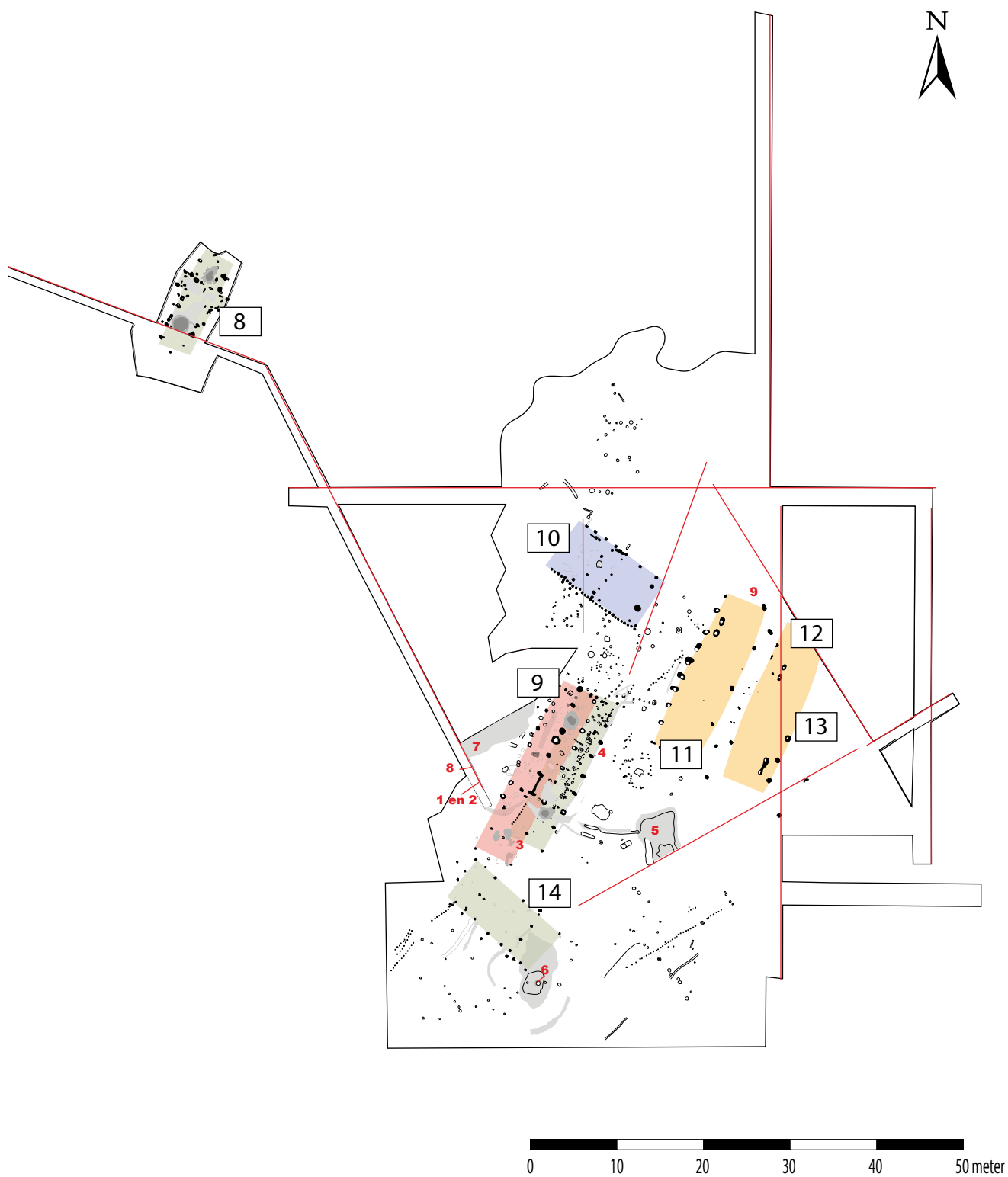
³⁶³ Cf Dijkstra 2012.

³⁶⁴ Dijkstra 2012, 125 vv.

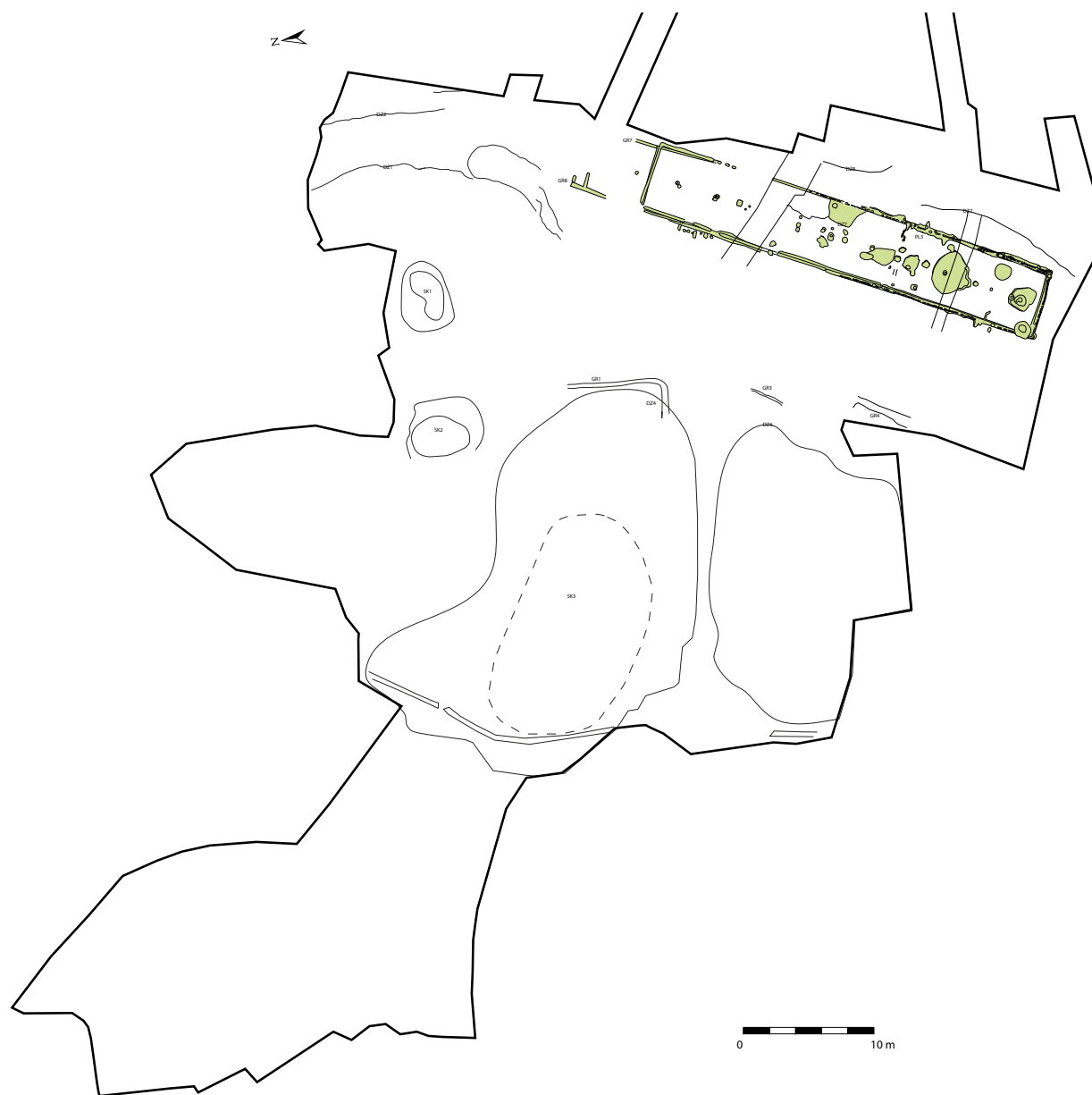
³⁶⁵ Cf Dijkstra 2012.

³⁶⁶ Dijkstra 2012, 226 vv.

³⁶⁷ Dijkstra 2012, 232.

6.11b Bloemendaal-Offem: overzicht van de bewoningsresten. Bron: De Koning 2013.

6.11c Bloemendaal-Offem: overzicht van de bewoningsresten. Bron: De Koning 2013.

sen Noordwijk en Velsen vrijwel volledig. Dit was ook voor de periode van de Romeinse tijd het geval (hoofdstuk 5). Er zijn twee (mogelijke) verklaringen voor dit fenomeen. In de eerste plaats kan dit het gevolg zijn van een veel geringere onderzoeksintensiteit. In de tweede plaats is een groot deel van de archeoregio bedekt geraakt met Jonge Duinen. De ontzandingen (negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw) die vervolgens plaatsvonden hebben zonder al teveel aandacht voor de archeologie, niet geleid tot bijzondere ontdekkingen. Daar waar wel sporen en vondsten tevoorschijn kwamen

(Velsen-Hoogovens en Wijk aan Zee), zijn ze lang onuitgewerkt gebleven.³⁶⁸

Dat er wel degelijk bijzondere vondsten onder het duinzand verborgen liggen, bleek in 2002 toen tijdens natuurontwikkeling bij Groot Olmen in Bloemendaal sporen van een vroegmiddeleeuwse nederzetting aangetroffen werden (HD 4-001/HD 4-002/HD 4-006). Het was verrassend dat deze resten niet onder een dik pakket duinzand verborgen lagen (zoals in Katwijk-Zanderij). Het wijst ons op de grilligheid van duinvorming en het sterk regionale karakter van de beteke-

nis daarvan voor de ligging en conservering van archeologische resten. Omdat de resten ter plaatse niet beschermd konden worden zijn ze tussen 2005 en 2007 in enkele campagnes onderzocht.³⁶⁹ Het leverde nieuwe inzichten op over en een goede referentiesite van een vroegmiddeleeuwse vindplaats in dit deel van de archeoregio.

De Koning werkte in de eindpublicatie van Groot Olmen tevens enkele oudere archeologische gegevens uit, waaronder een opgraving bij Wijk aan Zee.³⁷⁰ Ter plaatse werd daar door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) een nederzettingsterrein opgegraven waarbij twee huisplattengronden en enkele bijgebouwen tevoorschijn kwamen. Het betreft twee (elkaar overlappende) tweebeukige gebouwen. Anders dan bij bijvoorbeeld De Zanderij in Katwijk en Oegstgeest-Rijnfront worden deze plattengronden wel als hoofdgebouw geïnterpreteerd. De plattengronden dateren uit de achtste en negende eeuw. Er bevonden zich ook verscheidene scheepsnagels in het vondstcomplex. Het onderstreept het maritieme karakter van deze en andere nederzettingen in de archeoregio.

Bloemendaal-Groot Olmen

De vindplaats betreft een omvangrijk duingebied waar als gevolg van uitstuiving (en natuurontwikkeling) archeologisch onderzoek noodzakelijk bleek. Met behulp van een booronderzoek en verschillende begeleidingen zijn verschillende vindplaatsen gedocumenteerd en (deels) opgegraven. Hoewel de conservering van de sporen sterk wisselde bieden de gezamenlijke resultaten (er is iets meer dan een hectare onderzocht) een overzicht over de inrichting van het vroegmiddeleeuwse cultuurlandschap. Het onderzoek is van belang omdat het een 'toevallige' blik biedt op ca. 13 hectare cultuurlandschap dat tegenwoordig is afgedekt door de Jonge Duinen. Het over dit onderzoek gepubliceerde rapport gaat veel verder dan een standaard basisrapport en bevat naast veel uitgebreide specialistische bijdragen ook een synthese van de regionale bewoningsgeschiedenis.³⁷¹ In deze bijdrage worden de belangrijkste resultaten benoemd. Sporen uit de Romeinse tijd lijken te ontbreken. Wel zijn er duidelijke aanwijzingen dat het vierde- en vroege vijfde-eeuwse landschap kwetsbaar is voor overstuivingen en dat de natuurlijke begroeiing regeneraert. Dit proces zagen we ook al bij de Zanderij in Katwijk. Op basis van beide

waarnemingen is het te vroeg om van een model te spreken maar we kunnen ons afvragen welk proces wat nu precies heeft veroorzaakt (of versterkt): zijn de vierde- en vijfde-eeuwse verstuingen het gevolg van het verlaten van het gebied (en het opgeven van woongronden), iets dat van grote invloed kan zijn geweest op het kwetsbare duinlandschap, of hebben deze verstuingen het moeilijk tot misschien bijna onmogelijk gemaakt om het gebied (nog langer) te bewonen? In ieder geval lijkt de bewoning in Groot Olmen, evenals dus ook in de Zanderij aan te vangen in de tweede helft van de vijfde eeuw. De bewoning continueert tot in de (vroeg) negende eeuw waarna het gebied opgegeven wordt. Ook hier is een parallel met de Zanderij, waar middels een OSL-datering de ligging van een omvangrijk stuifzandpakket uit de negende eeuw is geconstateerd. De Koning verklaart deze ontwikkeling, deels in combinatie met enkele klimatologische omstandigheden, vooral als een gevolg van (over)exploitatie van het duingebied. Het valt hem op dat het merendeel van de in het duingebied (en dus ook Groot Olmen) aangetroffen akkers uit deze periode dateert. Dit vormt waarschijnlijk een eerste aanzet tot het ontstaan van de Jonge Duinen (zie onder). Het gebied is dus op verschillende manieren in kaart gebracht. Er heeft een booronderzoek plaatsgevonden en als gevolg van regelmatige terreininspecties konden zowel (bloot gestoven) grondsporen als vondstmateriaal geborgen worden. De resultaten daarvan waren van belang om de noodzakelijke opgravingsvlakken te plannen en leverden aanvullende ruimtelijke informatie op. In totaal konden vier nederzettingsterreinen onderzocht worden in combinatie met aanwijzingen voor de ligging van akkers, verkavelingen, stuifduinen en poelen. Gedurende de zevende en achtste eeuw waren al de nederzettingsterreinen bewoond. Alle erven worden bovendien afgedekt door akkerlagen. In de tweede helft van de vijfde (vindplaats 3) en de zesde eeuw (vindplaats 2 en 3) worden de eerste erven ingericht. De aanvang van de vindplaatsen 8 en 14 ligt ergens in de achtste en negende eeuw. Vooral vindplaats 3 valt op door het grote aantal plattengronden dat een continuërend en plaatsvast gebruik van het erf tot in de eerste helft van de zevende eeuw veronderstelt. De eerste bewoners moeten zich in een bosrijke omgeving gevestigd hebben, iets wat zich onder andere uit in een groter aandeel aan jachtwild in

³⁶⁸ De Koning 2012.

³⁶⁹ De Koning 2012.

³⁷⁰ De Koning 2012, 92.

³⁷¹ De Koning 2012.

het zoölogisch vondstcomplex, een aandeel dat in de achtste eeuw vrijwel ontbreekt. Het gebied was dan ook stevig ontbost getuige de resultaten van palynologisch onderzoek.

Vindplaats 2 betreft een poel (met aanvang in de zesde eeuw) en akkergrond. Op vindplaats 3 werden zeven plattegronden blootgelegd.

Het betreffen allen tweebeukige plattegronden bestaande uit diepe middenstaanders en wandgreppels. Enkele daarvan zijn fors (plattegrond 3 meet 30 bij 5 meter). Opvallend is dat de wanden niet bestaan uit vlechtwerkmatten (hout-leembouw) maar uit planken opgetrokken worden.

Dit type gebouw, dat als woonstalhuis getypeerd wordt onderscheidt zich van de gebouwplattegronden uit bijvoorbeeld Katwijk-Zanderij en Oegstgeest-Rijnfront. Bij de laatsten overheersen de eenbeukige plattegronden met parallelen aan de Odoorn-typologie. De bij die opgravingen aangetroffen tweebeukige plattegronden worden getypeerd als bijgebouw. Aan de rand van de gebouwen lagen verscheidene stuifkuilen (omvangrijke ondiepe gelaagde kuilen), resten van een greppel en een waterput. Bijgebouwen ontbreken. De vindplaats wordt afgedekt door een akkerlaag met daarin achtste- en vroeg negende-eeuwse vondsten. Het aardewerkcomplex is goed vergelijkbaar met dat van de vindplaatsen in de Rijnmond. Het merendeel betreft draaischijfaardewerk dat hoofdzakelijk uit het Rijnland afkomstig is.

Vindplaats 8 dateert gelijktijdig aan vindplaats 14. Op de eerstgenoemde werd een kleine plattegrond (10 bij 5 m) opgegraven. Het betreft waarschijnlijk een bijgebouw die plaats bood aan ambachtelijke productie. Vindplaats 14 betreft de neerslag van een erf. Hier zijn 6 plattegronden opgegraven. Opvallend is dat hier drie negende-eeuwse bootvormige plattegronden tevoorschijn komen. In de loop van de achtste eeuw lijkt dus sprake van een breuk in de traditie van huisconstructies. Een vergelijkbare omslag is elders ook wel aangetroffen maar ontbrak totnogtoe in de archeoregio omdat ofwel de achtste en/of negende eeuw niet is aangetroffen (vergelijk Katwijk-Zanderij en Oegstgeest-Rijnfront) ofwel de nederzetting pas later begint (zoals Limmen-De Krocht, zie onder). De aanweziging voor de introductie van deze constructietechniek vinden we overigens al wel in Katwijk-Zanderij in de zevende eeuw (zie boven). Daarnaast zijn sporen van een tonput en enkele stakenrijen gedocumenteerd. Opvallend is het

relatief grote aantal vondsten van Romeinse herkomst. Het betreft bijvoorbeeld voorwerpen gemaakt uit Romeins bouwmateriaal of een mozaïeksteentje. Ook in Naaldwijk troffen we dit fenomeen aan. Het Karolingische aardewerk past in de voor Dorestad opgestelde typologie. Kogelpotaardewerk overheerst. Een opvallende vondst betrof een zwaard. Ook deze vindplaats is afgedekt met een akkerlaag die uit de negende (vroeg tiende) eeuw moet dateren.

De ploegsporen die de ligging van akkers markeren betreffen allemaal die van een keerploeg. Het gebruik van de keerploeg is een fenomeen dat in de archeoregio relatief vroeg gedateerd wordt. Zo worden de ploegsporen van Velsen-Hoogovens en Katwijk-Zanderij (eerste eeuw) als de latere akkerdekken van hetzelfde Katwijk maar ook op verschillende vindplaatsen in Den Haag allen geïnterpreteerd als afkomstig van een keerploeg. Mogelijk houdt dit verband met de noodzaak vruchtbare (uitgeploegde) zandden ook daadwerkelijk omhoog te brengen door ze te vermengen.

6.1.7 Het Oer-IJ estuarium tot het zeegat bij Bergen

In het kader van de uitwerking van de nederzettingenresten bij Groot Olmen heeft De Koning tevens een kort overzicht gegeven van de huidige stand van kennis over de deze periode in het Kennemerland.³⁷² Nu is het, gezien de resultaten van onder andere het onderzoek bij Groot Olmen, niet eenvoudig om conclusies te trekken over de betekenis van de vondsten aangezien het grootste deel van het gebied is afgedekt met jong duinzand. Wel valt op dat er een concentratie aan vondsten is in de nabijheid van Velsen/IJmuiden. Behalve dat dit samenhangt met de ontwikkeling van het gebied is dit ook de plek van het voormalige Romeinse castellum Flevum. Diverse vondsten, waaronder een Domburgfibula, suggereren het bestaan van een vroegmiddeleeuwse nederzetting (zesde en zevende eeuw) in de nabijheid van het castellum. Tijdens de aanleg van het Noordzeekanaal (1866) kwam een zesde-eeuwse muntschat tevoorschijn. Rondom Velsen is gedurende de Karolingische periode bovendien sprake van de aanwezigheid van koningsgoed. Dit koningsgoed lijkt ook de reden voor een relatief vroege

kerkstichting in Velsen (720).³⁷³ Behalve de ligging van het voormalige castellum is de uitlaat van het (grotendeels verlande) estuarium van de Oer-IJ estuarium een belangrijke verkeersgeografische reden voor de betekenis van Velsen als centrale plaats in de regio.

De vroeg- en volmiddeleeuwse archeologie rondom het Zeegat van Bergen is nog slecht bekend. Zo is tijdens het onderzoek bij Langedijk (HD 14-003, De Druppels) wel een waterput aangetroffen (gedateerd in het eind van de zevende of begin van de achtste eeuw) maar de bewoningssporen, die naar verwachtingen op hogere kwelderruggen gelegen moeten hebben, zijn verdwenen.³⁷⁴ Ook van volmiddeleeuwse erven is daar niet veel meer bewaard gebleven dan enkele erfgreppels.

Met betrekking tot de vroege en volle middeleeuwen is Egmond een belangrijke vindplaats. Hier ontstond de belangrijkste abdij van het graafschap Holland. Opgravingen uit de vorige eeuw hebben verschillende sporen van deze abdij en nederzetting opgeleverd.³⁷⁵ Hieruit komt naar voren dat er zowel sprake is van de ligging van een nederzetting uit de Romeinse tijd als uit de Karolingische periode. De laatste lijkt te zijn overstoven door Jonge Duinvorming, waarna de nederzetting verplaatst werd naar de handdelsterp in het huidige centrum van Egmond-binnen. Sindsdien hebben er echter geen grote onderzoeken plaatsgevonden, behalve een klein onderzoek aan de Heerweg.³⁷⁶ Daar kwamen sporen uit de Romeinse tijd tevoorschijn (enkele greppels) en een Karolingisch akkerpakket. Na de duinvorming die daarna nog plaatsvond, is dit gebied gedurende de dertiende en veertiende eeuw nog bewoond. Ter plaatse zijn veel nederzettingssporen aangetroffen maar bouwvormen blijken niet reconstrueerbaar.

Castricum-Oosterbuurt

De opgraving bij Oosterbuurt (HD 5-010) leverde vooral veel sporen en vondsten op uit de Romeinse (inclusief de laat-Romeinse) tijd. De uitleg van de vierde-eeuwse nederzetting, in combinatie met de materiële cultuur en de bijzondere begraving (Hilde), doen vermoeden dat de nederzetting een belangrijke rol (als centrale plaats?) in de regio speelde (hoofdstuk 5). Hoewel er wel wat vondsten zijn, lijkt het aantal te gering om de vijfde en zesde eeuw te overbruggen.³⁷⁷ Er lijkt geen sprake van bewoningscontinuïteit. Toch zijn er wel veel vroeg-

middeleeuwse sporen en vondsten tevoorschijn gekomen wat doet vermoeden dat de ligging nog steeds zeer gunstig voor bewoning moet zijn geweest.

De nederzettingssporen dateren tussen de zevende en negende eeuw en omvatten meerdere boerderijplattegronden, bijgebouwen, greppels en waterputten. Hagers en Sier beschrijven zowel een-, twee- als driebeukige bouwplattegronden. Met betrekking tot de eerste groep moet wel opgemerkt worden dat voor beide plattegronden geldt dat een derde rij paalsporen niet is waargenomen (buiten het opgravingsvlak gelegen) en dat het driebeukige karakter is gebaseerd op enkele (indirecte) aanwijzingen in het veld.³⁷⁸ Het is niet duidelijk welke betekenis het laat-Romeinse greppelsysteem heeft gehad. Het is grotendeels opgevuld met (laat-) Merovingisch en Karolingisch vondstmateriaal. Ook zijn er diverse waterputten in gegraven. Dit alles veronderstelt dat, in tegenstelling tot de conclusies van Hagers en Sier, het greppelsysteem niet meer functioneert. De opgraving heeft slechts een deel van de nederzetting aangesneden. Het is daarom lastig in te schatten hoeveel gelijktijdige erven er gefunctioneerd hebben. Op basis van de beschikbare gegevens lijkt het om een enkel (min of meer plaatsvast) erf te gaan met mogelijk nog een tweede. Dit laat overigens nog onverlet dat er meerdere gelijktijdige nederzettingen zijn geweest. Tijdens aanvullende onderzoeken is immers gebleken dat onderhavige nederzetting op een rug ligt waar meerdere nederzettingen (vooral nog daterend uit de ijzertijd en Romeinse tijd) liggen (zie ook hoofdstuk 5).

Aanwijzingen voor de ligging van akkers ontbreken. Wel wordt de bewoning tegen het midden van de negende eeuw afgebroken waarna het nederzettingsterrein wordt omgevormd tot akkerland. Tenslotte zijn er aanwijzingen voor bewoning in de directe nabijheid gedurende de twaalfde eeuw. Het vondstmateriaal is goed vergelijkbaar met andere nederzettingen uit de regio. Ook hier betreft het vooral draaischijfaardewerk waarvan de herkomst van de meeste producten in het Rijnland gezocht moeten worden. Het Karolingische materiaal past goed in de typologie van Dorestad. Het handgemaakte aardewerk omvat een deel zogenaamd Hessens-Schortenaardewerk en een deel kogelpot, het uit het rivierengebied afkomstige materiaal dat in de achtste eeuw in de archeoregio geïntro-

³⁷² De Koning 2012, 89 vv.

³⁷³ Cf De Koning 2012, 105 vv.

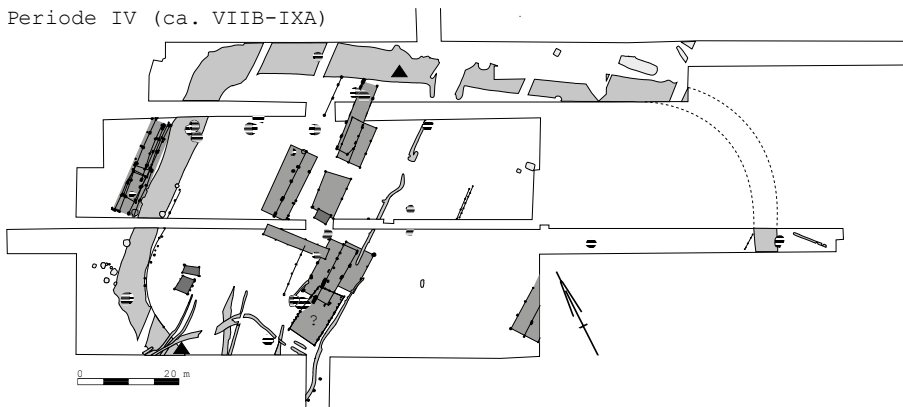
³⁷⁴ Zandboer 2012, 78 vv; Vergelijk ook De Groot 2011 waar de volle/late middeleeuwen ook slechts enkele vondsten en sporen betreft.

³⁷⁵ Cordfunke 1984.

³⁷⁶ Verduin 2002.

³⁷⁷ Hagers & Sier 1999.

³⁷⁸ Hagers & Sier 1999, 57.

Afb. 6.12 Catricum-Oosterbuurt: huisplattegronden en greppels uit de Vroege Middeleeuwen gebaseerd op de interpretatie van Hagers & Sier. De aanvangsdatering van de rondgaande greppelstructuur is op basis van recent onderzoek in de Laat Romeinse tijd geplaatst (Diederik 2014).

duceerd wordt. Er is maar weinig metaal aangetroffen.

Limmen-De Krocht

De opgraving Limmen-De Krocht (HD 5-001) is uitgevoerd in 2003 en 2004 op een terrein van ca. 2 hectare. De vindplaats ligt ten zuiden van Limmen op de uitloper van de strandwal Limmen-Alkmaar.³⁷⁹ Ondanks de landschappelijk gunstige ligging is er maar een beperkt aantal sporen en vondsten gedaan dat ouder dateert dan de vroege middeleeuwen. Dit kan het gevolg zijn geweest van de intensieve latere bewoningsfase of veroorzaakt zijn door zandverstuingen waarvoor aanwijzingen zijn gevonden. Ook uit de Merovingische periode resteert slechts een handjevol scherven dat vaak nog als opspit uit latere sporen tevoorschijn is gekomen. Wel is er een achtste-eeuws graf blootgelegd en zijn er aanwijzingen voor de ligging van een wegtracé.

De eerste zichtbare bewoningsfase dateert uit de Karolingische tijd en wordt tussen 825 en 900 gedateerd.³⁸⁰ De weg wordt van bermsloten voorzien en op het terrein lijkt er een erf te zijn gesticht. Een hoofdgebouw is echter niet met zekerheid aan te wijzen. Wel zijn er aanwijzingen in de vorm van greppels, bijgebouwen en sporen van metaalbewerking (smeden). Tegen het einde van de negende eeuw is met zekerheid sprake van de ligging van een hoofdgebouw. Gedurende de tiende en elfde eeuw breidt het aantal erven zich uit. Er lijkt sprake van (langgerekte) percelen georiënteerd op de bovengenoemde weg. De percelering blijft tot ca. 1000 dezelfde. Daarna is sprake van de ligging van percelen van een

vergelijkbare breedte als de periode daarvoor maar de oriëntatie is anders (mogelijk minder nadrukkelijk gericht op de weg). Vanaf de elfde eeuw verschijnen er ook erven ten oosten van de weg en in de twaalfde eeuw wordt de weg zelfs overbouwd. Het zou er op kunnen wijzen dat het belang van de aangetroffen weg vanaf het begin van de elfde eeuw minder wordt ten gunste van een andere route waarna de weg na verloop van tijd helemaal opgegeven wordt.³⁸¹ Er kan ook sprake zijn van een reorganisatie van het grootgrondbezit.³⁸² In dat perspectief is het dan ook niet helemaal duidelijk of er tegen het einde van de elfde eeuw sprake is van de ligging van vier of vijf erven (aan weerszijden van de weg) of dat de gebouwen aan beide kanten tot dezelfde kavels behoren waardoor nog steeds sprake is van drie, tot vier gelijktijdige erven. Het patroon van langgerekte percelen georiënteerd op een weg is een uit historisch-geografisch onderzoek bekend fenomeen. Op tal van plaatsen in Nederland zijn langgerekte dorpsuitbreidingen georiënteerd op wegpatronen. Vanuit dat perspectief lijkt het ook opportuun om de aangetroffen bewoningsresten te interpreteren als onderdelen van erven en niet te spreken over het voorkomen van nederzettingen. Dit laatste in tegenstelling tot de Romeinse en Merovingische periode waarin (los van de ook regelmatig aangetroffen *Einzelhöfe*) al snel sprake lijkt van nederzettingen (zie onder).³⁸³ In de loop van de late middeleeuwen verdwijnen de erven uit ons zicht.

Tijdens de opgraving is veel ecologisch en cultureel vondstmateriaal verzameld. De bestaanseconomie was gebaseerd op een gemengd bedrijf. Er was sprake van een open landschap

³⁷⁹ Dijkstra *et al.* 2006.

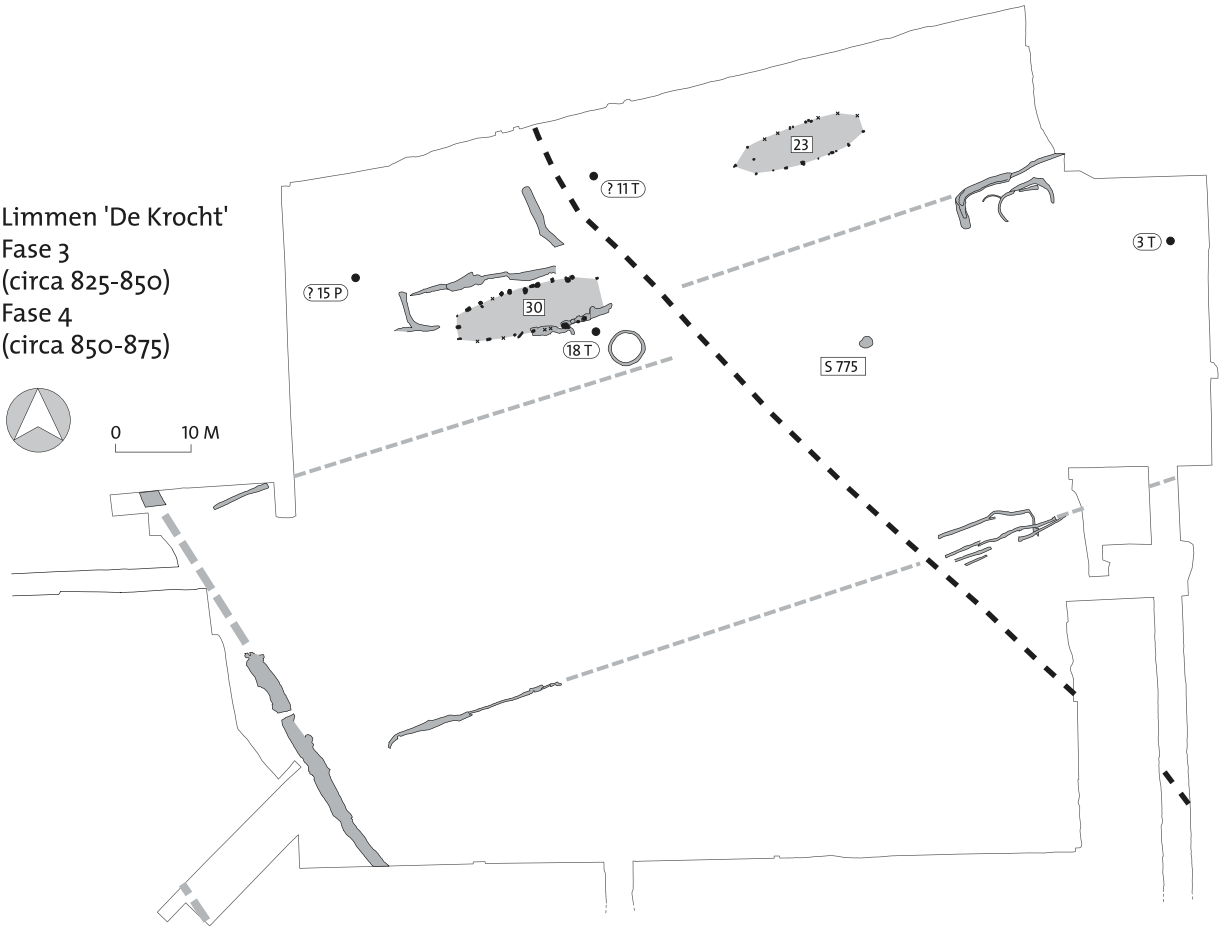
³⁸⁰ Dijkstra *et al.* 2006, 51 vv.

³⁸¹ Dijkstra *et al.* 2006, 210.

³⁸² Dijkstra *et al.* 2006, 215.

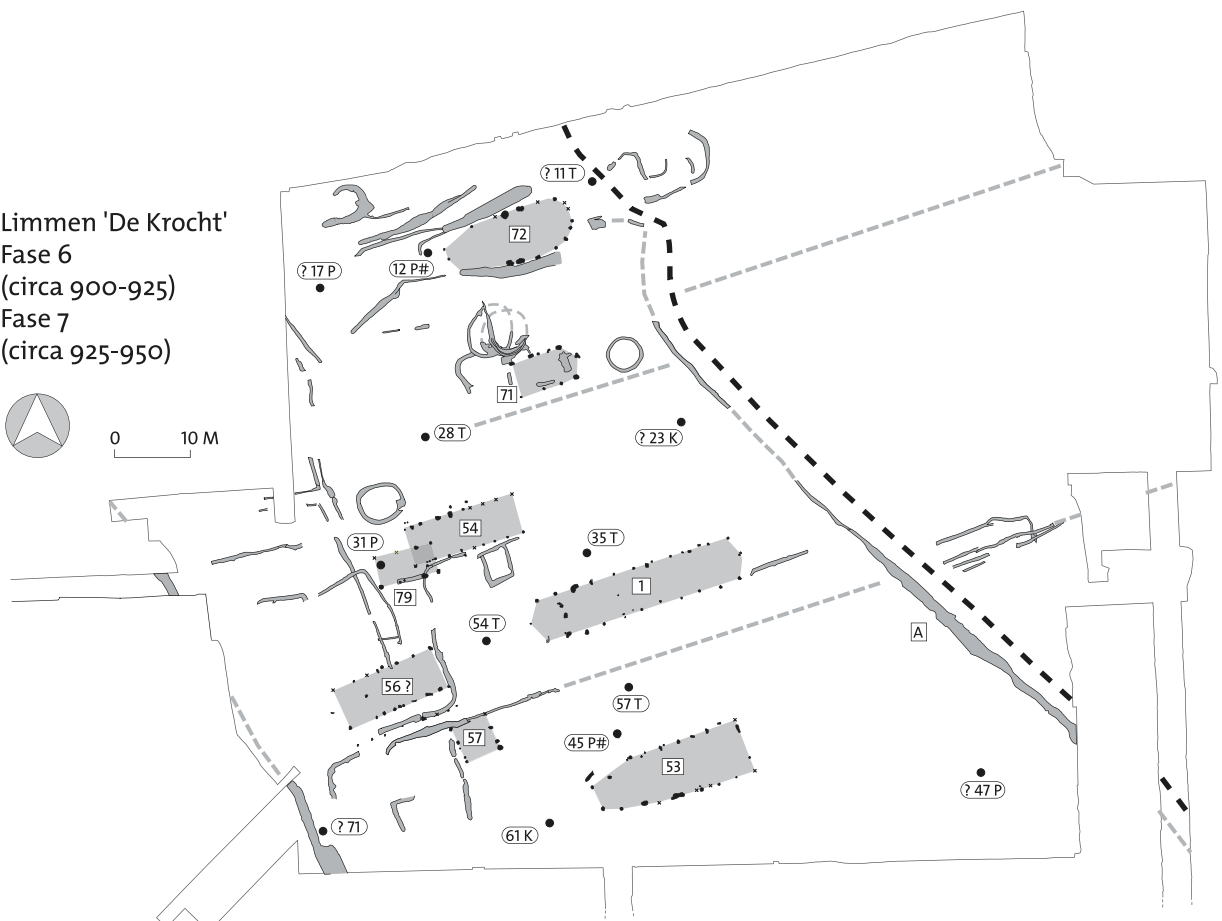
³⁸³ Dit in tegenstelling tot Dijkstra *et al.* 2006 waarin de bewoningsresten tot in de dertiende eeuw getypeerd worden als onderdeel van een nederzetting.

Limmen 'De Krocht'
 Fase 3
 (circa 825-850)
 Fase 4
 (circa 850-875)

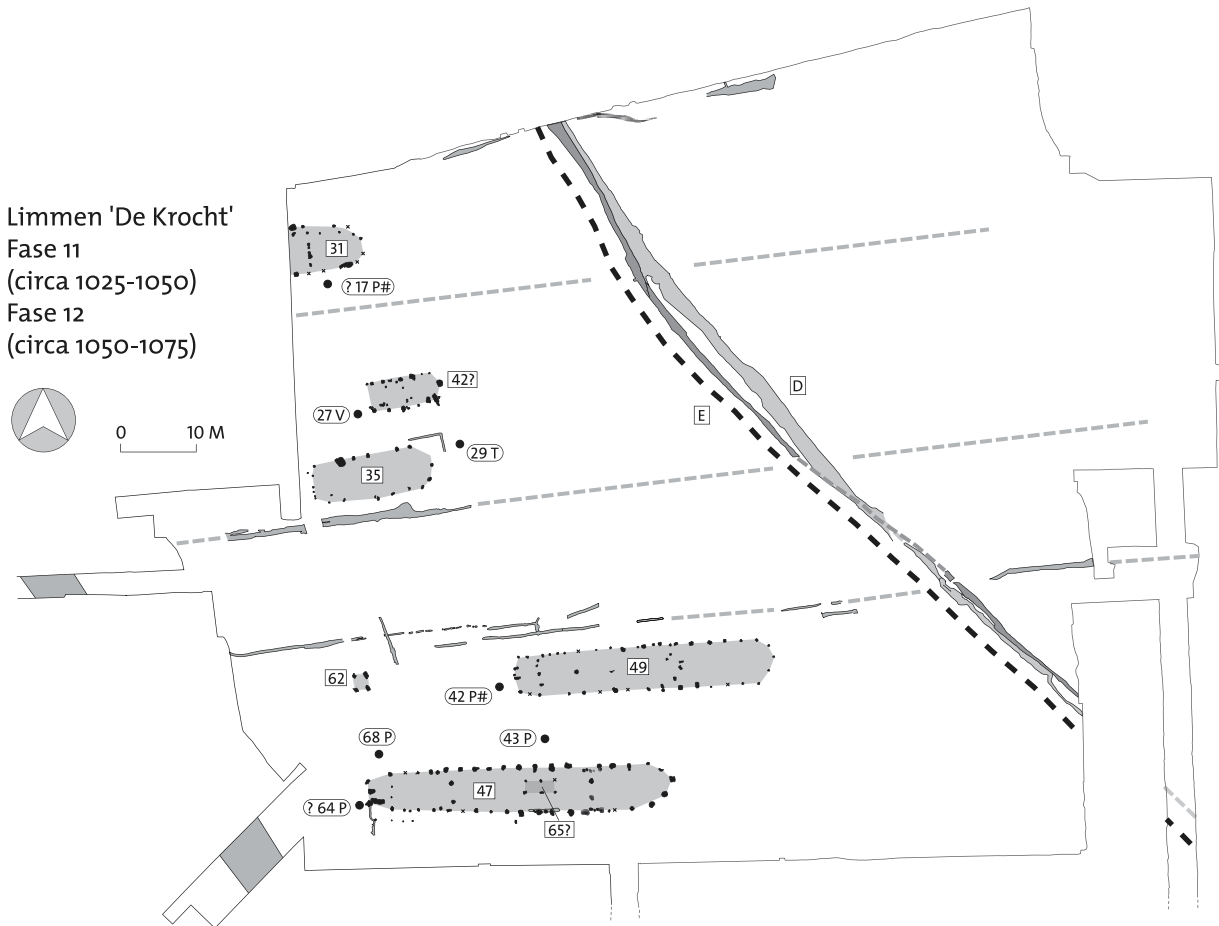

Afb. 6.13a De ontwikkeling van de bewoning Limmen-De Krocht. Bron: Dijkstra et al. 2006.

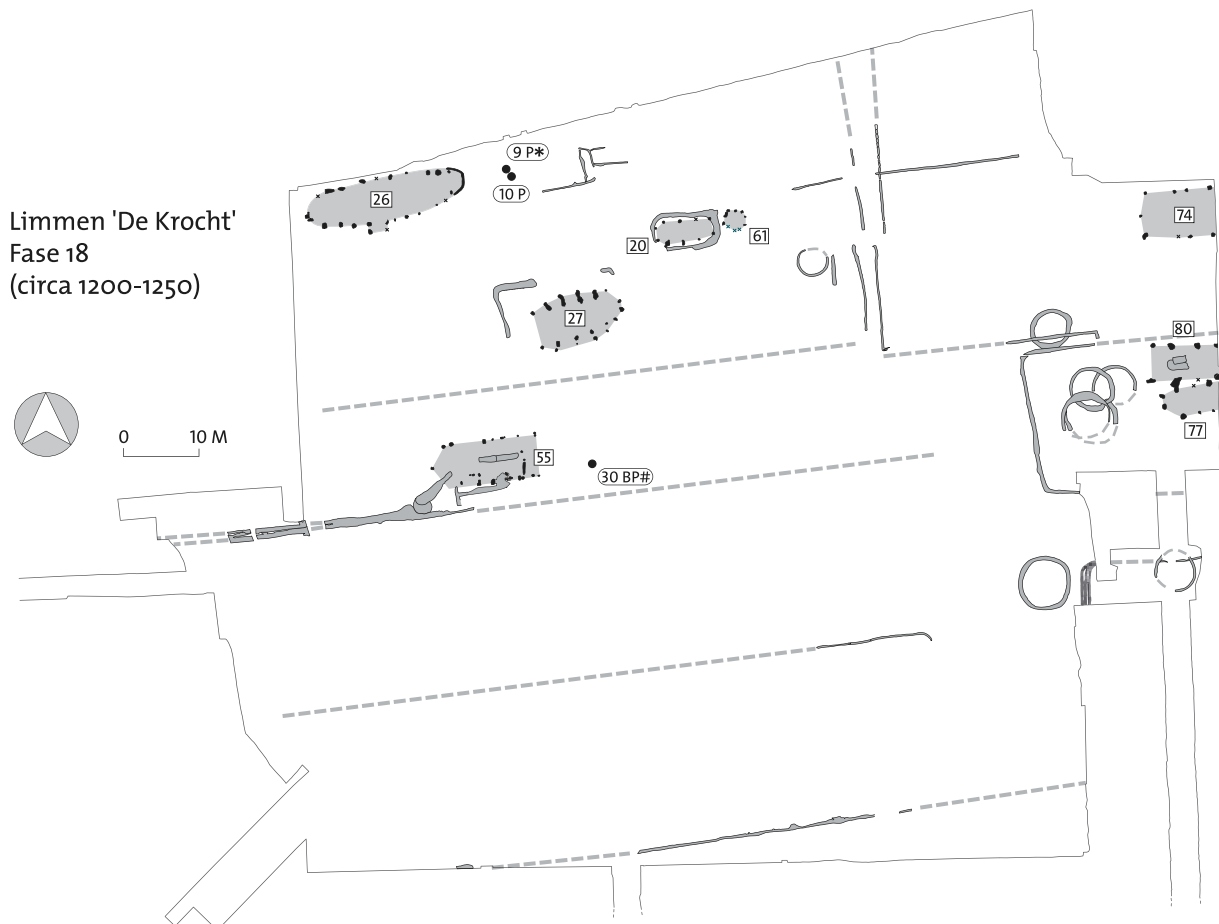
Limmen 'De Krocht'
 Fase 6
 (circa 900-925)
 Fase 7
 (circa 925-950)

Afb. 6.13b De ontwikkeling van de bewoning Limmen-De Krocht. Bron: Dijkstra et al. 2006.

Afb. 6.13c De ontwikkeling van de bewoning Limmen-De Krocht. Bron: Dijkstra et al. 2006.

Afb. 6.13d De ontwikkeling van de bewoning Limmen-De Krocht. Bron: Dijkstra et al. 2006.

Afb. 6.14 Overzicht van vondstmeldingen met betrekking tot de late middeleeuwen en nieuwe tijd van voor 1998. Bron: Archis2.

waar rogge, gerst, haver en vlas verbouwd werd en van het vee, het rund de boventoon voerde. Het vondstmateriaal uit de vroege middeleeuwen sluit aan bij het al bestaande beeld van relatief veel draaischijfaardewerk. Vanaf de volle middeleeuwen komt kogelpotaardewerk in combinatie met producten uit Badorf en Pingsdorf voor. Daarnaast zijn aanwijzingen voor kleinschalige metaalproductie, vooral dat van ijzer. Een opvallende vondst is die van scheeps-

hout uit waterputten. Het betreft opgeboeide boomstamkano's die uit de negende tot twaalfde eeuw kunnen dateren. Deze vondst sluit aan bij die uit Katwijk, Oegstgeest en Naaldwijk (zie boven) en onderstreept het buitengewone belang van routes over water gedurende die periode.

6.2 Late middeleeuwen en nieuwe tijd

6.2.1 Inleiding

Voor een deel zijn de archeologische verschijningsvormen in de vorige paragrafen beschreven. Het betreft waarnemingen van enkele vondsten of sporen die gedaan zijn tijdens opgravingen met vooral vroegmiddeleeuwse vondsten of nederzettingen waarvan de bewoning in de zevende/achtste eeuw aanvangt maar waarvan deze tot in de volle middeleeuwen continueert (bijvoorbeeld Limmen-De Krocht). Een blik op de rapporten die de archeologie van deze periode beschrijven leert dat het vaak bijvangst betreft van onderzoeken gericht op oudere periodes. Deze 'bijvangst' bestaat dan uit (verkavelings)greppels, enkele kuilen of een vondstcomplex. Het aantal onderzoeken dat zich specifiek richt op de late middeleeuwen en nieuwe tijd is relatief gering.

Een blik op de kaart in relatie tot de stroom aan data uit Archis2 leert dat in kwantitatief opzicht juist deze periode het best bedeed is geweest in de periode van 1998 tot 2013. De relatie met de vele ruimtelijke ontwikkelingen in of rond de grotere woonkernen (en steden) is overduidelijk. Ook is zichtbaar dat de gebieden waar de jonge duinvorming plaatsvond maar relatief weinig onderzoek is verricht. Kijken we echter in wat meer detail dan valt op dat veel van de meldingen betrekking hebben op 'bijvangst' van andere projecten of dat, wanneer de verschijningsvormen als enige tevoorschijn kwamen, het onderzoek in een verkennende fase is gebleven. Vrijwel elk onderzoek heeft namelijk wel sporen van verkaveling (greppels/sloten) aangetroffen. Sporen van bewoning (boerderijen) zijn veel schaarser en beperken zich (vanaf de late middeleeuwen en nieuwe tijd) vaak tot kleinschalige onderzoeken met her en

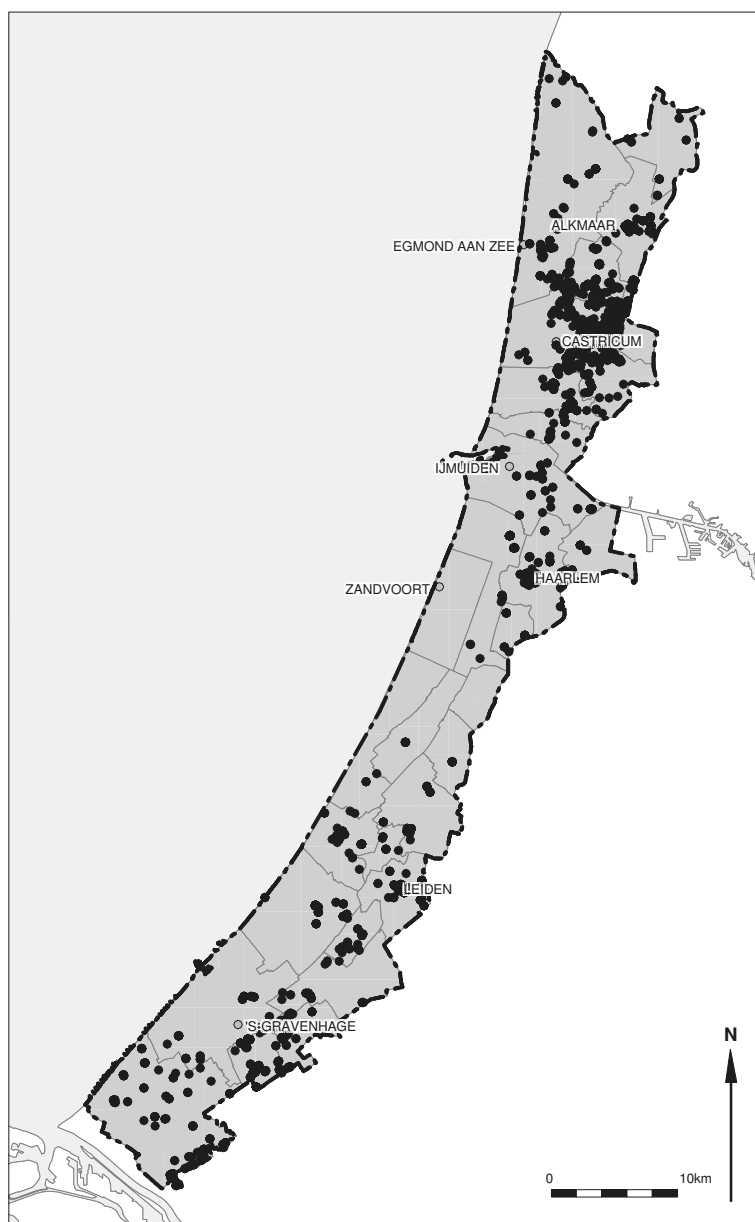
der wat muurresten die een tamelijk onvolledig beeld schetsen. Bovendien zijn, in tegenstelling tot de veel beter onderzochte stadscontexten, maar weinig betekenisvolle materiaalcomplexen verzameld die het mogelijk maken om de relatie tussen stad en platteland te onderzoeken.

6.2.2 Het historische en geografische beeld van de periode

Voor de middeleeuwen en nieuwe tijd zijn vier ontwikkelingen van groot belang voor de duiding van archeologische onderzoeken. In de eerste plaats betreft het de (al dan niet door mensen veroorzaakte) veranderingen in het landschap. Gedurende de late middeleeuwen werden de Jonge Duinen gevormd. Als gevolg daarvan zullen hele buurschappen en dorpen in de archeoregio opgegeven zijn. Over het proces van duinvorming is in hoofdstuk 2 al gerapporteerd. Opgravingen (zoals die bij Colligny in Katwijk) hebben geleid tot gedetailleerdere kennis over de aard en fasering van dit proces (zie onder).

Ook zien we vanaf de volle middeleeuwen dat het veenlandschap, direct grenzend aan dat van de Oude Duinen wordt getransformeerd in landbouwgebied als gevolg van (grootschalige) ontginningen. Deze ontwikkeling zorgde er voor dat de bevolking van Holland zich niet meer vooral concentreerde op de oude duingronden en langs de rivieren maar zich evenwichtiger over het gebied verspreidde. De ontginningen leverde daarnaast de noodzaak tot duurzaam waterbeheer op, met als gevolg het ontstaan van waterschappen.

Vanaf de late middeleeuwen verdween ook het belang van de Oude Rijn ten gunste van de Lek en Maas. Het ontstaan en de snelle groei van steden als Rotterdam en Dordrecht is hier een gevolg van. Dit brengt ons bij het tweede element, de veranderde politieke omstandigheden en hun weerslag op de archeoregio. Het Hollands duingebied maakte na de Karolingische periode deel uit van het graafschap Holland, een graafschap dat dankzij de perifere ligging in feite gedurende grote delen van de middeleeuwen slechts in naam deel uitmaakte van het Duitse keizerrijk. Hoewel het duingebied vanaf het begin de kern van het graafschap vormde, zullen de verstuiwingen gekoppeld aan de ont-

Afb. 6.15 Proefsleuvenonderzoek en opgravingen met betrekking tot de late middeleeuwen en nieuwe tijd uit de periode tussen 1998 en 2013.

ginningen het belang van het gebied in de loop van de middeleeuwen kleiner gemaakt hebben. Vanaf de volle middeleeuwen ontstonden in de archeoregio de eerste steden (Haarlem, Alkmaar, Leiden) met uitzondering van Den Haag wat weliswaar in omvang en betekenis met de steden kon wedijveren maar als woonplaats van de graven geen stadsrechten kreeg. In de loop van de late middeleeuwen, maar vooral gedurende de nieuwe tijd begon Holland een steeds centra-

lere rol te spelen in de Lage Landen. Als gevolg hiervan groeiden de steden verder uit. Dit had ook gevolgen voor de inrichting van het rurale landschap dat zich steeds meer ging toeleggen op het produceren voor de markt. Voor de graven van Holland was de abdij van Egmond, evenals die van Rijnsburg (zie onder), een belangrijk centrum. De inrichting van het (katholieke) christelijke landschap met parochies, abdijen en kloosters is een belangrijk element geweest in de structurering er van. Met de overgang van grote delen van Holland tot het protestantse geloof (zestiende eeuw) veranderde daardoor ook de inrichting van het kerkelijk landschap.

Nadat de grootschalige zandverstuivingen afnamen ontstond in de Jonge Duinen een nieuw bewoningslandschap. Gedurende de nieuwe tijd functioneerden er kleinere boerenbedrijven die vanaf de twintigste eeuw (toen het duingebied veranderde in enkele natuurparken) weer verdwenen. Onderwerp van archeologisch onderzoek lijken deze boerenbedrijven niet te zijn geweest. Een andere ontwikkeling, die enerzijds veel archeologische vondsten heeft opgeleverd en anderzijds lang het beeld heeft opgeroepen dat de archeologische rijkdom van de archeoregio verdwenen was, betreffen de zandafgravingen die vanaf de negentiende eeuw plaatsvonden. De meest recente archeologische resten hangen samen met de oorlogsjaren uit de twintigste eeuw. In de archeoregio zijn de ligging van verschillende bunkercomplexen bekend. Velen daarvan hangen samen met de aanleg van de zogenaamde *Atlantikwal* gedurende de Tweede Wereldoorlog. Veel zichtbare overblijfselen zijn echter ook verdwenen.

De belangstelling voor de middeleeuwse archeologie binnen de Nederlandse beroepsgroep is van betrekkelijk recente datum.³⁸⁴ Vanaf de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw begonnen de eerste archeologen zich er mee bezig te houden. Binnen de archeoregio betrof het vooral het onderzoek naar kastelen en vanaf de jaren zestig ook het stadskernonderzoek. Al vroeg was daarbij het besef dat het onderzoek naar stadsontwikkeling niet los gezien kan worden met die van het rurale landschap. Dergelijke studies ontbreken echter vooralsnog voor de archeoregio. Vanaf de jaren zeventig werd de relatie tussen menselijk handelen en het landschap een belangrijk thema. Ongetwijfeld is hierin de invloed van de *New Archaeology* her-

kenbaar maar binnen dit deelgebied zijn vrijwel geen studies uitgevoerd die geïnspireerd zijn door dit soort theoretische stromingen. Anders dan bijvoorbeeld het werk van Therkorn (met betrekking tot de Romeinse archeologie in de archeoregio) lijkt het onderzoek naar middeleeuwse verschijningsvormen weinig geïnspireerd op stromingen als *New archaeology*, post-processuele archeologie etc.

Hallewas en Bult benoemen in hun overzichtsartikel met betrekking tot West-Nederland in de middeleeuwen enkele onderzoeksthema's.³⁸⁵ Het betreft het onderzoek naar de relatie tussen mens en landschap, handel en uitwisseling, materiële cultuur en identiteit en dorpsvorming in het duingebied. Het eerste thema is hierboven al kort benoemd. Met betrekking tot het thema handel en uitwisseling kan gewezen worden op de rol van de grote rivieren (al verdwijnt die van de Oude Rijn vanaf de volle middeleeuwen) en de wereld die vooral vanaf de nieuwe tijd steeds groter wordt (onder andere de rijkdom van de Republiek). Gewezen wordt ook op de grote veranderingen in de landbouw, die steeds meer ten dienste gaat staan van de grote steden. Het thema etniciteit speelt voor de late middeleeuwen een kleinere rol. Met betrekking tot de vroege middeleeuwen is hier onder andere door Dijkstra onderzoek naar gedaan.³⁸⁶

Het thema dorpsvorming in het duingebied is juist wel weer relevant voor deze periode. Hierin staat de inrichting van het (rurale) landschap centraal en dan wel het typerende model van de geest en het bijbehorende dorp. Dit door De Cock beschreven model gaat uit van een (vaak langgerekt) akkercomplex op de strandwallen en ruggen waarlangs de dorpen gesitueerd worden. Weidegronden worden dan in de nabijheid geplaatst en de hooilanden op de natte strandvlaktes.³⁸⁷ Dit model lijkt sterk op die voor de pleistocene zandgronden. Na de jaren zestig van de vorige eeuw hebben zich daar echter verscheidene onderzoekers mee bezig gehouden en is het model voor het ontstaan en de inrichting van het essenlandschap op verschillende punten behoorlijk aangepast.³⁸⁸ Voor het onderzoek van de geesten in de archeoregio ligt hier waarschijnlijk ook een kans. Met betrekking tot de bijdrage die de archeologie hieraan kan leveren zijn Bult en Hallewas enerzijds optimistisch maar anderzijds constateren ze dat daar (anno 2006) nog maar weinig mee gedaan kon worden.³⁸⁹

³⁸⁴ Cf Hallewas & Bult 2006.

³⁸⁵ Hallewas & Bult 2006.

³⁸⁶ Dijkstra 2012.

³⁸⁷ Cf De Cock 1965; Bult & Hallewas 2006.

³⁸⁸ Cf Spek 2004.

³⁸⁹ Bult & Hallewas 2006.

Afb. 6.16 Buitenplaats Dijkkerwaal: muurresten van een buitenplaats. Bron: Corver *et al* 2011.

6.2.3 Het strandwallenlandschap tussen de Maasmond en Den Haag

Behalve sporen uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen zijn op de vindplaats Naaldwijk-Hoogwerf resten van volmiddeleeuwse bewoning aangetroffen.³⁹⁰ Ook voor deze periode is er sprake van continue menselijke aanwezigheid in het gebied. Het is hiermee een van de weinige vindplaatsen die op zo'n lange bewoningscontinuïteit kan bogen in de archeoregio. Het erf uit de Karolingische periode zet zich door tot in de dertiende eeuw. Voor de periode tot 1100 zijn hier resten van gebouwplattegronden voorhanden. Daarna verdwijnt het hoofdgebouw uit beeld en resteren enkele kuilen en greppels. In het aardewerkcomplex overheersen vormen van Pingsdorf, Badorf en Maaslands.

In De Lier (HD 27-024) is door de gemeente Delft een onderzoek gedaan naar een boerderijplaats

(Hofzicht).³⁹¹ Het betreft een archeologisch monument. Op basis van het onderzoek kon worden vastgesteld dat de boerderij in de twaalfde eeuw ontstaan is op een oeverafzetting van de veenrivier De Lier. Van de volmiddeleeuwse fase van de boerderij zijn geen grondsporen aangetroffen maar wel enkele kuilen. De boerderij die in de achttiende eeuw uitgroeide tot een buitenplaats toont zich vanaf (mogelijk) de veertiende eeuw in de vorm van een stenen muur. Uit de zestiende en zeventiende eeuw zijn ook muurresten (onder andere van een kelder en een trap) aangetroffen. De uitleg van de buitenplaats is daarnaast bekend van enkele prenten. Ook bij Poeldijk (HD 27-049) werden resten van een zeventiende-/achttiende-eeuwse boerderij aangetroffen, opnieuw echter bijzonder fragmentair.³⁹²

De bovenstaande buitenplaats is een van de vele die gedurende de nieuwe tijd in gebruik werd genomen door de Haagse elite. Er zijn er ook meerdere van onderzocht is. In Dijkkerwaal (HD

³⁹⁰ Cf Van der Feijst 2015.

³⁹¹ Van Horssen 2012.

³⁹² Van der Feijst *et al.* 2008.

Afb. 6.17 Den Haag-Waalsdorperweg: overzicht van de middeleeuwse erven. Bron: Van Rooijen 2007.

27-022, 's-Gravenzande) en Waelwoning (HD 27-057, 's-Gravenzande) zijn muurresten van twee buitenplaatsen blootgelegd.³⁹³ Het gaat om relatief kleinschalig onderzoek. De buitenplaats bij Dijkcrwaal vangt aan in de vijftiende/zestiende eeuw. Hoewel er flink wat muurresten, delen van vloeren en enkele beerputten zijn aangetroffen is op basis van de resultaten weinig te zeggen over de status van de bewoners. Het proefsleuvenonderzoek bij Waelwoning leverde ook uitbraaksleuven, muurresten en beerputten op.

6.2.4 Het duingebied van Den Haag tot Wassenaar

Opnieuw is Wassenaar schaars bedeed met archeologische resten. Binnen de gemeente Den Haag daarentegen heeft erg veel onderzoek plaatsgevonden dat zowel nieuw licht werpt op de ontwikkeling van het volmiddeleeuwse cultuurlandschap als het ontstaan van Den Haag, dat weliswaar geen stadsrechten heeft gehad maar qua aanzicht en ontwikkeling wel te vergelijken is met andere steden in Holland. Toch is ook binnen Den Haag het aantal vindplaatsen met bewoningssporen beperkt. Zo zijn gedurende het grootschalige onderzoek op het

Wateringse Veld wel kavelsystemen gedocumenteerd maar bewoningsresten ontbreken.³⁹⁴

Den Haag-Waalsdorperweg

Tijdens de opgraving bij de Waalsdorperweg (HD 6-035) zijn sporen gevonden van een middeleeuws erf.³⁹⁵ De eerste fase betreft een akkerpakket dat tussen 900 en 1150 wordt gedateerd. De verschillende bewoningsfasen van het erf dateren tussen 1050 en 1400. Uit de laatste fase resteert nog wat vondstmateriaal (vijftiende eeuw). Er zijn resten van twee bootvormige boerderijplattegronden blootgelegd die, evenals het gros van de sporen, uit de dertiende en veertiende eeuw dateren. De plattegronden zijn relatief gedrongen maar uitzonderlijk breed met als gevolg dat er extra middenstijlen geplaatst moesten worden. Parallelen voor dergelijke plattegronden zijn niet voorhanden al doet de bouwwijze vermoeden dat de constructietechniek geïnspireerd is op de noordelijke typologie van huisplattegronden.³⁹⁶ Bijzonder is ook het zeer grote aantal hooimijten. Aan de hand van ecologische gegevens kon de voedsleconomie redelijk goed gereconstrueerd worden. Er lijkt vooral haver, gerst en rogge verbouwd te zijn. Opvallend is het hoge aandeel boompollen dat uit een tiende-eeuws pollenmonster tevoorschijn komt. Het suggereert dat de omgeving

³⁹³ Corver *et al.* 2011; Alma 2011.

³⁹⁴ Siemons & Bulten 2014.

³⁹⁵ Van Rooijen 2007.

³⁹⁶ Cf Waterbolk 2009.

van de opgraving gedurende die periode bosrijk was. Aanwijzingen voor akkerbouw uit deze periode ontbreken grotendeels. Het aardewerk betreft vooral kogelpotten aangevuld met producten uit het Rijnland en Midden-Maasgebied. Tegen het einde van de bewoning komt hiervoor rood- en grijsbakkend aardewerk in de plaats.

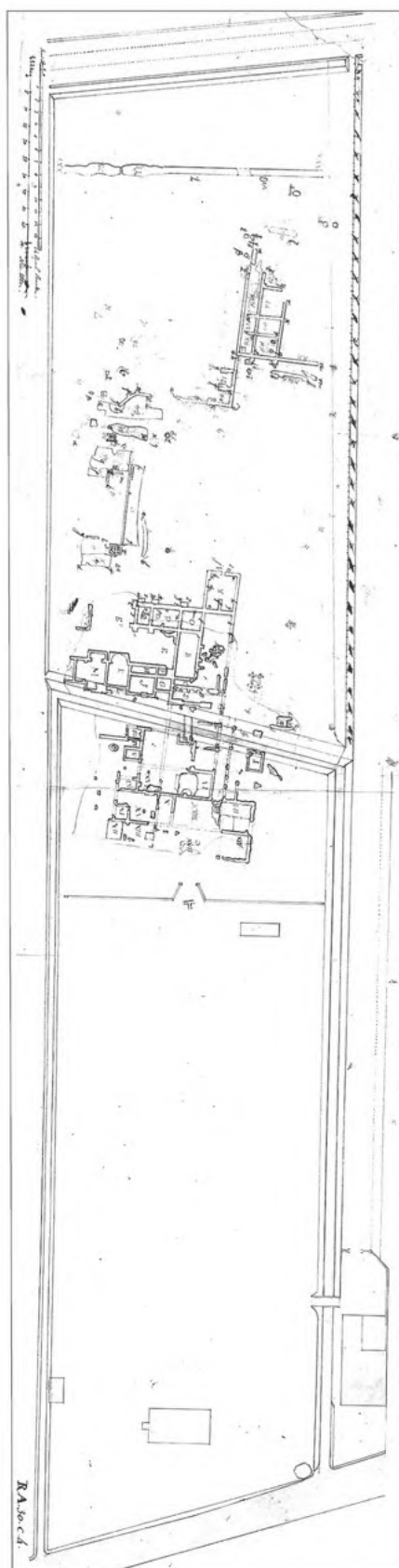
Den Haag-Monsterseweg

De opgraving aan de Monsterseweg (HD 6-041) ligt op een strandwal en er kwamen behalve nederzettingssporen uit de volle middeleeuwen (elfde - dertiende eeuw) ook sporen uit de ijzertijd tevoorschijn.³⁹⁷ In totaal is anderhalve hectare onderzocht. Het landschap is in de volle middeleeuwen aardig verkaveld getuige het grote aantal greppels. Daarbinnen werden twee bootvormige boerderijplattegronden aangetroffen in combinatie met verschillende spiekers en hooimijten. Het betreft de neerslag van een erf. Het meeste aardewerk betreft fragmenten van kogelpotten. Toch is ook een relatief groot aandeel Pingsdorfaardewerk en blauwgrijs (zog. Elmpterwaar) aangetroffen. De samenstelling van dit complex is typerend voor de elfde en twaalfde eeuw. Het grijsbakkend aardewerk dat ook is gevonden, dateert uit de dertiende en veertiende eeuw.

Het landgoed Arentsburg (Forum Hadriani)

Toen Reuvens in 1827 begon aan zijn opgravingen naar de uitleg van de Romeinse stad, stond hij midden in het landgoed Arentsburg, dat nog tot 1925 zou blijven bestaan. Over de uitleg en archeologische rijkdom van dit landgoed is maar weinig bekend. Eigenlijk wordt hier pas voor het eerst door Blok en Driessen/ Dijkstra aandacht aan besteed.³⁹⁸

Het landgoed werd aangelegd op de laag *dark earth* die gedurende de middeleeuwen was ontstaan. Tijdens opgravingen zijn weliswaar enkele greppels en kuilen tevoorschijn gekomen die uit de volle- en late middeleeuwen (dertiende en veertiende eeuw) dateren maar een samenhangend beeld komt hieruit niet naar voren. Hoewel het landgoed dus goed bekend is aan de hand van historische bronnen en kaarten, heeft archeologisch onderzoek nauwelijks bijgedragen aan de kenniswinst. Tijdens recentere opgravingen zijn aanwijzingen voor de inrichting

Afb. 6.18 Het landgoed Arentsburg. Bron: De Koning 2008.

³⁹⁷ Houkes et al. 2008.

³⁹⁸ Blok 2007; Driessen & Dijkstra 2014.

Afb. 6.19 Katwijk-Colligny: een dwarsdoorsnede door het jonge duinlandschap. Bron: Van der Velde *et al.* 2011.

van de tuin aangetroffen in de vorm van (delen van) tuinbedden, maar ook van een beschoeide vijver. Een andere vondst betrof de geschiedenis van de archeologie zelf. Zowel tijdens de opgravingen van BAAC als Diachron (HD 16-003/HD 16-005) werden profieldammen blootgelegd uit de tijd van de eerste opgravingen van Reuvens (1827).³⁹⁹

6.2.5 De monding van de Rijn

Er zijn beduidend minder archeologische resten opgegraven uit de periode van de latere middeleeuwen en nieuwe tijd. Deels kan dit samenhangen met het gegeven dat de Oude Rijn zijn betekenis verloor als doorgangsrouting richting het Rijnland. Dit proces van verlanding was al enige tijd aan de gang maar werd in 1122 een feit nadat de Rijn bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd. Deels kan echter ook al geconcludeerd worden dat de uitzonderlijke rijkdom en omvang van nederzettingen gedurende de zevende eeuw in de loop van de achtste eeuw uit het archeologisch blikveld verdwijnt als gevolg van de

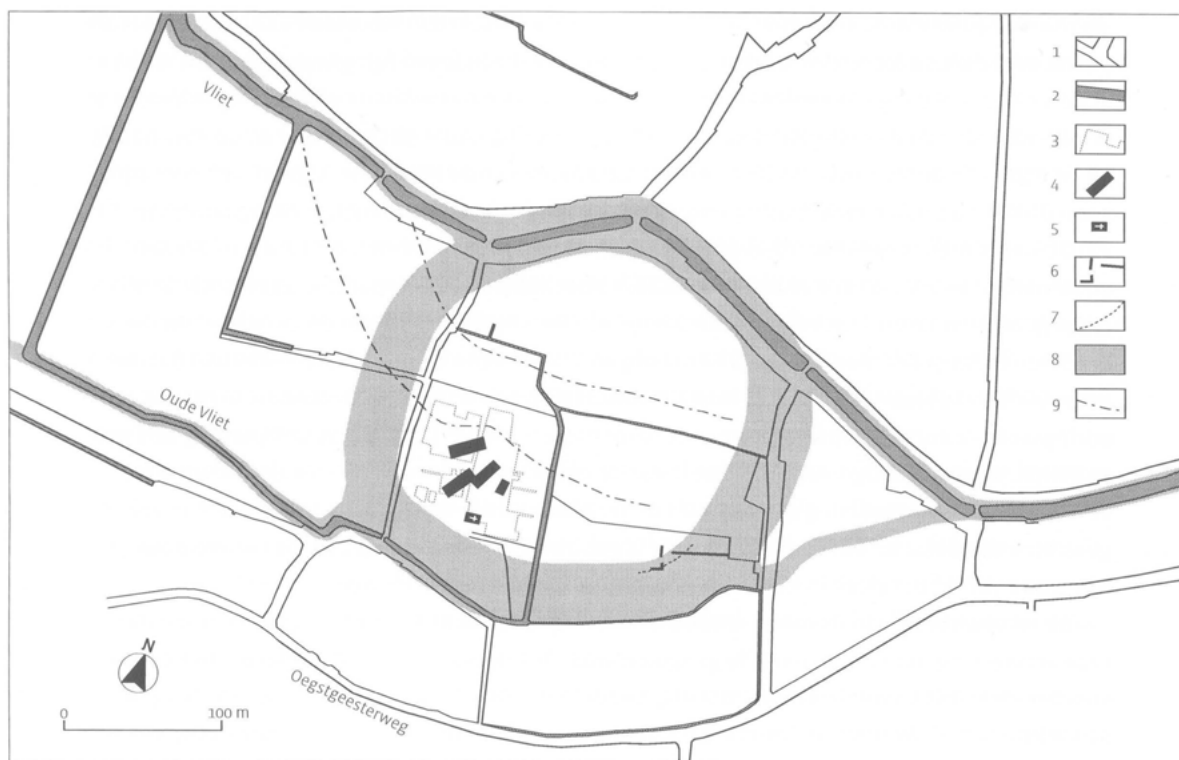
incorporatie van het gebied in het Karolingische rijk (zie boven).⁴⁰⁰ Op basis van historisch onderzoek weten we dat de Rijnmonding wel een gebied van belang bleef (bijvoorbeeld Rijsburg voor de graven van Holland) maar de speciale betekenis van de voormalige Romeinse limes lijkt weg te vallen. Ook lijkt er sprake van een verplaatsing van bewoning richting de huidige dorpskernen.⁴⁰¹ Juist hier heeft totnogtoe weinig archeologisch onderzoek plaatsgevonden en daarbij komt nog dat bijvoorbeeld in het geval van Valkenburg de spectaculaire resultaten van het onderzoek naar het Romeinse castellum in de jaren veertig van de vorige eeuw geleid hebben tot selectieve interesse voor met name de archeologie van die periode. De archeologie van de dorpskern kwam er wat bekaaid van af. Zoals boven al vermeld, is de archeologie van de nieuwe tijd nog maar weinig in archeologisch onderzoek terug te vinden. Een uitzondering hierop vormt de recente ontwikkeling van de conflictarcheologie, vooral gericht op overblijfselen uit de Tweede Wereldoorlog. Hoewel nog niet gepubliceerd betreffen deze onderzoeken vooral het mariene vliegveld Valkenburg (dat de komende jaren volledig heringericht wordt)

³⁹⁹ Cf. Driessen & Dijkstra 2014; Bink & Franzen 2009.

⁴⁰⁰ Cf. Dijkstra 2012; Van der Velde 2015.

⁴⁰¹ Dijkstra 2012.

⁴⁰² Onderzoek dat in 2013 door Raap werd uitgevoerd.

Afb. 6.20 De dorpskern van Rijnsburg. Bron: Dijkstra 2012.

en onderzoek naar de ligging en opbouw van de Atlantikwal bij het strand van Katwijk.⁴⁰²

Katwijk-Colligny

De opgraving Colligny (HD 13-008) ligt direct ten noorden van de Zanderij. Het betreft dus hetzelfde duinlandschap met dat verschil dat ter plaatse geen zand is afgegraven.⁴⁰³ Dit bood de mogelijkheid om de bewoningsgeschiedenis van dit deel van het duingebied te vervolgen. Tijdens de opgraving zijn maar weinig sporen aangetroffen. Wel kon de duinvorming met behulp van OSL-dateringen van stuifzandlagen in kaart gebracht worden. Gedurende het onderzoek is gegraven tot op het vroegmiddeleeuwse duinniveau. Een tweede bewoningsniveau dateert uit de twaalfde eeuw. Het betreft een akkerpakket en enkele paalkuilen. Op basis hiervan is geconcludeerd dat de negende tot en met de elfde eeuw een periode is waarin grootschalige overstuivingen hebben plaatsgevonden (een eerste fase van de jonge duinvorming). De twaalfde eeuw moet relatief rustig zijn geweest waarna de overstuivingen (een tweede fase in de jonge duinvorming) weer in kracht toenamen. De vindplaats Colligny is hiermee een van de weinige

waarin de fase van jonge duinvorming gerelateerd kon worden aan archeologische resten.

Rijnsburg- Abdijlaan

In de elfde en vroeg twaalfde eeuw ligt er een woonerf op de vindplaats Abdijlaan (zie boven). Van de boerderij is niets teruggevonden maar de erfgreppels wel. Hoe en in welke vorm de kerk zich ontwikkelde is niet te achterhalen. Wel zijn er verschillende graven uit deze periode bewaard gebleven. Dijkstra veronderstelt dat de kerk de parochiekerk van Rijnsburg betreft.⁴⁰⁴ Als centrale plaats heeft Rijnsburg een bijzondere relatie met de graven van Holland. Het is dan ook daar dat Petronilla, de weduwe van graaf Floris II (1091-1121) een benedictesseklooster laat bouwen.⁴⁰⁵ De bouw, inrichting en fasering van de kerk zijn uitgebreid beschreven.⁴⁰⁶ Mogelijk is het hoofdklooster van de orde (*Sankt Maria im Kapitol* te Keulen) het voorbeeld voor de bouw. Al in 1183 gaat de kerk in vlammen op maar wordt spoedig herbouwd. Tijdens het beleg van Leiden, gedurende de tachtigjarige oorlog, werden de kerk en abdij verwoest. In de zeventiende eeuw werd een nieuwe parochiekerk gebouwd. Dit klooster, waar vanaf 1157 tevens de parochiekerk gevestigd

⁴⁰³ Van der Velde 2011.

⁴⁰⁴ Dijkstra 2012 129 vv.

⁴⁰⁵ Dijkstra 2012, 131 vv.

⁴⁰⁶ Dijkstra 2012; Vermet 2006.

bleef, ontwikkelde zich vanaf in de twaalfde eeuw tot de dynastieke kerk van de Hollandse graven (in de plaats van de abdij van Egmond).

Rijnsburg-De Horn

Op een deel van de strandwal, waar de Oude Vliet in de Vliet uitmondt, is in 2005 onderzoek verricht naar de ligging en restanten van een standermolen (HD 13-020).⁴⁰⁷ Dit type molens is gefundeerd op vier kruislings gelegen uit massief natuursteen of bakstenen opgebouwde funderingen (zogenaamde teerlingen of stiepen). Van deze molen zijn slechts de teerlingen teruggevonden. De molen dateerde uit de zestiende/zeventiende eeuw. Van een vermoedelijke voorganger (korenmolen) werden geen resten aangetroffen. Het was de eerste keer dat de ligging van een dergelijke molen (in Zuid-Holland zijn er twee van bekend) archeologisch is aangetoond.

6.2.6 Het strandwallenlandschap tussen de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium

Er hebben tussen 1998 en 2013 geen grote onderzoeken plaatsgevonden die hebben geleid tot serieuze kenniswinst met betrekking tot deze periode. Iets vergelijkbaars kan geschreven worden voor die van de vroege middeleeuwen en Romeinse tijd en hangt waarschijnlijk samen met de onderzoeksintensiteit.

Bij Sassenheim (HD 22-005) en Lisse (HD 12-002) vonden proefsleuvenonderzoeken plaats in de dorpskernen.⁴⁰⁸ Tijdens beide onderzoeken werden enkele kuilen, greppels en een enkele beerput aangetroffen. Hoewel het om relatief kleine onderzoeksgebieden ging is het opvallend dat het bij een proefsleuvenonderzoek bleef. Hoewel we nog relatief weinig weten over dorpskernen in de archeoregio uit de late middeleeuwen/nieuwe tijd worden resten die daar mee samenhangen vaak minder hoog gewaardeerd.

Bij Halfweg (HD 8-002, gemeente Haarlemmerliede) werden in 2011 de resten van een verdedigingstoren uit het begin van de negentiende eeuw (1810) blootgelegd.⁴⁰⁹ Deze bestonden uit bakstenen fundamenteën en vloerresten. De toren is op instigatie van Napoleon gebouwd als extra verdediging van Amsterdam. Al in 1815 werd deze toren weer afgebroken. De vondst

leidde tot een planaanpassing waardoor de kenniswaarde in de ondergrond geborgd is.

In 2004 voerde BAAC een proefsleuvenonderzoek uit bij De Glip (HD 10-003, gemeente Heemstede). In een van de proefputten werden, op de overgang van de strandwal en strandvlakte, sporen van turfwinningsskuilen aangetroffen. Te dateren zijn ze niet maar vermoedelijk zijn ze in de negentiende eeuw of in de oorlogsjaren ontstaan toen er in Amsterdam een tekort aan brandstof was.⁴¹⁰

6.2.7 Het Oer-IJ estuarium tot het Zeegat van Bergen

Het onderzoek in dit deel van de archeoregio heeft relatief veel resultaten opgeleverd. Niet alleen bestonden deze uit de gebruikelijke bijvangst aan (verkavelings)greppels en muurresten maar er zijn ook nederzettingsterreinen blootgelegd zoals bij Limmen-De Krocht (zie boven) en Uitgeest-Assum.

In Heemskerk is op het Nielenplein (HD 9-014) een kleine opgraving uitgevoerd waarbij de bakstenen fundering van de Commanderie van St. Jan tevoorschijn gekomen is. De fundering dateert uit de vijftiende eeuw. Het onderzoek was te klein om verstrekkingen uitspraken over te doen.⁴¹¹

Bij St. Pancras is tijdens een opgraving aan de Domeynen (HD 14-002) zijn nederzettingssporen uit de brons- en ijzertijd aangetroffen (hoofdstuk 3). Tegelijkertijd kwamen er ook enkele kuilen en greppels uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd tevoorschijn.⁴¹²

Iets meer resultaten werden behaald tijdens een onderzoek aan de Dorpsstraat in Oudkarspel (HD 14-010).⁴¹³ Hier werd tijdens een proefsleuvenonderzoek een middeleeuwse sloot blootgelegd en kwam tijdens de aanvullende begeleiding het grondplan van een zeventiende-eeuwse herberg (het huis te Brederode) tevoorschijn. De ligging en het grondplan waren wel bekend op basis van ouder kaartmateriaal. Deze kon aan de hand van het archeologisch onderzoek bevestigd worden. Hoewel onderzoek aan dergelijke objecten slechts zelden plaatsvindt, is deze vindplaats niet behoudenswaardig geacht en in detail onderzocht.

In Castricum werden tijdens de onderzoeken bij De Boogerd en Oosterbuurt (HD 5-010) verschil-

⁴⁰⁷ Schute 2005.

⁴⁰⁸ Meijlink & Spanjer 2004; OMN 4582.

Spanjer 2002.

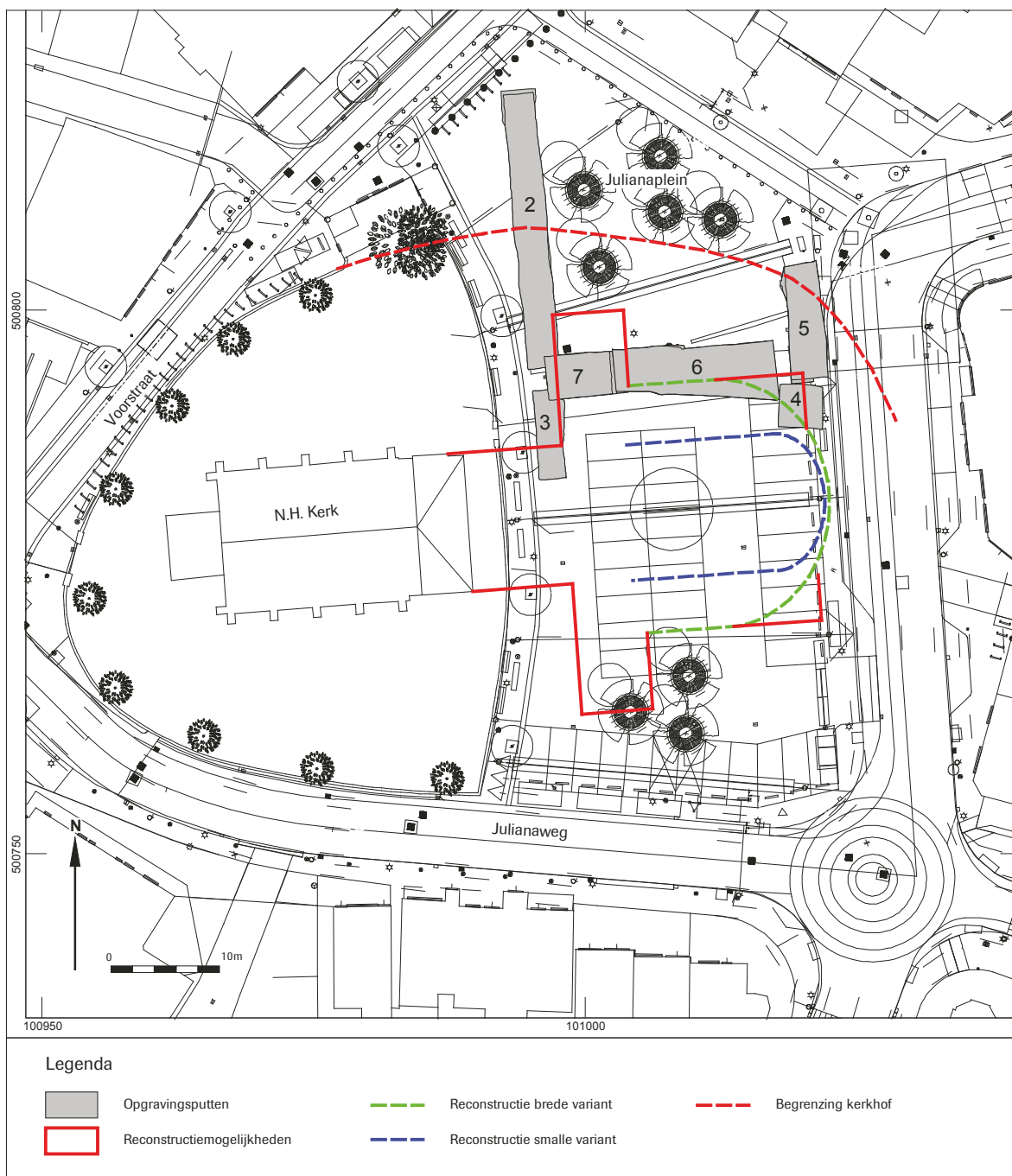
⁴⁰⁹ Verschoof 2012.

⁴¹⁰ Brouwer 2004.

⁴¹¹ Roessingh 2006.

⁴¹² Verduin 2012a.

⁴¹³ Leijne 2011.

6.21 Wijk aan Zee-Julianaplein: overzicht van de resten van de kerk en begravingen. Bron: Lohof & Ploegaert 2008.

lende kavelgreppels en sporen aangetroffen die uit de volle en late middeleeuwen dateren.⁴¹⁴ Ook bij Akersloot kwam een kavelgreppel van een boerderij aan het licht.⁴¹⁵ Een opmerkelijke vondst in Akersloot betrof de begeleiding van amateurarcheologen van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) aan de

Buurtweg bij Akersloot.⁴¹⁶ Op het terrein waar zestiende- en zeventiende-eeuwse bewoning is vastgesteld werden verschillende grote vondst-complexen verzameld die een kijk bieden op het rijke materiële leven uit de tijd. Daarnaast werden waterputten en muurwerkfunderingen ingetekend. Het betreft een van de weinige

⁴¹⁴ Hagers & Sier 1999; Gerritsen & Vaars 2007.

⁴¹⁵ Leijnse 2012.

⁴¹⁶ Terluin 2007.

studies op dit gebied in de archeoregio. Een andere uitzondering vormt het onderzoek dat gedaan is naar een begraven hofstede in Limmen (HD 5-023).⁴¹⁷ In de afgelopen periode is maar heel weinig onderzoek uitgevoerd naar dit type vindplaatsen in de archeoregio. Het betreft de vindplaats Hooghuizen waarvoor zowel een analyse van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), een grondradaronderzoek en een proefsleuvenonderzoek is uitgevoerd. Op basis hiervan is een grachtenstelsel te reconstrueren. Het proefsleuvenonderzoek leverde inzicht op in de materiële cultuur. Hieruit komt naar voren dat de hofstad bewoond is tussen de veertiende en vroeg zestiende eeuw. Er lijken twee bakstenen gebouwen (met een dakbedekking van lei) gestaan te hebben. De grachten hadden meer een symbolische (statusverhogende) dan een verdedigende functie.

In Bergen-Binnen (HD 2-003) vond een kleine opgraving plaats waarbij vooral bewoningssporen uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd tevoorschijn zijn gekomen.⁴¹⁸ Het betreft enkele palen, kuilen en greppels. Daarnaast kwam een laatmiddeleeuwse dierbegraving tevoorschijn en kon een waterput onderzocht worden. De sporen behoren tot de bebouwing van het dorp. Behalve grondsporen waren er ook funderingen waaronder die van een zeventiende-/achttiende-eeuwse waterkelder. Het vondstmateriaal betrof vooral Pingsdorfaardewerk, steengoed en kogelpotaardewerk. Een scheeps-sintel uit de dertiende eeuw wijst op het belang van scheepvaart voor de nederzetting. Tenslotte is bij De Rustende jager (HD 2-006) in Bergen nog een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd.⁴¹⁹ Hierbij zijn vooral laatmiddeleeuwse sporen (mogelijk behorend tot een huisplaats) blootgelegd. Helaas kwam het niet tot een opgraving maar werden de werkzaamheden in allerijl begeleidt door archeologen van Hollandia in samenwerking met amateurarcheologen.⁴²⁰ Het onderzoek is vooral van belang omdat het in de nabijheid van de oudste kerk van Bergen plaatsvond en dus informatie kan verschaffen over dorpsvorming. De oudste sporen dateren uit de twaalfde/dertiende eeuw en betreffen resten van waterputten, kuilen en een verkaveling. Ook de vijftiende- en zestiende-eeuwse resten betreffen waterputten. Het lijkt er op dat het terrein vooral de achterkant van de dorpserven betreft. Deze situatie duurde ook in de negentiende eeuw door, toen daar vanaf de achttiende

(mogelijk al zeventiende) eeuw de herberg de Rustende Jager stond. Er was de hoop om gegevens te vinden over een veldslag die aan het begin van de negentiende eeuw plaatsvond. In de Franse periode hebben Engelse en Russische troepen getracht voet aan de grond te krijgen in Noord-Holland. Onder andere in Bergen troffen de troepen elkaar. Helaas zijn van deze veldslag geen aanwijzingen in de bodem aangetroffen.

Wijk aan Zee-Julianaplein

Bij de herontwikkeling van het Julianaplein (HD 3-003) en de Zwaanstraat te Wijk aan Zee werden de resten aangetroffen van de voormalige dorpskerk en bijbehorende begravingen.⁴²¹

In enkele putten kwamen uitbraaksleuven, vloerresten en steunberen van het noordtransept van de kerk van vóór 1573 tevoorschijn. Deze resten maken een globale reconstructie van de oorspronkelijke kerk mogelijk. Opvallend is de omvang van de voormalige dorpskerk. De graven van het kerkhof zijn moeilijk individueel te dateren. Ze vormen een compacte massa die in minstens drie ophogingslagen zijn bijgezet. Het vermoeden is dat de eerste ophogingslaag dateert van de wederopbouw in 1609 van het voorste deel van de in 1573 beschadigde kerk. De tweede ophoging kan eveneens in de zeventiende eeuw hebben plaatsgevonden en de derde in de achttiende eeuw. Het kerkhof is tot 1869 in gebruik geweest. Er zijn in totaal 60 skeletten fysisch antropologisch onderzocht. De resultaten hiervan bieden geen onverwachte inzichten maar het complex vormt hiermee wel een goede referentiesite voor vergelijkbare onderzoeken elders.

Uitgeest-Assum

De opgraving Assum (HD 23-002) vond plaats in het kader van een woningbouwlocatie.⁴²² Op verschillende plekken zijn daarbij nederzettingen resten gevonden met resten uit de bronstijd/ijzertijd, (vroeg-) Romeinse periode tot in de middeleeuwen (zie ook hoofdstuk 4 en 5). Alleen op de nederzettingenlocatie Assum zijn sporen van middeleeuwse bewoning aangetroffen.⁴²³ Sporen uit de laat-Romeinse tijd ontbreken als zijn er wel wat vondsten die kunnen wijzen op enige bewoningscontinuïteit. Ook ontbreken vroegmiddeleeuwse sporen. Wel is, op basis van waarnemingen en het toponiem, gesteld dat het buurtschap Assum in oorsprong terug gaat tot in

⁴¹⁷ Dijkstra 2012.

⁴¹⁸ Verduin 2012b.

⁴¹⁹ Flamman & Van Parlevliet 2001.

⁴²⁰ De Koning & De Lange 2003.

⁴²¹ Lohof & Ploegaert 2008.

⁴²² De Koning 2008; Ilson 2010; Williams 2012

⁴²³ De Koning 2008.

Afb. 6.22 Uitgeest-Assum: samengesteld overzicht van de nederzettingen. Bron: De Koning 2008.

de vroege middeleeuwen.⁴²⁴ Dit is, gezien de ligging op het strandwalrestand Assum-Akersloot geen verrassing. De hoger gelegen zandgronden moeten een grote aantrekkingskracht gehad hebben. De vroegmiddeleeuwse bewoning van de strandwal is dan ook aangetoond aan de hand van oudere opgravingen als Uitgeest-De Dog en Uitgeest-Dorregeest.⁴²⁵ De nederzetting is er een van de vier buurtschappen die van belang blijven tot in de veertiende eeuw waarna Uitgeest uitgroeit tot de belangrijkste bewoningskern.⁴²⁶ Assum bestaat uit een verzameling boerderijen gegroepeerd rond een geest. Van deze nederzetting zelf is alleen een deel van de rand onderzocht getuige de waterputten en bewoningssporen die tijdens de opgravingen bij de Waldijk en Assumervaart tevoorschijn zijn gekomen.⁴²⁷ De waterputten, het betreffen vooral tonputten, dateren tussen de twaalfde en veertiende eeuw.

Daarnaast zijn tijdens de opgravingen ook veel sporen tevoorschijn gekomen die samenhangen met de ontginningen van de omgeving en de waterhuishouding. Zo dateert de Waldijk uit de twaalfde eeuw met de bedoeling de geest tegen hoogwater te beschermen. Vanwege wateroverlast in de omgeving lijkt de bevolkingsomvang van de geest in de dertiende eeuw een piek te bereiken. Op alle opgravingen zijn greppelsystemen gedocumenteerd. Ook deze kunnen niet los gezien worden van de wens tot drainage. De ontginningsgreppels die in de twaalfde eeuw (of iets eerder) zijn aangelegd zijn later gedempt (op site J wordt een oversneden door een dertiende-eeuwse waterput).⁴²⁸

Het vondstmateriaal bestaat hoofdzakelijk uit aardewerk. Behalve kogelpotaardewerk is het grijs- en roodbakend aardewerk een belangrijke vondstgroep. Het zijn de laatsten die in de loop van de dertiende eeuw het kogelpotaarde-

⁴²⁴ Dautzenberg & Kluiwing 2004.

⁴²⁵ De Koning 2003.

⁴²⁶ Cf Ilson 2010.

⁴²⁷ De Koning 2008; Ilson 2010.

⁴²⁸ Ilson 2010.

werk in belang doen afnemen. Het complex is goed vergelijkbaar met andere complexen uit de archeoregio en West Friesland uit rurale context.

6.3 Conclusies naar aanleiding van de beschreven resultaten

6.3.1 Kenniswinst

Naar aanleiding van de hierboven beschreven onderzoeken kan gesteld worden dat ook voor de middeleeuwen en nieuwe tijd geldt dat er sinds 1997 een grote kenniswinst is geboekt. Dit hangt nauw samen met het grote aantal Malta-gerelateerde onderzoeken dat heeft plaatsgevonden. Wel kan geconstateerd worden dat deze kenniswinst niet overal evenwichtig verdeeld is. Deze onevenwichtigheid geldt zowel in tijd als ruimte. Zo heeft de archeologie van het mondingsgebied van de Rijn enorm geprofiteerd van de vele bodemingrepen waardoor onze kennis over vroegmiddeleeuwse nederzettingen (en eigenlijk het landschap in zijn geheel) flink is toegenomen. Met betrekking tot de volle en late middeleeuwen is dit echter niet het geval. Ook in het Westland, waar met betrekking tot de Romeinse tijd veel te melden is maar dit voor de vroege en late middeleeuwen veel minder opgaat. Over het algemeen geldt overigens dat op het gebied van nederzettingen meer vooruitgang is geboekt dan voor grafvelden. Los van de dissertatie van Dijkstra, die niet Malta-gerelateerd is, zijn eigenlijk alleen de opgravingen bij Den Haag-Solleveld (vroege middeleeuwen) en Wijk aan Zee-Julianaplein (nieuwe tijd) het vermelden waard.

Met betrekking tot de vroege middeleeuwen kan geconstateerd worden dat onze kennis een enorme sprong heeft genomen. Grote Malta-gerelateerde projecten als Castricum-Oosterbuurt, Limmen-De Krocht, Bloemendaal-Olmen, Oegstgeest-Rijnsburg en Katwijk-Zanderij aangevuld met kleinere waarnemingen bij Den Haag (Solleveld) en Naaldwijk (Hoogeland) hebben een indrukwekkende hoeveelheid data opgeleverd. Gecombineerd met de dissertatie van Dijkstra kan gesteld worden dat de archeoregio met betrekking tot de vroege middeleeuwen hierdoor tot een van de best bestudeerde kan worden gerekend. Of dit toeval is,

of een gevolg van bestuurlijke keuzes in het proces van Archeologische Monumentenzorg (AMZ) is niet te achterhalen. Duidelijk is wel dat niet het aantal onderzoeken maar wel de kenniswinst duidelijk hoger is dan voor de middeleeuwen en nieuwe tijd. Eigenlijk lijkt alleen voor het gebied tussen Velsen en Bergen echte kenniswinst geboekt te zijn met betrekking tot nederzettingen en verkavelingssystemen (bijvoorbeeld het onderzoek Limmen-De Krocht en Uitgeest-Assum). Het merendeel van de onderzoeken waar middeleeuwse resten bij tevoorschijn komen betreft vooral bijvangst in de vorm van greppels, een waterput en/of enkele stenen funderingen. Uit het Zuid-Hollandse deel van de archeoregio zijn vrijwel geen nederzettingen bekend die uit de volle, late middeleeuwen en/of nieuwe tijd dateren. Ook het aantal onderzoeken naar nieuwe fenomenen als kastelen, molens, stellingen, buitenplaatsen etc. is beperkt gebleven en heeft meestal plaatsgevonden als begeleiding. Waar Heidinga als trekker van het Frisia-project een theoretische onderlegger produceerde waardoor het onderzoek naar de vroege middeleeuwen vraaggestuurd kon plaatsvinden, gaat de constatering van Bult en Hallwas voor de latere periodes nog steeds op. Er ontbreken nog steeds theoretische kaders die afwegingen in het kader van het AMZ positief beïnvloeden. Het is in ieder geval opvallend dat er maar weinig substantiële projecten zijn uitgevoerd met betrekking tot de recentere periode in de archeoregio (dit overigens met uitzondering van de in de archeoregio gelegen steden Den Haag, Haarlem en Alkmaar). Als gevolg hiervan is dat er voor de periode na ca. 1000 nog steeds een kennisleemte op het gebied van de archeologie van nederzettingen (vooral beneden het Noordzeekanaal), kastelen, kloosters, dorpskernen, grafvelden en buitenplaatsen is. Dit geldt ook voor de studie naar de materiële cultuur. Weliswaar worden met enige regelmaat vondstcomplexen geborgen maar de resultaten worden eigenlijk niet in een breder kader beschreven en vergeleken (bijvoorbeeld met de beter bekende materiaalcomplexen uit de binnensteden).

6.3.2 Onderzoeksvragen

Algemeen

Wat is de archeologische verschijningsvorm van nederzettingen, erven, boerderijen en andere complextypen uit de diverse perioden?

Met betrekking tot de vroege middeleeuwen zijn veel nieuwe inzichten verworven. Centraal in de nederzettingenarcheologie van deze periode staat het erf. In de vijfde en zesde eeuw bestaat dit over het algemeen uit een hoofdgebouw (woonstalhuis) en enkele kleinere bijgebouwen (spiekers). Hutkommen zijn een zeldzaamheid. Vanaf de zevende eeuw verschijnt in het mondingsgebied van de Oude Rijn een tweebeukig bijgebouw dat vanaf die periode standaard tot het erf gaat behoren. In het Noord-Hollandse deel van de archeoregio is dit laatste niet het geval. Daar worden juist de tweebeukige plattegronden aangemerkt als hoofdgebouwen. Behalve deze tweebeukige gebouwwormen lijkt het grondplan van de overige hoofdgebouwen verwant aan dat van het type Odoorn. Dit verandert in de achtste eeuw bij de introductie van de bootvormige plattegrond (type Gasselte) al komen er vanaf de negende eeuw ook nog rechthoekige vormen voor.

Hoewel het erf centraal staat, en er zogenaamde *Einzelhöfe* worden aangetroffen, is er in veel gevallen sprake van het voorkomen van gelijktijdige erven. Met betrekking tot de Rijnmonding lijkt er zelfs sprake van een vorm van lintbebouwing. Daarmee samenhangend zijn ook infrastructuurverschijningsvormen aangetroffen als wegen en (insteek)havens. Er zijn echter geen duidelijke aanwijzingen voor het ontstaan van (grotere) nederzettingen en/of dorpen. Dat laatste is eerder een ontwikkeling die zich vanaf de volle middeleeuwen voordoet al heeft archeologisch onderzoek in de archeoregio hieraan nog weinig bijgedragen. Er lijkt wat dat betreft vanaf de negende eeuw een probleem te zijn met het herkennen van nederzettingenresten in de archeoregio. Dit kan er mee samenhangen omdat erven verplaatst worden (bijvoorbeeld naar de huidige dorpskernen). Over de verschijningsvorm van de middeleeuwse boerderij zijn we maar gedeeltelijk ingelicht. De opgraving Limmen-De Krocht toont aan dat de typologie aansluit bij die van het type Gasselte en Pesse.

Voor de rest ontbreken veel aanwijzingen. Met name over de ontwikkeling van boerenerven vanaf de late middeleeuwen is maar weinig bekend. Hetzelfde geldt voor periodegerelateerde verschijningsvormen als kastelen, buitenplaatsen, molens, kerken en kloosters.

Wat is de relatie tussen bewoning, het landschap en andere archeologische fenomenen (akkers, begravingen, wegen etc.).

Met betrekking tot de archeoregio moet geconstateerd worden dat de duinvorming die vanaf de negende/tiende eeuw inzet volledige cultuurlandschappen aan het zicht onttrekt. Hierdoor is een beantwoording van deze vraag niet eenvoudig. Op basis van de beschreven opgravingen lijkt het er op dat gedurende de vroege middeleeuwen de oude strandwallen de meest geliefde vestigingslocaties waren. Daar ontstonden vanaf de volle middeleeuwen ook de geesten en vond de bijbehorende dorpsvorming plaats. Ook de ligging aan doorgaande (water)wegen (Rijn, Gantel, Maasmonding en Zeegat van Bergen) en dan met name de oeverwallen is een terugkomend fenomeen. Er zijn opmerkelijk vaak aanwijzingen gevonden voor het belang van (rivier)scheepvaart tijdens het nederzettingsonderzoek. Ook lijkt het er op dat de ligging van een oudere (omvangrijke) nederzetting uit de Romeinse tijd een belangrijke rol gespeeld heeft in de locatiekeuze, ten minste en zuiden van de limes. Waarschijnlijk vormden de restanten van infrastructuur, goed bemeste gebieden en de vondstrijckdom een grote aantrekkingskracht. Op enkele plekken is te zien dat de omgeving veranderd was ten opzichte van de Romeinse tijd. Zo hebben overstuivingen in de Zanderij (Katwijk) er voor gezorgd dat er een laag duinlandschap ontstond met nieuwe vestigingsmogelijkheden. Opvallend is verder dat gedurende de laat-Romeinse tijd op meerdere plekken aanwijzingen zijn voor overstuivingen.

Met betrekking tot de Karolingische periode en daarna is het opvallend dat nederzettingen bijna geheel uit het beeld verdwijnen. Mogelijk is dit het gevolg van het verplaatsen daarvan richting de oude dorpskernen. Het ontstaan daarvan is mogelijk het gevolg van de incorporatie van de archeoregio in het Karolingische rijk en de daarbij gepaard gaande domanialisering van het landschap. De wel aangetroffen resten (Den Haag-Waalsdorperweg, Oegstgeest-Rijnfront en Limmen-De Krocht) betreffen eerder de neerslag

van individuele erven. Een uitzondering is mogelijk de nederzetting bij Bloemendaal-Olmen. Deze lijkt verlaten te zijn als gevolg van duinvorming die vooral vanaf de negende eeuw lijkt aan te vangen.

Op basis van historisch-geografisch onderzoek is een model opgesteld van de bewoning rondom de geest (centrale akker) vanaf de volle middeleeuwen. Hierover is nog weinig aanvullende informatie verkregen middels archeologisch onderzoek. Mogelijk vallen de nederzettingen van Uitgeest-Assum in deze categorie te plaatsen. Een ander fenomeen dat volledig ontbreekt in het archeologisch onderzoek zijn de (inmiddels weer verlaten) boerderijen die gedurende de achttiende en negentiende eeuw in het duingebied ontstonden. De geringe druk op het (beschermde) duinlandschap is hier waarschijnlijk de oorzaak van.

Tenslotte zijn er voor de lager gelegen delen aanwijzingen voor ontginningen op grotere schaal vanaf de volle middeleeuwen. Deze ligging echter vooral buiten de archeoregio (archeoregio Hollands klei en veengebied).

Welke veranderingen treden er in tijd en ruimte op en wat is daarvan de oorzaak?

Voor een landschappelijk hoog-dynamische archeoregio als het Hollands duingebied zijn er twee belangrijke factoren die een rol spelen in de bewoningsdynamiek: menselijk handelen als gevolg van historisch politieke gebeurtenissen en landschapsontwikkeling. Met betrekking tot het eerste kan voor de middeleeuwen gewezen worden op de bestaande infrastructuur uit de Romeinse tijd, op belangrijke rol van de Oude Rijn in de internationale handelsnetwerken gedurende de vroege middeleeuwen, de incorporatie van de archeoregio in het Karolingische rijk, met als gevolg de domanialisering en christianisering van het cultuurlandschap en de (groeierende) betekenis van steden vanaf de late middeleeuwen voor de inrichting van het rurale cultuurlandschap. Met betrekking tot het tweede zijn de zeespiegelstijging (met als gevolg kustafslag), de vorming van de Jonge Duinen en het verdwijnen van het belang van de Oude Rijn (vooral vanaf de volle middeleeuwen) belangrijke factoren geweest met grote gevolgen voor de inrichting van het cultuurlandschap.

Bewoning

Is er sprake van een gebiedseigen bewoningsdynamiek op de diverse strandwallen en duinenrijen?

Met betrekking tot de middeleeuwen en nieuwe tijd is deze onderzoeksvraag iets minder relevant. Zoals hierboven al is aangegeven gelden vooral beperkende factoren. De stijgende zeespiegelstijging en het daarmee verloren gaan van een gedeelte van de kuststrook zal gevolgen hebben gehad voor de bewoningsdynamiek. Hetzelfde geldt voor de jonge duinvorming en zandverstuivingen die weliswaar deels als lokale fenomenen kunnen worden beschouwd maar waarvan vergelijkbare dateringen op meerdere plaatsen zijn vastgesteld. Zo lijkt er sprake van een actieve fase van zandverstuiving in de archeoregio gedurende de vierde eeuw, de negende eeuw en tussen de dertiende en vijftiende eeuw.

Hoe verliep de kolonisatie van de Jonge Duinen in de loop van de middeleeuwen?

Hierover is op basis van het onderzoek tussen 1997 en 2013 weinig nieuwe informatie voorhanden. Deze thematiek is te beschouwen als een kennislacune.

Is er een verandering in locatiekeuze voor wat betreft de dorpen in de loop van middeleeuwen (dorpen verplaatsen)?

In de loop van de achtste/vroege negende eeuw verdwijnen nederzettingen in de archeoregio uit beeld. Iets vergelijkbaars is bijvoorbeeld ook voor Noordoost-Nederland geconstateerd.⁴²⁹ Daar wordt dit verklaard als het gevolg van de incorporatie van de gebieden in het Karolingische rijk. Dit leidde tot de domanialisering en christianisering van het landschap waardoor nederzettingen zich op hun plaats fixeerden en elders erven naar de nieuwe nederzettingen verhuisden. Waar opnieuw erven aangetroffen worden blijkt het om boerderijen te gaan die passen in het nieuw ingerichte rurale landschap. Het is niet uit te sluiten (zelfs zeer aannemelijk) dat iets vergelijkbaars ook voor de archeoregio geldt.⁴³⁰ Gericht onderzoek in de (oude) dorpskernen betreft echter nog altijd een kennisleemte.

⁴²⁹ Cf Van der velde 2011.

⁴³⁰ Cf Dijkstra 2012.

Ontstaan en ontwikkeling van het (cultuur) landschap & Locatiekeuze

Wat is de ontwikkeling en (on)bruikbaarheid van het landschap? Ofwel: locatiekeuze

Zoals boven al aangegeven heeft het landschap gedurende lange tijd veelal een negatieve invloed gehad op de locatiekeuze van de gebruikers met uitzondering van de ontginningen in het klei- en veengebied. De kustafkalving en zandverstuivingen moeten verstrekkende gevolgen gehad hebben op de locatiekeuze van haar bewoners. Het is niet uit te sluiten dat de ontginningen van met name het veengebied en de (gedwongen) ontvolking van een deel van de archeoregio in relatie tot elkaar staan. Daarnaast heeft het ontstaan van steden en de (inter)regionale rol daarvan in netwerken gezorgd voor een andere inrichting van het rurale landschap dat vanaf de late middeleeuwen en nieuwe tijd grotendeels afhankelijk werd van het geürbaniseerde Holland.

Wat is de invloed en de reactie van de mens op de veranderingen in het landschap (verstuivingen, vernatting, duinontwikkeling, kusterosie, infrastructuur, waterbeheer) door de tijd heen?

Zie boven. Een relatie met de veenontginningen die vanaf de tiende eeuw een belangrijke rol spelen in de inrichting van het Hollandse cultuurlandschap is niet uit te sluiten. Specifiek op basis van het archeologisch onderzoek is deze vraag echter niet goed te beantwoorden. Wel tonen de resultaten van bijvoorbeeld het onderzoek in Bloemendaal-Olmen aan dat er onder de Jonge Duinen meerdere opgegeven nederzettingen (buurschappen) verborgen liggen. Dit moet een dramatische situatie zijn geweest voor de betrokkenen.

Economie, land- en watergebruik & materiële cultuur

Welke veranderingen in grondbezit (in relatie voedselproductie, ontginningen) kunnen er worden vastgesteld in de Romeinse tijd en middeleeuwen?

Op basis van alleen de archeologische data van de archeoregio is hierover slechts bij benadering iets te zeggen. Er zijn geen gerichte botanische en zoologische onderzoeken die kunnen bijdragen aan vraagstellingen rondom veranderingen als gevolg van domanialisering en dorpsvorming. Daarnaast ontbreken studies die

het historische beeld van een voedselspecialisatie vanaf de late middeleeuwen (vooral zuivel, tuinbouw, bloembollen etc.) als gevolg van de toegenomen urbanisatie in Holland ondersteunen dan wel verdiepen. Daarbij moet worden opgemerkt dat niet alleen grootschalig archeologisch onderzoek van het rurale landschap gedurende de late middeleeuwen en nieuwe tijd een zeldzaamheid is maar dat de integratie met historisch-geografisch onderzoek vrijwel ontbreekt.

7 De archeoregio Hollands duingebied 1997-2013: een balans

H.M. van der Velde & R.M. van Heeringen

7.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken is stil gestaan bij de archeologische verschijningsvormen uit de verschillende periodes die in de afgelopen Malta-jaren zijn aangetroffen in de archeoregio Hollands duingebied. In dit hoofdstuk worden allereerst de belangrijkste resultaten en conclusies samengevat en verwerkt in een schets van de langetermijnontwikkeling van het archeologische cultuurlandschap van de archeoregio. De ligging van de archeoregio aan het uiteinde van de delta van Rijn en Maas met zijn oost-westelijke verbindingen met het achterland in combinatie met een landschappelijke eenheid die meer noord-zuid georiënteerd is, staat in deze beschrijving centraal. Vervolgens worden de onderzoekskansen en leemtes beschreven als aanzet tot en bijdrage aan een nieuwe Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA 2.0). Daar zal ook aandacht worden besteed aan de specifieke eisen die voor het verkrijgen van nieuwe kennis worden gesteld aan de methoden en technieken van veldonderzoek.

7.2 Strandwallen en Jonge Duinen: de bewoningsmogelijkheden van het landschap

Het fysische landschap van de archeoregio is sterk dynamisch. Voor een belangrijk deel is deze dynamiek te verklaren als gevolg van natuurlijke oorzaken (zoals zeespiegelstijging). Er zijn echter ook aanwijzingen dat menselijke aanwezigheid processen in gang zette dan wel versnelde. Met betrekking tot het eerste aspect is onze kijk hierop sinds 1997 drastisch veranderd. In de eerste plaats heeft voortschrijdend inzicht geleid tot steeds gedetailleerdere paleogeografische kaarten die van cruciaal belang blijken voor een beter begrip voor de relatie tussen bewoning en landschap.⁴³¹ In de tweede plaats heeft onderzoek van fysisch geografen tot de conclusie geleid dat de voorheen veronderstelde wetmatigheden in zeespiegelstijging (transgressie en regressie) veel meer als regionale fenomenen moeten worden bestudeerd. Dat betekent ook dat afzettingen die eerder als de fases van Calais

en Duinkerken werden beschreven niet altijd een gelijktijdige ouderdom hebben. Hoewel tegenwoordig zelden meer gedateerd wordt op basis van historische zeespiegelstijging blijkt de herinterpretatie van onderzoeksgegevens van voor de eeuwwisseling voor veel archeologen niet eenvoudig. Men realiseert zich vaak niet dat eindconclusies van archeologisch onderzoek in een dynamisch landschap als deze archeoregio voor een belangrijk deel gebaseerd is op fysisch geografische modelvorming. Overigens kan een vergelijkbare ontwikkeling geschetst worden voor de vorming van de Jonge Duinen als gevolg van grootschalige zandverstuivingen (zie onder). Ook daar lijkt sprake te zijn van verschillende fases die individueel gedateerd moeten worden.

Hoewel locatiekeuzes het gevolg zijn van door mensen genomen beslissingen, en deze beslissingen nu eenmaal niet altijd in wetmatigheden te vangen zijn, kan voor de archeoregio Hollands duingebied gesteld worden dat hierin de ontwikkeling van het fysische landschap van bovengemiddelde betekenis is geweest. Daarnaast gelden ook de beperkingen van het moderne landschap. De resultaten van het maritieme archeologische onderzoek in de Yangtzehavens illustreren de grilligheid van de bodemgenese in de archeoregio. Op twintig meter diepte onder de zeespiegel ligt er een (mogelijk nog bijzonder goed intact) landschap uit de vroege prehistorie. Deels ligt het op de zeebodem maar het is zeker niet uit te sluiten dat het zich ook nog onder de huidige duinenrij uitstrekt.

De vorming van de Jonge Duinen hebben er toe geleid dat grote delen van het gebied afgedekt zijn. In sommige delen van dit duinlandschap ligt het archeologische niveau uit de Romeinse tijd op een diepte van ca. zeven meter onder maaiveld. Deze diepte vormt een grote belemmering voor archeologisch onderzoek of in ieder geval een waardestelling waarbij de maatschappelijke kosten in evenwicht zijn met de verwachte kenniswinst. Op andere plaatsen stuiven bewoningslagen uit de vroege middeleeuwen juist vrij als gevolg van natuurontwikkeling. Het is echter lastig om deze waarnemingen om te zetten in modellen. Totnogtoe is er eerder sprake van dat archeologisch onderzoek ons enkele kijkgaten op ouder cultuurlandschap heeft gegeven dan dat er zoveel is opgegraven dat we op basis daarvan bewonings- en verwachtingsmodellen kunnen gaan opstellen.

⁴³¹ Cf Vos 2015.

Met deze overwegingen in het achterhoofd zijn op basis van het archeologische onderzoek in de periode 1997-2013 enkele conclusies te trekken: Vanaf het moment dat de stijging van de zeespiegel na de laatste ijstijd afvlakte en de zee zich niet verder landinwaarts verplaatste, vormden zich de eerste (proto)strandwallen.

Gebleken is dat de mensen van de vroegneolithische Hazendonkgroep dit nieuwe land onmiddellijk wisten te waarderen en er zich vestigden. Dit weten we omdat ten zuidwesten van Den Haag een klein deel van dit landschap voor latere erosie gespaard is gebleven en afgedekt is geraakt. De resultaten van het archeologisch onderzoek bieden ons een indringend beeld van het leven en sterven omstreeks 4000 v.Chr. Contact met het achterland van donken en oeverwallen in het deltamoeras van Rijn en Maas in het oosten werd ongetwijfeld onderhouden per kano.

Het definitief terugtrekken van de zee wordt gemarkeerd door de oudste, meest oostelijk langs de hele kust doorlopende standwal. Hoewel in de periode 1997-2013 vooral ten zuiden van de Rijn veel nieuwe locaties met vondstmateriaal van de Vlaardingencultuur zijn aangetroffen, blijven echt nieuwe inzichten over het karakter van de samenleving in het laat-neolithicum, zoals over het type huizen het dodenbestel en de voedsel economie uit. Wel wordt steeds duidelijker dat op de strandwal ten zuiden van de Rijn sprake moet zijn geweest van een grote bewoningsdichtheid en we kunnen spreken van de oudste lintbebouwing in Nederland.

Hoewel zich theoretisch niets verzet tegen continuïteit in de bewoning van het strandwalenlandschap, blijven concrete aanwijzingen voor het laat-neolithicum uiterst beperkt. Zeer onlangs zijn echter voor het Wateringse Veld bij Den Haag in de vorm van huisplattegronden de eerste nederzettingssporen van de Enkelgrafcultuur ontdekt.⁴³² In de bronstijd hebben de strandwallen zich in rap tempo tot aan de huidige Noordzee uitgebreid. Over het nederzetting patroon in deze periode is nog weinig bekend. Hoewel enkele huisplattegronden in lineair verband lijken te liggen, wordt dit bij nadere beschouwing veroorzaakt door de ligging onder de 'voet' van de Jonge Duinen waardoor de conserveringsomstandigheden beter dan gemiddeld zijn. Over de ijzertijd, tenslotte, is alleen in de omgeving van Den Haag spaarzame nieuwe informatie beschikbaar gekomen over

de (vooralsnog vrij a-typische) huizenbouw. Eergetouw- en ploegsporen wijzen op agrarische activiteit. Steeds duidelijker wordt dat in de eerste helft van de ijzertijd zoutwinning een grote rol heeft gespeeld in het vlak achter de strandwallen gelegen getijdengebied.

Vanaf het moment dat de archeoregio deel gaat uitmaken van het Romeinse rijk is er sprake van een versterkend effect van (militair-politieke) keuzes op de inrichting van het landschap. De aanleg van de limes is grotendeels ingegeven door militair-strategische motieven. Zonder de ligging van de Rijn (als belangrijke route voor transport) was de limes niet op deze plaats terecht gekomen. Misschien kunnen we wel stellen dat het Romeinse leger met de bouw van het castellum bij Velsen een strategische fout maakte. Het Oer-IJ (en de verbinding via het Vecht-Angstel systeem richting de Rijn) was al aan het dicht slibben waardoor het castellum snel aan betekenis verloor. Ook de ligging van castella sloot aan bij de fysische situatie (de bestaande veenstromen). Bovendien zorgde het kanaal van Corbulo voor een opwaardering van het systeem van de Gantel als plaats voor vestiging. Vanaf het moment dat de civitas was ingericht werd ook de bestaande infrastructuur betekenisvol ten aanzien van locatiekeuzes. Zo blijft de limesweg (en dan met name de Rijn zelf) een belangrijke vestigingsfactor en dan met name in de buurt van Romeinse plaatsen (castellum van Valkenburg) maar dit geldt bijvoorbeeld voor Forum Hadriani en Naaldwijk. Pas vanaf de Karolingische periode begint het belang af te nemen en dan met betrekking tot de Oude Rijn mede als gevolg van een steeds slechter wordende bevaarbaarheid. In de loop van de middeleeuwen kwamen hiervoor in de plaats nieuwe trekpleisters: steden als Den Haag, Haarlem en Alkmaar.

De tweede en begin derde eeuw is een periode waarin nieuwe verkavelingen ontstaan. Op grote schaal worden gebieden in cultuur gebracht. Nieuw onderzoek doet vermoeden dat deze ontwikkeling niet geheel gezien kan worden als het gevolg van de incorporatie van het zuidelijke deel van de archeoregio in het Romeinse rijk. Ook ten noorden van de Rijn worden veengebieden ontgonnen maar zijn ook op de strandwallen (bijvoorbeeld ter hoogte van Castricum-Oosterbuurt en Uitgeest-Assum) verkavelingssystemen reconstrueerbaar. Het lijkt

⁴³² Siemons & Bulten 2014.

een periode waarin de archeoregio meer bewoningsmogelijkheden bood dan die daarna. Er zijn echter ook aanwijzingen dat het lager gelegen deel van de archeoregio (in combinatie met de veengebieden daarachter) vernatten, waardoor de bewoning zich op de hogere delen concentreerde. Mogelijk kunnen de verkavelingswerken ook als een vorm van watermanagement worden beschouwd.

De vierde eeuw is een periode waarover we bijzonder weinig weten. Het lijkt er op dat de archeoregio bijna onbewoond was. Op een enkele plek (Katwijk-Zanderij) zijn aanwijzingen gevonden voor grootschalige zandverstuivingen. Het is wat dat betreft onduidelijk wat oorzaak is en wat gevolg: zijn de zandverstuivingen het gevolg van het verlaten van woongebieden of er de oorzaak van? De combinatie van verstuiving en vernatting is er in ieder geval mede debet aan dat we zo weinig archeologische resten uit de laat-Romeinse tijd aantreffen.

Voor de kennis over de bewoningsmogelijkheden van de archeoregio zijn de massale overstuivingen die hebben geleid tot de vorming van de Jonge Duinen dramatisch geweest. Daarnaast kan op basis van paleogeografische reconstructies geconcludeerd worden dat ook de meest westelijk gelegen strandwallen op verschillende plaatsen ten prooi gevallen zijn aan de verhoogde invloed van de zee. Het meest bekende voorbeeld is ongetwijfeld het tot de verbeelding sprekende castellum de Brittenburg waarvan tegenwoordig slechts historische prenten resteren. Uit het onderzoek blijkt dat de zandverstuivingen niet het gevolg zijn van kortdurende grote gebeurtenissen maar dat ze in fases plaatsvonden. Zo tonen de resultaten van het onderzoek bij Katwijk-Colligny aan dat reeds in de achtste/negende eeuw een flinke zandverstuiving plaatsvond, de twaalfde eeuw een periode van betrekkelijke rust besloeg maar dat daarna weer enige meters duinzand zijn opgewaaid. Het gevolg is dat tegenwoordig de archeologische resten onder een metersdik pakket duinzand verborgen liggen. Het zijn daar de oude zanderijen waar de vondsten gedaan worden. Ter hoogte van Bloemendaal echter lijkt de overstuiving wel een reden voor het opgeven van woongronden gedurende de volle middeleeuwen maar is er uiteindelijk zo weinig zand afgezet dat in het begin van de eenentwintigste eeuw waardevolle vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen aan de oppervlakte kwamen en bedreigd werden.

Met betrekking tot bovengenoemde is het van belang om de ontwikkeling van bewoning en landschap van de archeoregio te verbinden met die van het achterliggende klei en veengebied. Daar waar het gedurende langere periodes juist de strandwallen waren die optimale bewoningsmogelijkheden boden, werd het veengebied vanaf het einde van de vroege middeleeuwen in snel tempo in cultuur gebracht door het te ontginnen. Hoewel ook die ontginningen niet altijd even succesvol waren, als gevolg van de zwakke kustbescherming ter hoogte van Bergen konden grote delen veengebied veranderen in meren (Schermer, Beemster en Purmer) kan gesteld worden dat vanaf de late middeleeuwen het evenwicht definitief verschoof: sindsdien wonen er meer mensen in het natte deel van West-Nederland dan op de oude strandwallen.

7.3 Kruispunt van culturen: ontwikkeling van de materiële cultuur in de archeoregio

De archeoregio betreft een hooggelegen corridor in het laaggelegen (en vaak natte) westen van Nederland. Deze corridor loopt vanuit Vlaanderen door tot in het Waddengebied wat betekende dat lokale gemeenschappen zich relatief gemakkelijk in zuidelijke en noordelijke richting konden bewegen. Tegelijkertijd is deze corridor het eindpunt van de delta van het noordwest Europese laagland. Twee grote rivieren, de Rijn en de Maas monden er uit in de Noordzee. Zowel de rivieren zelf, als de hooggelegen stroomruggen die deze rivieren flankeren, moeten een belangrijke rol gespeeld hebben in de beweging van mensen en culturen vanuit en richting het achterland in het oosten en zuidoosten. De archeoregio ligt daarmee op een kruispunt van culturen. In dit gedeelte zal aan de hand van de beschikbare gegevens getracht worden de betekenis daarvan voor de archeologische resten uit het gebied te duiden. Voor de vroege prehistorie kan worden opgemerkt dat het strandwallenlandschap zoals we dat nu kennen nog niet bestond. Daar waar delta aan de Noordzee grensde was op het moment van het omslagpunt naar een zich terugtrekkende zee, omstreeks 4000 v.Chr. op relatief beperkte locaties mogelijkheden voor menselijke activiteit. De bewoners behoorden

onder andere tot de Hazendonkgroep en de Vlaardingencultuur. Deze cultuurgroepen hadden zich aangepast aan het leven in het delta-gebied van Midden-Nederland waarin vooral veenmoeras-, donk- en oeverwallandschappen aanwezig waren. De vraag hoe bijvoorbeeld de Vlaardingencultuur tegen de eerste strandwal aankeek en of de huizenbouw, de materiële cultuur en de bestaans economie daardoor veranderde, zijn lastig te beantwoorden vragen die uitstijgen boven Malta-gerelateerd onderzoek. Aan het einde van het neolithicum en tijdens de bronstijd voltrok zich een relatief snelle uitbouw van het strandwallenlandschap. Hoe de bevolking hier tegenaan keek is ook hier een interessante onderzoeksvraag. Tot op heden is geen onderzoek gedaan naar het kustgebied vanuit een meer holistische benadering. Op dit moment beschikken we over hele kleine puzzelstukjes die ook nog eens ongelijk over het kustgebied verdeeld zijn. Zowel aan de Maasmondzijde als langs het Oer-IJ lijkt een grotere concentratie aan vindplaatsen aanwezig. De concentratie aan vindplaatsen aan het Oer-IJ omvat alle type sporen en vondsten die normaal gesproken bij nederzettingen- en grafveldonderzoek worden aangetroffen. Het gaat dan om huisplattegronden, grafheuvels, aanwijzingen voor wegen. Vooral nog wijst de aardewerktraditie op een zuidelijke connectie met de Hilversumcultuur. In Velsen en omgeving komt dikwandig brons-tijdaardewerk voor dat is gemagerd met grof schelpgruis. Mogelijk wijst dit op een aanpassing aan het leven nabij de kust.

Voor de ijzertijd geldt dat de samenlevingsverbanden op basis van aardewerkstijlgroepen gerelateerd zijn aan de mondingen van de Maas aan de zuidzijde en de Rijnmond en het Oer-IJ estuarium aan de noordzijde. Juist de combinatie van activiteiten en de aan elkaar grenzende landschappen van strandwallen, getijden- en veengebieden, boden bestaanszekerheid. De magere resultaten van het Malta-onderzoek in het Hollands duingebied hebben voornamelijk geen aanknopingspunten opgeleverd om deze (deels nog veronderstelde) interactie nader te onderbouwen. Ook voor deze periode geldt weer, gezien de opgegraven kano's, dat transport over water een onlosmakelijk onderdeel uitmaakte van de logistiek. Hiervoor is al geweest op de economische activiteit van zoutwinning op de overgang van strandwal naar getijdengebied in de eerste helft van de ijzertijd. Met

betrekking tot de vroeg-Romeinse tijd heeft het nieuwe archeologisch onderzoek weinig aanvullende informatie opgeleverd. Discussies over herkomst en etnogenese van de Cananefaten hebben (anders dan met betrekking tot de Bataven) weinig plaatsgevonden. Hoewel niet uit te sluiten is dat kleine groepen (in het kielzog van de Bataven) naar het westelijk kustgebied trokken wijst de continuïteit van het gebruik van materiële cultuurgroepen (vooral het handgemaakte aardewerk) toch vooral op continuïteit van bewoning. Een vergelijkbare culturele continuïteit is ook gedurende de midden-Romeinse tijd aanwijsbaar al zijn er wel degelijk effecten merkbaar van de inrichting van de limes langs de Rijn met betrekking tot het noordelijke en zuidelijke deel van de archeoregio. De studie naar deze effecten wordt bemoeilijkt door een gebrek aan vindplaatsen uit de vroeg- en midden-Romeinse tijd in het gebied direct ten noorden van de Rijnmond maar ook door de ligging van het castellum Flevum dat vanaf de tweede helft van de eerste eeuw verlaten wordt. Eerstgenoemde maakt het moeilijk om veranderingen in materiële cultuur als gevolg van het ontstaan van de limes tot in detail te bestuderen. De korte periode van Romeinse aanwezigheid heeft geleid tot een Romeins materiaalcomplex dat (vaak indirect) zijn weg gevonden heeft in verscheidene inheemse materiaalcomplexen. Het is vaak onmogelijk om vaste stellen of Romeins draaischijfaardewerk uit materiaalcomplexen van rurale nederzettingen uit het noordelijk deel van de archeoregio afkomstig is van het voormalige castellum Flevum of de neerslag betreft van culturele netwerken die tot over de limes reiken. Hoewel het handgemaakte aardewerk nog maar zelden onderwerp van diepgaande studie is geweest (in ieder geval een vergelijking tussen aardewerk ten zuiden en ten noorden van de limes) lijkt het er toch op dat vanaf de midden-Romeinse tijd sprake is van autonome vormontwikkelingen. Daarbij wordt het handgemaakte vormcomplex in de loop van de tweede eeuw grotendeels verdrongen door Romeins draaischijfaardewerk. Toch blijven er ook verschillende culturele tradities voortleven. Zo is er grote overeenkomst in de uitleg van drie- en eenbeukige huisplattegronden aan beide zijden van de limes. Ook is het opvallend dat in beide delen zo weinig aanwijzingen voor de ligging van grafvelden gevonden zijn, iets wat ook al voor de ijzertijd geldt. Het wijst op een

culturele traditie waarin het grafbestel groten-deels buiten het blikveld van archeologen valt. Een culturele traditie die zich voortzet tot in het Fries-Groningse kustgebied en waar mogelijk exarnatie een belangrijke rol in kan hebben gespeeld.⁴³³ Het is opvallend dat de ligging van het grootste grafveld (Valkenburg-Marktveld) in relatie staat tot het castellum en bijbehorende vicus (met een bevolking van buitenaf). Het zijn deze immobiele aspecten van culturele identiteit die aangeven hoe sterk de banden tussen noord en zuid waren gedurende de Romeinse en waarschijnlijk ook al gedurende de ijzertijd.

De komst van de Romeinen en het inrichten van de limes bestendigde wel het toegenomen belang van de Oude Rijn ten gunste van het Oer-IJ estuarium. Zo de Rijn al een belangrijke rol speelde in het transport van goederen en culturele beïnvloeding, gedurende de Romeinse tijd werd dit benadrukt. Eerder is al gewezen op de verspreiding van draaischijfaderwerk. Daaraan kunnen metaalvondsten, bouw materiaal en infrastructuur (aanleg van wegen, het kanaal van Corbulo etc.) worden toegevoegd. Uit schriftelijke bronnen weten we dat de Rijnmondning ook een belangrijke schakel vormde in de verbinding met Britannia. Archeologisch gezien, is hier echter weinig tot niets van terug te vinden op de ligging van enkele grote horrea in het castellum Valkenburg en mogelijk de Brittenburg na. De culturele neerslag van het Romeinse rijk lijkt zich pas in de loop van de tweede eeuw duidelijk zichtbaar te manifesteren in het rurale landschap. Hierin is mogelijk een relatie te leggen met grootscheepse infrastructurele werken die in het achterland van de limes werden aangevangen in de tweede helft van de tweede eeuw, de kustverdediging en de verdere uitbouw van het wegennet. Pas vanaf die periode verdwijnt het handgeformde aardewerk bijvoorbeeld snel uit de vondstcomplexen.

Over de betekenis van het Helinium zijn we nog steeds slecht ingelicht. Waar onderzoek verder stroomopwaarts aan toont dat de Maas een belangrijke transportroute was, is over de bewoning en infrastructuur van de monding van deze rivier nog steeds sprake van een kennisleemte.⁴³⁴

Een (indirecte) aanwijzing voor het belang is te vinden in de resultaten van het onderzoek bij Naaldwijk-Hoogwerf, bewoning waarvan aangenomen wordt dat deze in de directe nabijheid van een Romeins vlootstation gelegen is. Over de laat-Romeinse tijd weten we nog steeds

erg weinig. De paar vondsten in Naaldwijk, Den Haag en Katwijk suggereren dat er van een daadwerkelijke scheiding tussen het Romeinse rijk en het noordelijker gelegen Germaanse gebied geen sprake meer is. Met uitzondering van de opgraving Castricum-Oosterbuurt echter ontbreken ook voor het noordelijk deel aanwijzingen voor bewoning.

Vanaf de tweede helft van de vijfde eeuw nemen de activiteiten in de archeoregio toe. Veel daarvan lijken zich te concentreren in de Rijnmondning. Op basis van verschillende onderzoeken blijkt de bewoning daar langzaam terug te keren om in de zesde en vooral de zevende eeuw uit te groeien tot een lint van nederzettingen langs de Rijn. De ligging houdt zeker verband met de betekenis van de Rijn (en zijn infrastructuur) gedurende de Romeinse tijd (zie boven). Het is echter ook niet uit te sluiten dat er sprake is van een zekere disbalans. De resultaten van het archeologisch onderzoek bij Naaldwijk-Hoogwerf bieden een glimp van de bewoningsmogelijkheden in het gebied van de maasmondning terwijl de opgraving Bloemendaal-Groot Olmen aan toont hoeveel archeologische rijkdom onder de duinen verborgen kunnen liggen. Dit neemt niet weg dat de archeologische neerslag van deze periode in het mondingsgebied van de Rijn een intrigerend beeld oproept. Onder het weinige vondstmateriaal dat uit de vijfde eeuw is aangetroffen bevinden zich verschillende Saksische aardewerkvormen. Gedurende de zesde eeuw verschijnen ook handgemaakte vormen die overeenkomsten vertonen met aardewerk uit het terpengebied, wat overigens niet wegneemt dat het merendeel van het aardewerk uit het Rijnland afkomstig is. Ook de metaalvondsten verraden een herkomst die grote delen van Noordwest-Europa omvat. Dat blijkt het meest uit de muntvondsten maar er zijn ook fibulae uit Kent, het Frankische en Friese gebied bekend.⁴³⁵ In de loop van de zesde en zevende eeuw lijkt er zelfs sprake van een Noordzeecultuur.⁴³⁶ Nicolay suggereert dat de Rijnmondning het centrum vormt van een eigen kernregio, een plek waar de hoogste elites (mogelijk zelf koningen) verbleven.⁴³⁷

De vroege middeleeuwen in Nederland worden vaak beschreven vanuit het perspectief van drie cultuurgroepen die hun stempel op de ontwikkeling van Nederland geplaatst hebben. West- en Noord-Nederland (dus inclusief de archeoregio) zou deel uitmaken van een Friese invloedsfeer, Oost-Nederland van een Saksische invloedsfeer

⁴³³ Cf Nieuwhof 2015.

⁴³⁴ Van der Velde *et al.* 2009; Bogaerts 1974.

⁴³⁵ Cf Dijkstra 2011; Van der Velde 2008.

⁴³⁶ Cf Heidinga 1997; Dijkstra 2011.

⁴³⁷ Nicolay 2014.

en Zuid- en vrij snel ook Midden-Nederland was onderdeel van Frankisch gebied. In hoeverre we deze ‘invloedsferen’ letterlijk moet interpreteren (vanuit een etnisch of een politiek perspectief) is de vraag. Er lijkt eerder sprake van verschillen in materiële cultuur (zonder dat de materiële cultuur van deze drie gebieden vanaf het begin al een eenheid representeert). Ontwikkelingen in het Frankische rijk leiden er toe dat, vanaf het begin van de achtste eeuw, de archeoregio deel uit gaat maken van het Frankische gebied. Dit uit zich vervolgens ook in materiële cultuur zoals de verspreiding van kogelpotaardewerk en metaalvondsten waarvan het merendeel van Frankische herkomst is. Gedurende de achtste eeuw lijkt daarnaast het belang van de (handels) nederzettingen in de Rijnmond af te nemen (ten gunste van Dorestad). De desintegratie van het Frankische rijk leidde tot het ontstaan van het graafschap Holland.

Gedurende de volle middeleeuwen groeit het graafschap Holland verder uit. Daar waar de basis van het graafschap in de archeoregio ligt (Egmond, Rijnsburg en Den Haag), is het vooral het veengebied dat op grote schaal in cultuur gebracht wordt. Gedurende de periode ontstaan ook de eerste steden in de archeoregio al lijkt Holland meer in de luwte te liggen van het economisch hart van de Lage Landen. Dit zal pas in de loop van de zestiende eeuw veranderen. Opvallend is het afgenomen belang van de Rijnmond. De Oude Rijn was al aan het verlanden maar de afdamming ervan bij Wijk bij Duurstede (1122) versterkt dit proces nog verder. Dit alles betekent overigens niet dat de nederzettingen en steden in het graafschap tot zichzelf teruggeworpen worden. Vondsten uit nederzettingen laten zien dat de archeoregio deel uitmaakt van een Noordwest Europees netwerk al lijkt het meeste aardewerk afkomstig uit het Rijnland en het dal van de Maas (zo het al niet regionaal geproduceerde kogelpotten betreft). Het valt echter niet mee om deze ontwikkeling (die historisch goed bekend is) ook archeologisch te traceren. Weliswaar beschikken we over verschillende beerputcontexten (uit de steden) maar de materiële cultuur van de rurale nederzettingen is op enkele uitzonderingen na nog slecht bestudeerd. Extra aandacht hiervoor zou de mogelijkheid bieden om de relaties tussen stad en het omliggende rurale landschap beter in kaart te brengen. Doel is om onder andere vast te stellen of er aantoonbare verschillen zijn in materiële cultuur en of er

in de loop der tijd veranderingen in plaats vinden. Op basis van historisch onderzoek namelijk stellen we vast dat tegen het einde van de middeleeuwen niet alleen de positie van de Hollandse steden veranderde, Amsterdam groeide uit van een regionaal centrum tot wereldstad, maar dat ook op het platteland grote veranderingen plaatsvonden in de agrarische bedrijfsvoering. De laatste werd niet langer zelfvoorzienend maar complementair aan de behoefte van de stedelijke handelsgeest en noden. Het leidde tot een toenemende vervalting tussen stad en platteland die nog eens versterkt werd doordat de stedelijke elite zich er ook daadwerkelijk (al was het maar afhankelijk van het seizoen) ging vestigen (het ontstaan van buitenplaatsen). Voor de archeoregio zelf zetten de grootschalige verstuuvingen gedurende de volle en late middeleeuwen een rem op deze ontwikkelingen en de mogelijkheden tot studie. De (weinig vruchtbare) Jonge Duinen veranderden de archeoregio van een centraal gebied tot een landschap in de marge gedomineerd door buitenplaatsen (jachtgebieden), kleine nederzettingen en duinboerderijen met uitzondering van de oude machtscentra (Den Haag, Haarlem en Alkmaar).

7.4 Kennisleemtes en kansen in de archeoregio Hollands duingebied

7.4.1 Inleiding

Maken we de balans op van het archeologisch onderzoek van de afgelopen 15 jaar dan kunnen we vaststellen dat er op alle onderdelen kenniswinst is geboekt, zij het soms bescheiden. Een deel van die kenniswinst is niet toe te schrijven aan de wijze waarop het archeologisch bestel de afgelopen jaren heeft gewerkt. Te denken valt aan dissertaties die deel uitmaken van universitaire onderzoeksprogramma's. Een deel is ook een indirect gevolg van de door het Verdrag van Malta ingezette veranderingen. Te denken valt daarbij aan de programma's die diverse gemeentes hebben uitgevoerd om de resultaten van eerder archeologisch onderzoek te ontsluiten maar ook aan de extra inspanningen van universiteiten ten behoeve van Malta-gerelateerde projecten (bijvoorbeeld de opgraving Schipluiden). Het laatste deel betreft

de door archeologische bedrijven uitgevoerde onderzoeken die zijn afgedwongen door de AMZ archeologie. Hieronder bevinden zich bijzonder grote maar ook vele kleintjes. Op basis van dit onderzoek komt naar voren dat het met name de grotere projecten zijn die een substantiële bijdrage hebben geleverd aan nieuwe kennis. Veel kleinere onderzoeken hebben die potentie ook maar deze wordt zelden waargemaakt. Zo biedt het grote aantal booronderzoeken (overigens niet het onderwerp van deze studie) kansen om het bestaande (paleo)landschappelijke kaartbeeld met meer detail in te vullen. Aangezien een groot deel van de archeoregio een afgedekt landschap betreft, is aanvullende informatie van groot belang om bij toekomstige planing-repen tot een afgewogen advies te komen. Een richtinggevend kader (bijvoorbeeld aan de hand van gestandaardiseerde onderzoeksvragen) ontbreekt echter. Het gevolg is dat booronderzoeken (en dit geldt *grosso modo* ook voor veel proefsleuvenonderzoeken) zich alleen richten op de door de AMZ geformuleerde vraagstellingen die slechts betrekking hebben op de potentiële vindplaats zelf.

Daarnaast is het opvallend dat kenniskansen niet altijd bekend zijn voorafgaande aan de advisering. Dit bleek met name bij archeologisch onderzoek dat betrekking heeft op de (late) middeleeuwen en nieuwe tijd. Hoewel het aantal goed opgegraven middeleeuwse erven, molens, buitenplaatsen of verdedigingswerken binnen de archeoregio beperkt is, leidt de vondst hiervan niet vaak tot vervolgonderzoek (hoofdstuk 6). Blijkbaar wordt er van uit gegaan dat we over deze periode meer weten dan dat eigenlijk het geval is. Ook hier liggen kansen voor sturing vanuit de verantwoordelijke overheden.

Blikken we voorzichtig vooruit, dan liggen er nog grote kansen in het verschiet (zie onder). We moeten ons echter ook niet rijk rekenen. De wijze waarop de universiteit Leiden participeerde in het onderzoek in Schipluiden heeft sindsdien geen navolging gekregen. De archeoregio is ook goed bedeed geweest in de honorering van enkele onderzoeken in het kader van door NWO-gefinancierde projecten als de Oogst van Malta en Odyssee. Tenslotte zijn achterstanden deels weggewerkt (met name bij de gemeente Den Haag) maar zitten er voornamelijk nog geen nieuwe (gemeentelijke) programma's in de pijplijn. We moeten er dus rekening mee houden dat de kenniswinst in de komende jaren grotendeels af-

hankelijk zal zijn van projecten die het gevolg zijn van beslissingen binnen de ruimtelijke ordening.

7.4.2 Landschap

In de afgelopen decennia is de kennis over de bodemopbouw en ontwikkeling van de archeoregio behoorlijk toegenomen. Desalniettemin is het nog nauwelijks mogelijk om tot goede (lokale en regionale) paleogeografische reconstructies te komen. Hierdoor ontbreekt een geschikte ondergrond voor het vervaardigen van verwachtingskaarten en blijft veel archeologisch onderzoek beperkt tot het openen van kijkvensters. Een bijkomend voordeel van het in kaart brengen van de specifieke lokale bodemgesteldheid is dat daardoor de archeologische waarde beter kan worden meegenomen in de verdere planvorming. Opgemerkt is al dat bijvoorbeeld de binnenrand van de Jonge Duinen grote kansen biedt op stratigrafische intactheid. Recente *gebiedsgerichte* geologische karteringen met een archeologisch vraagstelling ontbreken op een enkele uitzondering na. Aan de ander kant zijn zeer grote gebieden omgezaand of afgegraven. Dat betekent dat er grote behoefte is aan een geoarcheologische 'intactheidskaart' om op het moment dat grondroering plaats vindt, de juiste eisen aan het (geo)archeologische vooronderzoek te kunnen stellen. De huidige gemeentelijke waarden- en verwachtingenkaarten voldoen in dit opzicht niet.

Toch lijken er wel mogelijkheden te zijn om tot meer inzicht te komen in de opbouw van de bodem. Dit kan door op een slimmere manier met de resultaten van toch al gepland prospectief onderzoek om te gaan (zie onder). Wanneer paleogeografische reconstructies echter het doel op zich vormen, en daar is in het kader van een specifieke kennisleemte wel wat voor te zeggen, dan lijkt een gecombineerde aanpak van geofysisch onderzoek (grondradar) met controlerende (steek)boringen een goede onderzoeksmethodiek te zijn. Binnen de gemeentes Castricum en Heiloo zijn hier tenminste goede resultaten mee verkregen.⁴³⁸

Met een aanvullende vraagstelling kunnen ook booronderzoeken (die toch al ingezet worden in het kader van de cyclus van de archeologische monumentenzorg) een wezenlijke bijdrage leveren aan het vervaardigen van paleo-geo-

⁴³⁸ Vos & Bakker 2011a; Vos & Bakker 2011b.

grafische kaarten. Het huidige booronderzoek is meestal gericht op het zoeken naar archeologische vindplaatsen en niet op nieuwe kennis over de ruimtelijke verbreiding van landschappelijke eenheden in een regionaal kader. Ook het alleen maar graven van proefsleuven op zoek naar sporen is zeer onbevredigend. Kansen voor het verkrijgen van nieuwe gegevens over de verbreiding en intactheid van veen- en duinzandlagen en een daarbij behorend dateringsprogramma ($^{14}\text{C}/\text{OSL}$) worden gemist. Ook pollenonderzoek aan veenprofielen om tot een regionale landschapsreconstructie te komen is zeker geen standaard. Eerder in de omgeving uitgevoerd booronderzoek wordt zelden in het kader van het vooronderzoek tot een nieuw 'kaartbeeld' samengebracht op basis waarvan probleemgestuurd vervolgonderzoek in gang kan worden gezet. Hier ligt dan ook een gemiste kans. Immers, het basismateriaal is voorhanden. Wel is een beleidswijziging nodig bij bevoegde overheden om er voor te zorgen dat deze resultaten op een ruimere wijze toegepast kunnen worden als interpretatiemedium voor het vervaardigen van paleogeografische kaartbeelden. Het zou wenselijk zijn dit in regionale onderzoeksagenda's en Programma's van Eisen terug te laten komen.

7.4.3 Prehistorie

Op een enkele uitzondering na houdt de kenniswinst voor het Hollands duingebied met betrekking tot de prehistorie genomen niet over. Op grond van wat is gezegd onder het bovenstaande kopje 'landschap', is daar mogelijk deels een verklaring voor te geven. Ook kan worden op-

gemerkt dat de ruimtelijke ordeningsdynamiek onevenwichtig verdeeld is over het strandwallen landschap. En dat als het tot gravend onderzoek komt, het beschikbare oppervlak relatief vaak klein is als we dat in landelijk perspectief bezien. Dit betekent dat als we tot substantiële nieuwe kennis willen komen, allereerst de opbrengst van ook het kleinschalig (voor)onderzoek moeten zien te verbeteren.

Voor de Hazendonkgroep uit het midden-neolithicum kan worden opgemerkt dat de nieuwe kennis weliswaar van zeer hoog niveau is, maar dat deze zich beperkt tot een klein 'kijkvenster' ter hoogte van Den Haag. De kansen voor nieuwe kennis voor het hele Zuid- en Noord-Hollandse kustgebied lijken op basis van het paleogeografische kaartbeeld beperkt. Maar juist in het licht van wat hiervoor is gezegd over het fysieke landschap is dringend behoefte aan een ruimtelijke geoarcheologische kartering van de gebieden waar aanvullende informatie in potentie te halen is. Wanneer hier meer inzicht in is, kan ook zich kansen voordoen hierop adequaat worden gestuurd. Want het is evident dat de natte delta voor deze vroegste periode van bewoning in het Hollands duingebied unieke kansen biedt waardoor gericht onderzoek potentieel van internationaal belang is.

Voor de Vlaardingencultuur, de bekerculturen en de vroege bronstijd geldt in wezen eenzelfde behoefte aan een geoarcheologische kansenkaart. Hiervoor zijn reeds grote stappen gemaakt voor Den Haag en omgeving, omdat daar ook al aandacht is besteed aan de landschappelijke component (onderzoek aan pollen). Helaas geldt op dit moment een bijna absolute kennislacune voor het strandwallenlandschap ten noorden van de Rijn. De onderstaande tabel geldt dan ook eigenlijk alleen voor het zuidelijke strand-

Tabel 7.1 Archeoregio Hollands duingebied: stand van kennis samengevat voor de Prehistorie

Periode/type	Landschap	Bewoning	Begraving	Infrastructuur	Paleo-ecologie	Materiële cultuur
midden-neolithicum Hazendonkgroep	++	+	+	-	++	++
laat-neolithicum, Vlaardingencultuur en bekerculturen, vroege bronstijd	+	-	-	-	+	+
midden-bronstijd	-	+	+	-	-	-
late bronstijd en ijzertijd	-	-	-	-	-	+

++ = zeer goed; + = goed; - = matig; -- = geen

wallenlandschap.

Voor de midden-bronstijd is de situatie ook nog steeds dat er sprake is van een algemene kennislacune met dien verstande dat mondjesmaat meer informatie beschikbaar is gekomen aan de 'uiteinden' van het strandwallenlandschap, in het zuiden bij Den Haag en in het noorden rond het voormalige Oer-IJ estuarium. Voor de midden-bronstijd zou een meer holistische kijk op het kustgebied als geheel, dus inclusief Texel, en West-Friesland waar op dit moment veel nieuwe kennis wordt gegenereerd, bij kunnen dragen aan een nieuw onderzoeksperspectief.

Een goed inzicht in bewoning en landgebruik tijdens de late bronstijd en ijzertijd in het strandwallenlandschap *sensu stricto* onttrekt zich vooralsnog grotendeels aan onze waarneming. Als basale voorbeelden van kennislacunes kunnen erfinrichting, huistypologie en dodenbestel worden genoemd. Akkerbewerkingssporen worden wel regelmatig aangetroffen, maar inzicht in de grootte van het bewerkte areaal en de ligging ten opzichte van woonlocaties ontbreekt. Ook zijn deze sporen meestal niet precies genoeg te dateren. De meeste kans op kenniswinst lijkt zich te bevinden in de overgangengebieden naar de kwelderlandschappen in de estuaria van Maas, Rijn en Oer-IJ. Daar zijn ook goede kansen voor archeobotanisch onderzoek vanwege de conserveringsomstandigheden onder afdekkend sediment. Ook zijn hier nieuwe inzichten met betrekking tot zoutwinning te verwachten. Lonkend toekomstperspectief is daarmee ook meer inzicht in de relatie tussen de strandwaleconomie en de bewoning en activiteit in het veengebied achter de strandwallen te verkrijgen.

7.4.4 Romeinse tijd

Voor de Romeinse tijd is sprake van een kennisleemte met betrekking tot de vroegste periode, dit met uitzondering van de militaire aanwezigheid (bijvoorbeeld in fort Velsen). De leemte is een voortzetting van de late ijzertijd want ook over deze periode missen we nog veel informatie. Het aantal onderzochte nederzettingenlocaties is schaars. Ook ontbreken materiaalcomplexen met uitzondering van het Oer-IJ gebied. Hiertegenover staat een aantal studies, dat is

uitgevoerd in het kader van het onderzoeksproject (*a sustainable frontier*) van de Universiteit Nijmegen en onderzoek in het Oer-IJ gebied.⁴³⁹ Het heeft veel informatie opgeleverd over de ontwikkeling van het fysische landschap en de bewoningsmogelijkheden die dit landschap bood. Het herkennen en beschrijven van vondstcomplexen uit deze periode kan een belangrijke bijdrage leveren aan het debat over de aard van de culturele netwerken direct voorafgaand aan de inrichting van de *civitas* van de Cananefaten actief waren. Het refereert aan onderzoeksthema's omtrent de etniciteit van de Cananefaten en de vraag in hoeverre het zuidelijke en noordelijke deel van de archeoregio een gezamenlijke culturele identiteit hadden.

De midden-Romeinse tijd is met betrekking tot de *civitas* van de Cananefaten (het zuidelijk deel van de archeoregio) een goed ontsloten periode. De ontwikkeling van de militaire infrastructuur is redelijk goed bekend. De afgelopen jaren is veel onderzoek verricht naar het Romeinse wegennet en het kanaal van Corbulo. Ook de studie van Forum Hadriani heeft veel nieuwe kennis opgeleverd. Kansen liggen er nog met betrekking tot de Maasmonding (Helinium). Hierover is nog relatief weinig bekend. Vooral het Westland en de regio Den Haag heeft veel informatie opgeleverd omtrent de ontwikkeling van nederzettingen. Iets minder geldt dit voor het gebied tussen Wassenaar en de Rijnmonding. Hier zijn maar weinig rurale nederzettingen bekend. Dat is een uitdaging voor toekomstig onderzoek want een regionale vergelijking op het gebied van nederzettingenontwikkeling en materiële cultuur biedt kansen om de relatie tussen de Romeinse (militaire) infrastructuur en het rurale landschap te analyseren. Ook het gebied ten noorden van de Rijn heeft veel nieuwe gegevens opgeleverd met betrekking tot de ontwikkeling van het rurale bewoningslandschap. Het onderzoek laat een piek in de bewoning zien voor deze periode. Wel ontbreken gegevens voor het gebied direct ten noorden van de Rijn. Hierdoor wordt een studie naar de relatie tussen Germaanse stammen en de Romeinse *civitas* bemoeilijkt. Vanaf het begin van de derde eeuw wordt de informatie echter schaarser, met uitzondering van Castricum-Oosterbuurt. Deze constatering contrasteert met de ontwikkeling van het pleistocene dekzandgebied in Midden- en Oost-Nederland waar juist sprake lijkt van een groei

⁴³⁹ Cf Vos 2015.

van de omvang en het aantal nederzettingen vanaf de derde eeuw. Een vraag voor toekomstig onderzoek is in hoeverre dit contrast te verklaren. Is dit het gevolg van pech (nederzettingen als Castricum-Oosterbuurt zijn er wel maar ze zijn gewoon nog niet gevonden omdat ze onder het duinzand liggen), hangt het samen met natuurlijke factoren (de vernatting van het landschap) of spelen ook (oudtijdse) politiek-culturele factoren een rol.

Gedurende de laat-Romeinse tijd lijkt de archeoregio nagenoeg verstoken van bewoners. Er zijn wel aanwijzingen voor bewoning (onder andere Castricum-Oosterbuurt en Naaldwijk-Hoogwerf) en militaire aanwezigheid (Valkenburg) maar deze zijn minimaal. Ook is het niet duidelijk in hoeverre er sprake is van continuïteit van bewoning (met name voor de *civitas* van de Cananefaten) of dat er een hiaat in de bewoning voorkomt, zoals aangetoond voor het noordelijk kustgebied.⁴⁴⁰ In onder meer Katwijk-Zanderij zijn aanwijzingen gevonden voor grootschalige zandverstuivingen die bewoning onmogelijk gemaakt kunnen hebben (of zijn deze verstui-vingen nu veroorzaakt door het wegtrekken van de bevolking?) en er zijn aanwijzingen voor toegenomen activiteit van de Rijn in die periode.⁴⁴¹ Voordat we echter te snel conclusies trekken kan gesteld worden dat vrijwel elke vondst (of het nu slechts een handvol scherven is of sporen van een nederzetting of grafveld) een aanvulling op onze kennis betreft.

7.4.5 Middeleeuwen en nieuwe tijd

De Merovingische periode is een van de best bekende voor de archeoregio. Toch kent deze kennis ook wel regionale lacunes. Zo is de Rijnmondig goed onderzocht maar ontbreekt

er nog veel informatie over de monding van de Maas en het gebied ten noorden van Velsen. Ook leidt de toegenomen kennis tot een ander niveau van vraagstellingen. Rondom de monding van de Maas (ten minste wat betreft het gebied van de archeoregio dat daaraan grenst) is het vooral de opgraving bij Naaldwijk (Hoogwerf) dat een aanvulling geeft op onze kennis. Ouder onderzoek (zoals de resten van een grafveld bij Naaldwijk) toont aan dat er in deze regio nog veel potentiële kenniswinst te halen is. Ook het noordelijk deel van de archeoregio lijkt enerzijds goed bedeed (Castricum-Oosterbuurt, Bloemendaal-Groot Olmen, Limmen-De Krocht) maar een samenhangend beeld is er nog niet. Met betrekking tot het grafbestel is weinig vooruitgang geboekt in de afgelopen decennia (met uitzondering van de publicatie van oudere opgravingen). Het aanvullend onderzoek van de gemeente Den Haag bij Solleveld toont aan hoe groot de potentie nog is van huidig onderzoek. Hier is nog zeker sprake van een kennisleemte. De leemte reikt overigens verder dan alleen de Merovingische periode. Uit de periodes daarna weten we eigenlijk vrijwel niets totdat onderzoek van kerkhoven met skeletten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd het beeld weer een beetje invult. Veel van dit onderzoek echter is kleinschalig van aard. De oudste graven van de kerkhoven (er wordt immers aangenomen dat in de loop van de achtste en negende eeuw de doden begraven werden bij de kerken) worden zelden aangetroffen.

De verschillende opgravingen in de Rijnmondig hebben behalve veel informatie over nederzettingen en materiële cultuur ook aanwijzingen opgeleverd voor de ligging en inrichting van akkers (zie ook Bloemendaal-Groot Olmen), verkaveling en het gebruik (dan wel hergebruik) van infrastructuur. Zo werd op Katwijk-Zanderij een wegtracé aangetroffen

Tabel 7.2 Archeoregio Hollands duingebied: stand van kennis samengevat voor de Romeinse tijd

Periode/type	Landschap	Bewoning	Begraving	Infra-structuur	Paleo-ecologie	Materiële cultuur
vroeg-Romeinse tijd	+	-	-	+	+	-
midden-Romeinse tijd	++	++	-	++	++	+
laat-Romeinse tijd	+	-	-	-	-	-

⁴⁴⁰ Cf Bazelmans 2000.

⁴⁴¹ Cf Van der Velde *et al.* 2011.

++ = zeer goed; + = goed; - = matig; -- = geen

dat uit de Merovingische periode dateert en hoogstwaarschijnlijk voorafgegaan wordt door een Romeinse weg. Meerdere nederzettingen uit deze periode lijken zich te concentreren rondom oudere Romeinse nederzettingen dan wel infrastructurele werken (bijvoorbeeld Naaldwijk maar ook Den Haag Solleveld en Frankenslag liggen in de directe nabijheid van de vicus van Ockenburg). Een ander aspect van infrastructuur is de vondst van vroeg- en vol-middeleeuws scheepshout. Nadat dit enkele jaren geleden voor het eerst herkend werd (en er dus op gelet werd) komen met grote regelmaat scheepsresten uit nederzettingen context tevoorschijn.⁴⁴² Gecombineerd met kadewerken zoals aangetroffen bij Valkenburg en Oegstgeest wijzen deze vondsten op het grote belang van scheepvaartverkeer op de Hollandse binnenwateren. Dit thema, en dan breder dan de Rijnmond alleen verdient nog extra aandacht bij toekomstig onderzoek.

Uit de analyse van de nederzettingenontwikkeling vanaf de achtste eeuw kwam naar voren dat veel vroegmiddeleeuwse nederzettingen uit beeld verdwijnen (hoofdstuk 6). Vermoed wordt dat de bewoning zich verplaatst richting (het centrum van de oude dorpen). Wel worden er nog losse erven (*Einzelhöfe*) aangetroffen (bijvoorbeeld in Bloemendaal-Groot Olmen en Limmen-De Krocht). De aanvangsdatering van deze erven lijkt dan in de achtste/begin negende eeuw te liggen al zijn er wel aanwijzingen voor eerder gebruik van het terrein. In het zuidelijke deel van de archeoregio missen we huisplaatsen uit deze periode op een negende-/tiende-eeuwse plattegrond uit Oegstgeest-Rijnfront na. De laatste is een intrigerende vondst aangezien deze huisplaats is gevonden op de vroegmiddeleeuwse nederzetting en er een cesuur in bewoning aanwezig is van ten minste een eeuw. Het archeologisch onderzoek van dorpskernen

staat echter nog steeds in de kinderschoenen. Totnogtoe betreft het slechts kijkgraten die in de oude dorpscentra zijn aangelegd. Hier ligt een uitdaging voor toekomstig onderzoek en dan niet alleen gericht op de vraag naar het ontstaan van deze dorpen (al dan niet in samenhang met de introductie van het domaniale stelsel) maar ook naar de verdere ontwikkeling van bewoning en materiële cultuur in relatie tot de rest van het rurale landschap en die van de nabijgelegen steden.

Over de verdere ontwikkeling van de rurale nederzettingen zoals aangetroffen bij Limmen en Den Haag weten we, zeker in vergelijking tot andere archeoregio's, betrekkelijk weinig over de inrichting van de huisplaatsen, de architectuur van de gebouwen en de materiële cultuur. Mogelijk is de schijnbare overbekendheid van dit type nederzetting elders de reden dat er relatief weinig vervolgonderzoek plaatsvindt. Feit blijft, dat met uitzondering van het onderzoek bij Limmen-De Krocht, nog veel informatie nodig is om voor de archeoregio een samenhangend beeld te schetsen.

Tijdens vrijwel elk archeologisch onderzoek worden sporen van verkavelingen (in de vorm van greppels of sloten) teruggevonden. Daarmee is dit type grondspoor het best bestudeerde van de archeologie van de middeleeuwen en nieuwe tijd in de archeoregio. Op microniveau is het dan ook de vraag of hier de komende jaren nog bijzonder veel aandacht aan besteed hoeft te worden. Opvallend is echter dat een koppeling van de resultaten van een dergelijk onderzoek aan historisch geografisch onderzoek slechts zelden gemaakt wordt terwijl daar juist de meerwaarde in ligt. In dat opzicht ontbreekt het binnen de beoefening van de archeologie in de archeoregio aan structurele samenwerking tussen archeologen en historisch geografen. Dit geldt niet alleen voor de interpretatie van verkavelingssystemen

Tabel 7.3 Archeoregio Hollands duingebied: stand van kennis samengevat voor de Middeleeuwen

Periode/type	Landschap	Bewoning	Begraving	Infra-structuur	Paleo-ecologie	Materiële cultuur
Merovingische tijd	+	++	+	+	++	++
Karolingische tijd	+	+	-	+	+	+
volle middeleeuwen	++	+	-	+	+	+

++ = zeer goed; + = goed; - = matig; -- = geen

⁴⁴² Brouwers et al. 2015.

maar ook voor de studie naar dorpsvorming en de inrichting van de geesten (middeleeuwse akkercomplexen). De kennis rondom het laatste onderwerp is nog altijd (ten minste in de ogen van archeologen) gebaseerd op de studie van De Cock uit 1965.

Met betrekking tot de late middeleeuwen en nieuwe tijd is er sprake van veel grotere kennisleemtes. Behalve bij de archeologie van de stad, is de belangstelling voor die van het rurale landschap, maar ook bijvoorbeeld voor het erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog, van zeer recente datum. Als gevolg daarvan heeft er nauwelijks samenhangend onderzoek plaatsgevonden. Het ontbreken van gebouwsporen (vanaf de dertiende eeuw verdwijnen de boerderijplattengronden uit ons blikveld) is er mogelijk mede debet aan dat proefsleuvenonderzoeken maar weinig tot vervolgonderzoeken leiden. Meer nog dan voor de periode ervoor lijkt de neiging te bestaan om archeologisch onderzoek met betrekking tot deze periode minder serieus te nemen dan die van de oudere tijdvakken. Hierdoor blijven onderzoeken naar buitenplaatsen, molens en verdedigingswerken vaak beperkt tot bijvangst van grotere onderzoeken of zijn het resultaten van een proefsleuvenonderzoek of een archeologische begeleiding. Hoewel de afgelopen paar jaar de belangstelling voor deze periode aan het toenemen is (met name die voor oorlogserfgoed) is hierin nog veel te ontwikkelen.

7.5 Archeologisch onderzoek doen in een afgedekt landschap

Meer dan in elk ander landschap in Nederland is het archeologische landschap van de archeoregio Hollands duingebied afgedekt. Weliswaar kan gesteld worden dat ook de essen op de pleistocene zandgronden vindplaatsen afdekken en dat ook onder de klei archeologische vindplaatsen aanwezig zijn maar over het algemeen zijn archeologen wel in staat om de uitleg en ruimtelijke ontwikkeling van het landschap in kaart te brengen. Voor grote delen van de archeoregio geldt echter dat resten ouder dan de late middeleeuwen hebben plaats gemaakt voor een heel nieuw landschap. Voor de archeologie betekent dit dat de resten vaak bij-

zonder goed geconserveerd zijn. Telkens wanneer een (grotere) opgraving plaatsvindt, blijkt dat volledige landschappen inclusief een goed bewaarde materiële cultuur onderzocht kunnen worden. Elk grootschalige opgraving heeft daarmee de potentie om uit te groeien naar een project van (inter)nationaal belang. De opgravingen die de afgelopen 15 jaar hebben plaatsgevonden in onder andere Naaldwijk, Schipluiden, Wateringse Veld, Ypenburg, Katwijk-Zanderij, Velsbroek, Castricum, Uitgeest en Heiloo tonen aan hoeveel kenniswinst er in de bodem verborgen ligt.

Het nadeel is echter wel dat er vrijwel geen archeologische verwachting voor dit gebied te formuleren is, tenminste op het detailniveau. Ook zijn er verschillende plekken waar de archeologische resten zo diep begraven liggen dat het maar zeer de vraag is of het (technisch dan wel financieel) haalbaar is om deze te onderzoeken, mochten ze bedreigd worden. Tenslotte is ook het afdekkende landschap niet ongeschonden gebleven. Vanaf de negentiende eeuw vond zandwinning plaats (veel plekken dragen het toponiem zanderij). Daarbij zijn veel archeologische resten verloren gegaan maar het bood ook kansen omdat onbereikbaar geachte resten plotseling wel uitgebreid onderzocht konden worden (bijvoorbeeld op de Zanderij te Katwijk). Een andere bedreiging vormde de landbouw (met name de bollenteelt) want lange tijd was het gebruikelijk om de zandgronden meer of minder diep om te zetten. Ook hierbij zijn veel archeologische vondsten gedaan in het verleden en veel vindplaatsen verdwenen. Ook hier blijkt echter dat dit omzetten niet in alle gevallen het einde blijkt te zijn van archeologische potentie (bijvoorbeeld in het geval van de opgraving Bronsgeest in Noordwijk). Misschien wel de grootste bedreiging van het moment betreft de natuurontwikkeling in die delen waar de archeologie dicht aan het oppervlak ligt. De resultaten van het onderzoek bij Bloemendaal (Groot Olmen) zijn hier een goed voorbeeld van. De vraag is op welke wijze met deze problematiek omgegaan kan worden, temeer omdat grote delen van de archeoregio nog steeds een *black box* zijn.

Hier kan een uitdaging liggen. Zoals in de vorige paragraaf is geformuleerd zou het aan te bevelen zijn om te investeren in het vervaardigen van paleo-geografische kaarten, zeker omdat er al heel veel informatie voorhanden is

in de vorm van archeologisch boor- en proefsleuvenonderzoek. Hoewel dit onderzoek zijn rol speelt in het proces van de archeologische monumentenzorg (er wordt immers bepaald of er archeologische resten in de ondergrond liggen) en dus zeker niet als nutteloos beschouwd moet worden, is er wel een tendens om de zin van dit soort onderzoek ter discussie te stellen. Vanuit het perspectief van de opdrachtgevers is dat wel enigszins te verklaren. Veel onderzoeken kosten geld maar leveren (behalve dan de gewenste vrijstelling) weinig resultaat op. Dat laatste (in combinatie met het gegeven dat het ook heel veel onderzoekjes betreft) was ook een reden om de resultaten van dit type onderzoek niet tot de onderzoeksopdracht van deze studie te rekenen. Wanneer dit type onderzoeken echter op een andere wijze gaan invullen dan levert dit (op de wat langere termijn) nieuwe inzichten op, zeker als deze gecombineerd worden met een onderzoek waarbij de gegevens die we nu al hebben, nader worden uitgewerkt. De focus van dit type onderzoeken zou daarbij verbreed moeten worden. Binnen het huidige proces van archeologische monumentenzorg, dat sterk gerelateerd is aan de *Wet ruimtelijke ordening*, zijn archeologische onderzoeken immers sterk vindplaatsgericht. Vraagstellingen (zoals geformuleerd in programma's van eisen) sturen voornamelijk op de ligging van archeologische resten en wat hun aard, datering en archeologische waardering is. Zelden tot nooit worden de resultaten gebruikt als bouwstenen om te komen tot een nieuwe verwachtingswaarde van de omgeving. Tijdens het uitvoeren van deze studie viel het op hoe regelmatig archeologen ingrepen in de bodem doen. Het grote aantal boorstaten en proefsleuven blijven een vrijwel ongebruikte bron van kennis, mits ze in onderlinge samenhang bestudeerd worden. Door de resultaten meer te integreren in gemeentelijke verwachtingskaarten, en de interpretatie daarvan een standaard onderdeel te laten worden tijdens het uitvoeren van boor- en proefsleuvenonderzoeken, kunnen we een grote stap zetten in het zichtbaar maken van het afgedekte landschap op micro-regionaal niveau.

Recentelijk is veel discussie ontstaan over de toekomstige inrichting van het huidige duinlandschap. Waar totnogtoe natuurontwikkeling een (overigens niet te onderschatten) risico meebrengt op verstoring van archeologische

waarden, lijken projectontwikkeling en maatregelen in het kader van de verwachte zeespiegelstijging betrekkelijk nieuwe fenomenen, die potentieel waardevol cultuurlandschap kunnen aantasten. In de huidige situatie wordt een onschatbaar cultuurhistorisch onderzoekspotentieel langdurig en blijvend veiliggesteld voor komende generaties. Op het moment dat zich in de toekomst nieuwe ontwikkelingen voor zouden gaan doen moeten archeologen hier pro-actief op kunnen reageren. Door een betere verbinding te leggen tussen landschap en archeologie lijkt dit ook mogelijk te kunnen zijn.

- Abbink, A.A.**, 1999: *Make it and break it: the cycles of pottery. A study of the technology, form, function, and use of pottery from settlements at Uitgeest-Groot Dorregeest and Schagen-Muggenburg 1, Roman period, North-Holland, the Netherlands*, Leiden (Archaeological Studies Leiden University 5).
- Alma, X.**, 2011: *De buitenplaats Waelwoning te 's-Gravenzande, gemeente Westland. Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en boringen*, Amersfoort (ADC-rapport 2584).
- Amerongen, Y. van**, 2014: Het wilde West-Friesland: jacht en visserij in de bronstijd, in: E.M. Theunissen & S. Arnoldussen (red.), *Metaaltijden 1. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*, 81-95.
- Amkreutz, L.W.S.W.**, 2010: De laatste der Mohikanen. Enige gedachten over de positie van de Vlaardingencultuur in het neolithisatieproces, *Westerheem special nr. 2*, april 2010, 12-25.
- Amkreutz, L.W.S.W.**, 2013: *Persistent Traditions. A long-term perspective on communities in the process of Neolithisation in the Lowe Rhine Area (5500-2500 cal BC)*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).
- Anscher, T. ten**, 1990: Vogelenzang, a Hilversum-1 settlement, *Helinium* 29, 44-78.
- Anscher, T. & W. Bosman**, 2010: Vlaardingen en Enkelgrafcultuur in Velsbroek, gemeente Velsen, *Westerheem special nr. 2*, april 2010, 134-146.
- Bakels, C.C., R. Kok, L.I. Kooistra & C. Vermeeren**, 2000: The plant remains from Gouda Oostpolder, a twelfth century farm in the peatlands of Holland, *Vegetation History and Archaeobotany* 9, 147-160.
- Bazelmans, J.**, 1999: *By weapons made worthy. Lords retainers and their relationship in Beowulf*, Amsterdam.
- Bazelmans, J.**, 2000: Het laat-Romeins bewoningshaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam, *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 76-82, 14-75.
- Bazelmans, J., M. Dijkstra & J. de Koning**, 2002: Voorspel. Holland in het eerste millennium, in: T. de Nijs & E. Beukers (eds.), *Geschiedenis van Holland, Deel I, tot 1572*, Hilversum, 21-68.
- Beemster, D.C.M. & R.W. Brandt**, 1986: Velsen, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1985*, *Holland* 18, 280-282.
- Beenakker, J.J.J.M., J.C. Besteman & D.E.H. de Boer**, 1997: *Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Hilversum.
- Beerenhout, B.**, 1994: Velsen-1: Indications for water-pollution in the harbour of a Roman castellum in the Netherlands, *Archaeofauna* 3, 127-130.
- Beerenhout, B.**, 2006: Visresten, in: M.F.P. Dijkstra, J. de Koning & S. Lange, *Limmen – De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*, Amsterdam (AAC Publicaties 41), 151-162.
- Beets, D.J., Th. B. Roep & W.E. Westerhoff**, 1996: The Holocene Bergen Inlet: closing history and related barrier progradation, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 57, 97-131.
- Berg, M.W. van den & S.J. Kluiving**, 1992: *Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000, Toelichting op kaartblad 24 Zandvoort 25* Amsterdam, Wageningen/Haarlem (DLO-Staring Centrum/Rijks Geologische Dienst).
- Berg, J.M. van den & J.W. de Kort**, 2005: *Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein, een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven*, Amsterdam (RAAP-rapport 1210).
- Besselsen, E.A.**, 2004: Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk, *Archeologisch onderzoek op vindplaats b*, Amsterdam (AACPublicaties 23).
- Besselsen, E.A.**, 2005: *Ruimte voor water, Proefsleuven door een toekomstige waterberging in de Oude Lierpolder, gemeente Westland*, Amsterdam (AACPublicaties 27).

- Besteman, J.C.**, 1990: North Holland AD 400-1200: turning tide of tide turned?, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen, 91-120.
- Besteman, J.C.**, 1996: *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Noormanneninvallen*, Haarlem.
- Besteman, J.C.**, 2002: Nieuwe Vikingvondsten van Wieringen: de zilverschat Westerklijf II, in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers & G.H. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg*, Hilversum, 65-76.
- Besteman, J.C. & A.J. Guiran**, 1986: De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland boven het IJ en de ontginning van de veengebieden. Opgravingen in Assendelft in perspectief, in: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (eds.), *Rotterdam Papers V, a contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology*, Rotterdam, 183-212.
- Besteman, J.C., D.P. Hallewas, J.F. van Regteren Altena & P.J. Woltering**, 1994: Archeologische Kaart van Nederland 1:100.000; blad Hollands Noorderkwartier, Vroege Middeleeuwen, bewoning, in: G.J. Borger, S. Bruines & K. Plug (eds.), *Binnewaeters gewelt: 450 Jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier*, Wormerveer.
- Bink, M. & P.F.J. Franzen**, 2009: *Forum Hadriani - Voorburg. Definitief Archeologisch Onderzoek*, 's Hertogenbosch (BAAC rapport A-05.01.125).
- Bitter, P.**, 2014: Op de plek van schoenenwinkel Mulder werd in de bronstijd al gewoond, *Nieuwsbrief Monumentenzorg en Archeologie* nr. 41, juli 2014, 1-3.
- Bloemers, J.H.F.**, 1978: Rijswijk (Z.H.) 'De Bult', *Eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Bloemers, J.H.F. (red.)**, 1988: *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Amsterdam.
- Bloemers, J.H.F. & L.L. Therkorn**, 2003: *Wisselende seizoenen en verborgen landschappen. Wetland archeologie in de Velsbroek*, Haarlem (Haarlem, Provincie Noord-Holland).
- Blok, E.**, 2006: De geschiedenis van Hoekenburg en Arentsburgh, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 374-393.
- Blom, E. & L. van der Feijst**, 2007: *Poeldijk Westhof, vindplaats B, Een inheems-Romeinse nederzetting uit de 1e tot de 3e eeuw*, Amersfoort (ADC Rapport 909).
- Blokkzijl, J., R. Rutten & W. de Gans**, 1995: *Vereenvoudigde Kaart van Haarlem en omgeving*, Haarlem.
- Bloo, S.B.C. & I. Briels**, 2015: Late bronstijdboeren en hun potten in de Oude Duinen bij De Zilk (gemeente Noordwijkerhout), in: E.A.G. Ball & S. Arnoldussen (red.), *Metaaltijden 2. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*, 125-134.
- Boer, G.H. de, C.F.H. Coppens & J.H.M. van Eijk**, 2011: *Oostvlietpolder en Cronesteynse polder, gemeente Leiden; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 2147).
- Bogaers, J.E.**, 1974: Romeinse militairen aan het Helinium, *Westerheem* 23, 70-78.
- Bogaers, J.E.**, 1979: Ein römisches Militardiplom-fragment aus Monster-Poeldijk, in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 357-371.
- Bosman, A.V.A.J.**, 1997: *Het culturele vondstmateriaal van de Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Bosman, A.V.A.J.**, 1999: Velsen 1 and Velsbroek B6, the latest excavations, results and interpretation from features and finds, in: N. Gudea (ed.), *Roman Frontier Studies XVII 1997, Proceedings of the 17th International Congress of Roman Frontier Studies, Zalău*, 303-308.
- Bosman, A.V.A.J.**, 2012: *Romeinen en Velsen " ... castello cui nomen Flevum", Westerheem* 61, 357-369.

- Bosman, A.V.A.J., W.J. Bosman & M.D. de Weerd**, 1998: *De vroeg-Romeinse basis Velsen 2, Het onderzoek in het tracé van de drinkwatertransportleiding in de Zuiderscheg in september 1997*, Amsterdam (IPP).
- Bosman, A.V.A.J. & M.D. de Weerd**, 2004: Velsen: The 1997 Excavations in the Early Roman Base and a Reappraisal of the Post-Kalkriese Velsen & Vechten Dating Evidence, in: F. Vermeulen, K. Sas & W. Dhaeze (eds.), *Archaeology in Confrontation, Aspects of Roman Military Presence in the Northwest*, Gent (Archaeological Reports Ghent University 2).
- Bosman, M.**, 1967: *Verslag van de opgraving van een deel van een karolingisch huis en een middeleeuwse waterput uitgevoerd door de Archeologische werkgroep "Hoogovens-Velsen" op het nieuwe uitbreidingsterrein (Noord) van Hoogovens te Velsen, IJmuiden* (Rapport Hoogovens).
- Bosman, W.**, 1989: Velsen: Velsen-Zuid, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1988*, *Holland* 21, 295-296.
- Bosman, W.**, 1992: Velsen: Velsbroekpolder, Deelplan F2, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1991*, *Holland* 24, 318-319.
- Bosman, W. & C. Soonius**, 1990: Bronstijdboeren met hun *schaapjes* op het droge in Velsen, *Westerheem* 39, 1-6.
- Braat, W.C.**, 1956: Brandgraven uit de 7e eeuw in de duinen bij Monster, *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 37, 82-91.
- Brandenburgh, C.R. & W.A.M. Hessing**, 2005: *Matilo, Rodenburg, Roomburg de Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*, Leiden.
- Brandenburgh, C.R. & E.D. Orsel**, 2013: *Onderzoeksagenda Archeologie en bouwhistorie Leiden* (2013), Leiden.
- Brandt, R.W.**, 1988: Nieuwe landschappen en kolonisatie. De rol van perceptie, in: M. Bierma, O.H. Harsema & W. van Zeist, *Archeologie en landschap*, Groningen, 59-77.
- Brandt, R.W., W. Groenman-van Waatering & S.E. van der Leeuw (eds.)**, 1987: *Assendelver Polder Papers 1*, Amsterdam (Cingula 10).
- Briels, I.R.P.M.**, 2014: *Natuurontwikkeling Oostvlietpolder, Gemeente Leiden. Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding en opgraving*, Weesp (RAAP-rapport 2787).
- Brinkhuizen, D.C.**, 1989: *Ichthyo-archeologisch onderzoek: methoden en toepassing aan de hand van het Romeins vismateriaal uit Velsen (Nederland)*, Groningen (proefschrift Rijks Universiteit Groningen).
- Brinkkemper, O.**, 1991: *Wetland farming in the area south of the Meuse estuary during the Iron Age and Roman Period, an environmental and palaeo-economic reconstruction*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 24).
- Brinkkemper, O.**, 2006: Wetlands en menselijke bestaansmogelijkheden in de late prehistorie, in: O. Brinkkemper, J. Deeben, J. van Doesburg, D. Hallewas, E.M. Theunissen & A. Verlinde (eds.), *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 32), 21-40.
- Brinkkemper, J. Deeben, J. van Doesburg, D. Hallewas, E.M. Theunissen & A. Verlinde (eds.)**, 2006: *Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 32), 21-40.
- Brinkkemper, O., E. Drenth & J.T. Zeiler**, 2010: De voedsel economie van de Vlaardingencultuur in Nederland. Een algemeen overzicht, *Westerheem special* nr. 2, april 2010, 26-51.
- Broeke, P.W. van den & H. van Londen**, 1995: *5000 jaar wonen op veen en klei. Archeologisch onderzoek in het reconstructiegebied Midden-Delfland*, Utrecht.
- Brouwer, M.**, 2004: *Heemstede-De Glip. Glipperweg 94 inventariserend veldonderzoek*, Den Bosch (Baac rapport 04.126).

- Brouwers, W., E. Jansma & M. Manders**, 2015: Middeleeuwse scheepsresten in Nederland: de Vroege Middeleeuwen (500-1050), *Archeobrief* 19-3, 6-24.
- Brugge, J.P. ter**, 2002: Duikers gemaakt van uitgeholde boomstammen in het Maasmondgebied in de Romeinse Tijd', *BOOR-balans* 5, 63-86.
- Bruin, J. de**, in prep: *Archeologisch onderzoek Universiteit van Leiden in Oegstgeest Rijnfront*, Leiden.
- Bruin J. de & H. Koot**, 2006: Onder de rook van Forum Hadriani. De Nederzetting Leeuwenbergh, in: W. de Jonge, J. Bazelmans & D. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 140-146.
- Bruin, J. de, G.P.A. Besuyen, H.A.R. Siemons & R.J. van Zooling**, 2012: *Goedereede-Oude Oostdijk. Een havenplaats uit de Romeinse tijd*, Leiden.
- Buijtendorp, T.M.**, 1982: Een Romeinse stad bij Voorburg-Arentsburg. Een interpretatie, *Westerheem* 31, 142-163.
- Buijtendorp, T.M.**, 2010: *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus: Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het 'Nederlands Pompeji'*, Amsterdam (proefschrift VU).
- Buikema, T. & M. Driessen**, 2014: Sporen en structuren uit de (Romeinse) IJzertijd, in: M. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 7), 91-95.
- Buisman, J.**, 1996: *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, Deel: tot 1300*, Franeker.
- Bult, E.J.**, 1986: Ontginning en bewoning ten noorden van de Maasmond en de landschappelijke veranderingen die daarbij optraden, in: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (eds.), *Rotterdam Papers, V: a contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology*, 115-136.
- Bult, E.J.**, 1996: De materiële cultuur van de late dertiende eeuw in Holland en Zeeland, in: D.E.H. de Boer, E. Cordfunke & H. Sarfatij (eds.), *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw*, Utrecht, 89-107.
- Bult, E.J.**, 2000: Middeleeuwse kastelen in Zuid-Holland, in: J. Stöver, V. Collette, R. van Hilten, R. van Lit, C. Oldenburger-Ebbers & H. Tromp (eds.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, Zutphen, 23-39.
- Bult, E.J. & D.P. Hallewas**, 1990: Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Meuse and Rhine deltas up to ca AD 1000, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Maastricht, 71-90.
- Bult, E.P., J. van Doesburg & D.P. Hallewas**, 1990: De opgravingscampagne in de vroeg-middeleeuwse nederzetting op de Woerd bij Valkenburg (Z.H.) in 1987 en 1988, in: E.J. Bult & D.P. Hallewas (red.), *Graven bij Valkenburg III. Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 147-166.
- Bult, E.J., J.M. Koot, H. van Londen, D.C.M. Raemaekers & J.A. Waasdorp**, 2002: *Archeologische Monumentenzorg in het AHR-project deel 1: het voorbereidende werk. Archeologisch onderzoekskader van het AHR-project en de Standaard Archeologische Inventarisatie van de Harnaschpolder*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 6).
- Bult, E., A. Carmiggelt, P. van Dam, M. Dijkstra & D. Hallewas**, 2006: *De middeleeuwen en vroegmoderne tijd in West-Nederland*, Amersfoort (www.noaa.nl; hoofdstuk 16; versie 1.0; december 2006).
- Bulten, E.E.B.**, 2004: *Definitief Archeologisch Onderzoek Houtrust*, Den Haag.
- Bulten, E.E.B.**, 2007: *Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag. Bronstijd, ijzertijd en middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9).

Bulten, E.E.B. & Y.M.

Boonstra, 2013: *Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee Gemeente Den Haag. Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 16).

Bulten, E.E.B. & M. Opbroek,

2014: Een crematiegrafveldje in de duinen bij Den Haag, in: E.M. Theunissen & S. Arnoldussen (red.), *Metaaltijden 1. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*, 57-67.

Carmiggelt, A. (red.), 1998:

Romeinse vondsten van de Scheveningseweg te Den Haag; De dieren- en plantenresten, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 4), 11-37.

Carmiggelt, A., 1998:

Altoes blide & so wat ic lide. Enkele gedachten over laat- en postmiddeleeuwse archeologieboefening in Holland, *Leidschrift* 13:3, 11-26.

Cavallo, C., L.I. Kooistra & M.

Dütting, 2008: Food supply to the Roman army in the Rhine delta in the First century AD, in: S. Stallibrass & R. Thomas (eds.), *Feeding the Roman army. The Archaeology of Production and Supply in NW Europe*, Oxford, 69-82.

Chorus, J.P., in prep: *Timber*

forts along the Lower Rhine in the West Netherlands in the first and early second centuries AD, proefschrift Radbouduniversiteit Nijmegen.

Clason, A.T., 1974: The Antler, Bone and Tooth Objects from Velzen: A short Description, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 24, 119-128.

Cleveringa, J., 2000:

Reconstruction and modelling of Holocene coastal evolution of the western Netherlands, *Mededelingen van de faculteit Aardwetenschappen Universiteit Utrecht*, 200 (proefschrift Universiteit Utrecht).

Cock, J.K. de, 1965: *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografisch grondslag*, Groningen.

Cordfunke, E.H.P., 1984:

Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief, Zutphen.

Corver, B.A., 2009: *Schoolstraat Lisse, gemeente Lisse, inventariserend veldonderzoek door middel van proefseuven*, Noordwijk (Becker & van de Graaf rapport).

Corver, B.A., 2010:

Weteringpoort Noordwijk. Een archeologische opgraving, Noordwijk (Becker & van de Graaf rapport 1006).

Corver, B.A. & L. Ouwkerk,

2011: *Dijckerwaal, 's-Gravenzande, Gemeente Westland. Een archeologische opgraving*, Noordwijk (Becker & van de Graaf rapport 1236).

Dam, P.J.E.M. van,

2004: De nieuwe waterstaatsgeschiedenis. De interactie tussen mens en natuur in Holland, *Holland* 36, 128-141.

Dautzenberg, S. & S. Kluiving,

2004: *Uitgeest Waldijk, Archeologische Opgraving 2003*, Zaandijk (Hollandia reeks 36).

Deeben, J., E. Drenth, M.-F.

van Oorsouw & L. Verhart (eds.), 2005: *De Steentijd van Nederland*, Meppel (Archeologie 11/12).

Deeben, J., D.P. Hallewas, P.C. Vos & W. van Zijverden,

2005: *Paleogeografie en landschapsgenese*, Amersfoort (www.noaa.nl; hoofdstuk 8; versie 1.0; december 2005).

Deeben, J., H. Peeters, D. Raemaekers, E. Rensink & L. Verhart,

2006: *De vroege prehistorie*, Amersfoort (www.noaa.nl; hoofdstuk 11; versie 1.0; februari 2006).

Dhaeze, W., 2011: *De Romeinse kustverdediging langs de Noordzee en het kanaal van 120 tot 410 na Chr.*, Gent (proefschrift Universiteit Gent).

Diederik, F., 2013: *IJzertijd-*

aardewerk in Noord-Holland. Analyse van het vondstmateriaal uit het Romeinse fort Velsen-1, Haarlem (Provinciale Archeologische Rapportenreeks, Provincie Noord-Holland).

Diederik, F., 2014: *Castricum-Oosterbuurt, Hilde komt eindelijk thuis. Aardewerk onderzoek met nieuwe inzichten*, Castricum (Archeocultura).

Diependaele, S. & E.

Drenth, 2010a: *Archeologisch onderzoek langs de rijksweg N11 (Spookverlaat) ten behoeve van de aanleg van het windturbinepark Rijnwoude te Hazerswoude-Rijndijk (gem. Rijnwoude, prov. Zuid-Holland). Een Neolithische vindplaats langs de Oude Rijn, Capelle aan den IJssel (Archeomedia Rapport A06-286-R & A06-359-R).*

- Diependaele, S. & E. Drenth,** 2010b: Archeologisch onderzoek te Hazerswoude-Rijndijk (gemeente Rijnwoude, provincie Zuid-Holland). Een nederzetting van de Vlaardingen-cultuur nabij de Oude Rijn, *Westerheem special* nr. 2, 2010, 134-146.
- Dierendonck, R.M. van,** 1997: Valkenburg Marktveld: military and civilian occupation in the vicinity of a frontier fort, in: W. Groenman-van Waateringe, B.L. van Beek, W.J.H. Willems & S.L. Wynia (eds.), *Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxford (Oxbow Monograph 91), 547-554.
- Dierendonck, R.M. van & W.K. Vos,** 2013: *De Romeinse agglomeratie Aardenburg. Onderzoek naar de ontwikkeling, structuur en datering van de Romeinse castella en hun omgeving, opgegraven in de periode 1955 – heden*, Leiden.
- Dijkstra, M.F.P.,** 2003: Between Britannia and Francia. The nature of external socio-economic exchange at the Rhine and Meuse estuaries in the Early Middle Ages, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 51, 397-408.
- Dijkstra, M.F.P.,** 2011: *Rondom de mondingen van de Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en de 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Dijkstra, M.F.P.,** 2012: Zicht op Hooghuizen. Een inventariserend archeologisch onderzoek naar een 'begraven hofstede' in Limmen, Amsterdam (Diachron notitie 113).
- Dijkstra, M.F.P. & J. de Koning,** 2002: Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering? Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtoneelen, *Holland* 34, 130-149.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange,** 2006: *Limmen – De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*, Amsterdam (AAC Publicaties 41).
- Dinter, M. van,** 2013: The roman Limes in the Netherlands: how a delta landscape determined the location of the military structures, *Netherlands Journal of Geosciences-Geologie en Mijnbouw* 92-1, 11-32.
- Dolmans, M.Th.R.M.,** 1997: Leiden: Stevenshofjespolder, *Archeologische Kroniek Zuid-Holland* 1996, 389-390.
- Dolmans, M.Th.R.M.,** 1998: Leiden: Stevenshofjespolder, *Archeologische Kroniek Zuid-Holland* 1997, 356.
- Dolmans, M.Th.R.M.,** 1999: Leiden: Stevenshofjespolder, *Archeologische Kroniek Zuid-Holland* 1998, 359.
- Dorenbos, O. & H. Koot,** 2010: Wonen aan de kust. Vlaardingse bewoners van de strandwal, *Westerheem special* nr. 2, april 2010, 96-113.
- Driessen, M.,** 2014: De levensgeschiedenis van de Romeinse geul van Voorburg-Arentsburg, in: M. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 7), 149-199.
- Driessen, M. & E. Besselsen (red.),** 2014: *Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 7).
- Driessen, M. & M. Dijkstra,** 2014: Sporen, structuren en aardewerk uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd, in: M. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 7), 133-149.
- Es, W.A. van,** 1981: *De Romeinen in Nederland*, Bussum.
- Eimermann, E.,** 2009: *Cananefaatsse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel, Archeologische opgraving in het plangebied Juliahof, gelegen te Wateringen, Amersfoort (ADC Rapport 822)*.
- Eimermann, E. & M. Opbroek,** 2009: *De Lier, bedrijventerrein Leehove, gemeente Westland: Inheems-Romeinse en Karolingische bewoning, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven met een booronderzoek*, Amersfoort (ADC Rapport 1401).
- Enckevort, H. van & W.K. Vos,** 2006: *De Limes: Een natte grens dwars door Nederland* (Nationale Onderzoekagenda Archeologie versie 1.0).

- Erdrich, M.**, 2001: *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den Germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten Republik bis zum Gallischen Sonderreich*, Mainz.
- Es, W.A. van, H. Sarfatij & P.J. Woltering**, 1988: *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief*, Amersfoort.
- Evelein, M.A.**, 1911: *Opgavingen in het Klein Duin te Katwijk Binnen, Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5, 69-75.
- Feijst, L.M.B. van der**, 2012: *Vechten tegen het wassende water in de Romeinse tijd. Een archeologische opgraving in plangebied Hoogeland-Oost, 't Zand Heultje te Naaldwijk*, Amersfoort (ADC Rapport 3186).
- Feijst, L.M.B. van der**, 2015: *De nederzetting te Naaldwijk IV. De opgravingscampagne van 2011*, Amersfoort (ADC Rapport 3608).
- Feijst, L.M.B. van der, J. de Bruin & E. Blom (red.)**, 2008: *De nederzetting Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, Amersfoort (ADC Monografie 4).
- Feijst, L.M.B. van der, H.A.P. Veldman & E. Blom**, 2008: *Poeldijk Westhof Fase II, Een Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC Rapport 1269).
- Flamman, J. & M. van Parlevliet**, 2001: *Inventariserend veldonderzoek op het terrein van 'De rustende Jager' gemeente Bergen N.H.*, Amsterdam (AAC-publicaties 3).
- Flamman, J.P. & E.A. Besselsen**, 2008: *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project, Amersfoort & Delfland (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148)*.
- Fockema Andreae, S.J., J.G.N. Renaud & E. Pelinck**, 1952: *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden.
- Fokkens, H.**, 2005: *Woonstalhuzen op zwerfende erven. Nederzettingen in bekertijd en bronstijd*, in: Louwe Kooijmans et al. 2005, 407-428.
- Fokma, A.**, 2006: *Archeobotanie*, in: M.F.P. Dijkstra, J. de Koning & S. Lange 2006, *Limmen – De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*, Amsterdam (AAC Publicaties 41), 163-180.
- Gans, W. de & R. Metten**, 1998: *Vereenvoudigde geologische kaart van Den Haag en omgeving*, Utrecht.
- Geel, B. van, J. Buurman & H.T. Waterbolk**, 1997: *Abrupte veranderingen in delta ¹⁴C rond 2700 BP in paleo-klimatologisch en archeologisch perspectief*, in: D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra & P.J. Woltering (red.), *Dynamisch landschap, archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Assen, 153-173.
- Gerrets, D.A.**, 2010: *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in frisia gedurende de Romeinse tijd en volksverhuizingstijd*, Groningen (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Gerritsen, S. & J.P.L. Vaars**, 2007: *Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) en definitief onderzoek "De Boogaert", gemeente Castricum, Zaanwijk (Hollandia reeks 143)*.
- Giffen, A.E. van**, 1948: *De Romeinse Castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (ZH). (Pretorium Agrippinae), I: De opgravingen in 1941, Jaarverslag Vereeniging voor Terpenonderzoek 25-28 (1940-1944), 1-316*.
- Giffen, A.E. van**, 1955: *De Romeinse Castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (ZH). (Pretorium Agrippinae), II: De opgravingen in 1942-3 en 1946-1950, Jaarverslag Vereeniging voor Terpenonderzoek 33-37 (1948-1953), 1-209*.
- Ginkel, E.J. van & J.R. Magendans**, 1991: *De archeologie van Den Haag, deel 1: de prehistorie*, Den Haag (VOM-reeks 1991-2).
- Ginkel, E.J. van & W.A. Waasdorp**, 1992: *De archeologie van Den Haag, deel 2: de Romeinse tijd*, Den Haag (VOM-reeks 1992-4).
- Ginkel, E.J. van & A. de Hingh**, 2009: *De archeologie van Den Haag*, Utrecht.

- Ginkel, E.J. van & A. de Hingh**, 2013: *Archeologie achter de duinen. Het rijke verleden van Den Haag*, Utrecht.
- Glasbergen, W.**, 1972: *De Romeinse castella te Valkenburg, Z.H.: de opgravingen in de dorpsheuvel in 1962*, Groningen.
- Glasbergen, W. & M. Addink-Samplonius**, 1965: Laat-Neolithicum en Bronstijd te Monster (Z.H.), *Helinium* 5, 97-117.
- Glasbergen, W., W. Groenman-van Waateringe & G.M. Hardenberg-Mulder**, 1967a: Settlements of the Vlaardingen culture at Voorschoten and Leidschendam (I), *Helinium* 7, nr. 1, 3-31.
- Glasbergen, W., W. Groenman-van Waateringe & G.M. Hardenberg-Mulder**, 1967b: Settlements of the Vlaardingen culture at Voorschoten and Leidschendam (II), *Helinium* 7, nr. 297-120.
- Goossens, T.A.**, 2010: *Archeologisch onderzoek op het Haagwegterrein tussen de Hoflaan en de spoorlijn te Leiden. Opgraving van bewoningssporen uit de Romeinse tijd en de late Middeleeuwen*, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 29).
- Goossens, T.A.**, 2012: *Van akker tot Hooghwerf. Onderzoek naar de bewoning in de ijzertijd, inheems-Romeinse tijd, middeleeuwen en de nieuwe tijd op de haakwal van Naaldwijk (plangebied Hoogeland, gemeente Westland)*, Leiden (Archol rapport 167).
- Goossens, T. & J. Flamman**, 2006: *Schipluiden, Harnaschpolder*. Amersfoort (ADC Rapport 625).
- Graafstal, E.P.**, in prep: River frontiers or fortified corridors?, in: *Roman frontier studies 2009, Proceedings of the XX1th International Congress of Roman Frontier Studies*, Newcastle.
- Groenewoudt, B., H. van Haaster, R. van Beek & O. Brinkkemper**, 2007: Towards a reverse image. Botanical research into the landscape history of the eastern Netherlands (1100 B.C. - A.D. 1500), *Landscape History* 29, 17-33.
- Groenman-van Waateringe, W.**, 1961: Nederzettingen van de Hilversumcultuur te Vogelenzang (N.H.) en Den Haag (Z.H.), in: W. Glasbergen & W. Groenman-van Waateringe (red.), *In het voetspoor van A.E. van Giffen*, Amsterdam, 81-92.
- Groenman-van Waateringe, W.**, 1983: The disastrous effect of the Roman occupation, in: R. Brandt & J. Slofstra (eds.), *Roman and Native in the low countries, spheres of interaction*, Oxford (Bar Int series 184), 147-155.
- Groenman-van Waateringe, W.**, 1989: Food for soldiers, food for thought, in: J.C. Barret, A.P. Fitzpatrick & L. Macinnes (eds.), *Integrating the subsistence economy*, Oxford (BAR Int. Series 181), 135-162.
- Groenman-van Waateringe, W. & L.H. van Wijngaarden-Bakker**, 1990: Medieval archaeology and environmental research in the Netherlands, in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren-Altena*, Assen, 283-297.
- Groot, M., S. Heeren, L.I. Kooistra & W.K. Vos**, 2009: Surplus production for the market? The agrarian economy in the non-villa landscapes of Lower Germany, *Journal of Roman Archaeology* XX, 231-252.
- Groot, T. & B. Groenewoudt**, 2013: 'Kenniskansen' voor AMZ-relevant synthetiserend onderzoek op basis van Malta-rapportages, Amersfoort (Programma kenniskaart archeologie; Project Oogst voor Malta).
- Hagers, J.-K. A., W.A.M. Hensing, L.I. Kooistra, M.T.M. Schaepman & C.E. Vermeeren**, 1992: Nederzettingssporen uit de midden-bronstijd in Park Leeuwensteijn - Voorburg (Z-H), *Westerheem* 41, 69-82.
- Hagers, J.-K.A. & M.M. Sier**, 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53).
- Hallewas, D.P.**, 1984a: The interaction between man and his physical environment in the county of Holland between circa 1000 and 1300 AD: a dynamic relationship, *Geologie en Mijnbouw* 63, 299-307.

- Hallewas, D.P.**, 1984b: Mittelälterliche Seedeiche im Holländischen Küstengebiet, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 15, 9-27.
- Hallewas, D.P.**, 1986: Archeologische gegevens over de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van het mondingsgebied van de Oude Rijn en hun relatie tot het landschap, in: M.C. van Trierum & H.E. Henkes (eds.), *A contribution to prehistoric, roman and medieval archaeology*, Rotterdam (Rotterdam Papers V), 173-182.
- Hallewas, D.P. & R.M. van Dierendonck**, 1993: The Valkenburg-Marktveld and Valkenburg-the Woerd Excavations, 1985-1988: a Preliminary Report, in: R.M. van Dierendonck, D.P. Hallewas & K.E. Waugh (eds.), *The Valkenburg Excavations, 1985-1988, Introduction and Detail Studies, The Valkenburg Project I*, Amersfoort, (Nederlandse Oudheden 15), 11-46.
- Hartog, E. den**, 2002: *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht.
- Hazen, P.L.M. & E. Blom (red.)**, 2010: *Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied*, Amersfoort (ADC Rapport 2153).
- Hazenbergh, T.**, 2000: *Leiden Roomburg 1995-1997: archeologisch onderzoek naar het Kanaal van Corbulo en de Vicus van het Castellum Matilo*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 77).
- Heeren, S.**, 2009: *Romanisering van rurale gemeenschappen in de civitas Batavorum. De casus Tiel-Passewaaij*, Amersfoort (NAR 36, proefschrift Vrije Universiteit).
- Heeringen, R.M. van**, 1983: 's-Gravenhage in archeologisch perspectief, in: E.F.J. Mulder (red.), *De bodem van 's-Gravenhage, Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 37-1, 96-126.
- Heeringen, R.M. van**, 1984: Bewoning uit de Midden en Late IJzertijd en de Romeinse Tijd in de Stevenshofjespolder in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden* 6, 152-167 (ROB-overdrukken, 237).
- Heeringen, R.M. van**, 1987: Een horde uit de Late IJzertijd in de Stevenshofjespolder in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden* 9, 1986 (1987), 67-73.
- Heeringen, R.M. van**, 1989: The Iron Age in the Western Netherlands, II: Site Catalogue and Pottery Description Map Sheet I, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 37, 1987, 39-121.
- Heeringen, R.M. van**, 1992a: The Iron Age in the Western Netherlands III: Site Catalogue and Pottery Description, Map Sheet 2, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 7-67.
- Heeringen, R.M. van**, 1992b: The Iron Age in the Western Netherlands IV: Site Catalogue and Pottery Description, Map Sheet 3, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 69-155.
- Heeringen, R.M. van**, 1992c: *The Iron Age in the Western Netherlands V: Synthesis, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 157-267.
- Heeringen, R.M. van**, 1998: Het behoudsaspect van een vindplaats uit de Vroege IJzertijd in de Ommedijkse Polder te Valkenburg, Zuid-Holland, *Westerheem* 47, 103-111.
- Heeringen, R.M. van**, 2006: Met zevenmijlslaarzen door de Bronstijd en de IJzertijd van Voorburg, in: W. de Jonge, J.G.A. Bazelmans & D.H. de Jager (red.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 29-34.
- Heeringen, R.M. van**, 2015: Velsen-Zuidelijke Calamiteitenboog. Hoe ver reikte de einder in het Nederlandse kustgebied in de midden-bronstijd, in: E.A.G. Ball & S. Arnoldussen (red.), *Metaaltijden 2. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*, 113-124.
- Heeringen, R.M. van & L. van der Valk**, 1984: Rijswijk: Ned. Hervormde kerk, *Holland* 16, 303-304.

- Heeringen, R.M. van & M.C. van Trierum**, 1985: The Iron Age in the Western Netherlands, I: Introduction and Method of Pottery Description, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 31, 1981, 347-53.
- Heeringen, R.M. van & L. van der Valk**, 1989: De mond van de Oude Rijn komt in beweging. IJzertijdvondsten uit het Katwijkse duingebied, *Westerheem* 38, 198-203.
- Heeringen, R.M. van, P.A. Henderikx & A. Mars (eds.)**, 1995: *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van, H.M. van der Velde & I. Amen**, 1998: *Een tweebeukige huisplattegrond en akkerland uit de Vroege Bronstijd te Noordwijk, prov. Zuid-Holland*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 55).
- Heeringen, R.M. van & E.M. Theunissen (red.)**, 2001: *Kwaliteitsbepalend onderzoek ten behoeve van duurzaam behoud van neolithische vindplaatsen in West-Friesland en de Kop van Noord-Holland*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 21; 3 delen).
- Heeringen, R.M. van & C. Koot**, 2005: *De late prehistorie in West-Nederland*, Amersfoort (www.noaa.nl; hoofdstuk 14; versie 1.0; juni 2005).
- Heeringen, R.M. van, W.A.M. Hessing & R. Schrijvers**, 2014: *Archeologisch onderzoek zuidelijke calamiteitenboog tussen rijksweg A9 en rijksweg A22, gemeente Velsen. Bewoning uit de Midden-Bronstijd op de overgang van het strandwallenlandschap naar het Oer IJ-estuarium*, Amersfoort (Vestigia-rapport V1150).
- Heeringen, R.M. van & K. Klerks**, 2014: *Archeologisch onderzoek in het kader van de reconstructie van het glastuinbouwgebied Trappenberg-Kloosterschuur (locatie Voorhousterweg) te Rijnsburg, gemeente Katwijk. Aanwijzingen voor nederzettingen uit de Vroege en Late IJzertijd tijdens een waarderend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, Amersfoort (Vestigia-rapport V1173).
- Heiden, M.J. van der**, 2009: Heiloo - Zuiderloo, *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 2008*, 51-52.
- Heiden, M.J. van der**, 2010: Het houten voorwerp van Voorburg, *Westerheem special* nr. 2, april 2010, 114-119.
- Heiden, M.J. van der**, 2014: Neolithicum, in: M. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 7), 77-89.
- Heiden, M.J. van der**, in voorb.: *Vindplaats 2 – Midden Bronstijd*, Heiloo, Amsterdam, Zuiderloo (Diachron-publicatie).
- Heiden, M.J. van der & S. Lange**, 2012: De grafheuvel van Heiloo, *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 2011*, 52-54.
- Heidinga, H.A.**, 1997: *Frisia in the First Millenium. An Outline*, Utrecht, 9-53.
- Heijden, F.J.G. van der**, 2001: *Archeologisch onderzoek in de Velsebroekpolder (Plandeel H), gemeente Velsen, Bunschoten* (ADC Rapport 72).
- Hemminga, M. & T. Hamburg**, 2006: *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn, Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO), Oegstgeest – Rijnfront zuid 2004*, Leiden (Archol-rapport 69).
- Hemminga, M., T. Hamburg, M. Dijkstra, C. Cavallo, S. Knippenberg, S.M.E. van Lith, C.C. Bakels & C. Vermeeren**, 2008: *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest, Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn*, Leiden (Archol-rapport 102).
- Henderikx, P.A.**, 1986: The lower delta of the Rhine and the Maas: Landscape and habitation from the Roman period to ca 1000, *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36, 447-599.
- Henderikx, P.A.**, 1987: *De Beneden-Delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum (Hollandse Studiën 19).

- Henderikx, P.A.**, 1995a: Amstelland en Amsteldam in het licht van de ontginningen en de waterstaatkundige ontwikkelingen in het Hollands-Utrechtse veengebied van de tiende tot de dertiende eeuw, in: M.B. de Roever (red.), *'Het kasteel van Amstel', burcht of bruggehoofd*, Amsterdam, 28-41.
- Henderikx, P.A.**, 1995b: De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief, in: R. van Heeringen, P.A. Henderikx & A. Mars (eds.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort, 71-112.
- Henderikx, P.A.**, 2001: *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum.
- Hendrichs, U.**, 1992: Velsen: Velsbroekpolder, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1991*, *Holland* 24, 317-318.
- Hessing, W.A.M.**, 1992: Bewoningssporen uit de Vroege Middeleeuwen op de grens van Leiden en Oegstgeest, *Bodemonderzoek in Leiden 1990 & 1991*, 103-109.
- Hessing, W.A.M.**, 1993: Ondeugende Bataven en verwaalde Friezen? Enkele gedachten over de onverbrande menselijke resten uit de IJzertijd en Romeinse tijd in West- en Noord-Nederland, in: E. Drenth & E. Knol (eds.), *Het tweede leven van onze doden*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 15), 17-40.
- Hessing, W.A.M.**, 1995: Het Nederlandse kustgebied, in: T. Bechert & W.J.H. Willems (eds.), *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht.
- Hessing, W.A.M.**, 1999: Building Programmes for the Lower Rhine limes. The impact of the Visits of Trajan and Hadrian tot the Lower Rhine, in: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (eds.), *In discussion of the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Amersfoort, 149-156.
- Hiddink, H.A.**, 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. 1ste eeuw voor- 4de eeuw na Chr.*, Amsterdam (proefschrift).
- Hingh, A. de & W. Vos**, 2005: *Romeinen in Valkenburg (ZH), de opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*, Leiden.
- Holwerda, J.H.**, 1914: Het grafveld van Rijnsburg, *Leids Jaarboekje* 11, 43-49.
- Holwerda, J.H.**, 1920: Egmond, *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1, 67-76.
- Holwerda, J.H.**, 1924a: De Franken in Nederland, *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5, 1-51.
- Holwerda, J.H.**, 1924b: De Leidsche burcht, *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5, 51-52.
- Holwerda, J.H.**, 1924c: De kerk te Egmond, *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5, 59-68.
- Holwerda, J.H. & N.J. Krom**, 1907: Opgravingen in het Klein-duin te Katwijk a.R., *Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1, 23-27.
- Hoppenbrouwers, P.C.M.**, 2001: Town and country in Holland, 1300-1550, in: S.R. Epstein (ed.), *Town and country in Europe, 1300-1800*, Cambridge.
- Hoppenbrouwers, P.C.M.**, 2002: Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975 - ca. 1570, in: T. de Nijs & E. Beukers, *Geschiedenis van Holland, Deel I, tot 1572*, Hilversum, 103-148.
- Horsen, J. van**, 2011: *Boerderij en buitenplaats Hofzicht in De Lier. De archeologische opgraving van een erf uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd aan de Noordlierweg*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 19).

- Houkes, R.A., E. van der Linden & P.F.B. Jongste**, 2008: Definitief archeologisch onderzoek bij de Monsterseweg 29-37 Gemeente Den Haag, Bewoningssporen uit de ijzertijd en de late middeleeuwen, Den Haag.
- Iison, P.J.**, 2010: *Plangebied Waldijk, perceel J te Assum, gemeente Uitgeest een archeologische opgraving*, Weest (Raap-rapport 2061).
- Jansen, B., J. Mol & A. Tol**, 2010: *Boren en graven in de delta van de Oude Rijn, Een inventariserend veldonderzoek in plangebied Nieuw Valkenburg*, Leiden (Archol-rapport 130).
- Janssen, H.L.**, 1995: Kastelenbouw in het graafschap Holland, circa 1150-1300, in: M.B. de Roever (red.), 'Het kasteel van Amstel': burcht of bruggehoofd, Amsterdam, 59-75.
- Jelgersma, S., J. de Jong, W.H. Zagwijn & J.F. van Regteren Altena**, 1970: The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archaeology, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, Nieuwe Serie 21, 93-167.
- Janssen, H.L., J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink**, 1996: *1000 jaar kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht.
- Jezeer, W.**, 2011: *Een Merovingische nederzetting aan de monding van de Rijn, Een archeologische opgraving te Oegstgeest Nieuw Rhijngest-Zuid*, Amersfoort (ADC Rapport 2054)
- Jong, J. de & W.H. Zagwijn**, 1983: De vegetatiegeschiedenis van 's-Gravenhage en omgeving, in: E.F.J. de Mulder (red.), *De bodem van 's-Gravenhage. Zeven artikelen over de ontstaansgeschiedenis, bodemopbouw, landschapsontwikkeling, bewoningsgeschiedenis, oliewinning, grondwater-huishouding en funderingstechniek in 's-Gravenhage*, alsmede de Archeologisch-Geologische kaart van 's-Gravenhage, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 37-1, 44-62.
- Jonge, W. de**, 1998: *Tussen Vliet en strandwal. Archeologisch onderzoek in Voorburg-West; vondsten uit de Bronstijd, de Late Middeleeuwen en de Gouden Eeuw*, Voorburg/Leidschendam.
- Jonge, W. de, J. Bazelmans & D. de Jager (red.)**, 2006: *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 140-144.
- Kleijne, J.P.**, 2014: Laat-neolithische sporen in Haarlem, in: B.I. Smit, J. Deeben, J. van Doesburg, E. Rensink, M. ter Schegget & E.M. Theunissen, *Beschermingsprogramma archeologie 2013*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 213), 235 e.v.
- Kleijne, J.P.**, 2015a: Barrows and burials of the Late Neolithic and Bronze Age from Velsen (Noord-Holland, the Netherlands), in: E.A.G. Ball & S. Arnoldussen (red.), *Metaaltijden 2. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*, 101-112.
- Kleijne, J.P.**, 2015b: *Kennemerland in de Bronstijd. Inventarisatie en synthese van archeologische vindplaatsen*, Haarlem (Provinciale Archeologische Rapportenreeks Noord-Holland; Provincie Noord-Holland).
- Koch, A.C.F.**, 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: Eind van de 7e eeuw tot 1222, 's-Gravenhage*.
- Kodde, S.W.**, 2007: *Living On The Edge. Rurale bouwtradities in het West-Nederlandse kustgebied gedurende de Late IJzertijd en de Romeinse periode*, Amsterdam (Master scriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Kok, M.S.M.**, 2008: *The homecoming of religious practice: an analysis of offering sites in the wet low-lying parts of the landscape in the Oer-IJ area (2500 BC- AD 450)*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Kok, M.S.M. & E.S. Besselsen**, 2014: *Laatprehistorische huisplattegronden in het kustgebied*, in: Lange et al. 2014, 209-234.
- Kok, R.S.**, 1999: *Wonen op het veen. Archeologisch en ecologisch onderzoek van een twaalfde eeuwse boerderij in de Oostpolder te Gouda*, Gouda.

- Koning, J. de**, 2003: 'Why did they leave? Why did they stay? On continuity versus discontinuity from Roman times into the Early Middle Ages in the Western Coastal Area of the Netherlands', in: T.G. Grünewald & S. Seibel (eds.), *Kontinuität und Diskontinuität. Germania inferior am Beginn und am Ende der Römischen Herrschaft* (Beiträge des Deutsch-Niederländischen Kolloquiums in der Katholieke Universiteit Nijmegen (27 bis 30.06.2001), Berlin/New York, 53-82).
- Koning, J. de**, 2007: Bloemendaal, Groot Olmen, in: *Archeologische Kroniek Noord-Holland, Holland* 39, 23-26.
- Koning, J. de**, 2008: 3000 jaar bewoning bij Assum. *Nederzettingssporen uit de Late Bronstijd - Vroege IJzertijd, Midden IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assumervaart, gemeente Uitgeest, Zaandam* (ook: *Hollandia*-reeks 171).
- Koning, J. de**, 2012: *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal. De opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007, Zaandijk*.
- Koning, J. de**, 2014a: Heiloo-Craenenbroeck, *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2013, 66-71.
- Koning, J. de**, 2014b: Heiloo-Kennemerstraatweg 43-45, *Archeologische kroniek van Noord-Holland* 2013, 72-73.
- Koning, J. de & S. Lange**, 2003: *Archeologische waarnemingen op het terrein van de voormalige herberg "De rustende Jager" te Bergen, Noord-Holland, Zaandijk* (*Hollandia*-reeks 22).
- Koning, J. de & P.C. Vos**, 2007: *De opgraving van een prehistorische boomstamkano in Uitgeest, N-H, Zaandam* (*Hollandia*-reeks 170).
- Kooistra, L.I.**, 1996: *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and the Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse*, Gouda.
- Kooistra, L.I.**, 2008: Landschap, vegetatie en landgebruik in de Haagse regio, in: J.P. Flamman & E.A. Besselsen (red.), *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project, Amersfoort & Delfland* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148), 47-76.
- Kooistra, L.I.**, 2014a: Landschapsgeschiedenis van het Wateringse Veld, in: H. Siemons & E.E.B. Bulten (red.), *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd*, Den Haag (*Haagse Oudheidkundige Publicaties* 17), 19-50.
- Kooistra, L.I.**, 2014b: De geschiedenis van landschap en het landgebruik in Voorburg-Arentsburg, in: M. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (*Themata* 7), 42-63.
- Kooistra, K., M. van Dinter, M.K. Dütting, P. van Rijn & C. Cavallo**, 2013: Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman army? Part 1: The archaeological and historical framework, *JALC* 4-2, 5-20.
- Kooistra, K., M. van Dinter, M.K. Dütting, P. van Rijn & C. Cavallo**, 2014: Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman army? Part 2: Modelling the carrying capacity using archaeological, paleo-ecological and geomorphological data, *JALC* 5-1, 25-46.
- Koot, J.M.**, 1994: *In kannen en kruiken. Veertig jaar archeologisch onderzoek in Rijswijk*, Rijswijk (Rijswijkse Historische Reeks 11).
- Koot, H.**, 2008: *Opgegraven! Archeologisch onderzoek in Rijswijk*, Rijswijk/Den Haag.
- Koot, H., L. Bruning & R.A. Houkes (red.)**, 2008: *Ypenburg-locatie 4. Een nederzetting met grafveld uit het Midden-Neolithicum in het West-Nederlandse kustgebied*, Leiden.
- Koot, H. & B. van der Have**, 2001: *De Steentijdmensen van Ypenburg*, 's-Gravenhage.
- Kort, J.W. & Y. Rascynski-Henk**, 2008: *Plangebied Rietvinklaan 5, Gemeente Leidschendam-Voorburg. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Amsterdam (RAAP-rapport 1428).

- Kruidhof, C.N., Y. Raczynski Henk, E. Lyklema & L. Koehler**, 2011: *Een boomstamkano in Dijksgatsweide. Een bijzondere vondst uit het Midden-Neolithicum, gemeente Wieringermeer, Weesp* (RAAP-rapport 2161).
- Lambooij, H.**, 1987: *Getekend land: nieuwe beelden van Hollands Noorderkwartier*, Alkmaar.
- Lange, S., E. Besselsen & H. van Londen**, 2004: *Het Oer-IJ estuarium. Archeologische Kennis Inventarisatie (AKI)*, Amsterdam (AAC publicaties 12).
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht**, 1998: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie II: Mesolithicum, *Palaeohistoria* 39 & 40 (1997 & 1998), 99-162.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht**, 2000: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, III: Neolithicum, *Palaeohistoria* 41 & 42 (1999 & 2000), 1-110.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht**, 2002: De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, IV: Bronstijd en vroege IJzertijd, *Palaeohistoria* 43 & 44 (2001 & 2002), 117-262.
- Lauwerier, R.C.G.M.**, 1999: Eating horsemeat: the evidence in the Roman Netherlands, *Archaeofauna* 8, 101-113.
- Lauwerier, R.C.G.M.**, 2002: Animals as food for the soul, in: K. Dobney & T. O'Connor (eds.), *Bones and the man; Studies in honour of Don Brothwell*, Oxford, 63-71.
- Lauwerier, R.C.G.M.**, 2004: The economic and non-economic animal: Roman depositions and offerings, in: S. Jones O'Day, W. van Neer & A. Ervynck (eds.), *Behaviour behind bones* (Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002, Vol. 1), Oxford, 66-72.
- Lauwerier, R.C.G.M. & R.M. Lotte**, 2002: *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort.
- Lauwerier, R.C.G.M. & J.M.M. Robeerst**, 2001: Horses in Roman times in the Netherlands, in: H. Buitenhuis & W. Prummel (eds.), *Animals and man in the past; essays in honour of Dr. A.T. Clason*, Groningen (ARC-Publicatie 41), 275-290.
- Leenders, K.A.H.W.**, 2003: *Middeleeuws zout uit de delta. Status questionis als basis voor nader onderzoek* (<http://users.bart.nl/~leenders&txt&zout.zip>, versie 17 maart 2003).
- Leijnse, K.**, 2011: *Plangebied Dorpstraat te Oudkarspel Gemeente Langedijk. Archeologisch vooronderzoek: een karterend veldonderzoek (proefsleuven) en archeologische begeleiding*, Weesp (Raap rapport 2221).
- Leijnse, K.**, 2012: *Plangebied buurtweg 43A te Akersloot, gemeente Castricum. Archeologisch onderzoek: een proefsleuvenonderzoek, opgraving en archeologische begeleiding*, Weesp (Raap-rapport 2411).
- Lohof, E.**, 2014: Huisplattegronden uit de Brons- en IJzertijd van West-Friesland en Texel, in: Lange et al. 2014, 143-168.
- Lohof, E. & P. Ploegaert**, 2008: *Graven langs de kerk. Archeologisch onderzoek van Julianaplein en De Zwaanstraat in Wijk aan Zee (gemeente Beverwijk)*, Amersfoort (ADC Rapport 598).
- Londen, H. van**, 2006: *Midden-Delfland: The Roman Native Landscape Past and Present*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Londen, H. van, T. de Ridder, A. Bosman & J. Bazelmans**, 2008: *Het West-Nederlandse kustgebied in de Romeinse tijd*, Amersfoort (www.noaa.nl; hoofdstuk 15; versie 1.0; oktober 2008).
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 1970-71: Mesolithic bone and antler implements from the North Sea and the Netherlands, *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20-21, 27-73.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 1974: Prehistoric inhabitation and sea-level changes in the Western Netherlands, in: *The Rhine/Meuse Delta. Four studies on its prehistoric occupation and holocene geology*, Leiden (Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden 52-54 (1973-1974); *Analecta Praehistorica Leidensia* 7), 3-76.

- Louwe Kooijmans, L.P.**, 1993: Wetland exploitation and upland relations of prehistoric communities in the Netherlands, in: J. Gardiner (ed.), *Flatlands & wetlands. Current themes in East Anglian archaeology* (East Anglian Archaeology 50), 71-116.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 2005: Bronstijdstrijd. Een groepsbegraafing in Wassenaar, in: L.P. Louwe Kooijmans et al. 2005, 459-462.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 2008: Delfland: Een fijschalige kijk op het neolithisatieproces, in: J.P. Flamman & E.A. Besselsen (red.), *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project, Amersfoort/Delfland* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148), 107-140.
- Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.)**, 2005: *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam.
- Louwe Kooijmans, L.P. & P.B.F. Jongste (eds.)**, 2006: *Schipluiden, a Neolithic settlement on the Dutch North Sea coast c. 3500 cal BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 37 & 38).
- Luksen-IJtsma, A. (red.)**, 2010: *De limesweg in West-Nederland. Inventarisatie, analyse en synthese van archeologisch onderzoek naar de Romeinse weg tussen Vechten en Katwijk, Utrecht* (Basisrapportage Archeologie Gemeente Utrecht 40).
- Magendans, J.R. & J.A. Waasdorp**, 1989: *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage* (VOM-reeks 2), 's-Gravenhage.
- Meffert, M.**, 1998, *Ruimtelijke Relaties in het Oer-IJ-Estuarium in de Romeinse IJzertijd met nadruk op de Assendelver Polders*, Amsterdam (proefschrift UvA).
- Meijlink, B. & M. Spanjer**, 2004: *Sassenheim Centrum. Proefsleuven rondom de Nederlands Hervormde kerk, Amersfoort* (ADC Rapport 296).
- Meurkens, L. & T. Hamburg**, 2007: *Prehistorische bewoning op het Wereld Forum gebied – Den Haag*, Den Haag (Afd. Archeologie Dienst Stadsbeheer rapport 0724; Archol-rapport 83).
- Modderman, P.J.R.**, 1982: Een neolithische vondst uit Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden* 4, 1981, 83-84.
- Molenaar, S. & E.C. Pronk**, 2004: *Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein, gemeente Leiden; een inventariserend archeologisch onderzoek*, Amsterdam (RAAP-notitie 752).
- Moree, J.M. & M.M. Sier (red.)**, 2014a: *Twintig meter diep. Mesolithicum in de Yangtzehaven-Maasvlakte te Rotterdam. Landschapontwikkeling en bewoning in het Vroeg Holoceen*, Rotterdam (BOOR-rapporten 523).
- Moree, J.M. & M.M. Sier (red.)**, 2014b: *Interdisciplinary Archaeological Research Programma Maasvlakte 2*, Rotterdam (BOOR-rapporten 566).
- Moree, J.M., A. Carmiggelt, T.A. Goossens, A.J. Guiran & M.C. van Trierum**, 2002: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied. Archeologische kroniek 1991-2000, *BOORbalans* 5, 87-213.
- Mulder, E.F.J. de, A.P. Pruijssers & H. Zwaan**, 1983: Kwartairgeologie van 's-Gravenhage, in: De bodem van 's-Gravenhage. Zeven artikelen over de ontstaansgeschiedenis, bodemopbouw, landschapontwikkeling, bewoningsgeschiedenis, oliewinning, grondwaterhuishouding en funderingstechniek in 's-Gravenhage, alsmede de Archeologisch-Geologische kaart van 's-Gravenhage, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 37-1, 12-43.
- Mulder, E.J. de, M.C. Geluk, I.L. Ritsema, W.E. Westerhoff & T.E. Wong**, 2003: *De ondergrond van Nederland*, Groningen/Houten.
- Mulder, G. de**, 2015: Het crematiegrafveld van Den Haag in het licht van 'Atlantische' funeraire rituelen, in: E.A.G. Ball & S. Arnoldussen (red.), *Metaaltijden 2. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*, 135-148.

- Mulder, N.F.**, 1998: *In het spoor van de Tweede Bergambachtleiding. Archeologische begeleiding van de aanleg van de rivierwatertransportleiding Bergambacht-Wassenaar & Katwijk, Amersfoort* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 2).
- Müller, A., G. van Bergeijk, E. Drenth, P.C. Vos & R.M. van Heeringen**, 2008: *Akersloot-Klein Dorregeest. Een vindplaats van de Klokbekercultuur in de gemeente Castricum, provincie Noord-Holland, Amersfoort* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 159).
- Nicolay, J.A.W.**, 2014: North Sea kings. Kingship and the exchange of gold and silver in northwestern Europe during the 5th to 7th centuries AD, Groningen.
- Nieuwhof, A.**, 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC - AD 300*, Groningen (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen).
- Numan, A.M.**, 2005: *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200. Een archeologische, bouwhistorische en historische inventarisatie*, Zutphen.
- Pals, J.P.**, 1986: Plantenresten uit een vroegmiddeleeuwse kreek te Leiderdorp, *Westerheem* 35, 236-241.
- Pavlovic, A.**, 2011: *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan Gemeente Den Haag, Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse Tijd (vindplaats 3)*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1122).
- Perger, T.M. & U. Hendrichs**, 1991: Velsen: Velsbroekpolder, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1990, Holland* 23, 302-305.
- Polak, M.**, 2009: The Roman military presence in the Rhine delta in the period AD 40-140, in: A. Morillo, N. Hanel & E. Martin (eds.), *Limes XX, 20th Int. Congress of Roman Frontier studies, Leon (España), Septiembre 2006, Madrid*, 945-953.
- Polak, M. & T. de Groot**, 2009: *Vondsten langs de Limes, Amersfoort* (RAM 167).
- Pruissers, A.P. & W. de Gans**, 1988: *De bodem van Leidschendam*, Haarlem.
- Pruissers, A.P. & L van der Valk**, 1993: *Voorlopige Geologische kaart 1:25.000, blad 30 Oost* (niet gepubliceerd).
- Prummel, W.**, 1987: Poultry and fowling at the Roman castellum Velsen 1, *Palaeohistoria* 29, 183-201.
- Raemaekers, D.C.M.**, 1999: *The articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of Neolithisation in the western part of the North European Plain*, Leiden (Archaeological Studies Leiden University 3).
- Raemaekers, D.C.M.**, 2005: Het Vroeg- en Midden-Neolithicum in Noord-, Midden- en West-Nederland, in: J. Deeben, J., E. Drenth, M.-F. van Oorsouw & L. Verhart (eds.), *De Steentijd van Nederland*, Meppel (Archeologie 11/12), 261-282.
- Raemaekers, D.C.M., C.C. Bakels, B. Beerenhout, A.L. van Gijn, K. Hänninen, S. Molenaar, D. Paalman, M. Verbruggen & C. Vermeeren**, 1997: Wateringen 4: a coastal settlement of the Middle Neolithic Hazendonk 3 Group, *Analecta Praehistorica Leidensia* 29, 143-191.
- Regteren Altena, J.F.**, 1970: Archeology, in: S. Jelgersma, J. de Jong & W.H. Zagwijn, *The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archeology*, Mededelingen Rijks Geologische Dienst Nieuwe Serie 21, 93-167.
- Regteren Altena, J.F.**, 1980: Mens en duin, een archeologisch beeld, in: M.J. Adriani, G.P. Gonggrijp, J.A. Nijkamp & J.F. Van Regteren Altena, *Ontdek de duinen* (Nederlandse landschappen), Hilversum, 49-63.
- Regteren Altena, J.F., D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra & P.J. Woltering (eds.)**, 1979: *Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Amersfoort, 9-25.

- Regteren Altena, H.H. van & H.A. Heidinga**, 1977: The North Sea region in the early medieval period (400-950), in: B.L. van Beek, R.W. Brandt & W. Groenman-van Waateringe (eds.), *Ex Horreo* (Cingula 4), 47-65.
- Reinders, H.R.**, 1987: *Een boomstamboot uit de ijzertijd, gevonden bij Nigtevecht, Jaarverslag Rijkswaterstaat, directie Flevoland, onderafdeling Scheepsarcheologie 1987*, 23-28.
- Renaud, J.G.N.**, 1940: De middeleeuwse scherven van Teylingen, *Oudheidkundig Jaarboek*, 4e serie 9, 41-91.
- Renaud, J.G.N.**, 1954: *Huis te Riviere*, Den Haag (Zuid-Hollandse Studiën 4).
- Renaud, J.G.N.**, 1954: Ter Does. Ein Rundling des 13. Jahrhunderts, prov. Zuid-Holland, *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 5, 137-153.
- Renaud, J.G.N.**, 1956: Het huis van ridder Dirk van Hodenpijl, *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 7, 81-84.
- Ridder, T. de**, 1999: De oudste deltawerken van West-Europa. Tweeduizend jaar oude dammen en duikers te Vlaardingen, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 8-1, 10-22.
- Ridder, T. de**, 2004: Wassermanagement in römischer Zeit: Die ältesten Deltawerke in Westeuropa, in: C. Endlich & P. Kremer (eds.), *Kulturlandschaft Marsch. Natur – Geschichte – Gegenwart. Vorträge anlässlich des Symposiums in Oldenburg vom 3. bis 5. Juni 2004*, Oldenburg, 60-68.
- Rieffe, E.C., L.I. Kooistra, E.E.B. Bulten & J. van Dijk**, 2006: *Archeologische onderzoek in- en effluentleidingen Afvalwaterzuivering Haagse Regio*, Den Haag (Rapport 0619).
- Rijn, P. van**, 1993: Wooden artefacts, in: R.M. van Dierendonck, D.P. Hallewas & K.E. Waugh (eds.), *The Valkenburg Excavations, 1985-1988, Introduction and Detail Studies, The Valkenburg Project I*, Amersfoort, (Nederlandse Oudheden 15), 146-216.
- Rijn, P. van**, 2004: Hout, in: R. Polak, R.J.P. Kloosterman & R.A.J. Niemeijer (red.), *Alphen aan de Rijn – Albaniana 2001-2002, opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude rijn*, Nijmegen (Libelli Noviomagus 6), 167-178.
- Rijn, P. van**, 2008: De bosontwikkeling in de Rijndelta in de Romeinse tijd, in: *47e Belgisch-Nederlandse palynologendagen. Het Romeinse landschap van de Rijndelta ontrafeld door geologisch en botanisch onderzoek*, Zaandam (BIAXiaal 374).
- Roessingh, W.**, 2006: *Heemskerk-Burgemeester Nielenplein. Een inventariserend onderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC Rapport 653).
- Roymans, N.**, 2004: *Ethnic Identity and imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam.
- Sarfati, H.**, 1977: Die Frühgeschichte von Rijnsburg (8.-12. Jahrhundert) ein historisch-archäologischer Bericht, in: B.L. van Beek & R.W. Brandt (eds.), *Ex horreo: IPP 1951-1976*, Amsterdam (Cingula 4), 290-302.
- Sarfati, H.**, 1995: Van polder tot polis in de archeologie van de Hollandse stad, *Zevenentachtigste Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, 9-29.
- Schamp, C.R.C. & D.E.A. Schiltmans**, 2008: *Park Vondelkwartier, Gemeente Beverwijk; archeologisch onderzoek: een opgraving ter plaatse van de te graven Scheybeek en waterpartij*, Amsterdam (RAAP-rapport 1657).
- Schoorl, H.**, 1973: *Zeshonderd jaar water en land*, Groningen.
- Schutte, A.H.**, 2005: *Heiloo Frederica's Hof, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*, Amersfoort (ADC Rapport 510).
- Siemons, H. & E.E.B. Bulten (red.)**, 2014: *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17).

- Siemons, H. & J. Lanzing (red.)**, 2009: *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag, Den Haag* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11).
- Sier, M.M.**, 2014: Twintig meter diep! Mesolithicum in de Yangtzehaven-Maasvlakte te Rotterdam, *Archeobrief* 18, nr. 2, 15-22.
- Smits, E.**, 2006: *Leven en sterven langs de limes. Het fysisch-antropologisch onderzoek van vier grafveldpopulaties uit de noordelijke grenszone van Germania inferior in de Vroeg- en Midden-Romeinse tijd*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Spek, Th.**, 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap, een historisch-geografische studie*, Utrecht (proefschrift Universiteit Wageningen).
- Staalduinen, C.J.**, 1979: *Toelichtingen bij de Geologische Kaart van Nederland 1:50.000. Blad Rotterdam West (37 W)*, Haarlem.
- Steen, E.J. van der**, 2005: *Inventariserend Veldonderzoek Pomona – Mytyschool, Bodemonderzoek in Leiden* 16.
- Stokkel, P.J.A.**, 2010: *Fazantplein Gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag* (Afdeling Archeologie Dienst Stadsbeheer rapport 1027).
- Stokkel, P.J.A.**, 2012: Strijden met en tegen de elementen: Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerenederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied, Den Haag (*Haagse Oudheidkundige Publicaties* 15).
- Stokkel, P.J.A.**, 2014: De structuren van de Wateringse Binnentuinen te Den Haag, in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot, *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis*, Amersfoort, 70-75.
- Stöver, J., V. Collette, R van Hilten, R. van Lit, C. Oldenburger-Ebbers & H. Tromp**, 2000: *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, Zutphen.
- Stronkhorst, M.**, 2004: *Leiden-Pomona 2000; een beschrijving en analyse van de Romeinse bewoningssporen*, Leiden (Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden).
- Taayke, E.**, 2000: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 na Chr.*, Groningen (proefschrift Universiteit Groningen).
- Terluin, R.**, 2007: *Verslag archeologische opgraving 2005. Buurtweg 9, Akersloot, Zaanstreek* (verslag AWN afd Zaanstreek en Waterland).
- Therkorn, L.L.**, 1987: Velsen: Velsbroekpolder, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1986, Holland* 16, 292-294.
- Therkorn, L.L.**, 2004: *Landscaping the powers of darkness & light: 600 BC - 350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*, Amsterdam (proefschrift Universiteit Amsterdam).
- Therkorn, L.L.**, 2008: Marking while taking land into use: some indications for long-term traditions within the Oer-IJ estuarine region, in: S. Arnoldussen & H. Fokkens (eds.), *Bronze Age Settlements in the Low Countries*, Oxford, 151-166.
- Therkorn, L.L., R.W. Brandt, J.P. Pals & M. Taylor**, 1984: An Early Iron Age Farmstead: site Q of the Assendelver Polders Project, *Proceedings of the Prehistoric Society* 50, 351-373.
- Therkorn, L.L. & A.A. Abbink**, 1987: Seven levee sites: B, C, D, G, H, F, and P, in: R.W. Brandt et al. 1987, 115-168.
- Therkorn, L.L. & H. van Londen**, 1990: Velsen: Velsbroekpolder, in: S.W. Jager & P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1989, Holland* 22, 303-305.
- Therkorn, L.L., E. Besselsen, M. Diepeveen-Jansen, S. Gerritsen, J. Kaarsemaker, M. Kok, L. Kubiak-Martens, J. Slopsma & P. Vos**, 2009: *Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern*, Amsterdam.

- Theunissen, L., P. Vos, H. Weerts, J. Bazelmans, R. Lauwerier & O. Brinkkemper**, 2011: 500 v. Chr., de mens werpt terpen op, in: P.C. Vos, J. Bazelmans, H.J.T. Weerts & M.J. van der Meulen (eds.), 2011: *Atlas van Nederland in het Holoceen*, Amsterdam, 58-61.
- Tielhof, M. van & P.J.E.M. van Dam**, 2006: *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*, Utrecht.
- Tol, A.J. & B. Jansen**, 2012: *Sleuven door de delta van de Oude Rijn Plangebied Nieuw Valkenburg, gemeente Katwijk. Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven*, Leiden (Archol-rapport 172).
- Trierum, M.C. van**, 1986: Landschap en bewoning rond de Bernisse in de ijzertijd en de Romeinse tijd, *Rotterdam Papers* 5, 49-76.
- Tump, M.**, 2004: *Boerenhuizen in het veen. Een onderzoek naar agrarische woningen in het veengebied van de provincies Noord- en Zuid-Holland en Friesland ten tijde van de Middeleeuwse "Grote Ontginning" in de 10e tot 13e eeuw*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Vaars, J.P.L.**, 2006: *Archeologische opgravingen aan de Breesstraat/Peperstraat te Beverwijk, Zaandijk (Hollandia reeks 100)*
- Valk, B. van der & R. Hirschel**, 2010: Een noodopgraving van een vroege Vlaardingen-vindplaats aan de Frekeweg, Gemeente Leidschendam-Voorburg: lessen geleerd(?), *Westerheem special nr. 2*, april 2010, 120-133.
- Valk, L. van der**, 1988: Modderen in Monster: vervening in het Maasmondgebied in de Midden- tot Late IJzertijd, *Westerheem* 37, 87-92.
- Valk, L. van der**, 1992: *Mid- and late-holocene coastal evolution in the beach-barrier area of the Western Netherlands*, Amsterdam.
- Valk, L. van der**, 1996a: Coastal barrier deposits in the central Dutch coastal plain, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 57, 97-133-199.
- Valk, L. van der**, 1996b: Geology and sedimentology of Late Atlantic Sandy, wave-dominated deposits near The Hague (South-Holland, the Netherlands): a reconstruction of an early prograding coastal sequence, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 57, 201-227.
- Veen, M. van**, 1989: *Voorschoten-De Donk*, Leiden (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden).
- Veen, M.M.A. van & J.A. Waasdorp**, 2000: *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 5).
- Velde, H.M. van der**, 1997: Katwijk: Zanderij Westerbaan, in: R.M. van Heeringen (red.), *Archeologische Kroniek van Holland over 1996*, *Holland* 29, 403.
- Velde, H.M. van der (red.)**, 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)*, Amersfoort (ADC Monografie 5).
- Velde, H.M. van der**, 2008: The early Bronze Age farmstead of Noordwijk, in: S. Arnoldussen & H. Fokkens, *Bronze Age settlements in the Low Countries*, Oxford, 164-174.
- Velde, H.M. van der**, 2011: *Centrale erven langs de monding van de Oude Rijn gedurende de Vroege Middeleeuwen*, *Archeologisch onderzoek op en rond de Zanderij-Westerbaan in Katwijk. De projecten Duinvallei fase 8 en 9 en Colligny*, Amersfoort (ADC Rapport 2846).
- Velde, H.M. van der & J. van Doesburg**, 2016: De vroege middeleeuwen, in: S. Heeren (red.), *Wijk bij Duurstede-De Geer in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De voorgeschiedenis van Dorestad*. Amersfoort (NAR).
- Velde, H.M. van der, S. Ostkamp, H.A.P. Veldman & S. Wyns (red.)**, 2009: *Venlo aan de Maas: van vicus tot stad. Sporen van een Romeinse nederzetting en stadsontwikkeling uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd in het plangebied Maasboulevard*, Amersfoort (ADC monografie 7).

- Verduin, J.T.**, 2012a: *Een archeologische opgraving (AO) aan de Herenweg 66 te Egmond-Binnen, gemeente Bergen, Zaanwijk (Hollandia reeks 401).*
- Verduin, J.T.**, 2012b: *Opgraving aan de Domeynen te Sint Pancras, gemeente Langedijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 372).*
- Verduin, J.T. & T. Hoogendijk**, 2012: *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven (IVOP) aan de Twuyverweg bij Sint Pancras (gemeente Langedijk), Zaanwijk (Hollandia reeks 393).*
- Verhagen, M.**, 1985: *Velsen-Hoogovens. Een inheems-Romeinse nederzetting in het duingebied, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA).*
- Verhart, L.B.M.**, 2005: *Een verdrinken land. Mesolithische vondsten uit de Noordzee, in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A.L. van Gijn (eds.), Nederland in de prehistorie, Amsterdam, 157-160.*
- Verhoeven, A.A.A.**, 1998: *Middeleeuws gebruiks-aardewerk in Nederland (8ste-13de eeuw), Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 3).*
- Vermeeren, C.**, 2009: *De takkenpaden in Vlaardingen Vergulde Hand West. Onderzoek naar houtgebruik en mogelijk beheer van bosbestanden rondom Vlaardingen in de IJzertijd, Zaanwijk (BIAXiaal 393).*
- Vermeeren, C. & O. Brinkkemper**, 2004: *De IJzertijd-kano van Uitgeest: onderzoek van het hout en de bewerkingsporen, Zaanwijk (BIAXiaal 209).*
- Vermet, B.**, 2006: *De abdij van Rijnsburg, in: A. Kingmans-Claas (red), De rijke historie van een nieuwe gemeente, Katwijk, 39-61.*
- Verschoof, W.B.**, 2012: *Een retourtje Napoleontische toren. Plangebied station NS te Halfweg, gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven en archeologische begeleiding), Weesp (Raap-rapport 2587).*
- Vink, J. & W. Bosman**, 2012: *De ontdekking van Velsens Vroege Bronstijd, Westerheem 61, nr. 6, 338-348.*
- Visser, R.M.**, 2006: *De Romeinse houtvoorziening in het gebied van de Nedergermaanse limes. Een historisch en dendrochronologisch perspectief, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).*
- Visser, R.M.**, 2007: *Behoeft aan bouw hout in de Nederrijnse regio tijdens de Romeinse tijd, in: E. Gehring, D. Habermehl, R. van 't Veer & I. Venderbos (eds.), Amsterdam (Sojabundel 2006), 107-114.*
- Visser, R.M.**, in press: *De Romeinse houtvoorziening in de Germaanse provincies.*
- Vons, P.**, 1969: *Velsen (N.-H.), Westerheem 18, 106-107.*
- Vons, P.**, 1970: *De vervaardiging van barnsteenkralen te Velsen in de Vroege Bronstijd, Westerheem 19, 34-34.*
- Vos, P.C.**, 2007: *Geoarcheologische rapportage van Castricum Zanderijen Klein Dorregeest, Utrecht (TNO-rapport 2007-U-R0327 & B).*
- Vos, P.C.**, 2008a: *A Geolandscape map (a contribution bij Peter Vos), in: M.S.M. Kok, The homecoming of religious precise. An analysis of offering sites in the wet low-lying parts of the landscape in the Oer-IJ area (2500 BC – AD 450), Amsterdam, 241-252 (appendix 2).*
- Vos, P.C.**, 2008b: *Geo- en archeolandschappelijk onderzoek bij het archeologisch proefsleuvenonderzoek op Middensluiseliland. Tweeduizend jaar duingehiedenis van het voormalige havenhoofd tussen de Midden- en Noordersluis in IJmuiden, Utrecht (Deltares-rapport 2008-U-R1200/B; Hollandia-reeks 198).*
- Vos, P.C.**, 2015: *Origin of the Dutch coastal landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene described and visualized in national, regional and local palaeogeographical map series, Groningen.*
- Vos, P.C. & S. de Vries**, 2006: *Geoarcheologisch vooronderzoek Middensluiseliland, Utrecht (rapport TNO-NITG).*
- Vos, P.C., E.C. Rieffe & E.E.B. Bulten**, 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk, Den Haag/Rijswijk.*

- Vos, P.C., R.A. van Eerden & J. de Koning (m.m.v. F. Bunnik & O. Brinkkemper & W. Bosman)**, 2010: *Paleolandschap en archeologie van het PWN duingebied bij Castricum. Rapportage van een multidisciplinair onderzoeksprogramma, uitgevoerd naar aanleiding van geologische en archeologische veldopnamen in acht bouwputten gelegen binnen het duinwaterwingebied van PWN bij Castricum, Utrecht (Deltares-rapport 0912-0242).*
- Vos, P.C. & M. Bakker**, 2011: *Prospectief geoarcheologisch onderzoek Duin en Bosch (gemeente Castricum). Inventariserend veldonderzoek (verkennde fase) met behulp van georadar en hoog kwalitatieve Begemann steekboringen, Utrecht.*
- Vos, P.C. & M. Bakker**, 2011a: *Inventariserend veldonderzoek op de uitwerkingsplekken 1 en 2 binnen het plangebied Zuiderloo (gemeente Heiloo). Geoarcheologisch vooronderzoek met behulp van georadaropnamen en Begemann steekboringen, Utrecht (Deltaris rapport 1204063).*
- Vos, P.C. & M. Bakker**, 2011b: *Prospectief onderzoek Duin en Bosch (gemeente Castricum). Inventariserend veldonderzoek (verkennde fase) met behulp van georadar en hoog kwalitatieve Begemann steekboringen, Utrecht (Deltares rapport 1204054-000).*
- Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts & M.J. van der Meulen (red.)**, 2011: *Atlas van Nederland in het Holoceen*, Amsterdam.
- Vos, P.C., M. van der Heiden & E. Stuurman**, 2013: *Archeolandschappelijk onderzoek bij de bronstijdvindplaats in het gebied van De Druppels, Geestmerambacht. Geoarcheologische veldonderzoek bij de bronstijdvindplaats in het deelgebied De Druppels, recreatiegebied Geestmerambacht ten noorden van Alkmaar, Utrecht (Deltares-rapport met kenmerk 1204816-000-BGS-0005).*
- Vos, P.C., M. van der Heiden, E. Stuurman**, 2015: *Landscape reconstruction of the Bronze Age site De Druppels found on a salt-march ridge of the Westfriese-inlet system; a case study north of Alkmaar (Noord-Holland)*, in: Vos 2015, 294-317.
- Vos, P.C., J. de Koning & R. van Eerden**, 2015: *Landscape history of the Oer-IJ tidal system, Noord-Holland (The Netherlands)*, in: Vos 2015, 98-201.
- Vos, W.K.**, 2000: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Monster-Poeldijk, vindplaatsen A en B', Bunschoten (ADC Rapport 37).*
- Vos, W.K.**, 2009: *Bataafs platteland. Het Romeinse nederzittingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijng gebied, Amersfoort (NAR 35).*
- Vos, W.K. & J.J. Lanzing**, 2000: *Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78).*
- Vos, W.K. & E. van der Linden**, 2012: *Rondom Romeinse rijtjeshuizen. Archeologisch onderzoek naar de Romeinse vicus van Valkenburg (ZH) 'De Woerd', Leiden (Hazenberg Archeologische serie 2).*
- Vries, L.S. de**, 2004: *Luilekkerland aan de kust; De faunaresten van de neolithische nederzetting bij Rijswijk-Ypenburg, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 106).*
- Waasdorp, J.A.**, 1998: *Een monumentje voor Paul Stuurman, Westerheem 47, 139-145.*
- Waasdorp, J.A.**, 1999: *Van romeinse soldaten en Cananefaten: gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg, Den Haag (VOM-reeks 1999, 2).*
- Waasdorp, J.A.**, 2003: *III M. P. naar M. A. C. Romeinse mijlpalen en wegen, Den Haag (Haagse oudheidkundige publicaties 8).*
- Waasdorp, J.A.**, 2005: *Den Haag-Solleveld (grafveld), in: Archeologische Kroniek Holland 2004, Holland, 81-83.*
- Waasdorp, J.A. (red)**, 2012: *Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 13).*
- Waasdorp, J.A. & K. Zee**, 1988: *De vergeten verzamelingen van Ockenburgh Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks 1988, 4).*

- Waasdorp, J.A. & E. Eimermann**, 2008: *Solleveld, Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10).
- Waterbolk, H.T.**, 2009: *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeghistorische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel*, Groningen.
- Waugh, K.E.**, 1993: The cemetery, in: D.P. Hallewas, R.M. van Dierendonck & K.E. Waugh (eds.), *The Valkenburg Excavations, 1985-1988, Introduction and Detail Studies, The Valkenburg Project I*, Amersfoort, (Nederlandse Oudheden 15), 28-32.
- Wiepking, C.G.**, 1997: *Leidschendam-Leeuwenberg, erfgoed der erven*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie VU).
- Wimmers, W.H.**, 1986: *Het merovingisch grafveld van Rijsenburg*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA).
- Weerheijm, W.J., K. Klerks & P.C. Vos**, 2011: *Herinrichting van het terrein van zorgcentrum Duin en Bosch te Castricum, gemeente Castricum. Ruimtelijk advies op basis van een Bureauonderzoek*, Amersfoort (Vestigia-rapport V882).
- Weerts, H.T.J., P. Cleveringa, J.J.J. Ebbing, F.D. de Lang & W.E. Westerhoff**, 2000: *De lithostratigrafische indeling van Nederland – Formaties uit het Tertiair en Kwartair*. Versie 2000, Utrecht (TNO-rapport NITG 00-95-A).
- Westerhoff, W.E., E.F.J. de Mulder & W. de Gans**, 1987: *Toelichtingen bij de Geologische Kaart van Nederland 1:50.000. Blad Alkmaar West (19W) en Blad Alkmaar Oost (19O)*, Haarlem.
- Williams, G.L.**, 2012: *Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC Rapport 1785).
- Woltering, P.J.**, 1979: Velsen: Hofgeesterweg, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1978, Holland 11*, 252-256.
- Woltering, P.J.**, 1981: Velsen: Zuid, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1980, Holland 13*, 212-213.
- Woltering, P.J.**, 1983: Velsen: Zuid, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1982, Holland 15*, 222-223.
- Zagwijn, W.H.**, 1984: The formation of the Younger Dunes on the west coast of the Netherlands (A.D. 1000-1600), *Geologie en Mijnbouw* 63, 259-268.
- Zagwijn, W.H.**, 1986: *Nederland in het Holoceen*, Haarlem (Geologie van Nederland 1).
- Zagwijn, W.H.**, 1997: Een landschap in beweging: De duinen van Holland sinds het Neolithicum, in: D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra & P.J. Woltering (red.), *Dynamisch landschap: Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Amersfoort, 93-129.
- Zagwijn, W.H. & C.J. van Staalduinen**, 1975: *Toelichting bij geologische overzichtskaarten van Nederland*, Haarlem.
- Zandboer, S.**, 2012: *Bijzondere kuilen tussen de kolen, Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels*, Amersfoort (ADC Rapport 2376).
- Zijverden, W. van, P.C. Vos & F. Verbruggen**, 2012: *Landschappelijke ontwikkeling en archeobotanie*, in: G.L. Williams, *Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC Rapport 1785), 15-47.
- Zoolingen, R.J.**, 2010: *Een Cananefaatsse cultusplaats, inheems-Romeinse bewoning aan de Lozerlaan*, Den Haag, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 12).

Bijlage I	Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer
Bijlage II	Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer
Bijlage III	Kruistabel: Perioden en complextypen per gemeente
Bijlage IV	Atlas

Bijlage I: Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
Alkmaar	1001	934	
	1002	6131	
	1003	6652	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laat. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1004	12324	
	1005	12549	Jong-Lambregts, N. de/P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld, Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1006	12551	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/L. Verspay-Frank, 2007: Tussen Zwaard en Fortuin. Opgravingen in Alkmaar 2002-2005, Alkmaar (RAMA 12)
	1007	12552	
	1008	12553	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1009	12554	Vaars, J.P.L./P.M. Floore, 2005: Archeologische opgravingen aan de Schermerweg 80 - 82 te Alkmaar, , Zandijk (Hollandia reeks 60)
	1010	12556	
	1011	12557	
	1012	12689	Jacobs, E., 2008: Locatie 'Voordam 13-15 en Zijdam 4', gemeente Alkmaar, Een definitief archeologisch onderzoek, Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 97)
	1013	14529	
	1014	16628	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1015	19267	Houkes, M.C.E./C.Y. Burnier/J. Loopik, 2011: De Schelphoek op de schop, Een archeologische opgraving te Alkmaar 'Schelphoek', Amersfoort (ADC Rapport 992)
	1016	25218	Jong-Lambregts, N. de/P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1017	26170	Bitter, P./N. de Jong-Lambregts/R. Roedema, 2010: De Burg en rijke burgerij, Twee opgravingen in de Spanjaardstraat en Langestraat in 2007, Alkmaar (RAMA 15)
	1018	26171	Jong-Lambregts, N. de./R. Roedema, 2008: Ritsevoort en Gedempte Nieuwsloot nader bekeken, Alkmaar (RAMA)
	1019	27824	Jong-Lambregts, N. de./R. Roedema, 2008: Ritsevoort en Gedempte Nieuwsloot nader bekeken, Alkmaar (RAMA)
	1020	29261	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laat. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1021	35747	
	1022	36097	
	1023	36773	
	1024	40524	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1025	40528	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1026	41196	
	1027	44925	Loopik, J., 2013: Alkmaar - Doelenstraat 9, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 3395)
	1028	46023	Roedema, R./P. Bitter, 2013: Het verre verleden van een Moor, Archeologisch onderzoek bij Boterstraat 4 en 6/8 in 2011 (11BTS), Alkmaar (RAMA 21)
	1029	48364	
	1030	49457	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laat. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1031	52460	
	1032	52461	
	1033	12944	Vaars, J.P.L., 2005: Inventariserend veldonderzoek op de Paardenmarkt te Alkmaar, Zandijk (Hollandia reeks 85)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur	
	1034	13727	Benthem, A. van, 2006: Alkmaar Schelphoek, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 503)	
	1035	15624	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)	
	1036	18037	Bitter, P., 2010: Die muere van onse voorouders, Opgravingen van vestingwerken aan de noordkant van Alkmaar (2006-2009), Alkmaar (RAMA 16)	
	1037	19533	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)	
	1038	20421		
	1039	21466		
	1040	23549	Jezeer, W./L. van der Meij, 2008: Alkmaar Sportlaan, voormalig stadion AZ, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1060)	
	1041	28553		
	1042	28555	Jong-Lambregts, N. de./R. Roedema, 2008: Ritsevoort en Gedempte Nieuwesloot nader bekeken, Alkmaar (RAMA)	
	1043	32168	Peters, S.A.L., 2009: Oudorp. Lauwershof. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, Den Bosch (BAAC rapport A-08.0399)	
	1044	39043	Feber, D. la./I. Vossen, 2010: Proefsleuvenonderzoek op drie locaties binnen het leidingstraject "Gasopslag Bergermeer" gemeenten Heiloo en Alkmaar, Heerenveen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2010/35)	
	1045	40025	Williams, G.L., 2010: Doelgericht, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven in het plangebied Yxie/Doelenveld, gemeente Alkmaar, Amersfoort (ADC Rapport 2343)	
	1046	45659	Bitter, P., 2013: Historische grond, Opgravingen in en naast de synagoge in de Hofstraat in 2011 (11HFS), Alkmaar (RAMA 20)	
	Bergen			
		2001	988	Sier, M.M./H.S.M. van der Beek, 1995: Aanvullend archeologisch onderzoek op het kasteelterrein "Janswerff van Bergen" te Bergen (N-H), Amersfoort (Interne rapporten ROB 26)
		2002	35978	
2003		40201	Verduin, J.T., 2012: Een archeologische opgraving (AO) aan de Herenweg 66 te Egmond-Binnen, gemeente Bergen, Zaanwijk (Hollandia reeks 401)	
2004		54116		
2005		56247		
2006		3865	Flamman, J.P./M. Parlevliet, 2001: Inventariserend veldonderzoek op het terrein van 'De Rustende Jager'. Gemeente Bergen N.H., Amsterdam (AACPublicaties 3)	
2007		20144	Berg, G.T.C. van den, 2007: Inventariserend Veldonderzoek (proefsleuf), Breelaan 35 te Bergen (NH), Zaanwijk (Hollandia reeks 130)	
2008		28802	Heiden, M. van der/J. Rebergen, 2008: Bergen - De Haaf, Inventariserend veld-onderzoek in plangebied De Haaf, gemeente Bergen (Noord-Holland), Amsterdam (AAC notities 74)	
2009		29159	Heiden, M. van der/J. Rebergen, 2008: Inventariserend veldonderzoek in plangebied 'Nieuwe Bergense School', Gemeente Bergen (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 75)	
2010		30091	Berkhout, M./T. Nales, 2008: IVO-P te Zuidlaan, Bergen, Noordwijk (B&G rapport)	
2011		31042	Vaars, J.P.L., 2008: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Hoflaan 6, Bergen, gemeente Bergen., Zaanwijk (Hollandia reeks 232)	
2012		35928	Medard, A./J. Vaars, 2009: Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, museum Kranenburg, Hoflaan 26, Bergen., (Hollandia reeks 264)	
2013		39239		
2014		46899	Obdam, T.J., 2011: (Post)middeleeuwse cirkelstructuren in Bergen, De Bedriegertjes (Pinksterbloemweg 4), Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2814)	
2015		48924		
2016		50368	Salomons, K.T., 2012: inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven Plein 31-35, gemeente Bergen, N-H., (Hollandia reeks 414)	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	2017	55320	
	2018	57096	Bergsma, G.M.A./A.F. Loonen/S.M. Koeman, 2014: Archeologisch onderzoek aan de Boendermakerhof te Bergen, Groningen (Archeodienst Rapport 311)
Beverwijk			
	3001	12744	
	3002	12869	Vaars, J.P.L., 2006: Archeologische opgravingen aan de Breesstraat/Peperstraat te Beverwijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 100)
	3003	14617	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk, Archeologisch onderzoek van Julianaplein en De Zwaanstraat in Wijk aan Zee (gemeente Beverwijk), Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3004	16577	Schamp, C.R.C./D.E.A. Schiltmans, 2008: Park Vondelkwartier, Gemeente Beverwijk; archeologisch onderzoek: een opgraving ter plaatse van de te graven Scheybeek en waterpartij, Amsterdam (RAAP-rapport 1657)
	3005	13338	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk. Archeologisch onderzoek van Julianaplein en de Zwaanstraat in Wijk aan Zee, Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3006	14747	Vaars, J.P.L., 2005: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuvenonderzoek) stationsgebied/Wijckermolen, gemeente Beverwijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 90)
	3007	20637	
	3008	23055	
	3009	26599	Medard, A./J.P.L. Vaars, 2008: Inventariserend veldonderzoek Galgenweg/Grote Houtweg, Beverwijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 196)
	3010	32156	Smit, B.I., 2009: Onderzoeksgebied N197, Westelijke Randweg Beverwijk, Gemeente Beverwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefputten), Weesp (RAAP-rapport 1842)
	3011	39655	Leijnse, K., 2010: Plangebied Zeestraat. Gemeente Beverwijk. Archeologisch vooronderzoek: waarderend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2123)
	3012	40731	Verduin, J.T., 2010: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. een proefsleuf aan de Duinwijklaan 28 te Beverwijk, gemeente Beverwijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 308)
	3013	48793	
	3014	53922	
Bloemendaal			
	4001	18096	Koning, J. de, 2011: Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal park Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal, Zaanwijk (Hollandia reeks)
	4002	24426	Koning, J. de, 2011: Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal park Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal, Zaanwijk (Hollandia reeks)
	4003	27216	
	4004	20754	Corver, B.A., 2007: Park Tetterode, Overveen, gemeente Bloemendaal, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 879)
	4005	22334	Jansen, H., 2007: Archeologisch onderzoek Park Brederode, Bloemendaal, Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven en grondradaronderzoek, Houten (Grontmij Archeologische Rapporten 464)
	4006	23237	Koning, J. de, 2011: Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal natuurpark Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal., Zaanwijk (Hollandia reeks)
Castricum			
	5001	4056	Dijkstra, M.F.P./J. de Koning/S. Lange, 2006: Limmen - De Krocht, de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland, Amsterdam (AACPublicaties 41)
	5002	4894	
	5003	24687	
	5004	42553	Leijnse, K., 2012: Plangebied Buurtweg 43A te Akersloot, Gemeente Castricum, Archeologisch onderzoek, een proefsleuvenonderzoek, opgraving en archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 2411)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	5005	43050	
	5006	50994	
	5007	51832	
	5008	53110	Oppenheimer, L./R. Zonneveld/T. de Kleijn, 2012: Vondstmeldingsformulier "De Boogaert", Castricum - Werkgroep Oud Castricum, Castricum ()
	5009	54179	Koning, J. de, 2013: Restanten van Bregtdorp. Laatmiddeleeuwse bewoningssporen langs de Heereweg, Zaandijk (Hollandia reeks 467)
	5010	993	Hagers, J.-K.A./M.M. Sier, 1999: Castricum-Oosterbuurt, bewonings sporen uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53)
	5011	5223	Vaars, J.P.L./G.T.C. van den Berg, 2003: Proefsleuvenonderzoek Bleumerweg Bakkum-Noord (gemeente Castricum), Zaandijk (Hollandia reeks 27)
	5012	12407	Lange, S., 2006: Het Bakkerspleintje in Castricum, inventariserend veldonderzoek op het Bakkerspleintje, gemeente Castricum, Amsterdam (AACPublicaties 31)
	5013	21045	Gerritsen, S./J.P.L. Vaars, 2007: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) en definitief onderzoek "De Boogaert", gemeente Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 143)
	5014	21167	Dijkstra, M.F.P., 2007: Inventariserend veldonderzoek plangebied Limmen 'Schoolweg 5', gemeente Castricum (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 51)
	5015	26387	Gerritsen, S., 2008: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Parkplan, Limmen, gem. Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 206)
	5016	27244	Sam, L.A., 2008: Inventariserend veldonderzoek in het plangebied Bakkerspleintje, gemeente Castricum (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 71)
	5017	37186	
	5018	40700	Leijnse, K., 2012: Plangebied Buurtweg 43A te Akersloot, gemeente Castricum. Archeologisch onderzoek: een proefsleuvenonderzoek, opgraving en archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 2411)
	5019	42737	Verduin, J.T., 2011: Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (IVO-P) aan het Schulpstet 7, 9 en 13 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 353)
	5020	43691	Corver, B.A., 2010: Castricum, Dorpsstraat, gemeente Castricum. Inventariserend veldonderzoek, karterende en waarderende fase door middel van proefsleuven., Noordwijk (B&G rapport 1084)
	5021	46453	Poulus, E., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) op het terrein van de Paulusschool te Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 351)
	5022	47312	Vaars, J.P.L., 2012: Inventariserend veldonderzoek (IVOP) Duinweg 125 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandijk (Argo rapport 15)
	5023	47369	Dijkstra, M.F.P., 2012: Zicht op Hooghuizen, Een inventariserend archeologisch onderzoek naar een 'begraven hofstede' in Limmen, Amsterdam (Diachron notitie 113)
	5024	48030	Langeveld, M./V. van den Brink, 2013: Castricum - Zanderij Zuid, verkennend archeologisch proefsleuvenonderzoek en inventariserend booronderzoek., Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 286)
	5025	52425	
	5026	52426	
	5027	52632	Molthof, H.M., 2012: Plangebied Bogerdlaan 23 te Limmen, Gemeente Castricum, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2580)
	5028	53296	Laan, E. van der, 2012: Plangebied Bleumerweg en Duinvallei, gemeente Castricum. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek proefsleuven, Weesp (RAAP-rapport 2614)
	5029	53677	
	5030	53741	
	5031	15053	Muller, A./G. van Bergeijk/E. Drenth/P.C. Vos & R.M. van Heeringen, 2008: Akersloot-Klein Dorregeest. Een vindplaats van de Klokbekecultuur in de gemeente Castricum, provincie Noord-Holland, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 159)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
's-Gravenhage	6001	1285	Bulten, E.E.B./Y.M. Boonstra, 2013: Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee, gemeente Den Haag, Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 16)
	6002	1286	
	6003	1288	Carmiggelt, A./ M.M.A van Veen, 1995: Laat- en postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 2)
	6004	1291	
	6005	1354	
	6006	1355	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6007	1357	
	6008	1434	
	6009	1435	
	6010	1437	
	6011	1587	
	6012	1589	
	6013	1590	
	6014	1662	
	6015	1664	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6016	1668	
	6017	2217	
	6018	2345	
	6019	2346	
	6020	2347	
	6021	2350	Veen, M.M.A. van, 2012: Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag, Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 14)
	6022	2352	
	6023	2522	Magendans, J.R./ J.A. Waasdorp, 1989: Franken aan de Frankenslag, Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks)
	6024	2523	
	6025	2538	
	6026	3658	
	6027	3903	Veen, M.M.A. van, 2005: Van boerderij tot Catshuis, Waarnemingen en opgravingen bij de renovatie van het Catshuis in Den Haag, 2002-2003, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 0503)
	6028	4191	
	6029	4401	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6030	4640	
	6031	4655	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6032	5176	Bulten, E.E.B., 2004: Definitief Archeologisch Onderzoek Houtrust, , Den Haag (Rapport HST030)
	6033	5772	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6034	6081	Veen, M.M.A. van/A. Pavlovic, 2007: Voldersgracht-Spuimarkt Gemeente Den Haag, Definitieve opgraving en bouwbegeleiding, Den Haag (Rapport 0723)
	6035	6243	Bulten, E.E.B., 2007: Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag, Bronstijd, IJzertijd en Middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9)
	6036	6727	Pavlovic, A., 2005: Archeologisch onderzoek bomenplant Kerkplein Gemeente Den Haag, , Den Haag (Rapport 0508)
	6037	7085	Pavlovic, A./D.C. Nieweg, 2006: Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis), Den Haag (Rapport 0605)
	6038	7453	
	6039	7550	Waasdorp, J.A./E. Eimermann, 2008: Solleveld, Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10)
	6040	7807	
	6041	7931	Houkes, R.A./E. van der Linden/P.F.B. Jongste, 2008: Definitief archeologisch onderzoek bij de Monsterseweg 29-37 Gemeente Den Haag, Bewoningssporen uit de ijzertijd en de late middeleeuwen, Den Haag (Rapport 1013)
	6042	9998	Pavlovic, A., 2011: Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan Gemeente Den Haag, Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3), Den Haag (HAR 1122)
	6043	12354	Veen, M.M.A. van, 2005: Kuilen onder de skatebaan, Opgraving op het Malieveld, Den Haag, Den Haag (Rapport 0525)
	6044	12397	Veen, M.M.A. van, 2005: Inventariserend Veldonderzoek (sleuven) Raad van State, Parkstraat 2-16, Den Haag, Den Haag (Rapport 0522)
	6045	16281	
	6046	17269	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6047	17659	
	6048	17775	Veen, M.M.A. van./Y.M. Boonstra/H. van Haaster/J. van Kerckhove, 2009: Definitief archeologisch onderzoek Hertenerade, gemeente Den Haag. Inheems-Romeinse bewoning in een weids landschap, Den Haag (Rapport 0905)
	6049	19113	Meurkens, L./T. Hamburg, 2007: Prehistorische bewoning op het World Forum gebied - Den Haag, Leiden (Archol-rapport 83)
	6050	19116	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6051	22348	
	6052	22498	Veen, M.M.A. van/H.H.C. Vergouwen, 2009: Graven in de Grote- of Sint Jacobskerk, Gemeente Den Haag, Archeologische begeleiding en opgraving bij de vloerrestauratie en historisch onderzoek., Den Haag (Rapport 0918)
	6053	24491	
	6054	31140	
	6055	32061	Pavlovic, A./D.J. van Baardewijk/D.C. Brinkhuizen/S. van Daalen/J. van Dijk/H. van Haaster/N.L. Jaspers/V.L.C. Kersing/T. Vanderhoeven/C. Vermeeren/J.T. Zeiler, 2011: Archeologisch onderzoek aan de Gaslaan 125 Gemeente Den Haag, Sporen van boerderij Groen
	6056	34791	
	6057	39303	Stokkel, P.J.A., 2012: Strijden met en tegen de elementen, Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerenederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15)
	6058	45015	Mijle Meijer, R.A. van der, 2012: Kwartellaan-noord gemeente Den Haag, Akkers uit de ijzertijd. Een Definitief Archeologisch Onderzoek, Den Haag (HAR 1133)
	6059	45375	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Romeinse tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6060	48587	Siemons, H./E.B.B. Bulten, : Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6061	48589	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6062	48597	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6063	48600	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6064	48607	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6065	48618	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6066	48621	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6066	48621	
	6067	48623	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6068	48647	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6069	48668	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6070	48818	
	6071	48827	Jacobs, E./M.M.A. van Veen, 1996: Van kerk tot rekenwerk, Laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 3)
	6072	48852	
	6073	48859	
	6074	49090	
	6075	49095	
	6076	49098	
	6077	49192	
	6078	49332	
	6079	49342	Magendans, J.R./J.A. Waasdorp, 1985: Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen, Opgravingen in 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks)
	6080	49347	
	6081	49351	Magendans, J.R., 1985: Tussen Plein en Kalvermarkt, Opgravingen in 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks)
	6082	49357	Magendans, J.R./J.A. Waasdorp, 1986: Putten uit het verleden, Opgravingen in Loosduinen, Kazernestraat en Mauritshuis, Den Haag (VOM-reeks)
	6083	49361	
	6084	49807	Boekel, G.M.E.C. van/J.R. Magendans, 1989: Terracottabeeldjes van de Scheveningseweg, Romeinse vondsten uit 's-Gravenhage II, Den Haag (VOM-reeks)
	6085	50408	
	6086	52223	
	6087	52618	Mijle Meijer, R.A. van der, 2012: Eiberplein gemeente Den Haag, Een Definitief Archeologisch Onderzoek. IJzertijd in de duinen, Den Haag (HAR 1228)
	6088	52793	
	6089	53350	
	6090	54453	Veen, M.M.A. van, 2006: Bureauonderzoek archeologische waarden, Spui 24-28 Den Haag, Den Haag (Rapport 0617)
	6091	55427	
	6092	55702	
	6093	56410	
	6094	1289	
	6095	1290	Magendans, J.R./J.A. Waasdorp, 1993: Romeinse sporen bij de Lozerlaan, Verslag van de proefopgraving 1992, Den Haag ()

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6096	1545	
	6097	2516	Houkes, R./O. Dorenbos, 2004: Aanvullend Archeologisch onderzoek op het GAVI-kavel, Ypenburg deelplan 25 Nootdorp, ()
	6098	2520	
	6099	2628	
	6100	3415	
	6101	3424	
	6102	3459	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6103	4609	
	6104	5456	
	6105	5555	Veen, M.M.A. van, 2004: Inventariserend archeologisch veldonderzoek Nutstuin, fonds 1818 Riviermarkt 3-5, Den Haag, , Den Haag ()
	6106	6045	
	6107	7298	Waasdorp, J.A., 2005: Inventariserend veldonderzoek (Proefputten), Hertenerade, Den Haag (Rapport 0501)
	6108	12827	Baardewijk, D.J. van, 2005: Inventariserend Proefonderzoek, De Werf 46, Den Haag (Rapport 0520)
	6109	13357	Boonstra, Y.M., 2005: Inventariserend Veld Onderzoek Proefsleuven Norgstraat, , Den Haag (Rapport 0519)
	6110	13440	Veen, M.M.A. van, 2005: Inventariserend Archeologisch Veldonderzoekproefsleuf bij het Schakgebouw, Achterraamstraat, Den Haag, Den Haag (Rapport 0518)
	6111	13513	Veen, M.M.A. van, 2005: Een Vijftiende-Eeuwse Beerput onder de raad van Rechtspraak, Waarnemingen onder Hoge Nieuwstraat 1 en Kneuterdijk 7a-9, Den Haag, Den Haag (Rapport 0521)
	6112	14005	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6112	14005	Siemons, H. (J.J. Lanzing), 2009: Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11)
	6113	15649	Boonstra, Y.M., 2007: Van Hogenhoucklaan 95-97 / Bronovo Gemeente Den Haag, Archeologisch onderzoek (Inventariserend Veldonderzoek- Proefsleuven en Waarneming), Den Haag (Rapport 0612)
	6114	17364	Veen, M.M.A. van, 2006: Inventariserend veldonderzoek Schenkstrook Den Haag, Proefsleuven volkstuinten Loolaan, Den Haag (Rapport 0614)
	6115	18514	
	6116	18998	Mijle Meijer, R.A. van der, 2007: Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven Loevesteinlaan, Genemuidenstraat en Windesheimstraat in Den Haag, , Den Haag (Rapport 0706)
	6117	24198	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6118	24200	
	6119	24587	Baardewijk, D.J. van, 2009: Madestein-gemaal, Gemeente Den Haag, Inventariserend veldonderzoek-proefsleuven en definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 0929)
	6120	24848	Baardewijk, D.J. van, 2008: Strausslaan 470 Gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven, Den Haag (Rapport 0833)
	6121	26281	Baardewijk, D.J. van/E.C. Rieffe, 2008: Vogelwijk Fase 1 Mezenplein en Nachtegaalplein, Gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek boringen en proefsleuf, Den Haag (Rapport 0830)
	6122	26569	Schamp, C.R.C./R. W. de Groot, 2008: Plangebied Moerwijk-oost, Gemeente Den Haag, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1709)
	6123	27618	Roest, J. van der,/J. Bex, 2008: Archeologisch onderzoek Gaslaan 125 te Den Haag. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven., Houten (Grontmij Archeologische Rapporten 627)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6124	28134	Mijle Meijer, R.A. van der, 2008: Inventariserend Veldonderzoek Proefsleuven Gemeente Den Haag, Archeologisch onderzoek tussen de Vledderstraat en de Oosterhesselenstraat in Den Haag, Den Haag (Rapport 0805)
	6125	30818	Mijle Meijer, R.A. van der/E.E.B. Bulten/P.J.A. Stokkel/E.C. Rieffe, 2010: Westvlietweg, gemeente Den Haag, Archeologisch onderzoek naar bewoningssporen uit het midden- en laat-neolithicum op een duintje achter de oudste strandwal, Den Haag (Rapport 0919)
	6126	35555	Baardewijk, D.J. van, 2010: Korzo Theater Gemeente Den Haag, Een inventariserend veldonderzoek-proefsleuven, Den Haag (Rapport 1008)
	6127	35617	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6128	36409	Veen, M.M.A. van, 2011: Spui-Lamgroen Gemeente Den Haag, Inventariserend en definitief onderzoek op een weeshuisterrein, Den Haag (HAR 1109)
	6129	36462	Waasdorp, J.A., 2004: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Monsterseweg, , Den Haag (Rapport 1013)
	6130	38173	Baardewijk, D.J. van, 2010: Middachtenweg Gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven, Den Haag (Rapport 1002)
	6131	40256	Stokkel, P.J.A., 2010: Fazantplein Gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 1027)
	6132	41398	Rieffe, E.C./P.J.A. Stokkel, 2010: Rotterdamsebaan gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek (boringen en proefsleuven) in het kader van de aanvulling op de MER-procedure, Den Haag (Rapport 1037)
	6133	42082	Stokkel, P.J.A., 2010: Kwartellaan zuid gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 1043)
	6134	42697	Baardewijk, D.J. van, 2010: Campanulastraat 6, Gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven, Den Haag (Rapport 1033)
	6135	42952	Baardewijk, D.J. van, 2011: Bezuidenhoutseweg 98, Gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven, Definitief Archeologisch Onderzoek en Archeologische Begeleiding, Den Haag (HAR 1120)
	6136	46330	Kraal, N.E., 2011: Noordwal-Veenkade gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek proefsleuven kademuren, Den Haag (HAR 1126)
	6137	47471	Bouma, N., 2013: Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage, Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een archeologische opgraving in de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag, Amersfoort (ADC Rapport 3468)
	6138	48525	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6139	48554	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6140	48556	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6141	48559	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6142	48592	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwetijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6143	50056	
	6144	50105	Stokkel, P.J.A., 2012: Steynhof Gemeente Den Haag, Inventariserend veldonderzoek-proefsleuven en archeologische begeleiding. Vondsten en sporen uit het neolithicum, Den Haag (HAR 1225)
	6145	50110	
	6146	50180	
	6147	50242	Baardewijk, D.J. van, 2012: Oosteinde 70/70A, Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven, Den Haag (HAR 1214)
	6148	52491	Mijle Meijer, R.A. van der, 2013: Leyhof gemeente Den Haag, Inventariserend veldonderzoek-proefsleuven, Verkaveling uit de middeleeuwen en nieuwe tijd, Den Haag (HAR 1301)
	6149	53100	
	6150	53785	
	6151	54195	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6152	55019	Stokkel, P.J.A./R.A. van der Mijle Meijer, 2014: Erasmushove, gemeente Den Haag. Inventariserend proefsleuvenonderzoek en definitief archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen., Den Haag (1403)
	6153	55722	
	6154	56227	
	6155	57251	Stokkel, P., 2013: IVO-P Monsterseweg 194, Landhuis Ockenrode, , gemeente Den Haag, Den Haag (Briefrapport)
	6156	57372	
	6157	57604	Stokkel, P., 2013: Uitbreiding golfbaan Vlietzone gemeente Den Haag, Onderzoek naar archeologische waarden uit de Romeinse tijd en het neolithicum, Den Haag (HAR 1312)
	6158	1356	Siemons, H. (E.E.B. Bulten), 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van Steentijd tot Nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
Haarlem			
	7001	13863	Jacobs, E., 2009: Locatie 'Burgwal 52-54' te Haarlem. Een archeologisch onderzoek., Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 210)
	7002	14381	Jacobs, E., 2006: 'Jacobijnestraat 20-22' te Haarlem. Een archeologisch onderzoek., Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 111)
	7003	39155	
	7004	49129	Groot, R.W. de, 2013: Begravingen en muren uit de 15e eeuw: graven naar het Gangolfgasthuis. Een archeologische opgraving van (een deel van) de begraafplaats van het Gangolf-gasthuis aan de Botermarkt in Haarlem, Weesp (RAAP-rapport 2509)
	7005	49366	
	7006	54095	
	7007	55396	
	7008	1623	
	7009	5086	Jacobs, E./M.C. Dorst, 2005: Definitief archeologisch onderzoek 'Ripperda-kazerne', gemeente Haarlem., Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 45)
	7010	27369	
	7011	47398	Corver, B.A./L.P. Ouwkerk (S. Moerman), 2013: Connexion Remiseterrein Leidsevaart, Haarlem, Noordwijk (B&G rapport 1254)
	7012	51184	
	7013	54890	
	7014	56438	
Haarlemmerliede c.a.			
	8001	26100	Klaveren, H.W. van,/A.W.E. Wilbers, 2008: Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase, d.m.v. proefsleuven, Spaarnebuiten, Spaarnedam. Gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Noordwijk (B&G rapport)
	8002	49421	Verschoof, W.B., 2012: Een retourtje Napoleontische toren, Plangebied station NS te Halfweg, gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (Proefsleuven en Archeologische begeleiding), Weesp (RAAP-
	8003	53923	
Heemskerk			
	9001	1072	Hagers, J-K.A., 1995: Aanvullend archeologisch onderzoek in de Broekpolder, gemeenten Beverwijk-Heemskerk, Amersfoort (ROB Interne Rapporten 28)
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	9002	3944	
	9003	4225	
	9004	46158	
	9005	1071	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	9006	3844	Blom, E., 2003: Aanvullend Archeologisch Onderzoek Heemskerk 'Waterakkers-Lunetten', fase 3 en 4, Bunschoten (ADC Rapport 180)
	9007	6305	Vaars, J.P.L., 2004: Archeologische opgravingen aan de Hoogdorperweg te Heemskerk, Zaandijk (Hollandia reeks 24)
	9008	8037	
	9009	9863	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het plangebied Huibert Pootstraat, Gemeente Heemskerk (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 24)
	9010	9865	
	9011	14515	
	9012	14519	
	9013	14642	
	9014	17344	Roessingh, W., 2006: Heemskerk - Burgemeester Nielenplein, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 653)
	9015	18584	
	9016	29095	
	9017	29430	Jezeer, W., 2008: Heemskerk Poelenburgplantsoen 1 t/m 40, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1553)
	9018	29845	
	9019	29852	
	9020	33276	
	9021	42644	Huisman, N./N., 2010: Heemskerk, Coornhertstraat, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2478)
	9022	42719	Briels, I.R.P.M., 2011: Vijverpartijen Maerten van Heemskerckstraat/Karshoffstraat te Heemskerk, gemeente Heemskerk; Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek proefsleuven., Weesp (RAAP-rapport 2261)
	9023	45228	Jans, J.E.A., 2011: Plangebied Heem 6 aan de Marquettelaan in Heemskerk, Gemeente Heemskerk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2451)
	9024	51878	Lange, S./J.P. Flamman/H. van Londen, 2001: Archeologische begeleiding van een waterpartij op het terrein van kasteel Assumburg, gemeente Heemskerk, Amsterdam (AACPublicaties)
	9025	54674	
Heemstede			
	10001	12028	Diependaele, S./F.R. Hazenberg, 2007: Archeologisch onderzoek ter plaatse van het voormalig bisschopelijk seminarie te Heemstede: 5000 jaar bewoningsgeschiedenis Heemstede-Hageveld., Nieuwerkerk a/d IJssel (ArcheoMedia Rapport A05-209-R)
	10002	6738	
	10003	6805	Brouwer, M.C., 2004: Heemstede - De Glip. Glipperweg 94. Inventariserend veldonderzoek, Den Bosch (BAAC rapport 04.126)
Heiloo			
	11001	12506	Lange, S./L.A. Sam, 2007: Archeologisch onderzoek naar een rituele palencirkel uit de Vroege-IJzertijd op de strandvlakte ten westen van Heiloo, (plangebied Maalwater, gemeente Heiloo, Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 46)
	11002	12833	Rooijen, E. van/J. de Koning, 2006: 1000 jaar wonen langs de Heerenweg, De opgraving op het Stationsplein te Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 119)
	11003	13031	
	11004	14914	Knippenberg, S., 2007: Hoog en droog., Archeologisch onderzoek op de strandwal van Heiloo nabij het Stationsplein., Leiden (Archol-rapport 80)
	11005	16105	Lange, S., 2006: Opgraving Kennemerstaete, Evaluatierapport van de opgraving aan de Kennemerstraatweg 408-412, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 22)
	11006	17836	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	11007	17867	Rebergen, J., 2009: Archeologisch onderzoek in het plangebied Hoog en Laag, Gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 82)
	11008	24149	Besselsen, E.A./M.S.M. Kok, 2009: Archeologisch onderzoek in het plangebied 'Maalwater', gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 67)
	11009	28749	
	11010	32501	
	11011	35226	Koning, J. de./E. Poulus, 2012: Een laatmiddeleeuwse nederzetting langs de Westerweg. Opgraving Heiloo-De Stolp., Zaandijk (Hollandia reeks 441)
	11012	40835	
	11013	47113	
	11014	5021	Bloo, S.B.C., 2004: Archeologisch onderzoek op het terrein van garage Zwart te Heiloo, Amersfoort (ADC Rapport 280)
	11015	9952	Berg, G.T.C. van den, 2006: Inventariserend Veldonderzoek Kennemerstaete (CIS 12325) en Stationsweg 89 (CIS 9952) te Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 98)
	11016	12325	Berg, G.T.C. van den, 2006: Inventariserend Veldonderzoek Kennemerstaete (CIS 12325) en Stationsweg 89 (CIS 9952) te Heiloo,, Zaandijk (Hollandia reeks 98)
	11017	12623	Rebergen, J., 2009: Op de flank, Proefsleuven in plangebied Zandzoomzone 10, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 50)
	11018	14805	Schutte, A.H., 2005: Heiloo Frederica's Hof, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 510)
	11019	15633	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het GGZ-terrein Noord-Holland Noord aan de Kennemerstraatweg 464, Amsterdam (AAC Notities 26)
	11020	20039	Nyst, C.L./H. van Londen, 2007: Inventariserend veldonderzoek in het plangebied De Zeskant, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 42)
	11021	22039	Berg, G. van den, 2007: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Stationsweg 78-80 te Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 147)
	11022	28620	
	11023	31044	
	11024	34553	
	11025	35142	Koning, J. de./E. Poulus, 2012: Een laatmiddeleeuwse nederzetting langs de Westerweg. Opgraving Heiloo-De Stolp, Zaandijk (Hollandia reeks 441)
	11026	39040	Fèber, D. la/I. Vossen, 2010: Proefsleuvenonderzoek op drie locaties binnen het leidingentraject "Gasopslag Bergermeer" gemeenten Heiloo en Alkmaar, Heerenveen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2010/35)
	11027	39041	Fèber, D. la/I. Vossen, 2010: Proefsleuvenonderzoek op drie locaties binnen het leidingentraject "Gasopslag Bergermeer" gemeenten Heiloo en Alkmaar, Heerenveen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2010/35)
	11028	41986	Heiden, M.J. van der./D. Sam, 2012: Heiloo - Maalwater III. Archeologisch onderzoek op de westelijke strandvlakte., Amsterdam (Diachron notitie 124)
	11029	45139	Heiden, M.J. van der., 2011: Heiloo Kennemerstraatweg 294/296. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven., Amsterdam (Diachron notitie 118)
	11030	46825	Berg, G. van den/J.P.L. Vaars, 2012: Inventariserend veldonderzoek (IVOP) Westerweg 252 (locatie Monique) te Heiloo, gemeente Heiloo, Zaandam (Argo rapporten 17)
	11031	48150	
	11032	48259	Verduin, J.T., 2011: Proefsleuvenonderzoek (IVO-P) aan de Westerweg 37 te Heiloo, gemeente Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 376)
	11033	49603	Cohen Stuart, C., 2012: Sloopbegeleiding en Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven Huisvesting de Loet, "Klein-Varne" - Omloop 22 te Heiloo, gemeente Heiloo., Doetinchem (Synthegra Archeologie Rapport S110266)
	11034	50624	
	11035	52931	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
Hillegom			
	12001	3380	Spanjer, M., 2003: Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek op het terrein Brakershof te Hillegom, , Bunschoten ()
	12002	4582	Spanjer, M., 2003: Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek op het terrein Brakershof te Hillegom, Bunschoten (ADC Rapport 150)
	12003	55087	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied waterpartij Van den Endelaan/Hoofdstraat (N208), Gemeente Hillegom, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2659)
Katwijk			
	13001	1397	Velde, H.M. van der,, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13002	1510	Vos, W.K./J.J. Lanzing, 2000: Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997., Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78)
	13003	1511	Vos, W.K./J.J. Lanzing, 2000: Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78)
	13004	1512	
	13005	1931	
	13006	13390	Velde, H.M. van der,, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13007	14208	Muller, A./J. van Doesburg, 2008: Een archeologisch onderzoek naar een toevalsvondst in Katwijk - De Zanderij. De opgraving van de 'Romeinse weg' in oktober., Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 162)
	13008	29297	Velde, H.M. van der, 2011: Centrale erven langs de monding van de Oude Rijn gedurende de Vroege Middeleeuwen, Archeologisch onderzoek op en rond de Zanderij-Westerbaan in Katwijk. De projecten Duinvallei fase 8 en 9 en Colligny, Amersfoort (ADC Rapport 28)
	13009	34407	Leije, J. van der, 2010: Graven naar greppels, De opgraving van vindplaats 2 op het GHHR-terrein in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 136)
	13010	38468	
	13011	51837	
	13012	1398	Velde, H.M. van der, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)., Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13013	1513	
	13014	1514	
	13015	1836	
	13016	1930	Hazenberg, T./ M. van Dinter, 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Katwijk, vliegveld Valkenburg, 1999, , Bunschoten (ADC Rapport 23)
	13017	7086	Müller, A., 2004: Plangebied Joghtlust, Gemeente Valkenburg (ZH), Een inventariserend archeologisch onderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1087)
	13018	12745	Velde, H.M. van der, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologischonderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006)., Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13019	12790	
	13020	12936	Schute, I.A., 2005: Plangebied De Horn, locatie molenplaats, Gemeente Rijnsburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1222)
	13021	21825	Leijnse, K., 2008: Plangebied Oegstgeesterweg kavels C3825 en C4998, gemeente Katwijk; inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)., Amsterdam (RAAP-rapport 1525)
	13022	24980	Klaveren, H. van,/L. Smole, 2009: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, waarderende fase, Hoofdstraat 102-106, Valkenburg, gemeente Katwijk., Noordwijk (B&G rapport)
	13023	27756	Hoven, E./A. Wilbers, 2008: Inventariserend veldonderzoek (IVO), d.m.v. proefsleuven, waarderende fase: rijnsburg, Voorhouterweg 83, gemeente Katwijk., Noordwijk (B&G rapport)
	13024	30359	Moerman, S., 2009: Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase, d.m.v. proefsleuven aan de Hoofdstraat 116-124 in Valkenburg gemeente Katwijk., Noordwijk (B&G rapport)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	13025	30849	Jansen, B./J. Mol/ A. Tol, 2010: Boren en graven in de delta van de Oude Rijn, Een inventariserend veldonderzoek in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 130)
	13026	31668	Moerman, S./H.W. van Klaveren, 2009: Inventariserend Veldonderzoek (IVO), waarderende fase, d.m.v. proefsleuven. Sandtlaan, Katwijk, gemeente Katwijk., Noordwijk (B&G rapport)
	13027	33368	
	13028	35945	
	13029	37296	
	13030	38538	
	13031	38910	
	13032	42840	
	13033	43053	Nes, E. de./L. Haaring/S. Moerman, 2010: Kanaalzone, Rijnsburg, gemeente Katwijk., Noordwijk (B&G rapport)
	13034	49648	Leijnse, K., 2012: Plangebied Haven fase 3b, Gemeente Katwijk, archeologisch vooronderzoek: een karterend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2517)
	13035	51693	
	13036	56355	
	13037	60293	
Langedijk			
	14001	17962	Smole, L./P.C. de Boer, 2007: Broek op Langedijk, Dorpsstraat 96, Een Archeologische Opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 773)
	14002	37162	Verduin, J.T., 2012: Opgraving aan de Domeynen te Sint Pancras, gemeente Langedijk, Zaandijk (Hollandia reeks 372)
	14003	37701	Zandboer, S., 2012: Bijzondere kuilen tussen de kolen, Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14004	15691	Fijma, P., 2006: Archeologisch onderzoek Twuyvermeer, Inventariserend Veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, Assen (Grontmij Archeologische Rapporten 253)
	14005	31399	Houkes, M.C.E./S.W. Kodde, 2009: Langedijk De Druppels, archeologie tussen de kolen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14006	31406	Kruining, M.E. van/M.C.E. Houkes, 2009: Een dijk bij Koedijk? Archeologisch onderzoek in deelgebied Kleimeer Noord, Gemeente Langedijk, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1762)
	14007	32814	Berg, G. van den., 2009: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, Domeynen, Sint Pancras (gemeente Langedijk), Zaandijk (Hollandia reeks 243)
	14008	34797	
	14009	35523	Schrijer, E., 2011: Sint Pancras, Kerkplein 13 , Gemeente Langedijk (N.H.), Een proefsleuvenonderzoek, Zuidhorn (Steekproefrapport 2009-06/13)
	14010	40407	Leijnse, K., 2011: Plangebied Dorpstraat te Oudkarspel, Gemeente Langedijk, Archeologisch vooronderzoek: een karterend veldonderzoek (proefsleuven) en archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 2221)
	14011	45417	Groot, R.W., 2012: Plangebied Benedenweg 30 en 212 te Sint Pancras, gemeente Langedijk; archeologisch onderzoek; een opgraving., Weesp (RAAP-rapport 2457)
	14012	45422	Groot, R.W. de, 2011: Plangebied Benedenweg 30 en 212 te Sint Pancras, Gemeente Langedijk, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2457)
	14013	49118	Verduin, J.T./T. Hoogendijk, 2012: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven (IVO-P) aan de Twuyverweg bij Sint Pancras (gemeente Langedijk), Zaandijk (Hollandia reeks 393)
Leiden			
	15001	1911	Polak, M./J. van Doesburg/P.A.M.M. van Kempen, 2004: Op zoek naar het castellum Matilo en het St. Margarethaklooster te Leiden-Roomburg, Het archeologisch onderzoek in 1999-2000, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 109)
	15002	1932	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	15003	3579	
	15004	3600	
	15005	3603	
	15006	6803	Domburg, K.M. van/C.R. Brandenburgh, 2007: Archeologisch Onderzoek op het Hettingaterrein in Room burg, Roomburg 2004 Fase 1, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 19)
	15007	7691	Brandenburgh, C.R./K.M. van Domburg, 2008: Een archeologisch onderzoek in de rand zone van de vicus van Matilo, Roomburg 2004 Fase 2, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 22)
	15008	14037	
	15009	14627	Goossens, T.A., 2010: Archeologisch onderzoek op het Haagwegterrein tussen de Hoflaan en de spoorlijn te Leiden, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 29)
	15010	17583	Domburg, K.M. van/C.R. Brandenburgh, 2008: Darwinweg 2005 & 2006 Een inventariserend veldonderzoek, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 21)
	15011	22748	
	15012	38301	
	15013	42278	
	15014	42280	
	15015	50243	Briels, I.R.P.M., 2014: Natuurontwikkeling Oostvlietpolder, Gemeente Leiden Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2787)
	15016	54786	
	15017	1415	
	15018	1416	
	15019	1417	
	15020	4037	Steen, E.J. van der, 2003: Aanvullend archeologisch onderzoek Pomona-Mytyschool (03POM) maart 2003, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden)
	15021	4038	Steen, E.J. van der, 2003: Aanvullend archeologisch onderzoek Brill-Plantijnstraat (03BRL) maart 2003, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden)
	15022	4302	Brandenburgh, C.R., 2003: 03MAP Marepoort; Inventariserend veldonderzoek, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden)
	15023	5985	Brandenburgh, C.R., 2006: Inventariserend Veldonderzoek Stadhuisplein, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 18)
	15024	8149	Berg, J.M. van den/J.W. de Kort, 2005: Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein, een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1210)
	15025	16077	Koning, M.W.A. de, 2007: Archeologisch onderzoek Oosterkerkstraat (De Meelfabriek) te Leiden, Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven, Capelle aan den IJssel (ArcheoMedia Rapport A06-124-R)
	15026	16814	Hamburg, T.D., 2006: Inventariserend Veldonderzoek te Leiden, Sylviusterrein & Boerhaveterrein, Leiden (Archol-rapport 73)
	15027	17425	Hamburg, T.D., 2006: Inventariserend Veldonderzoek te Leiden, Sylviusterrein & Boerhaveterrein, Leiden (Archol-rapport 73)
	15028	18129	Domburg, K.M. van/C.R. Brandenburgh, 2008: Inventariserend Veldonderzoek Bio-Sciencepark, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 23)
	15029	21209	
	15030	22651	Cohen Stuart, C.D.R./C.R. Brandenburgh, 2009: Inventariserend Veldonderzoek Hooglandse Kerkgracht 42, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 25)
	15031	30762	Moerman, S., 2008: Diamantlaan, Leiden , Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek (IVO), d.m.v. Proefsleuven, Noordwijk (B&G rapport)
	15032	35853	Corver, B.A./M. Berkhout, 2009: Sterrenwachttlaan, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek (IVO), waarderend proefsleuvenonderzoek / opgraving, Noordwijk (B&G rapport)
	15033	36826	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	15034	38302	
	15035	41097	Jordanov, M., 2010: Plangebied Langegracht 145 - 151, Gemeente Leiden, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2179)
	15036	41755	Feest/N.J.W. van der, 2010: Nobellocatie, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek, d.m.v. Proefsleuven, Noordwijk (B&G rapport 1024)
	15037	48547	Goddijn, M., 2011: Een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) bij het Gorlaeus laboratorium te Leiden, Leiden (Archol-rapport 162)
	15038	50212	Engeldorp Gastelaars, H.J.N. van, 2012: Leiden Garenmarkt, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 3123)
	15039	52421	Moerman, S., 2012: Boommarkt, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek, karterende fase (d.m.v. proefsleuven), Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1448)
	15040	53392	Bos, P.A. van den, 2012: Obrechtstraat 4, Leiden, Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1451)
	15041	56425	
	15042	56864	Mark, R. van der, 2013: Leiden Lammermarkt, Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P), 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-12.0383)
	15043	56896	
Leidschendam-Voorburg			
	16001	6450	AWLV, 2004: Rapport inventariserend archeologisch bodemonderzoek Veursestraatweg 118 te Leidschendam (Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg), Voorburg ()
	16002	6567	
	16003	9888	Bink, M./P.F.J. Franzen, 2009: Forum Hadriani Voorburg, Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport 05.125)
	16004	12621	Hamburg, T.D., 2005: Neolithische bewoningsresten te Leidschendam, Begeleiding, Inventariserend Veldonderzoek (IVO) en Opgraving (DO) Leidschendam-Prinsenhof, Leiden (Archol-rapport 59)
	16005	24401	Driessen, M. (E. Besselsen), 2012: Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas, Amsterdam (Themata 7)
	16006	46499	
	16007	46717	
	16008	47162	
	16009	53161	
	16010	1433	
	16011	1436	
	16012	1438	
	16013	2591	Koot, J., 2005: Archeologische begeleiding in Voorburg, onderzoek aan de Fonteynenburghlaan en het Diaconessenziekenhuis, Rijswijk ()
	16014	6883	Kempen, P.A.M.M. van, 2004: Plangebied Damcentrum Leidschendam, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: proefsleuven Damplein, Amsterdam (RAAP-rapport 1095)
	16015	6898	Leijnse, K., 2004: Plangebied Zijdepark, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Een inventariserend archeologisch onderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1090)
	16016	7290	Jansen, B./J.H.M. van Eijk/K. Leijnse, 2005: Plangebied Damcentrum, gemeente Leidschendam-Voorburg; een inventariserend archeologisch onderzoek (boor- en zoeksluifonderzoek), Amsterdam (RAAP-rapport 1107)
	16017	9481	Klaveren, H.W. van., 2005: Archeologische begeleiding en inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO3), Herenstraat 52-54 te Voorburg, Doetinchem (Synthegra Archeologie Rapport 175001)
	16018	14720	Smit, B.I., 2006: Plangebied Zonnewijzer (locatie vijver), Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuf), Amsterdam (RAAP-rapport 1295)
	16019	15770	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	16020	16151	Lesparre-de Waal, M.S., 2006: Locatie Polderberging, plangebied Damcentrum, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Inventariserend veldonderzoek (zoeksleuf), Amsterdam (RAAP-rapport 1321)
	16021	16246	
	16022	16433	
	16023	19011	Kort, J.W. de/Y. Raczynski-Henk, 2008: Plangebied Rietvinklaan 5, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1428)
	16024	22287	Jordanov, M., 2008: Plangebied Damplein Gemeente Leidschendam-Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: een waarderend veldonderzoek (proefsleuven) en een archeologische begeleiding van de sloop, Weesp (RAAP-rapport 1786)
	16025	28837	
	16026	31772	Groot, R.W. de, 2009: Plangebied Schakenbos, locatie GGZ Haagstreek, Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1832)
	16027	31782	
	16028	33614	
	16029	37339	Hesseling, I., 2009: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven Prins Bernardlaan te Voorburg, gemeente Leidschendam-Voorburg, Doetinchem (Synthegra Archeologie Rapport 5090363)
	16030	39228	Ilson, P.J., 2010: Plangebied Schakenbos, deelgebied Zuid t.h.v. de kinderboerderij, gemeente Leidschendam-Voorburg. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek proefsleuven, Weesp (RAAP-rapport 2095)
	16031	41086	
	16032	43969	Halverstad, R.N., 2012: Gemeente Leidschendam-Voorburg, plangebied Zijdepark te Leidschendam, Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven gevolgd door een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 2616)
	16033	44009	
	16034	44154	Loopik, J./J. Huizer, 2011: Leidschendam-Voorburg - Graaf Florisstraat, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2598)
	16035	44431	Groot, R.W. de, 2011: Plangebied Plaspoelstraat (deelgebied 10) te Leidschendam, Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (d.m.v. een proefsleuf), Weesp (RAAP-rapport 2228)
	16036	44459	
	16037	44995	
	16038	46331	Campenhout, K. van, 2011: Op de strandwallen in Leidschendam, Plangebied Schakenbos, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2837)
	16039	46923	
	16040	48724	
	16041	48846	
	16042	49222	Briels, I.R.P.M./B. Jansen, 2013: Waar is het kanaal van Corbulo gebleven? Plangebied Schoorlaan / Zaagmolenstraat in Leidschendam Gemeente Leidschendam - Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)
	16043	52174	Benerink, G.M.H., 2013: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven plangebied Oosteinde 38, Voorburg, gemeente Leidschendam-Voorburg, Heine Noord (SOB Research-rapport)
	16044	53153	
	16045	53160	
	16046	53162	
	16047	55892	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied Veursestraatweg 102a te Leidschendam, Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2687)
	16048	56827	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
Lisse			
	17001	36774	
Noordwijk			
	18001	1612	
	18002	20441	
	18003	24522	
	18004	27180	
	18005	31072	
	18006	32800	Corver, B.A., 2010: Weteringpoort Noordwijk. Een archeologische opgraving, Noordwijk (B&G rapport 1006)
	18007	1455	
	18008	5777	
	18009	9454	
	18010	19263	Jordanov, M.S., 2007: Plangebied Kerkstraat, Digrosterrein, Gemeente Noordwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1424)
	18011	23558	Smit, B.I., 2008: Onderzoeksgebied Afvalwaterzuiveringsinstallatie Noordwijk, gemeente Noordwijk, archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1625)
	18012	26139	Hoven, E./S. Moerman, 2008: Inventariserend veldonderzoek, waarderende fase. Noordwijk, 't Pleintje, gemeente Noordwijk, Noordwijk (B&G rapport)
	18013	26717	Groot, R.W. de, 2008: Plangebied Boeckhorst, Gemeente Noordwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1702)
	18014	28856	Hoven, E./H.W.D. van den Engel/C. van der Linde/C. Wierking, 2009: Kerkstraat, Noordwijk, gemeente Noordwijk: inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven en archeologische begeleiding, Noordwijk (B&G rapport)
	18015	30809	Wilbers, A., 2007: Van Panhuysstraat, Noordwijk, gemeente Noordwijk; inventariserend veldonderzoek, verkennende fase, Noordwijk (B&G rapport)
	18016	31277	
	18017	33187	
	18018	52895	
Noordwijkerhout			
	19001	12713	
	19002	35032	Leijnse, K., 2012: Wonen bij de Witte Kerk, Plangebied Dorpsstraat, gemeente Noordwijkerhout , Een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2278)
	19003	57420	
	19004	15084	Tump, M./S. Diependaele, 2006: Archeologisch onderzoek Mossenest II, Noordwijkerhout. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische begeleiding bij de sloop van de boerderij "Nieuw Schimmelpenning", Capelle aan den IJssel (A)
	19005	18995	
	19006	20620	
	19007	25490	
	19008	40104	Corver, B.A., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Zeestraat-Coremolenplein, Noordwijkerhout, Noordwijk (B&G rapport 920)
	19009	56993	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
Oegstgeest			
	20001	6754	Hemminga, M./T. Hamburg, 2006: Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) Oegstgeest - Rijnfront Zuid 2004, Leiden (Archol-rapport 69)
	20002	12331	Hemminga, M./T. Hamburg/M. Dijkstra/C. Cavallo/S. Knippenberg/S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest, Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn, Leiden (Archol-rapport 1)
	20003	33004	Jezeer, W., 2011: Een Merovingische nederzetting aan de monding van de Rijn, Een archeologische opgraving te Oegstgeest Nieuw Rhijngest-Zuid, Amersfoort (ADC Rapport 2054)
	20004	34832	
	20005	40893	
	20006	46447	
	20007	6313	Hemminga, M./T. Hamburg, 2006: Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn, Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO), Oegstgeest - Rijnfront zuid 2004, Leiden (Archol-rapport 69)
	20008	9543	Hemminga, M./T. Hamburg/M. Dijkstra/C. Cavallo/S. Knippenberg/S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest, Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn, Leiden (Archol-rapport 6)
	20009	9746	
	20010	13177	
	20011	14297	
	20012	15165	
	20013	31986	Bentham, A. van, 2009: Oegstgeest Rijnfront Noord, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1716)
	20014	33313	Leijnse, K., 2010: Plangebied N206 Rijnfront, Gemeente Oegstgeest, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1922)
	20015	35302	Bos, P.A. van den, 2009: Verkavelingsporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd aan de voet van de strandwal te Oegstgeest, Inventariserend proefsleuvenonderzoek in het kader van de uitbreiding van de begraafplaats bij het Groene Kerkje, Leiden (Archol-rap
	20016	44035	Benerink, G.M.H., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Haarlemmerstraatweg 7, Oegstgeest, gemeente Oegstgeest, Heinenoord (SOB Research-rapport)
	20017	44107	Timmers, A./A. Wagner, 2010: Archeologisch onderzoek aan de Hofbrouckerlaan 51A te Oegstgeest (gemeente Oegstgeest). Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven, Nieuwerkerk a/d IJssel (ArcheoMedia Rapport A10-092-R)
	20018	50894	
Rijswijk			
	21001	1465	
	21002	1475	
	21003	1480	
	21004	1482	
	21005	7139	Holthausen, O./J. van Oijen, 2007: Archeologisch Begeleiding Planetenflats, , Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 15)
	21006	7605	
	21007	17478	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2009: Langs de Sir Winston Churchilllaan in Rijswijk, Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 22)
	21008	25192	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2010: De Paulinesymfonie Klaroenstraat te Rijswijk, Definitief Archeologisch Onderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 27)
	21009	35170	
	21010	36228	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	21011	42434	
	21012	42998	
	21013	47207	
	21014	51106	
	21015	52012	
	21016	1460	
	21017	1464	
	21018	1481	
	21019	3323	
	21020	7877	
	21021	7985	Dorenbos, O., 2005: Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek De Strijp-Parc Solaire, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 3)
	21022	9310	
	21023	9549	Dorenbos, O./J.M. Koot, 2008: Waterberging Hoekpolder Rijswijk (ZH), Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 18)
	21024	14371	
	21025	14893	
	21026	16490	Holthausen, O./J.M. Koot, 2006: Archeologisch Onderzoek Vrijenbanslaan/Molenhof in het kader van ontwikkeling tramlijn 19, Briefrapport Juni 2006, Rijswijk (Briefrapport)
	21027	19089	
	21028	19280	
	21029	21468	
	21030	21922	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2009: Langs de Sir Winston Churchilllaan in Rijswijk. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 22)
	21031	23008	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2009: Langs de Sir Winston Churchilllaan in Rijswijk. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 22)
	21032	28470	Koot, J.M., 2010: Ockenburger Tientweg 24c te Rijswijk, Een archeologische waarneming, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 30)
	21033	28471	Holthausen, O., 2011: Sir Winston Churchilllaan locatie 'Wereldhave' te Rijswijk, Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 33)
	21034	29995	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2011: Ter Nieuwburch, Stadhuislocatie, Inventariserend Veldonderzoek. Tweede fase, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 34)
	21035	31095	Holthausen, O., 2011: Ds. Van den Boschlaan & Titus Brandsmastraat te Rijswijk, resultaten van het inventariserend veldonderzoek in het kader van de uitbreiding van de entrees van twee flatgebouwen, Rijswijk (Briefrapport)
	21036	35695	Dorenbos, O./O. Holthausen, 2011: Kavel 17, Laan van Zuidhoorn te Rijswijk, Inventariserend veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 36)
	21037	35792	
	21038	35898	
	21039	36673	
	21040	38856	Holthausen, O./O. Dorenbos, 2010: Prinses Beatrixlaan te Rijswijk, Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek in het kader van de aanleg van de tweede afvoerleiding Delfland, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 28)
	21041	39639	
	21042	43103	
	21043	47021	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	21044	49441	Ilson, P.J., 2012: Te Werve West, Gemeente Rijswijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2496)
	21045	50651	Holthausen, O./Y. Raczynski-Henk, 2013: De Melodie te Rijswijk, Inventariserend veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 47)
	21046	54784	Briels, I.R.P.M., 2013: Plangebied European Patent Office in Rijswijk, Gemeente Rijswijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2679)
Teylingen			
	22001	9127	Bink, M., 2006: Warmond, Park Klinkenberg. Archeologisch onderzoek, Den Bosch (BAAC rapport 05.004)
	22002	1907	
	22003	4151	Meijlink, B./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlands Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)
	22004	6760	Kruidhof, C.N., 2004: Plangebied Mariëngaerde, Gemeente Warmond. Een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1073)
	22005	8194	Meijlink, M./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlandse Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)
	22006	28896	Tump, M., 2009: Teylingen, Warmond Herenweg 50, Inventariserend Veldonderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport Ao8.0134)
	22007	41194	
	22008	55548	
Uitgeest			
	23001	5143	
	23002	9940	Koning, J. de, 2008: 3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late- Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assumervaart, gemeente Uitgeest, Zandijk (Hollandia reeks)
	23003	27045	Ilson, P.J., 2010: Plangebied Waldijk perceel J te Assum, Gemeente Uitgeest, Een archeologische opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2061)
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)
	23005	1121	
	23006	24612	Kruidhof, C.N., 2009: Plangebied Waldijk II ter plaatse van de Kartbaan en de Stoeterij, Gemeente Uitgeest, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1670)
Velsen			
	24001	1125	
	24002	1127	
	24003	1935	Heijden, F.J.G. van der, 2001: Archeologisch onderzoek in de Velsbroekpolder (plandeel H), Amersfoort (ADC Rapport 72)
	24004	42008	
	24005	19841	
	24006	20059	Vos, P.C./J.P.L. Vaars, 2007: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Middensluiseland-West, IJmuiden, gemeente Velsen, Zandijk (Hollandia reeks 132)
	24007	30861	Heeringen, R.M. van./W.A.M. Hessing/R. Schrijvers, 2014: Archeologisch onderzoek zuidelijke calamiteitenboog tussen rijksweg Ag en rijksweg A22, gemeente Velsen. Bewoning uit de Midden-Bronstijd op de overgang van het strandwallenlandschap naar het Oer IJ
	24008	45622	Opbroek, M./J. Brijker, 2012: Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven bij Velsen-Zuid-Oostbroek, Amersfoort (ADC Rapport 3015)
	24009	51674	Poulsen, E., 2012: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P), Roos en Beeklaan 4, Santpoort-Noord, Zandijk (Hollandia reeks 420)
	24010	52728	Sonders, M./T. Salomons, 2013: Inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven IJmuiden de Golfbreker, gemeente Velsen, Zandijk (Hollandia reeks 554)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	24011	53920	
	24012	53921	
	24013	56458	
Voorschoten			
	25001	1542	
	25002	6728	
	25003	13404	
	25004	7461	
	25005	7477	Smole, L./P. Ploegaert, 2005: Inventariserend Veldonderzoek waarderende fase en opgraving op het HEMA-terrein te Voorschoten, Amersfoort (ADC Rapport 427)
	25006	28902	Hoven, E., 2008: Inventariserend Veldonderzoek (IVO), waarderende fase: Oude Adegeesterlaan, Voorschoten, gemeente Voorschoten, Noordwijk (B&G rapport)
	25007	34240	Berkhout, M., 2009: Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase, d.m.v. proefsleuven Beetslaan, Voorschoten, gemeente Voorschoten, Noordwijk (B&G rapport)
	25008	43986	Tump, M., 2011: Voorschoten, J.P. Coenstraat/Leidseweg. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, Den Bosch (BAAC rapport A-10.0406)
	25009	46528	
	25010	48223	
	25011	48286	Benerink, G.M.H., : Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Grieglaan 8, Voorschoten, gemeente Voorschoten, Heinenoord (SOB Research-rapport)
	25012	51504	
	25013	51532	
	25014	53297	Molthof, H.M., 2013: Plangebied Donklaan 78, Gemeente Voorschoten, Archeologisch vooronderzoek: een waarderend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2671)
	25015	54093	Halverstad, R.N., 2013: Plangebied Bachlaan 21, Voorschoten, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 3313)
	25016	55559	
Wassenaar			
	26001	6001	
	26002	27203	
	26003	34285	Corver, B.A., 2009: Archeologische begeleiding en opgraving drainage Nieuw Wassenaar, gemeente Wassenaar, Noordwijk (B&G rapport)
	26004	35345	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied Konijnenlaan 45a, Gemeente Wassenaar, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2633)
	26005	7686	
	26006	9258	Leijnse, K., 2005: Plangebied Langstraat 13/15 'het Rechthuys', Gemeente Wassenaar, Archeologisch vooronderzoek: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1154)
	26007	15741	
	26008	28347	Eimermann, E., 2008: Wassenaar, Jagerslaan 13, akkerareaal vanaf de Late Middeleeuwen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1504)
	26009	28720	Groot, R.W. de, 2009: Plangebied Hoge Klei te Wassenaar, Gemeente Wassenaar, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1750)
	26010	33057	
	26011	33455	Raczynski Henk, Y., 2010: Plangebied Konijnenlaan 45a, Gemeente Wassenaar, Inventariserend veldonderzoek (boor- en proefsleuvenonderzoek), Weesp (RAAP-rapport 1910)
	26012	33924	Jacobs, E., 2007: Locatie Hofcampweg 65-67, Gemeente Wassenaar, een inventariserend veldonderzoek, Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 141)

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	26013	42540	Pruijssen, M., 2011: Nederzettingssporen uit de ijzertijd op de grens tussen Wassenaar en Valkenburg, Een inventariserend veldonderzoek in onderzoeksgebied Wassenaar-'De Groene Buffer', Leiden (Archol-rapport 151)
	26014	42630	
	26015	45346	Houkes, M.C., 2011: Inventariserend Veldonderzoek d.m.v. proefsleuven: Raaphorstlaan 19B, Wassenaar, gemeente Wassenaar, Noordwijk (B&G rapport)
	26016	50907	Corver, B.A., 2012: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven Dr. Mansveltkaade 1, Wassenaar, gemeente Wassenaar, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1381)
	26017	53378	Leije, J. van der., 2012: Aanvullend en waarderend proefsleuvenonderzoek Wassenaar de Groene Buffer. Nieuw Valkenburg, vindplaats 2, Leiden (Archol-rapport 189)
	26018	56037	
	26019	56820	
Westland			
	27001	1442	
	27002	1546	Londen, H. van, 1993: Vindplaats 20.17 & 20.35. Rapport betreffende het archeologisch bodemonderzoek, Amsterdam (Westland Rapport 2 AAC/IPP)
	27003	2284	Dorenbos, O./B. Klooster/J.M. Koot, 2004: Het plein gekeerd. Archeologisch onderzoek op het Moddermanplein te Honselersdijk (gemeente Naaldwijk), Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten)
	27004	2289	Vos, W.K., 2000: Archeologisch Onderzoek op vindplaats A en het grafveld. Monster-Poeldijk, Bunschoten (ADC Rapport 56)
	27005	3637	
	27006	3651	
	27007	6572	Ploegaert, P., 2005: Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg', Amersfoort (ADC Rapport 426)
	27007	6572	Ploegaert, P.H.J.I., 2005: Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg', Amersfoort (ADC Monografie 4)
	27008	6573	
	27009	12076	
	27010	15594	Ploegaert, P.H.J.I./E. Blom, 2007: Naaldwijk 'Zuidweg hoek Hoogwerf', gemeente Westland, Een Archeologische Opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 804)
	27011	18205	Blom, E./L. van der Feijst, 2007: Poeldijk Westhof, vindplaats B, Een inheems-Romeinse nederzetting uit de 1e tot de 3e eeuw, Amersfoort (ADC Rapport 909)
	27012	19198	Eimermann, E., 2009: Cananefaatste boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel, Archeologische opgraving in het plangebied Juliahof, gelegen te Wateringen, Amersfoort (ADC Rapport 822)
	27013	20143	
	27014	22937	
	27015	29126	
	27016	32718	
	27017	33448	
	27018	36318	Hazen, P.L.M./E. Blom, 2010: Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied, Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreken Fase II, vindplaatsen F en G/H, Amersfoort (ADC Rapport 2153)
	27019	44252	Feijst, L.M.B. van der, 2012: Vechten tegen het wassende water in de Romeinse tijd, Een archeologische opgraving in plangebied Hoogeland-Oost, 't Zand Heultje te Naaldwijk, Amersfoort (ADC Rapport 3186)
	27020	45784	
	27021	46478	
	27022	46595	Corver, B.A./L. Ouwkerk, 2011: Dijkerwaal, 's-Gravenzande, gemeente Westland. Een archeologische opgraving, Noordwijk (B&G rapport 1236)
	27023	51314	
27024	52617	Horssen, J. van, 2012: Boerderij en buitenplaats Hofzicht in De Lier. De archeologische opgraving van een erf uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd aan de Noordlierweg, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 109)	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	27025	1453	
	27026	2141	Vos, W.K., 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Monster-Poeldijk, vindplaatsen A en B', Bunschoten (ADC Rapport 37)
	27027	3207	Besselsen, E.A., 2004: Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk, Archeologisch onderzoek op vindplaats b, Amsterdam (AACPublicaties 23)
	27028	3487	Koning, M.W.A., 2003: Aanvullend Archeologisch Onderzoek naar de voormalige middeleeuwse kerk aan de Vreeburghlaan te 's-Gravenzande, Capelle a/d IJssel (ArcheoMedia Rapport Ao2-522-Q)
	27029	4093	Krist, J.S./F. Plasmeijer/E. van de Kuij/K. Wentink, 2003: Rapportage Aanvullend Archeologisch Onderzoek. Middelbroekweg 66 - 68a Naaldwijk, Zelhern (Synthegra Archeologie Rapport)
	27030	4199	Kruidhof, C.N., 2003: Plangebied Woerdblok, gemeente Naaldwijk; een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP-rapport 931)
	27031	4350	
	27032	4674	
	27033	4675	
	27034	4861	
	27035	5022	Nieuwhof, A., 2004: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Zuidweg te Naaldwijk (Z.-H.), Groningen (ARC-Rapporten 94)
	27036	5195	
	27037	6509	Berg, J.M. van den, 2004: Inventariserend veldonderzoek (IVO) ten behoeve van de planontwikkeling voor bebouwing aan Verburghlaan-Arckelweg te Poeldijk, Zuid-Holland, Amersfoort (ADC Rapport 313)
	27038	7289	Besselsen, E.A., 2005: Ruimte voor water, Proefsleuven door een toekomstige waterberging in de Oude Lierpolder, gemeente Westland, Amsterdam (AACPublicaties 27)
	27039	7455	
	27040	9958	
	27041	9994	
	27042	13198	
	27043	18466	Ploegaert, P.H.J.I./E. Blom, 2007: Monster - Noord/Westmade, gemeente Westland, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 779)
	27044	19358	Kort, J.W. de/Y.E.M. Raczynski-Henk, 2007: Onderzoeksgebied Honderdland, fase 1B te Maasdijk, vindplaatsen 1, 2 en 3, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 14)
	27045	19374	
	27046	19415	Smit, B.I., 2007: Plangebied Wijkpark, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1446)
	27047	22860	Eimermann, E., 2007: Holle Watering (Gem. Westland). Archeologisch onderzoek op de hoofdgeul van de Gantel, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1074)
	27048	24774	Leeuwe, R. de, 2008: Inheemse bewoning uit de ijzertijd en Romeinse tijd in plangebied Naaldwijk-Nieuwe Naaldhorst (gemeente Westland), Een Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, Leiden (Archol-rapport 94)
	27049	24891	Feijst, L.M.B. van der/H. A. P. Veldman/E. Blom, 2008: Poeldijk Westhof Fase II, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1269)
	27050	27437	Eimermann, E./M. Opbroek, 2009: De Lier, bedrijventerrein Leehove, gemeente Westland: Inheems-Romeinse en Karolingische bewoning, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven met een booronderzoek, Amersfoort (ADC Rapport 1401)
	27051	29235	Eimermann, E./M. Opbroek/P. Hazen, 2009: Monster-Noord, gemeente Westland, IJzertijd op de flank van het duin, Amersfoort (ADC Rapport 1583)
	27052	30913	

Rapportenoverzicht per gemeente op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Gemeentenaam	Rapport- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	27053	32201	Leijnse, K., 2010: Plangebied Trade Parc Westland Mars, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven en waarderend booronderzoek), Weesp (RAAP-rapport 1930)
	27054	38871	Jezeer, W., 2011: Kwintsheul, Holle Watering (Gemeente Westland), Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2263)
	27055	40172	
	27056	40810	
	27057	41103	Alma, X.J.F., 2011: De buitenplaats Waelwoning te 's-Gravenszande, gemeente Westland, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en boringen, Amersfoort (ADC Rapport 2584)
	27058	41711	Alma, X.J.F., 2010: Westland, Naaldwijk - Galgeweg, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2428)
	27059	42519	
	27060	43561	Feijst, L.M.B. van der, 2011: Naaldwijk Hoogeland-West, onder en ten zuiden van het Proefstation Kruisbroekweg, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2799)
	27061	44531	Loopik, J., 2011: Wateringen, gemeente Westland - Oranjewijk fase 1, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2620)
	27062	46479	
	27063	46577	
	27064	48237	Bos, P.A. van den, 2012: Burg. Elsenweg (VP2), Naaldwijk, gemeente Westland, Noordwijk (B&G rapport 1284)
	27065	49003	Veen, M.M.A. van, 2001: Beelden van een begijntuin, Archeologisch onderzoek op het veilingterrein in 's-Gravenszande in 2001, Den Haag ()
	27066	50157	
	27067	53973	
	27068	57673	Hemminga, M.E., 2014: Een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven op de Isw-locatie te Naaldwijk, Leiden (Archol-rapport 243)
	27069	57741	
Zandvoort			
	28001	55775	

Bijlage II: Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
paleolithicum - midden-neolithicum			
	6125	30818	Mijle Meijer, R.A. van der/E.E.B. Bulten/P.J.A. Stokkel/E.C. Rieffe, 2010: Westvlietweg, gemeente Den Haag, Archeologisch onderzoek naar bewoningssporen uit het midden- en laat-neolithicum op een duintje achter de oudste strandwal, Den Haag (Rapport 0919)
	6158	1356	Siemons, H. (E.E.B. Bulten), 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van Steentijd tot Nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	16004	12621	Hamburg, T.D., 2005: Neolithische bewoningsresten te Leidschendam, Begeleiding, Inventariserend Veldonderzoek (IVO) en Opgraving (DO) Leidschendam-Prinsenhof, Leiden (Archol-rapport 59)
	16005	24401	Driessen, M. (E. Besselsen), 2012: Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas, Amsterdam (Themata 7)
	25014	53297	Molthof, H.M., 2013: Plangebied Donklaan 78, Gemeente Voorschoten, Archeologisch vooronderzoek: een waarderend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2671)
laat-neolithicum - vroege bronstijd			
	5031	15053	Muller, A./G. van Bergeijk/E. Drenth/P.C. Vos & R.M. van Heeringen, 2008: Akersloot-Klein Dorregeest. Een vindplaats van de Klokbekeercultuur in de gemeente Castricum, provincie Noord-Holland, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 159)
	5031	15053	Muller, A./G. van Bergeijk/E. Drenth/P.C. Vos & R.M. van Heeringen, 2008: Akersloot-Klein Dorregeest. Een vindplaats van de Klokbekeercultuur in de gemeente Castricum, provincie Noord-Holland, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 159)
	6059	45375	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Romeinse tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6066	48621	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6066	48621	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6067	48623	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6068	48647	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6068	48647	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6125	30818	Mijle Meijer, R.A. van der/E.E.B. Bulten/P.J.A. Stokkel/E.C. Rieffe, 2010: Westvlietweg, gemeente Den Haag, Archeologisch onderzoek naar bewoningssporen uit het midden- en laat-neolithicum op een duintje achter de oudste strandwal, Den Haag (Rapport 0919)
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	14002	37162	Verduin, J.T., 2012: Opgraving aan de Domeynen te Sint Pancras, gemeente Langedijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 372)
	15026	16814	Hamburg, T.D., 2006: Inventariserend Veldonderzoek te Leiden, Sylviusterrein & Boerhaveterrein, Leiden (Archol-rapport 73)
	15027	17425	Hamburg, T.D., 2006: Inventariserend Veldonderzoek te Leiden, Sylviusterrein & Boerhaveterrein, Leiden (Archol-rapport 73)
	16004	12621	Hamburg, T.D., 2005: Neolithische bewoningsresten te Leidschendam, Begeleiding, Inventariserend Veldonderzoek (IVO) en Opgraving (DO) Leidschendam-Prinsenhof, Leiden (Archol-rapport 59)
	16015	6898	Leijnse, K., 2004: Plangebied Zijdepark, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Een inventariserend archeologisch onderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1090)
	16018	14720	Smit, B.I., 2006: Plangebied Zonnwijzer (locatie vijver), Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuf), Amsterdam (RAAP-rapport 1295)
	18013	26717	Groot, R.W. de, 2008: Plangebied Boeckhorst, Gemeente Noordwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1702)
	22001	9127	Bink, M., 2006: Warmond, Park Klinkenberg. Archeologisch onderzoek, Den Bosch (BAAC rapport 05.004)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	22004	6760	Kruidhof, C.N., 2004: Plangebied Mariëngaerde, Gemeente Warmond. Een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1073)
	25014	53297	Molthof, H.M., 2013: Plangebied Donklaan 78, Gemeente Voorschoten, Archeologisch vooronderzoek: een waarderend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2671)
midden-bronstijd			
	6001	1285	Bulten, E.E.B./Y.M. Boonstra, 2013: Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee, gemeente Den Haag, Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 16)
	6032	5176	Bulten, E.E.B., 2004: Definitief Archeologisch Onderzoek Houtrust, , Den Haag (Rapport HST030)
	6035	6243	Bulten, E.E.B., 2007: Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag, Bronstijd, IJzertijd en Middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9)
	6049	19113	Meurkens, L./T. Hamburg, 2007: Prehistorische bewoning op het World Forum gebied - Den Haag, Leiden (Archol-rapport 83)
	6057	39303	Stokkel, P.J.A., 2012: Strijden met en tegen de elementen, Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerennederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15)
	6059	45375	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Romeinse tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	9007	6305	Vaars, J.P.L., 2004: Archeologische opgravingen aan de Hoogdorperweg te Heemskerk, Zaandijk (Hollandia reeks 24)
	14002	37162	Verduin, J.T., 2012: Opgraving aan de Domeynen te Sint Pancras, gemeente Langedijk, Zaandijk (Hollandia reeks 372)
	18011	23558	Smit, B.I., 2008: Onderzoeksgebied Afvalwaterzuiveringsinstallatie Noordwijk, gemeente Noordwijk, archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1625)
	19008	40104	Corver, B.A., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Zeestraat-Coremolenplein, Noordwijkerhout, Noordwijk (B&G rapport 920)
	24007	30861	Heeringen, R.M. van,/W.A.M. Hessing/R. Schrijvers, 2014: Archeologisch onderzoek zuidelijke calamiteitenboog tussen rijksweg A9 en rijksweg A22, gemeente Velsen. Bewoning uit de Midden-Bronstijd op de overgang van het strandwallenlandschap naar het Oer IJ
late bronstijd - vroege ijzertijd			
	3002	12869	Vaars, J.P.L., 2006: Archeologische opgravingen aan de Breestraat/Peperstraat te Beverwijk, Zaandijk (Hollandia reeks 100)
	5023	47369	Dijkstra, M.F.P., 2012: Zicht op Hooghuizen, Een inventariserend archeologisch onderzoek naar een 'begraven hofstede' in Limmen, Amsterdam (Diachron notitie 113)
	6029	4401	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6050	19116	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6050	19116	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6057	39303	Stokkel, P.J.A., 2012: Strijden met en tegen de elementen, Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerennederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15)
	6067	48623	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6067	48623	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6087	52618	Mijle Meijer, R.A. van der, 2012: Eiberplein gemeente Den Haag, Een Definitief Archeologisch Onderzoek. IJzertijd in de duinen, Den Haag (HAR 1228)
	6131	40256	Stokkel, P.J.A., 2010: Fazantplein Gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 1027)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	9007	6305	Vaars, J.P.L., 2004: Archeologische opgravingen aan de Hoogdorperweg te Heemskerk, Zaandijk (Hollandia reeks 24)
	9007	6305	Vaars, J.P.L., 2004: Archeologische opgravingen aan de Hoogdorperweg te Heemskerk, Zaandijk (Hollandia reeks 24)
	9007	6305	Vaars, J.P.L., 2004: Archeologische opgravingen aan de Hoogdorperweg te Heemskerk, Zaandijk (Hollandia reeks 24)
	9022	42719	Briels, I.R.P.M., 2011: Vijverpartijen Maerten van Heemskerckstraat/Karshoffstraat te Heemskerk, gemeente Heemskerk; Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek proefsleuven., Weesp (RAAP-rapport 2261)
	11001	12506	Lange, S./L.A. Sam, 2007: Archeologisch onderzoek naar een rituele palencirkel uit de Vroege-IJzertijd op de strandvlakte ten westen van Heiloo, (plangebied Maalwater, gemeente Heiloo, Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 46)
	11028	41986	Heiden, M.J. van der,/D. Sam, 2012: Heiloo - Maalwater III. Archeologisch onderzoek op de westelijke strandvlakte., Amsterdam (Diachron notitie 124)
	15015	50243	Briels, I.R.P.M., 2014: Natuurontwikkeling Oostvlietpolder, Gemeente Leiden Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2787)
	16020	16151	Lesparre-de Waal, M.S., 2006: Locatie Polderberging, plangebied Damcentrum, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Inventariserend veldonderzoek (zoek sleuf), Amsterdam (RAAP-rapport 1321)
	18013	26717	Groot, R.W. de, 2008: Plangebied Boeckhorst, Gemeente Noordwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1702)
	23002	9940	Koning, J. de, 2008: 3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late- Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assumervaart, gemeente Uitgeest, Zaandijk (Hollandia reeks)
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)
midden- en late ijzertijd			
	3002	12869	Vaars, J.P.L., 2006: Archeologische opgravingen aan de Breststraat/Peperstraat te Beverwijk, Zaandijk (Hollandia reeks 100)
	5018	40700	Leijnse, K., 2012: Plangebied Buurtweg 43A te Akersloot, gemeente Castricum. Archeologisch onderzoek: een proefsleuvenonderzoek, opgraving en archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 2411)
	5022	47312	Vaars, J.P.L., 2012: Inventariserend veldonderzoek (IVOP) Duinweg 125 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandam (Argo rapport 15)
	6001	1285	Bulten, E.E.B./ Y.M. Boonstra, 2013: Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee, gemeente Den Haag, Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 16)
	6029	4401	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6029	4401	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6032	5176	Bulten, E.E.B., 2004: Definitief Archeologisch Onderzoek Houtrust, , Den Haag (Rapport HST030)
	6035	6243	Bulten, E.E.B., 2007: Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag, Bronstijd, IJzertijd en Middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9)
	6041	7931	Houkes, R.A./E. van der Linden/P.F.B. Jongste, 2008: Definitief archeologisch onderzoek bij de Monsterseweg 29-37 Gemeente Den Haag, Bewoningssporen uit de ijzertijd en de late middeleeuwen, Den Haag (Rapport 1013)
	6042	9998	Pavlovic, A., 2011: Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan Gemeente Den Haag, Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3), Den Haag (HAR 1122)
	6046	17269	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6049	19113	Meurkens, L./T. Hamburg, 2007: Prehistorische bewoning op het World Forum gebied - Den Haag, Leiden (Archol-rapport 83)
	6057	39303	Stokkel, P.J.A., 2012: Strijden met en tegen de elementen, Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerennederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15)
	6057	39303	Stokkel, P.J.A., 2012: Strijden met en tegen de elementen, Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerennederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15)
	6058	45015	Mijle Meijer, R.A. van der, 2012: Kwartellaan-noord gemeente Den Haag, Akkers uit de ijzertijd. Een Definitief Archeologisch Onderzoek, Den Haag (HAR 1133)
	6087	52618	Mijle Meijer, R.A. van der, 2012: Eiberplein gemeente Den Haag, Een Definitief Archeologisch Onderzoek. IJzertijd in de duinen, Den Haag (HAR 1228)
	6129	36462	Waasdorp, J.A., 2004: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Monsterseweg, , Den Haag (Rapport 1013)
	6131	40256	Stokkel, P.J.A., 2010: Fazantplein Gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 1027)
	6131	40256	Stokkel, P.J.A., 2010: Fazantplein Gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 1027)
	6133	42082	Stokkel, P.J.A., 2010: Kwartellaan zuid gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 1043)
	6152	55019	Stokkel, P.J.A./R.A. van der Mijle Meijer, 2014: Erasmushove, gemeente Den Haag. Inventariserend proefsleuvenonderzoek en definitief archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen., Den Haag (1403)
	9001	1072	Hagers, J-K.A., 1995: Aanvullend archeologisch onderzoek in de Broekpolder, gemeenten Beverwijk-Heemskerk, Amersfoort (ROB Interne Rapporten 28)
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	9022	42719	Briels, I.R.P.M., 2011: Vijverpartijen Maerten van Heemskerckstraat/Karshoffstraat te Heemskerk, gemeente Heemskerk; Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek proefsleuven., Weesp (RAAP-rapport 2261)
	11014	5021	Bloo, S.B.C., 2004: Archeologisch onderzoek op het terrein van garage Zwart te Heiloo, Amersfoort (ADC Rapport 280)
	11014	5021	Bloo, S.B.C., 2004: Archeologisch onderzoek op het terrein van garage Zwart te Heiloo, Amersfoort (ADC Rapport 280)
	13009	34407	Leije, J. van der, 2010: Graven naar greppels, De opgraving van vindplaats 2 op het GHHR-terrein in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 136)
	13025	30849	Jansen, B./J. Mol/ A. Tol, 2010: Boren en graven in de delta van de Oude Rijn, Een inventariserend veldonderzoek in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 130)
	13025	30849	Jansen, B./J. Mol/ A. Tol, 2010: Boren en graven in de delta van de Oude Rijn, Een inventariserend veldonderzoek in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 130)
	14002	37162	Verduin, J.T., 2012: Opgraving aan de Domeynen te Sint Pancras, gemeente Langedijk, Zandijk (Hollandia reeks 372)
	15024	8149	Berg, J.M. van den/J.W. de Kort, 2005: Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein, een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1210)
	16003	9888	Bink, M./P.F.J. Franzen, 2009: Forum Hadriani Voorburg, Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport 05.125)
	16005	24401	Driessen, M. (E. Besselsen), 2012: Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas, Amsterdam (Themata 7)
	16042	49222	Briels, I.R.P.M./B. Jansen, 2013: Waar is het kanaal van Corbulo gebleven? Plangebied Schoorlaan / Zaagmolenstraat in Leidschendam Gemeente Leidschendam - Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)
	18011	23558	Smit, B.I., 2008: Onderzoeksgebied Afvalwaterzuiveringsinstallatie Noordwijk, gemeente Noordwijk, archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1625)
	19002	35032	Leijnse, K., 2012: Wonen bij de Witte Kerk, Plangebied Dorpsstraat, gemeente Noordwijkerhout , Een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2278)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	20016	44035	Benerink, G.M.H., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Haarlemmerstraatweg 7, Oegstgeest, gemeente Oegstgeest, Heinenoord (SOB Research-rapport)
	23002	9940	Koning, J. de, 2008: 3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late- Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assumervaart, gemeente Uitgeest, Zaandijk (Hollandia reeks)
	23002	9940	Koning, J. de, 2008: 3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late- Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assumervaart, gemeente Uitgeest, Zaandijk (Hollandia reeks)
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)
	23006	24612	Kruidhof, C.N., 2009: Plangebied Waldijk II ter plaatse van de Kartbaan en de Stoeterij, Gemeente Uitgeest, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1670)
	24003	1935	Heijden, F.J.G. van der, 2001: Archeologisch onderzoek in de Velsbroekpolder (plandeel H), Amersfoort (ADC Rapport 72)
	24010	52728	Sonders, M./T. Salomons, 2013: Inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven Ijmuiden de Golfbreker, gemeente Velsen, Zaandijk (Hollandia reeks 554)
	26004	35345	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied Konijnenlaan 45a, Gemeente Wassenaar, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2633)
	26013	42540	Pruijssen, M., 2011: Nederzettingssporen uit de ijzertijd op de grens tussen Wassenaar en Valkenburg, Een inventariserend veldonderzoek in onderzoeksgebied Wassenaar-'De Groene Buffer', Leiden (Archol-rapport 151)
	27004	2289	Vos, W.K., 2000: Archeologisch Onderzoek op vindplaats A en het grafveld. Monster-Poeldijk, Bunschoten (ADC Rapport 56)
	27018	36318	Hazen, P.L.M./E. Blom, 2010: Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied, Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreeken Fase II, vindplaatsen F en G/H, Amersfoort (ADC Rapport 2153)
	27026	2141	Vos, W.K., 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Monster-Poeldijk, vindplaatsen A en B', Bunschoten (ADC Rapport 37)
	27027	3207	Besselsen, E.A., 2004: Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk, Archeologisch onderzoek op vindplaats b, Amsterdam (AACPublicaties 23)
	27043	18466	Ploegaert, P.H.J.I./E. Blom, 2007: Monster - Noord/Westmade, gemeente Westland, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 779)
	27048	24774	Leeuwe, R. de, 2008: Inheemse bewoning uit de ijzertijd en Romeinse tijd in plangebied Naaldwijk-Nieuwe Naaldhorst (gemeente Westland), Een Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, Leiden (Archol-rapport 94)
	27051	29235	Eimermann, E./M. Opbroek/P. Hazen, 2009: Monster-Noord, gemeente Westland, IJzertijd op de flank van het duin, Amersfoort (ADC Rapport 1583)
Romeinse tijd			
	2003	40201	Verduin, J.T., 2012: Een archeologische opgraving (AO) aan de Herenweg 66 te Egmond-Binnen, gemeente Bergen, Zaandijk (Hollandia reeks 401)
	3002	12869	Vaars, J.P.L., 2006: Archeologische opgravingen aan de Breesstraat/Peperstraat te Beverwijk, Zaandijk (Hollandia reeks 100)
	3004	16577	Schamp, C.R.C./D.E.A. Schiltmans, 2008: Park Vondelkwartier, Gemeente Beverwijk; archeologisch onderzoek: een opgraving ter plaatse van de te graven Scheybeek en waterpartij, Amsterdam (RAAP-rapport 1657)
	5008	53110	Oppenheimer, L./R. Zonneveld/T. de Kleijn, 2012: Vondstmeldingsformulier "De Boogaert", Castricum - Werkgroep Oud Castricum, Castricum ()
	5010	993	Hagers, J-K.A./M.M. Sier, 1999: Castricum-Oosterbuurt, bewonings sporen uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53)
	5010	993	Hagers, J-K.A./M.M. Sier, 1999: Castricum-Oosterbuurt, bewonings sporen uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53)
	5013	21045	Gerritsen, S./J.P.L. Vaars, 2007: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) en definitief onderzoek "De Boogaert", gemeente Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 143)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	5016	27244	Sam, L.A., 2008: Inventariserend veldonderzoek in het plangebied Bakkerspleintje, gemeente Castricum (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 71)
	5023	47369	Dijkstra, M.F.P., 2012: Zicht op Hooghuizen, Een inventariserend archeologisch onderzoek naar een 'begraven hofstede' in Limmen, Amsterdam (Diachron notitie 113)
	6006	1355	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6006	1355	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6006	1355	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6015	1664	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6015	1664	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6015	1664	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6029	4401	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6031	4655	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6031	4655	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6042	9998	Pavlovic, A., 2011: Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan Gemeente Den Haag, Deel 1: Sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3), Den Haag (HAR 1122)
	6046	17269	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6046	17269	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6046	17269	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6046	17269	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6048	17775	Veen, M.M.A. van./Y.M. Boonstra/H. van Haaster/J. van Kerckhove, 2009: Definitief archeologisch onderzoek Hertenerade, gemeente Den Haag. Inheems-Romeinse bewoning in een weids landschap, Den Haag (Rapport 0905)
	6050	19116	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6059	45375	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Romeinse tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6060	48587	Siemons, H./E.B.B. Bulten, : Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6060	48587	Siemons, H./E.B.B. Bulten, : Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6061	48589	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6061	48589	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6061	48589	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6062	48597	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6063	48600	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6063	48600	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6064	48607	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6065	48618	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6066	48621	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6067	48623	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6068	48647	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6069	48668	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6069	48668	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6095	1290	Magendans, J.R./ J.A. Waasdorp, 1993: Romeinse sporen bij de Lozerlaan, Verslag van de proefopgraving 1992, Den Haag ()
	6102	3459	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6102	3459	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6107	7298	Waasdorp, J.A., 2005: Inventariserend veldonderzoek (Proefputten), Hertenrade, Den Haag (Rapport 0501)
	6112	14005	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6112	14005	Siemons, H. (J.J. Lanzing), 2009: Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11)
	6112	14005	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6112	14005	Siemons, H. (J.J. Lanzing), 2009: Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11)
	6112	14005	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6112	14005	Siemons, H. (J.J. Lanzing), 2009: Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11)
	6112	14005	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6112	14005	Siemons, H. (J.J. Lanzing), 2009: Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld, Den Haag., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11)
	6117	24198	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6117	24198	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6127	35617	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6132	41398	Rieffe, E.C./P.J.A. Stokkel, 2010: Rotterdamsebaan gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek (boringen en proefsleuven) in het kader van de aanvulling op de MER-procedure, Den Haag (Rapport 1037)
	6152	55019	Stokkel, P.J.A./R.A. van der Mijle Meijer, 2014: Erasmushove, gemeente Den Haag. Inventariserend proefsleuvenonderzoek en definitief archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen., Den Haag (1403)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6157	57604	Stokkel, P., 2013: Uitbreiding golfbaan Vlietzone gemeente Den Haag, Onderzoek naar archeologische waarden uit de Romeinse tijd en het neolithicum, Den Haag (HAR 1312)
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	9002	3944	Therkorn, L.L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen, 2009: Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age to the Modern, Amsterdam ()
	9009	9863	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het plangebied Huibert Pootstraat, Gemeente Heemskerk (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 24)
	9022	42719	Briels, I.R.P.M., 2011: Vijverpartijen Maerten van Heemskerckstraat/Karshoffstraat te Heemskerk, gemeente Heemskerk; Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek proefsleuven., Weesp (RAAP-rapport 2261)
	11002	12833	Rooijen, E. van/J. de Koning, 2006: 1000 jaar wonen langs de Heerenweg, De opgraving op het Stationsplein te Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 119)
	11004	14914	Knippenberg, S., 2007: Hoog en droog., Archeologisch onderzoek op de strandwal van Heiloo nabij het Stationsplein., Leiden (Archol-rapport 80)
	13001	1397	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13001	1397	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13001	1397	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13002	1510	Vos, W.K./J.J. Lanzing, 2000: Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997., Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78)
	13002	1510	Vos, W.K./J.J. Lanzing, 2000: Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997., Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78)
	13003	1511	Vos, W.K./J.J. Lanzing, 2000: Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78)
	13003	1511	Vos, W.K./J.J. Lanzing, 2000: Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78)
	13006	13390	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13006	13390	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13006	13390	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13007	14208	Muller, A./J. van Doesburg, 2008: Een archeologisch onderzoek naar een toevalsvondst in Katwijk - De Zanderij. De opgraving van de 'Romeinse weg' in oktober., Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 162)
	13008	29297	Velde, H.M. van der, 2011: Centrale erven langs de monding van de Oude Rijn gedurende de Vroege Middeleeuwen, Archeologisch onderzoek op en rond de Zanderij-Westerbaan in Katwijk. De projecten Duinvallei fase 8 en 9 en Colligny, Amersfoort (ADC Rapport 28)
	13012	1398	Velde, H.M. van der, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13012	1398	Velde, H.M. van der, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13018	12745	Velde, H.M. van der, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologischonderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13018	12745	Velde, H.M. van der, 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologischonderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13025	30849	Jansen, B./J. Mol/ A. Tol, 2010: Boren en graven in de delta van de Oude Rijn, Een inventariserend veldonderzoek in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 130)
	13025	30849	Jansen, B./J. Mol/ A. Tol, 2010: Boren en graven in de delta van de Oude Rijn, Een inventariserend veldonderzoek in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 130)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	13034	49648	Leijnse, K., 2012: Plangebied Haven fase 3b, Gemeente Katwijk, archeologisch vooronderzoek: een karterend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2517)
	14003	37701	Zandboer, S., 2012: Bijzondere kuilen tussen de kolen, Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14003	37701	Zandboer, S., 2012: Bijzondere kuilen tussen de kolen, Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14005	31399	Houkes, M.C.E./S.W. Kodde, 2009: Langedijk De Druppels, archeologie tussen de kolen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	15001	1911	Polak, M./J. van Doesburg/P.A.M.M. van Kempen, 2004: Op zoek naar het castellum Matilo en het St. Margarethaklooster te Leiden-Roomburg, Het archeologisch onderzoek in 1999-2000, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 109)
	15006	6803	Domburg, K.M. van/C.R. Brandenburgh, 2007: Archeologisch Onderzoek op het Hettingaterrein in Room burg, Roomburg 2004 Fase 1, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 19)
	15006	6803	Domburg, K.M. van/C.R. Brandenburgh, 2007: Archeologisch Onderzoek op het Hettingaterrein in Room burg, Roomburg 2004 Fase 1, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 19)
	15007	7691	Brandenburgh, C.R./K.M. van Domburg, 2008: Een archeologisch onderzoek in de rand zone van de vicus van Matilo, Roomburg 2004 Fase 2, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 22)
	15009	14627	Goossens, T.A., 2010: Archeologisch onderzoek op het Haagwegterrein tussen de Hoflaan en de spoorlijn te Leiden, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 29)
	15010	17583	Domburg, K.M. van/C.R. Brandenburgh, 2008: Darwinweg 2005 & 2006 Een inventariserend veldonderzoek, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 21)
	15015	50243	Briels, I.R.P.M., 2014: Natuurontwikkeling Oostvlietpolder, Gemeente Leiden Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2787)
	15024	8149	Berg, J.M. van den/J.W. de Kort, 2005: Plangebied Voormalig Van Gend en Loosterrein, een inventariserend archeologisch onderzoek: proefsleuven, Amsterdam (RAAP-rapport 1210)
	16003	9888	Bink, M./P.F.J. Franzen, 2009: Forum Hadriani Voorburg, Definitief Archeologisch Onderzoek, 's-Hertogenbosch (BAAC rapport 05.125)
	16005	24401	Driessen, M. (E. Besselsen), 2012: Voorburg-Arentsburg, een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas, Amsterdam (Themata 7)
	16023	19011	Kort, J.W. de/Y. Raczynski-Henk, 2008: Plangebied Rietvinklaan 5, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1428)
	20016	44035	Benerink, G.M.H., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Haarlemmerstraatweg 7, Oegstgeest, gemeente Oegstgeest, Heine Noord (SOB Research-rapport)
	21007	17478	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2009: Langs de Sir Winston Churchillaan in Rijswijk, Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 22)
	21008	25192	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2010: De Paulinesymfonie Klaroenstraat te Rijswijk, Definitief Archeologisch Onderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 27)
	21030	21922	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2009: Langs de Sir Winston Churchillaan in Rijswijk. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 22)
	21031	23008	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2009: Langs de Sir Winston Churchillaan in Rijswijk. Archeologisch onderzoek naar aanleiding van de toevallige vondst van een Romeinse mijlpaal, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 22)
	21032	28470	Koot, J.M., 2010: Ockenburger Tientweg 24c te Rijswijk, Een archeologische waarneming, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 30)
	21040	38856	Holthausen, O./O. Dorenbos, 2010: Prinses Beatrixlaan te Rijswijk, Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek in het kader van de aanleg van de tweede afvoerleiding Delfland, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 28)
	21045	50651	Holthausen, O./Y. Raczynski-Henk, 2013: De Melodie te Rijswijk, Inventariserend veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 47)
	23002	9940	Koning, J. de, 2008: 3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late- Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assumervaart, gemeente Uitgeest, Zaandijk (Hollandia reeks)
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)
	23006	24612	Kruidhof, C.N., 2009: Plangebied Waldijk II ter plaatse van de Kartbaan en de Stoeterij, Gemeente Uitgeest, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1670)
	24010	52728	Sonders, M./T. Salomons, 2013: Inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven Ijmuiden de Golfbreker, gemeente Velsen, Zaanwijk (Hollandia reeks 554)
	25014	53297	Molthof, H.M., 2013: Plangebied Donklaan 78, Gemeente Voorschoten, Archeologisch vooronderzoek: een waarderend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2671)
	26004	35345	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied Konijnenlaan 45a, Gemeente Wassenaar, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2633)
	26011	33455	Raczynski Henk, Y., 2010: Plangebied Konijnenlaan 45a, Gemeente Wassenaar, Inventariserend veldonderzoek (boor- en proefsleuvenonderzoek), Weesp (RAAP-rapport 1910)
	26013	42540	Pruijssen, M., 2011: Nederzettingssporen uit de ijzertijd op de grens tussen Wassenaar en Valkenburg, Een inventariserend veldonderzoek in onderzoeksgebied Wassenaar-'De Groene Buffer', Leiden (Archol-rapport 151)
	27004	2289	Vos, W.K., 2000: Archeologisch Onderzoek op vindplaats A en het grafveld. Monster-Poeldijk, Bunschoten (ADC Rapport 56)
	27007	6572	Ploegaert, P.H.J.I., 2005: Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg', Amersfoort (ADC Monografie 4)
	27007	6572	Ploegaert, P., 2005: Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg', Amersfoort (ADC Rapport 426)
	27011	18205	Blom, E./L. van der Feijst, 2007: Poeldijk Westhof, vindplaats B, Een inheems-Romeinse nederzetting uit de 1e tot de 3e eeuw, Amersfoort (ADC Rapport 909)
	27012	19198	Eimmermann, E., 2009: Cananefaaste boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel, Archeologische opgraving in het plangebied Juliahof, gelegen te Wateringen, Amersfoort (ADC Rapport 822)
	27018	36318	Hazen, P.L.M./E. Blom, 2010: Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied, Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreen Fase II, vindplaatsen F en G/H, Amersfoort (ADC Rapport 2153)
	27018	36318	Hazen, P.L.M./E. Blom, 2010: Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied, Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreen Fase II, vindplaatsen F en G/H, Amersfoort (ADC Rapport 2153)
	27019	44252	Feijst, L.M.B. van der, 2012: Vechten tegen het wassende water in de Romeinse tijd, Een archeologische opgraving in plangebied Hoogeland-Oost, 't Zand Heultje te Naaldwijk, Amersfoort (ADC Rapport 3186)
	27026	2141	Vos, W.K., 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Monster-Poeldijk, vindplaatsen A en B', Bunschoten (ADC Rapport 37)
	27026	2141	Vos, W.K., 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Monster-Poeldijk, vindplaatsen A en B', Bunschoten (ADC Rapport 37)
	27027	3207	Besselsen, E.A., 2004: Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk, Archeologisch onderzoek op vindplaats b, Amsterdam (AACPublicaties 23)
	27027	3207	Besselsen, E.A., 2004: Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk, Archeologisch onderzoek op vindplaats b, Amsterdam (AACPublicaties 23)
	27027	3207	Besselsen, E.A., 2004: Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk, Archeologisch onderzoek op vindplaats b, Amsterdam (AACPublicaties 23)
	27027	3207	Besselsen, E.A., 2004: Een nederzetting uit de Romeinse tijd in Poeldijk, Archeologisch onderzoek op vindplaats b, Amsterdam (AACPublicaties 23)
	27029	4093	Krist, J.S./F. Plasmeijer/E. van de Kuijl/K. Wentink, 2003: Rapportage Aanvullend Archeologisch Onderzoek. Middelbroekweg 66 - 68a Naaldwijk, Zelhem (Synthegra Archeologie Rapport)
	27030	4199	Kruidhof, C.N., 2003: Plangebied Woerdblok, gemeente Naaldwijk; een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP-rapport 931)
	27035	5022	Nieuwhof, A., 2004: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Zuidweg te Naaldwijk (Z.-H.), Groningen (ARC-Rapporten 94)
	27037	6509	Berg, J.M. van den, 2004: Inventariserend veldonderzoek (IVO) ten behoeve van de planontwikkeling voor bebouwing aan Verburghlaan-Arckelweg te Poeldijk, Zuid-Holland, Amersfoort (ADC Rapport 313)
	27037	6509	Berg, J.M. van den, 2004: Inventariserend veldonderzoek (IVO) ten behoeve van de planontwikkeling voor bebouwing aan Verburghlaan-Arckelweg te Poeldijk, Zuid-Holland, Amersfoort (ADC Rapport 313)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	27048	24774	Leeuwe, R. de, 2008: Inheemse bewoning uit de ijzertijd en Romeinse tijd in plangebied Naaldwijk-Nieuwe Naaldhorst (gemeente Westland), Een Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, Leiden (Archol-rapport 94)
	27049	24891	Feijst, L.M.B. van der/H. A. P. Veldman/E. Blom, 2008: Poeldijk Westhof Fase II, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1269)
	27050	27437	Eimermann, E./M. Opbroek, 2009: De Lier, bedrijventerrein Leehove, gemeente Westland: Inheems-Romeinse en Karolingische bewoning, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven met een booronderzoek, Amersfoort (ADC Rapport 1401)
	27053	32201	Leijnse, K., 2010: Plangebied Trade Parc Westland Mars, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven en waarderend booronderzoek), Weesp (RAAP-rapport 1930)
	27053	32201	Leijnse, K., 2010: Plangebied Trade Parc Westland Mars, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven en waarderend booronderzoek), Weesp (RAAP-rapport 1930)
	27054	38871	Jezeer, W., 2011: Kwintsheul, Holle Watering (Gemeente Westland), Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2263)
	27060	43561	Feijst, L.M.B. van der, 2011: Naaldwijk Hoogeland-West, onder en ten zuiden van het Proefstation Kruisbroekweg, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2799)
	27068	57673	Hemminga, M.E., 2014: Een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven op de Isw-locatie te Naaldwijk, Leiden (Archol-rapport 243)
vroeg-middeleeuwen			
	2003	40201	Verduin, J.T., 2012: Een archeologische opgraving (AO) aan de Herenweg 66 te Egmond-Binnen, gemeente Bergen, Zaanwijk (Hollandia reeks 401)
	3009	26599	Medard, A./J.P.L. Vaars, 2008: Inventariserend veldonderzoek Galgenweg/Grote Houtweg, Beverwijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 196)
	4001	18096	Koning, J. de, 2011: Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal park Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal, Zaanwijk (Hollandia reeks)
	4002	24426	Koning, J. de, 2011: Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal park Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal, Zaanwijk (Hollandia reeks)
	4006	23237	Koning, J. de, 2011: Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen in het nationaal natuurpark Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal, Zaanwijk (Hollandia reeks)
	5001	4056	Dijkstra, M.F.P./ J. de Koning/S. Lange, 2006: Limmen - De Krocht, de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland, Amsterdam (AACPublicaties 41)
	5001	4056	Dijkstra, M.F.P./ J. de Koning/S. Lange, 2006: Limmen - De Krocht, de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland, Amsterdam (AACPublicaties 41)
	5001	4056	Dijkstra, M.F.P./ J. de Koning/S. Lange, 2006: Limmen - De Krocht, de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland, Amsterdam (AACPublicaties 41)
	5010	993	Hagers, J.-K.A./M.M. Sier, 1999: Castricum-Oosterbuurt, bewonings sporen uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53)
	6023	2522	Magendans, J.R./ J.A. Waasdorp, 1989: Franken aan de Frankenslag, Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks)
	6039	7550	Waasdorp, J.A./E. Eimermann, 2008: Solleveld, Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10)
	9023	45228	Jans, J.E.A., 2011: Plangebied Heem 6 aan de Marquettelaan in Heemskerk, Gemeente Heemskerk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2451)
	11002	12833	Rooijen, E. van/J. de Koning, 2006: 1000 jaar wonen langs de Heerenweg, De opgraving op het Stationsplein te Heiloo, Zaanwijk (Hollandia reeks 119)
	11005	16105	Lange, S., 2006: Opgraving Kennemerstaete, Evaluatierapport van de opgraving aan de Kennemerstraatweg 408-412, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 22)
	11017	12623	Rebergen, J., 2009: Op de flank, Proefsleuven in plangebied Zandzoomzone 10, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 50)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	13001	1397	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13006	13390	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13007	14208	Muller, A./J. van Doesburg, 2008: Een archeologisch onderzoek naar een toevalsvondst in Katwijk - De Zanderij. De opgraving van de 'Romeinse weg' in oktober., Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 162)
	13008	29297	Velde, H.M. van der., 2011: Centrale erven langs de monding van de Oude Rijn gedurende de Vroege Middeleeuwen, Archeologisch onderzoek op en rond de Zanderij-Westerbaan in Katwijk. De projecten Duinvallei fase 8 en 9 en Colligny, Amersfoort (ADC Rapport 28)
	13012	1398	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	13018	12745	Velde, H.M. van der., 2008: Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk (1996-2006), Amersfoort (ADC Monografie 5)
	14003	37701	Zandboer, S., 2012: Bijzondere kuilen tussen de kolen, Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14012	45422	Groot, R.W. de, 2011: Plangebied Benedenweg 30 en 212 te Sint Pancras, Gemeente Langedijk, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2457)
	20001	6754	Hemminga, M./T. Hamburg, 2006: Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) Oegstgeest - Rijnfront Zuid 2004, Leiden (Archol-rapport 69)
	20002	12331	Hemminga, M./T. Hamburg/M. Dijkstra/C. Cavallo/S. Knippenberg/S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest, Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn, Leiden (Archol-rapport 1)
	20003	33004	Jezeer, W., 2011: Een Merovingische nederzetting aan de monding van de Rijn, Een archeologische opgraving te Oegstgeest Nieuw Rhijngeest-Zuid, Amersfoort (ADC Rapport 2054)
	20007	6313	Hemminga, M./T. Hamburg, 2006: Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn, Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO), Oegstgeest - Rijnfront zuid 2004, Leiden (Archol-rapport 69)
	20008	9543	Hemminga, M./T. Hamburg/M. Dijkstra/C. Cavallo/S. Knippenberg/S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest, Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn, Leiden (Archol-rapport 6)
	20016	44035	Benerink, G.M.H., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Haarlemmerstraatweg 7, Oegstgeest, gemeente Oegstgeest, Heinoord (SOB Research-rapport)
	22001	9127	Bink, M., 2006: Warmond, Park Klinkenberg. Archeologisch onderzoek, Den Bosch (BAAC rapport 05.004)
	24010	52728	Sonders, M./T. Salomons, 2013: Inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven Ijmuiden de Golfbreker, gemeente Velsen, Zaandijk (Hollandia reeks 554)
	27035	5022	Nieuwhof, A., 2004: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Zuidweg te Naaldwijk (Z.-H.), Groningen (ARC-Rapporten 94)
	27050	27437	Eimermann, E./M. Opbroek, 2009: De Lier, bedrijventerrein Leehove, gemeente Westland: Inheems-Romeinse en Karolingische bewoning, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven met een booronderzoek, Amersfoort (ADC Rapport 1401)
	27061	44531	Loopik, J., 2011: Wateringen, gemeente Westland - Oranjewijk fase 1, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2620)
volle en late middeleeuwen			
	1003	6652	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laat. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1005	12549	Jong-Lambregts, N. de/P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld, Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1006	12551	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/L. Verspay-Frank, 2007: Tussen Zwaard en Fortuin. Opgravingen in Alkmaar 2002-2005, Alkmaar (RAMA 12)
	1008	12553	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1012	12689	Jacobs, E., 2008: Locatie 'Voordam 13-15 en Zijdam 4', gemeente Alkmaar, Een definitief archeologisch onderzoek, Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 97)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	1014	16628	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1016	25218	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1019	27824	Jong-Lambregts, N. de./R. Roedema, 2008: Ritsevoort en Gedempte Nieuwsloot nader bekeken, Alkmaar (RAMA)
	1020	29261	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laet. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1024	40524	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1025	40528	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1027	44925	Loopik, J., 2013: Alkmaar - Doelenstraat 9, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 3395)
	1027	44925	Loopik, J., 2013: Alkmaar - Doelenstraat 9, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 3395)
	1028	46023	Roedema, R./P. Bitter, 2013: Het verre verleden van een Moor, Archeologisch onderzoek bij Boterstraat 4 en 6/8 in 2011 (11BTS), Alkmaar (RAMA 21)
	1030	49457	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laet. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1033	12944	Vaars, J.P.L., 2005: Inventariserend veldonderzoek op de Paardenmarkt te Alkmaar, Zaandijk (Hollandia reeks 85)
	1035	15624	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1037	19533	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1043	32168	Peters, S.A.L., 2009: Oudorp. Lauwershof. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, Den Bosch (BAAC rapport A-08.0399)
	1043	32168	Peters, S.A.L., 2009: Oudorp. Lauwershof. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, Den Bosch (BAAC rapport A-08.0399)
	1045	40025	Williams, G.L., 2010: Doelgericht, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven in het plangebied Yxie/Doelenveld, gemeente Alkmaar, Amersfoort (ADC Rapport 2343)
	2001	988	Sier, M.M./H.S.M. van der Beek, 1995: Aanvullend archeologisch onderzoek op het kasteelterrein "Janswerff van Bergen" te Bergen (N-H), Amersfoort (Interne rapporten ROB 26)
	2003	40201	Verduin, J.T., 2012: Een archeologische opgraving (AO) aan de Herenweg 66 te Egmond-Binnen, gemeente Bergen, Zaandijk (Hollandia reeks 401)
	2006	3865	Flamman, J.P./M. Parlevliet, 2001: Inventariserend veldonderzoek op het terrein van 'De Rustende Jager'. Gemeente Bergen N.H., Amsterdam (AACPublicaties 3)
	2008	28802	Heiden, M. van der/J. Rebergen, 2008: Bergen - De Haaf, Inventariserend veld-onderzoek in plangebied De Haaf, gemeente Bergen (Noord-Holland), Amsterdam (AAC notities 74)
	2011	31042	Vaars, J.P.L., 2008: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Hoflaan 6, Bergen, gemeente Bergen., Zaandijk (Hollandia reeks 232)
	2014	46899	Obdam, T.J., 2011: (Post)middeleeuwse cirkelstructuren in Bergen, De Bedriegertjes (Pinksterbloemweg 4), Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2814)
	3002	12869	Vaars, J.P.L., 2006: Archeologische opgravingen aan de Breestraat/Peperstraat te Beverwijk, Zaandijk (Hollandia reeks 100)
	3003	14617	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk, Archeologisch onderzoek van Julianaplein en De Zwaanstraat in Wijk aan Zee (gemeente Beverwijk), Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3003	14617	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk, Archeologisch onderzoek van Julianaplein en De Zwaanstraat in Wijk aan Zee (gemeente Beverwijk), Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3005	13338	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk. Archeologisch onderzoek van Julianaplein en de Zwaanstraat in Wijk aan Zee, Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3005	13338	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk. Archeologisch onderzoek van Julianaplein en de Zwaanstraat in Wijk aan Zee, Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3005	13338	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk. Archeologisch onderzoek van Julianaplein en de Zwaanstraat in Wijk aan Zee, Amersfoort (ADC Rapport 598)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	5001	4056	Dijkstra, M.F.P./J. de Koning/S. Lange, 2006: Limmen - De Krocht, de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland, Amsterdam (AACPublicaties 41)
	5001	4056	Dijkstra, M.F.P./J. de Koning/S. Lange, 2006: Limmen - De Krocht, de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland, Amsterdam (AACPublicaties 41)
	5004	42553	Leijnse, K., 2012: Plangebied Buurtweg 43A te Akersloot, Gemeente Castricum, Archeologisch onderzoek, een proefsleuvenonderzoek, opgraving en archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 2411)
	5009	54179	Koning, J. de, 2013: Restanten van Bregtdorp. Laatmiddeleeuwse bewoningssporen langs de Heereweg, Zaandijk (Hollandia reeks 467)
	5015	26387	Gerritsen, S., 2008: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Parkplan, Limmen, gem. Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 206)
	5018	40700	Leijnse, K., 2012: Plangebied Buurtweg 43A te Akersloot, gemeente Castricum. Archeologisch onderzoek: een proefsleuvenonderzoek, opgraving en archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 2411)
	5019	42737	Verduin, J.T., 2011: Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (IVO-P) aan het Schulpstet 7, 9 en 13 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 353)
	5019	42737	Verduin, J.T., 2011: Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (IVO-P) aan het Schulpstet 7, 9 en 13 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 353)
	5022	47312	Vaars, J.P.L., 2012: Inventariserend veldonderzoek (IVOP) Duinweg 125 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandam (Argo rapport 15)
	5022	47312	Vaars, J.P.L., 2012: Inventariserend veldonderzoek (IVOP) Duinweg 125 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandam (Argo rapport 15)
	5023	47369	Dijkstra, M.F.P., 2012: Zicht op Hooghuizen, Een inventariserend archeologisch onderzoek naar een 'begraven hofstede' in Limmen, Amsterdam (Diachron notitie 113)
	6006	1355	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6015	1664	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6027	3903	Veen, M.M.A. van, 2005: Van boerderij tot Catshuis, Waarnemingen en opgravingen bij de renovatie van het Catshuis in Den Haag, 2002-2003, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 0503)
	6029	4401	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6029	4401	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6032	5176	Bulten, E.E.B., 2004: Definitief Archeologisch Onderzoek Houtrust, Den Haag (Rapport HST030)
	6034	6081	Veen, M.M.A. van/A. Pavlovic, 2007: Voldersgracht-Spuimarkt Gemeente Den Haag, Definitieve opgraving en bouwbegeleiding, Den Haag (Rapport 0723)
	6035	6243	Bulten, E.E.B., 2007: Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag, Bronstijd, IJertijd en Middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 9)
	6036	6727	Pavlovic, A., 2005: Archeologisch onderzoek bomenplant Kerkplein Gemeente Den Haag, Den Haag (Rapport 0508)
	6037	7085	Pavlovic, A./D.C. Nieweg, 2006: Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis), Den Haag (Rapport 0605)
	6041	7931	Houkes, R.A./E. van der Linden/P.F.B. Jongste, 2008: Definitief archeologisch onderzoek bij de Monsterseweg 29-37 Gemeente Den Haag, Bewoningssporen uit de ijzertijd en de late middeleeuwen, Den Haag (Rapport 1013)
	6050	19116	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6052	22498	Veen, M.M.A. van/H.H.C. Vergouwen, 2009: Graven in de Grote- of Sint Jacobskerk, Gemeente Den Haag, Archeologische begeleiding en opgraving bij de vloerrestauratie en historisch onderzoek., Den Haag (Rapport 0918)
	6059	45375	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Romeinse tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6059	45375	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Romeinse tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6061	48589	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6062	48597	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6063	48600	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6064	48607	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6064	48607	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6071	48827	Jacobs, E./M.M.A. van Veen, 1996: Van kerk tot rekenwerk, Laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 3)
	6079	49342	Magendans, J.R./J.A. Waasdorp, 1985: Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen, Opgravingen in 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks)
	6079	49342	Magendans, J.R./J.A. Waasdorp, 1985: Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen, Opgravingen in 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks)
	6090	54453	Veen, M.M.A. van, 2006: Bureauonderzoek archeologische waarden, Spui 24-28 Den Haag, Den Haag (Rapport o617)
	6102	3459	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6102	3459	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6105	5555	Veen, M.M.A. van, 2004: Inventariserend archeologisch veldonderzoek Nutstuin, fonds 1818 Riviervismarkt 3-5, Den Haag, Den Haag ()
	6111	13513	Veen, M.M.A. van, 2005: Een Vijftiende-Eeuwse Beerput onder de raad van Rechtspraak, Waarnemingen onder Hoge Nieuwstraat 1 en Kneuterdijk 7a-9, Den Haag, Den Haag (Rapport 0521)
	6137	47471	Bouma, N., 2013: Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage, Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een archeologische opgraving in de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag, Amersfoort (ADC Rapport 3468)
	6137	47471	Bouma, N., 2013: Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage, Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een archeologische opgraving in de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag, Amersfoort (ADC Rapport 3468)
	6147	50242	Baardewijk, D.J. van, 2012: Oosteinde 70/70A, Den Haag, Inventariserend veldonderzoek-proefsleuven, Den Haag (HAR 1214)
	6148	52491	Mijle Meijer, R.A. van der, 2013: Leyhof gemeente Den Haag, Inventariserend veldonderzoek-proefsleuven, Verkaveling uit de middeleeuwen en nieuwe tijd, Den Haag (HAR 1301)
	6148	52491	Mijle Meijer, R.A. van der, 2013: Leyhof gemeente Den Haag, Inventariserend veldonderzoek-proefsleuven, Verkaveling uit de middeleeuwen en nieuwe tijd, Den Haag (HAR 1301)
	6152	55019	Stokkel, P.J.A./R.A. van der Mijle Meijer, 2014: Erasmushove, gemeente Den Haag. Inventariserend proefsleuvenonderzoek en definitief archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen., Den Haag (1403)
	7002	14381	Jacobs, E., 2006: 'Jacobijnestraat 20-22' te Haarlem. Een archeologisch onderzoek., Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 111)
	7004	49129	Groot, R.W. de, 2013: Begravingen en muren uit de 15e eeuw: graven naar het Gangolfgasthuis, Een archeologische opgraving van (een deel van) de begraafplaats van het Gangolf-gasthuis aan de Botermarkt in Haarlem, Weesp (RAAP-rapport 2509)
	7004	49129	Groot, R.W. de, 2013: Begravingen en muren uit de 15e eeuw: graven naar het Gangolfgasthuis, Een archeologische opgraving van (een deel van) de begraafplaats van het Gangolf-gasthuis aan de Botermarkt in Haarlem, Weesp (RAAP-rapport 2509)
	7009	5086	Jacobs, E./M.C. Dorst, 2005: Definitief archeologisch onderzoek 'Ripperda-kazerne', gemeente Haarlem., Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 45)
	9009	9863	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het plangebied Huibert Pootstraat, Gemeente Heemskerk (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 24)
	9009	9863	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het plangebied Huibert Pootstraat, Gemeente Heemskerk (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 24)
	9014	17344	Roessingh, W., 2006: Heemskerk - Burgemeester Nielenplein. Een Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 653)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	9014	17344	Roessingh, W., 2006: Heemskerk - Burgemeester Nielenplein, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 653)
	11002	12833	Rooijen, E. van/J. de Koning, 2006: 1000 jaar wonen langs de Heerenweg, De opgraving op het Stationsplein te Heiloo, Zaanwijk (Hollandia reeks 119)
	11004	14914	Knippenberg, S., 2007: Hoog en droog., Archeologisch onderzoek op de strandwal van Heiloo nabij het Stationsplein., Leiden (Archol-rapport 80)
	11005	16105	Lange, S., 2006: Opgraving Kennemerstaete, Evaluatierapport van de opgraving aan de Kennemerstraatweg 408-412, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 22)
	11005	16105	Lange, S., 2006: Opgraving Kennemerstaete, Evaluatierapport van de opgraving aan de Kennemerstraatweg 408-412, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 22)
	11011	35226	Koning, J. de./E. Poulus, 2012: Een laatmiddeleeuwse nederzetting langs de Westerweg. Opgraving Heiloo-De Stolp., Zaanwijk (Hollandia reeks 441)
	11014	5021	Bloo, S.B.C., 2004: Archeologisch onderzoek op het terrein van garage Zwart te Heiloo, Amersfoort (ADC Rapport 280)
	11015	9952	Berg, G.T.C. van den, 2006: Inventariserend Veldonderzoek Kennemerstaete (CIS 12325) en Stationsweg 89 (CIS 9952) te Heiloo, Zaanwijk (Hollandia reeks 98)
	11016	12325	Berg, G.T.C. van den, 2006: Inventariserend Veldonderzoek Kennemerstaete (CIS 12325) en Stationsweg 89 (CIS 9952) te Heiloo., Zaanwijk (Hollandia reeks 98)
	11017	12623	Rebergen, J., 2009: Op de flank, Proefsleuven in plangebied Zandzoomzone 10, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 50)
	11018	14805	Schutte, A.H., 2005: Heiloo Frederica's Hof, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 510)
	11019	15633	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het GGZ-terrein Noord-Holland Noord aan de Kennemerstraatweg 464, Amsterdam (AAC Notities 26)
	11019	15633	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het GGZ-terrein Noord-Holland Noord aan de Kennemerstraatweg 464, Amsterdam (AAC Notities 26)
	11019	15633	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het GGZ-terrein Noord-Holland Noord aan de Kennemerstraatweg 464, Amsterdam (AAC Notities 26)
	11021	22039	Berg, G. van den, 2007: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Stationsweg 78-80 te Heiloo, Zaanwijk (Hollandia reeks 147)
	11025	35142	Koning, J. de./E. Poulus, 2012: Een laatmiddeleeuwse nederzetting langs de Westerweg. Opgraving Heiloo-De Stolp, Zaanwijk (Hollandia reeks 441)
	11026	39040	Fèber, D. la/I. Vossen, 2010: Proefsleuvenonderzoek op drie locaties binnen het leidingtraject "Gasopslag Bergermeer" gemeenten Heiloo en Alkmaar, Heerenveen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2010/35)
	11027	39041	Fèber, D. la/I. Vossen, 2010: Proefsleuvenonderzoek op drie locaties binnen het leidingtraject "Gasopslag Bergermeer" gemeenten Heiloo en Alkmaar, Heerenveen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2010/35)
	13034	49648	Leijnse, K., 2012: Plangebied Haven fase 3b, Gemeente Katwijk, archeologisch vooronderzoek: een karterend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2517)
	13034	49648	Leijnse, K., 2012: Plangebied Haven fase 3b, Gemeente Katwijk, archeologisch vooronderzoek: een karterend proefsleuvenonderzoek, Weesp (RAAP-rapport 2517)
	14002	37162	Verduin, J.T., 2012: Opgraving aan de Domeynen te Sint Pancras, gemeente Langedijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 372)
	14002	37162	Verduin, J.T., 2012: Opgraving aan de Domeynen te Sint Pancras, gemeente Langedijk, Zaanwijk (Hollandia reeks 372)
	14003	37701	Zandboer, S., 2012: Bijzondere kuilen tussen de kolen, Een archeologische opgraving te Langedijk de Druppels, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14005	31399	Houkes, M.C.E./S.W. Kodde, 2009: Langedijk De Druppels, archeologie tussen de kolen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14007	32814	Berg, G. van den., 2009: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, Domeynen, Sint Pancras (gemeente Langedijk), Zaanwijk (Hollandia reeks 243)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	14011	45417	Groot, R.W., 2012: Plangebied Benedenweg 30 en 212 te Sint Pancras, gemeente Langedijk; archeologisch onderzoek; een opgraving., Weesp (RAAP-rapport 2457)
	14013	49118	Verduin, J.T./T. Hoogendijk, 2012: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven (IVO-P) aan de Twuyverweg bij Sint Pancras (gemeente Langedijk), Zaandijk (Hollandia reeks 393)
	15001	1911	Polak, M./J. van Doesburg/P.A.M.M. van Kempen, 2004: Op zoek naar het castellum Matilo en het St. Margarethaklooster te Leiden-Roomburg, Het archeologisch onderzoek in 1999-2000, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 109)
	15009	14627	Goossens, T.A., 2010: Archeologisch onderzoek op het Haagwegterrein tussen de Hoflaan en de spoorlijn te Leiden, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 29)
	15015	50243	Briels, I.R.P.M., 2014: Natuurontwikkeling Oostvlietpolder, Gemeente Leiden Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2787)
	15023	5985	Brandenburgh, C.R., 2006: Inventariserend Veldonderzoek Stadhuisplein, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 18)
	15030	22651	Cohen Stuart, C.D.R./C.R. Brandenburgh, 2009: Inventariserend Veldonderzoek Hooglandse Kerkgracht 42, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 25)
	15032	35853	Corver, B.A./M. Berkhout, 2009: Sterrenwachtlaan, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek (IVO), waaronder proefsleuvenonderzoek / opgraving, Noordwijk (B&G rapport)
	15037	48547	Goddijn, M., 2011: Een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) bij het Gorlaeus laboratorium te Leiden, Leiden (Archol-rapport 162)
	15037	48547	Goddijn, M., 2011: Een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) bij het Gorlaeus laboratorium te Leiden, Leiden (Archol-rapport 162)
	15037	48547	Goddijn, M., 2011: Een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) bij het Gorlaeus laboratorium te Leiden, Leiden (Archol-rapport 162)
	15038	50212	Engeldorp Gastelaars, H.J.N. van, 2012: Leiden Garenmarkt, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 3123)
	18006	32800	Corver, B.A., 2010: Weteringpoort Noordwijk. Een archeologische opgraving, Noordwijk (B&G rapport 1006)
	18006	32800	Corver, B.A., 2010: Weteringpoort Noordwijk. Een archeologische opgraving, Noordwijk (B&G rapport 1006)
	19002	35032	Leijnse, K., 2012: Wonen bij de Witte Kerk, Plangebied Dorpsstraat, gemeente Noordwijkerhout , Een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2278)
	20013	31986	Bentham, A. van, 2009: Oegstgeest Rijnfront Noord, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1716)
	20015	35302	Bos, P.A. van den, 2009: Verkavelingsporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd aan de voet van de strandwal te Oegstgeest, Inventariserend proefsleuvenonderzoek in het kader van de uitbreiding van de begraafplaats bij het Groene Kerkje, Leiden (Archol-rap)
	20016	44035	Benerink, G.M.H., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Haarlemmerstraatweg 7, Oegstgeest, gemeente Oegstgeest, Heinenoord (SOB Research-rapport)
	21005	7139	Holthausen, O./J. van Oijen, 2007: Archeologisch Begeleiding Planetenflats, , Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 15)
	21008	25192	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2010: De Paulinesymfonie Klaroenstraat te Rijswijk, Definitief Archeologisch Onderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 27)
	21023	9549	Dorenbos, O./J.M. Koot, 2008: Waterberging Hoekpolder Rijswijk (ZH), Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 18)
	21032	28470	Koot, J.M., 2010: Ockenburger Tientweg 24c te Rijswijk, Een archeologische waarneming, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 30)
	21036	35695	Dorenbos, O./O. Holthausen, 2011: Kavel 17, Laan van Zuidhoorn te Rijswijk, Inventariserend veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 36)
	21040	38856	Holthausen, O./O. Dorenbos, 2010: Prinses Beatrixlaan te Rijswijk, Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek in het kader van de aanleg van de tweede afvoerleiding Delfland, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 28)
	21040	38856	Holthausen, O./O. Dorenbos, 2010: Prinses Beatrixlaan te Rijswijk, Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek in het kader van de aanleg van de tweede afvoerleiding Delfland, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 28)
	22003	4151	Meijelink, B./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlands Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	22003	4151	Meijlink, B./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlands Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)
	22005	8194	Meijlink, M./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlandse Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)
	22005	8194	Meijlink, M./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlandse Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)
	23002	9940	Koning, J. de, 2008: 3000 jaar bewoning bij Assum. Nederzettingssporen uit de Late- Bronstijd/Vroege-IJzertijd, Midden-IJzertijd, Romeinse tijd en Late Middeleeuwen bij de Waldijk en de Assumervaart, gemeente Uitgeest, Zandijk (Hollandia reeks)
	23003	27045	Ilson, P.J., 2010: Plangebied Waldijk perceel J te Assum, Gemeente Uitgeest, Een archeologische opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2061)
	23003	27045	Ilson, P.J., 2010: Plangebied Waldijk perceel J te Assum, Gemeente Uitgeest, Een archeologische opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2061)
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)
	23004	28178	Williams, G.L., 2012: Waldijk II te Uitgeest, Een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 1785)
	24009	51674	Poulus, E., 2012: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P), Roos en Beeklaan 4, Santpoort-Noord, Zandijk (Hollandia reeks 420)
	25005	7477	Smole, L./P. Ploegaert, 2005: Inventariserend Veldonderzoek waarderende fase en opgraving op het HEMA-terrein te Voorschoten, Amersfoort (ADC Rapport 427)
	26008	28347	Eimmermann, E., 2008: Wassenaar, Jagerslaan 13, akkerareaal vanaf de Late Middeleeuwen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1504)
	27007	6572	Ploegaert, P., 2005: Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg', Amersfoort (ADC Rapport 426)
	27007	6572	Ploegaert, P.H.J.I., 2005: Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg', Amersfoort (ADC Monografie 4)
	27010	15594	Ploegaert, P.H.J.I./E. Blom, 2007: Naaldwijk 'Zuidweg hoek Hoogwerf', gemeente Westland, Een Archeologische Opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 804)
	27012	19198	Eimmermann, E., 2009: Cananefaats boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel, Archeologische opgraving in het plangebied Juliahof, gelegen te Wateringen, Amersfoort (ADC Rapport 822)
	27018	36318	Hazen, P.L.M./E. Blom, 2010: Boeren, Romeinen en Edelen in het Westlandse kustgebied, Een archeologische opgraving te Poeldijk, De Kreen Fase II, vindplaatsen F en G/H, Amersfoort (ADC Rapport 2153)
	27024	52617	Horssen, J. van, 2012: Boerderij en buitenplaats Hofzicht in De Lier. De archeologische opgraving van een erf uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd aan de Noordlierweg, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 109)
	27030	4199	Kruidhof, C.N., 2003: Plangebied Woerdblok, gemeente Naaldwijk; een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP-rapport 931)
	27035	5022	Nieuwhof, A., 2004: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Zuidweg te Naaldwijk (Z.-H.), Groningen (ARC-Rapporten 94)
	27037	6509	Berg, J.M. van den, 2004: Inventariserend veldonderzoek (IVO) ten behoeve van de planontwikkeling voor bebouwing aan Verburghlaan-Arckelweg te Poeldijk, Zuid-Holland, Amersfoort (ADC Rapport 313)
	27038	7289	Besselsen, E.A., 2005: Ruimte voor water, Proefsleuven door een toekomstige waterberging in de Oude Lierpolder, gemeente Westland, Amsterdam (AACPublicaties 27)
	27044	19358	Kort, J.W. de/Y.E.M. Raczynski-Henk, 2007: Onderzoeksgebied Honderdland, fase 1B te Maasdijk, vindplaatsen 1, 2 en 3, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 14)
	27048	24774	Leeuwe, R. de, 2008: Inheemse bewoning uit de ijzertijd en Romeinse tijd in plangebied Naaldwijk-Nieuwe Naaldhorst (gemeente Westland), Een Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, Leiden (Archol-rapport 94)
	27060	43561	Feijst, L.M.B. van der, 2011: Naaldwijk Hoogeland-West, onder en ten zuiden van het Proefstation Kruisbroekweg, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2799)
	27065	49003	Veen, M.M.A. van, 2001: Beelden van een begijntuin, Archeologisch onderzoek op het veilingterrein in 's-Gravenzande in 2001, Den Haag ()

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
nieuwe tijd			
	1003	6652	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laet. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1005	12549	Jong-Lambregts, N. de/P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld, Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1005	12549	Jong-Lambregts, N. de/P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld, Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1008	12553	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1009	12554	Vaars, J.P.L./P.M. Floore, 2005: Archeologische opgravingen aan de Schermerweg 80 - 82 te Alkmaar, , Zaandijk (Hollandia reeks 60)
	1009	12554	Vaars, J.P.L./P.M. Floore, 2005: Archeologische opgravingen aan de Schermerweg 80 - 82 te Alkmaar, , Zaandijk (Hollandia reeks 60)
	1009	12554	Vaars, J.P.L./P.M. Floore, 2005: Archeologische opgravingen aan de Schermerweg 80 - 82 te Alkmaar, , Zaandijk (Hollandia reeks 60)
	1012	12689	Jacobs, E., 2008: Locatie 'Voordam 13-15 en Zijdam 4', gemeente Alkmaar, Een definitief archeologisch onderzoek, Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 97)
	1014	16628	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1015	19267	Houkes, M.C.E./C.Y. Burnier/J. Loopik, 2011: De Schelphoek op de schop, Een archeologische opgraving te Alkmaar 'Schelphoek', Amersfoort (ADC Rapport 992)
	1016	25218	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1017	26170	Bitter, P./N. de Jong-Lambregts/R. Roedema, 2010: De Burg en rijke burgerij, Twee opgravingen in de Spanjaardstraat en Langestraat in 2007, Alkmaar (RAMA 15)
	1018	26171	Jong-Lambregts, N. de./R. Roedema, 2008: Ritsevoort en Gedempte Nieuwsloot nader bekeken, Alkmaar (RAMA)
	1020	29261	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laet. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1025	40528	Bitter, P./R. Roedema, 2009: Huizen, haven en handel. Opgravingen bij de Waag en onder het Waagplein (1997-2003), Alkmaar (RAMA 13)
	1030	49457	Bitter, P., 2013: Vroeger aan de Laet. Opgravingen in 1998, 2008 en 2009, Alkmaar (RAMA 19)
	1034	13727	Bentham, A. van, 2006: Alkmaar Schelphoek, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 503)
	1034	13727	Bentham, A. van, 2006: Alkmaar Schelphoek, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 503)
	1034	13727	Bentham, A. van, 2006: Alkmaar Schelphoek, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 503)
	1035	15624	Jong-Lambregts, N. de./P. Bitter/R. Roedema/L. Verspay-Frank, 2009: Sporen onder het maaiveld. Opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007, Alkmaar (RAMA 14)
	1036	18037	Bitter, P., 2010: Die muere van onse voorouders, Opgravingen van vestingwerken aan de noordkant van Alkmaar (2006-2009), Alkmaar (RAMA 16)
	1036	18037	Bitter, P., 2010: Die muere van onse voorouders, Opgravingen van vestingwerken aan de noordkant van Alkmaar (2006-2009), Alkmaar (RAMA 16)
	1040	23549	Jezeer, W./L. van der Meij, 2008: Alkmaar Sportlaan, voormalig stadion AZ, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1060)
	1042	28555	Jong-Lambregts, N. de./R. Roedema, 2008: Ritsevoort en Gedempte Nieuwsloot nader bekeken, Alkmaar (RAMA)
	1045	40025	Williams, G.L., 2010: Doelgericht, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven in het plangebied Yxie/Doelenveld, gemeente Alkmaar, Amersfoort (ADC Rapport 2343)
	1046	45659	Bitter, P., 2013: Historische grond, Opgravingen in en naast de synagoge in de Hofstraat in 2011 (11HF5), Alkmaar (RAMA 20)
	2007	20144	Berg, G.T.C. van den, 2007: Inventariserend Veldonderzoek (proefsleuf), Breelaan 35 te Bergen (NH), Zaandijk (Hollandia reeks 130)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	2009	29159	Heiden, M. van der/J. Rebergen, 2008: Inventariserend veldonderzoek in plangebied 'Nieuwe Bergense School', Gemeente Bergen (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 75)
	2014	46899	Obdam, T.J., 2011: (Post)midleleeuwse cirkelstructuren in Bergen, De Bedriegertjes (Pinksterbloemweg 4), Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2814)
	2018	57096	Bergsma, G.M.A./A.F. Loonen/S.M. Koeman, 2014: Archeologisch onderzoek aan de Boendermakerhof te Bergen, Groningen (Archeodienst Rapport 311)
	3003	14617	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk, Archeologisch onderzoek van Julianaplein en De Zwaanstraat in Wijk aan Zee (gemeente Beverwijk), Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3003	14617	Lohof, E./P. Ploegaert, 2008: Graven langs de kerk, Archeologisch onderzoek van Julianaplein en De Zwaanstraat in Wijk aan Zee (gemeente Beverwijk), Amersfoort (ADC Rapport 598)
	3012	40731	Verduin, J.T., 2010: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. een proefsleuf aan de Duinwijklaan 28 te Beverwijk, gemeente Beverwijk, Zaandijk (Hollandia reeks 308)
	4004	20754	Corver, B.A., 2007: Park Tetterode, Overveen, gemeente Bloemendaal, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 879)
	4005	22334	Jansen, H., 2007: Archeologisch onderzoek Park Brederode, Bloemendaal, Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven en grondradaronderzoek, Houten (Grontmij Archeologische Rapporten 464)
	4005	22334	Jansen, H., 2007: Archeologisch onderzoek Park Brederode, Bloemendaal, Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven en grondradaronderzoek, Houten (Grontmij Archeologische Rapporten 464)
	4005	22334	Jansen, H., 2007: Archeologisch onderzoek Park Brederode, Bloemendaal, Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven en grondradaronderzoek, Houten (Grontmij Archeologische Rapporten 464)
	5001	4056	Dijkstra, M.F.P./J. de Koning/S. Lange, 2006: Limmen - De Krocht, de opgraving van een middeleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland, Amsterdam (AACPublicaties 41)
	5012	12407	Lange, S., 2006: Het Bakkerspleintje in Castricum, inventariserend veldonderzoek op het Bakkerspleintje, gemeente Castricum, Amsterdam (AACPublicaties 31)
	5016	27244	Sam, L.A., 2008: Inventariserend veldonderzoek in het plangebied Bakkerspleintje, gemeente Castricum (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 71)
	5019	42737	Verduin, J.T., 2011: Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven (IVO-P) aan het Schulpstet 7, 9 en 13 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 353)
	5022	47312	Vaars, J.P.L., 2012: Inventariserend veldonderzoek (IVOP) Duinweg 125 te Bakkum, gemeente Castricum, Zaandam (Argo rapport 15)
	5027	52632	Molthof, H.M., 2012: Plangebied Bogerdlaan 23 te Limmen, Gemeente Castricum, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2580)
	6006	1355	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6015	1664	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6021	2350	Veen, M.M.A. van, 2012: Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag, Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 14)
	6021	2350	Veen, M.M.A. van, 2012: Opgravingen in de Bierstraat Gemeente Den Haag, Wonen aan de rand van Die Haghe vanaf het midden van de 16de eeuw, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 14)
	6029	4401	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6034	6081	Veen, M.M.A. van/A. Pavlovic, 2007: Voldersgracht-Spuimarkt Gemeente Den Haag, Definitieve opgraving en bouwbegeleiding, Den Haag (Rapport 0723)
	6036	6727	Pavlovic, A., 2005: Archeologisch onderzoek bomenplant Kerkplein Gemeente Den Haag, , Den Haag (Rapport 0508)
	6037	7085	Pavlovic, A./D.C. Nieweg, 2006: Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis), Den Haag (Rapport 0605)
	6043	12354	Veen, M.M.A. van, 2005: Kuilen onder de skatebaan, Opgraving op het Malieveld, Den Haag, Den Haag (Rapport 0525)
	6044	12397	Veen, M.M.A. van, 2005: Inventariserend Veldonderzoek (sleuven) Raad van State, Parkstraat 2-16, Den Haag, Den Haag (Rapport 0522)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	6046	17269	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6050	19116	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6055	32061	Pavlovic, A./D.J. van Baardewijk/D.C. Brinkhuizen/S. van Daalen/J. van Dijk/H. van Haaster/N.L. Jaspers/V.L.C. Kersing/T. Vanderhoeven/C. Vermeeren/J.T. Zeiler, 2011: Archeologisch onderzoek aan de Gaslaan 125 Gemeente Den Haag, Sporen van boerderij Groen
	6055	32061	Pavlovic, A./D.J. van Baardewijk/D.C. Brinkhuizen/S. van Daalen/J. van Dijk/H. van Haaster/N.L. Jaspers/V.L.C. Kersing/T. Vanderhoeven/C. Vermeeren/J.T. Zeiler, 2011: Archeologisch onderzoek aan de Gaslaan 125 Gemeente Den Haag, Sporen van boerderij Groen
	6059	45375	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot Romeinse tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6061	48589	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6062	48597	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6063	48600	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6064	48607	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6066	48621	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6067	48623	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6068	48647	Siemons, H./E.B.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6081	49351	Magendans, J.R., 1985: Tussen Plein en Kalvermarkt, Opgravingen in 's-Gravenhage, Den Haag (VOM-reeks)
	6090	54453	Veen, M.M.A. van, 2006: Bureauonderzoek archeologische waarden, Spui 24-28 Den Haag, Den Haag (Rapport o617)
	6102	3459	Siemons, H./E.E.B. Bulten, 2014: Archeologie in het Watingse Veld, gemeente Den Haag. Van steentijd tot nieuwe tijd., Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17)
	6111	13513	Veen, M.M.A. van, 2005: Een Vijftiende-Eeuwse Beerput onder de raad van Rechtspraak, Waarnemingen onder Hoge Nieuwstraat 1 en Kneuterdijk 7a-9, Den Haag, Den Haag (Rapport 0521)
	6123	27618	Roest, J. van der, J. Bex, 2008: Archeologisch onderzoek Gaslaan 125 te Den Haag. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven., Houten (Grontmij Archeologische Rapporten 627)
	6128	36409	Veen, M.M.A. van, 2011: Spui-Lamgroen Gemeente Den Haag, Inventariserend en definitief onderzoek op een weeshuisterrein, Den Haag (HAR 1109)
	6132	41398	Rieffe, E.C./P.J.A. Stokkel, 2010: Rotterdamsebaan gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek (boringen en proefsleuven) in het kader van de aanvulling op de MER-procedure, Den Haag (Rapport 1037)
	6133	42082	Stokkel, P.J.A., 2010: Kwartellaan zuid gemeente Den Haag, Een definitief archeologisch onderzoek, Den Haag (Rapport 1043)
	6135	42952	Baardewijk, D.J. van, 2011: Bezuidenhoutseweg 98, Gemeente Den Haag, Inventariserend Veldonderzoek-proefsleuven, Definitief Archeologisch Onderzoek en Archeologische Begeleiding, Den Haag (HAR 1120)
	6137	47471	Bouma, N., 2013: Van ambachts- en handelswijk tot Nieuwe Haagse Passage, Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en een archeologische opgraving in de Grote Marktstraat 44-46 in Den Haag, Amersfoort (ADC Rapport 3468)
	7001	13863	Jacobs, E., 2009: Locatie 'Burgwal 52-54' te Haarlem. Een archeologisch onderzoek., Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 210)
	7002	14381	Jacobs, E., 2006: 'Jacobijnestraat 20-22' te Haarlem. Een archeologisch onderzoek., Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 111)
	7011	47398	Corver, B.A./L.P. Ouwkerk (S. Moerman), 2013: Connexion Remiseterrein Leidsevaart, Haarlem, Noordwijk (B&G rapport 1254)
	8001	26100	Klaveren, H.W. van, A.W.E. Wilbers, 2008: Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase, d.m.v. proefsleuven, Spaarnebuiten, Spaarnedam. Gemeente Harlemmerliede en Spaanwoude, Noordwijk (B&G rapport)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	8002	49421	Verschoof, W.B., 2012: Een retourtje Napoleontische toren, Plangebied station NS te Halfweg, gemeente Haarlemmerliede en Spaarnwoude, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (Proefsleuven en Archeologische begeleiding), Weesp (RAAP-
	9009	9863	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het plangebied Huibert Pootstraat, Gemeente Heemskerk (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 24)
	9009	9863	Lange, S., 2006: Inventariserend veldonderzoek op het plangebied Huibert Pootstraat, Gemeente Heemskerk (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 24)
	9021	42644	Huisman, N./N., 2010: Heemskerk, Coornherstraat, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2478)
	9023	45228	Jans, J.E.A., 2011: Plangebied Heem 6 aan de Marquettelaan in Heemskerk, Gemeente Heemskerk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2451)
	9024	51878	Lange, S./J.P. Flamman/H. van Londen, 2001: Archeologische begeleiding van een waterpartij op het terrein van kasteel Assumburg, gemeente Heemskerk, Amsterdam (AACPublicaties)
	10003	6805	Brouwer, M.C., 2004: Heemstede - De Glip. Glipperweg 94. Inventariserend veldonderzoek, Den Bosch (BAAC rapport 04.126)
	11002	12833	Rooijen, E. van/J. de Koning, 2006: 1000 jaar wonen langs de Heerenweg, De opgraving op het Stationsplein te Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 119)
	11004	14914	Knippenberg, S., 2007: Hoog en droog., Archeologisch onderzoek op de strandwal van Heiloo nabij het Stationsplein., Leiden (Archol-rapport 80)
	11005	16105	Lange, S., 2006: Opgraving Kennemerstaete, Evaluatierapport van de opgraving aan de Kennemerstraatweg 408-412, gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 22)
	11007	17867	Rebergen, J., 2009: Archeologisch onderzoek in het plangebied Hoog en Laag, Gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 82)
	11007	17867	Rebergen, J., 2009: Archeologisch onderzoek in het plangebied Hoog en Laag, Gemeente Heiloo (Noord-Holland), Amsterdam (AAC Notities 82)
	11014	5021	Bloo, S.B.C., 2004: Archeologisch onderzoek op het terrein van garage Zwart te Heiloo, Amersfoort (ADC Rapport 280)
	11015	9952	Berg, G.T.C. van den, 2006: Inventariserend Veldonderzoek Kennemerstaete (CIS 12325) en Stationsweg 89 (CIS 9952) te Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 98)
	11016	12325	Berg, G.T.C. van den, 2006: Inventariserend Veldonderzoek Kennemerstaete (CIS 12325) en Stationsweg 89 (CIS 9952) te Heiloo., Zaandijk (Hollandia reeks 98)
	11030	46825	Berg, G. van den/J.P.L. Vaars, 2012: Inventariserend veldonderzoek (IVOP) Westerweg 252 (locatie Monique) te Heiloo, gemeente Heiloo, Zaandam (Argo rapporten 17)
	12002	4582	Spanjer, M., 2003: Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek op het terrein Brakershof te Hillegom, Bunschoten (ADC Rapport 150)
	12003	55087	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied waterpartij Van den Endelaan/Hoofdstraat (N208), Gemeente Hillegom, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2659)
	13009	34407	Leije, J. van der, 2010: Graven naar greppels, De opgraving van vindplaats 2 op het GHHR-terrein in plangebied Nieuw Valkenburg, Leiden (Archol-rapport 136)
	13016	1930	Hazenbergh, T./M. van Dinter, 2000: Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Katwijk, vliegveld Valkenburg, 1999, Bunschoten (ADC Rapport 23)
	13020	12936	Schute, I.A., 2005: Plangebied De Horn, locatie molenplaats, Gemeente Rijnsburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1222)
	14001	17962	Smole, L./P.C. de Boer, 2007: Broek op Langedijk, Dorpsstraat 96, Een Archeologische Opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 773)
	14005	31399	Houkes, M.C.E./S.W. Kodde, 2009: Langedijk De Druppels, archeologie tussen de kolen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2376)
	14006	31406	Kruining, M.E. van/M.C.E. Houkes, 2009: Een dijk bij Koedijk? Archeologisch onderzoek in deelgebied Kleimeer Noord, Gemeente Langedijk, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1762)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	14010	40407	Leijnse, K., 2011: Plangebied Dorpstraat te Oudkarspel, Gemeente Langedijk, Archeologisch vooronderzoek: een karterend veldonderzoek (proefsleuven) en archeologische begeleiding, Weesp (RAAP-rapport 2221)
	14012	45422	Groot, R.W. de, 2011: Plangebied Benedenweg 30 en 212 te Sint Pancras, Gemeente Langedijk, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2457)
	14013	49118	Verduin, J.T./T. Hoogendijk, 2012: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven (IVO-P) aan de Twuyverweg bij Sint Pancras (gemeente Langedijk), Zaandijk (Hollandia reeks 393)
	15023	5985	Brandenburgh, C.R., 2006: Inventariserend Veldonderzoek Stadhuisplein, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 18)
	15025	16077	Koning, M.W.A. de, 2007: Archeologisch onderzoek Oosterkerkstraat (De Meelfabriek) te Leiden, Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven, Capelle aan den IJssel (ArcheoMedia Rapport A06-124-R)
	15027	17425	Hamburg, T.D., 2006: Inventariserend Veldonderzoek te Leiden, Sylviusterrein & Boerhaveterrein, Leiden (Archol-rapport 73)
	15028	18129	Domburg, K.M. van/C.R. Brandenburgh, 2008: Inventariserend Veldonderzoek Bio-Sciencepark, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 23)
	15031	30762	Moerman, S., 2008: Diamantlaan, Leiden, Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek (IVO), d.m.v. Proefsleuven, Noordwijk (B&G rapport)
	15032	35853	Corver, B.A./M. Berkhout, 2009: Sterrenwachttlaan, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek (IVO), waaronder proefsleuvenonderzoek / opgraving, Noordwijk (B&G rapport)
	15032	35853	Corver, B.A./M. Berkhout, 2009: Sterrenwachttlaan, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek (IVO), waaronder proefsleuvenonderzoek / opgraving, Noordwijk (B&G rapport)
	15035	41097	Jordanov, M., 2010: Plangebied Langegracht 145 - 151, Gemeente Leiden, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2179)
	15036	41755	Feest/N.J.W. van der, 2010: Nobellocatie, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek, d.m.v. Proefsleuven, Noordwijk (B&G rapport 1024)
	15037	48547	Goddijn, M., 2011: Een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) bij het Gorlaeus laboratorium te Leiden, Leiden (Archol-rapport 162)
	15038	50212	Engeldorp Gastelaars, H.J.N. van, 2012: Leiden Garenmarkt, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 3123)
	15039	52421	Moerman, S., 2012: Boommarkt, Leiden Gemeente Leiden, Inventariserend Veldonderzoek, karterende fase (d.m.v. proefsleuven), Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1448)
	15040	53392	Bos, P.A. van den, 2012: Obrechtstraat 4, Leiden, Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 1451)
	15042	56864	Mark, R. van der, 2013: Leiden Lammermarkt, Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P), 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-12.0383)
	16014	6883	Kempen, P.A.M.M. van, 2004: Plangebied Damcentrum Leidschendam, Gemeente Leidschendam-Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: proefsleuven Damplein, Amsterdam (RAAP-rapport 1095)
	16016	7290	Jansen, B./J.H.M. van Eijk/K. Leijnse, 2005: Plangebied Damcentrum, gemeente Leidschendam-Voorburg; een inventariserend archeologisch onderzoek (boor- en zoekveldonderzoek), Amsterdam (RAAP-rapport 1107)
	16024	22287	Jordanov, M., 2008: Plangebied Damplein Gemeente Leidschendam-Voorburg, Archeologisch vooronderzoek: een waarderend veldonderzoek (proefsleuven) en een archeologische begeleiding van de sloop, Weesp (RAAP-rapport 1786)
	16026	31772	Groot, R.W. de, 2009: Plangebied Schakenbos, locatie GGZ Haagstreek, Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1832)
	16029	37339	Hesseling, I., 2009: Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven Prins Bernardlaan te Voorburg, gemeente Leidschendam-Voorburg, Doetinchem (Synthegra Archeologie Rapport S090363)
	16030	39228	Ilson, P.J., 2010: Plangebied Schakenbos, deelgebied Zuid t.h.v. de kinderboerderij, gemeente Leidschendam-Voorburg. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek proefsleuven, Weesp (RAAP-rapport 2095)
	16035	44431	Groot, R.W. de, 2011: Plangebied Plaspoelstraat (deelgebied 10) te Leidschendam, Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (d.m.v. een proefsleuf), Weesp (RAAP-rapport 2228)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	16038	46331	Campenhout, K. van, 2011: Op de strandwallen in Leidschendam, Plangebied Schakenbos, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2837)
	16043	52174	Benerink, G.M.H., 2013: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven plangebied Oosteinde 38, Voorburg, gemeente Leidschendam-Voorburg, Heinenoord (SOB Research-rapport)
	18010	19263	Jordanov, M.S., 2007: Plangebied Kerkstraat, Digrosterrein, Gemeente Noordwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1424)
	18013	26717	Groot, R.W. de, 2008: Plangebied Boeckhorst, Gemeente Noordwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1702)
	19002	35032	Leijnse, K., 2012: Wonen bij de Witte Kerk, Plangebied Dorpsstraat, gemeente Noordwijkerhout, Een archeologische begeleiding en opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2278)
	19008	40104	Corver, B.A., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Zeestraat-Coremolenplein, Noordwijkerhout, Noordwijk (B&G rapport 920)
	20015	35302	Bos, P.A. van den, 2009: Verkavelingsporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd aan de voet van de strandwal te Oegstgeest, Inventariserend proefsleuvenonderzoek in het kader van de uitbreiding van de begraafplaats bij het Groene Kerkje, Leiden (Archol-rap
	21026	16490	Holthausen, O./J.M. Koot, 2006: Archeologisch Onderzoek Vrijenbanslaan/Molenhof in het kader van ontwikkeling tramlijn 19, Briefrapport Juni 2006, Rijswijk (Briefrapport)
	21034	29995	Dorenbos, O./O. Holthausen/J.M. Koot, 2011: Ter Nieuburch, Stadhuislocatie, Inventariserend Veldonderzoek. Tweede fase, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 34)
	21035	31095	Holthausen, O., 2011: Ds. Van den Boschlaan & Titus Brandsmastraat te Rijswijk, resultaten van het inventariserend veldonderzoek in het kader van de uitbreiding van de entrees van twee flatgebouwen, Rijswijk (Briefrapport)
	21036	35695	Dorenbos, O./O. Holthausen, 2011: Kavel 17, Laan van Zuidhoorn te Rijswijk, Inventariserend veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 36)
	21044	49441	Ilson, P.J., 2012: Te Werve West, Gemeente Rijswijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2496)
	21045	50651	Holthausen, O./Y. Raczynski-Henk, 2013: De Melodie te Rijswijk, Inventariserend veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 47)
	21046	54784	Briels, I.R.P.M., 2013: Plangebied European Patent Office in Rijswijk, Gemeente Rijswijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2679)
	22003	4151	Meijelink, B./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlands Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)
	22005	8194	Meijelink, M./M. Spanjer, 2004: Archeologisch onderzoek in het centrum van Sassenheim, Proefsleuven rondom de Nederlandse Hervormde kerk, Amersfoort (ADC Rapport 296)
	25005	7477	Smole, L./P. Ploegaert, 2005: Inventariserend Veldonderzoek waarderende fase en opgraving op het HEMA-terrein te Voorschoten, Amersfoort (ADC Rapport 427)
	25007	34240	Berkhout, M., 2009: Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase, d.m.v. proefsleuven Beetslaan, Voorschoten, gemeente Voorschoten, Noordwijk (B&G rapport)
	25008	43986	Tump, M., 2011: Voorschoten, J.P. Coenstraat/Leidseweg. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, Den Bosch (BAAC rapport A-10.0406)
	25015	54093	Halverstad, R.N., 2013: Plangebied Bachlaan 21, Voorschoten, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 3313)
	26003	34285	Corver, B.A., 2009: Archeologische begeleiding en opgraving drainage Nieuw Wassenaar, gemeente Wassenaar, Noordwijk (B&G rapport)
	26004	35345	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied Konijnenlaan 45a, Gemeente Wassenaar, Archeologisch onderzoek: een opgraving, Weesp (RAAP-rapport 2633)
	26008	28347	Eimmermann, E., 2008: Wassenaar, Jagerslaan 13, akkerareaal vanaf de Late Middeleeuwen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1504)
	26011	33455	Raczynski Henk, Y., 2010: Plangebied Konijnenlaan 45a, Gemeente Wassenaar, Inventariserend veldonderzoek (boor- en proefsleuvenonderzoek), Weesp (RAAP-rapport 1910)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
	26017	53378	Leije, J. van der., 2012: Aanvullend en waarderend proefsleuvenonderzoek Wassenaar de Groene Buffer. Nieuw Valkenburg, vindplaats 2, Leiden (Archol-rapport 189)
	27022	46595	Corver, B.A./L. Ouwerkerk, 2011: Dijkervaal, 's-Gravensande, gemeente Westland. Een archeologische opgraving, Noordwijk (B&G rapport 1236)
	27024	52617	Horsssen, J. van, 2012: Boerderij en buitenplaats Hofzicht in De Lier. De archeologische opgraving van een erf uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd aan de Noordlierweg, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 109)
	27030	4199	Kruidhof, C.N., 2003: Plangebied Woerdblok, gemeente Naaldwijk; een inventariserend archeologisch onderzoek, Amsterdam (RAAP-rapport 931)
	27035	5022	Nieuwhof, A., 2004: Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Zuidweg te Naaldwijk (Z.-H.), Groningen (ARC-Rapporten 94)
	27037	6509	Berg, J.M. van den, 2004: Inventariserend veldonderzoek (IVO) ten behoeve van de planontwikkeling voor bebouwing aan Verburghlaan-Arckelweg te Poeldijk, Zuid-Holland, Amersfoort (ADC Rapport 313)
	27038	7289	Besselsen, E.A., 2005: Ruimte voor water, Proefsleuven door een toekomstige waterberging in de Oude Lierpolder, gemeente Westland, Amsterdam (AACPublicaties 27)
	27047	22860	Eimmermann, E., 2007: Holle Watering (Gem. Westland). Archeologisch onderzoek op de hoofdgeul van de Gantel, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1074)
	27048	24774	Leeuwe, R. de, 2008: Inheemse bewoning uit de ijzertijd en Romeinse tijd in plangebied Naaldwijk-Nieuwe Naaldhorst (gemeente Westland), Een Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven, Leiden (Archol-rapport 94)
	27049	24891	Feijst, L.M.B. van der/H. A. P. Veldman/E. Blom, 2008: Poeldijk Westhof Fase II, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1269)
	27053	32201	Leijnse, K., 2010: Plangebied Trade Parc Westland Mars, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven en waarderend booronderzoek), Weesp (RAAP-rapport 1930)
	27057	41103	Alma, X.J.F., 2011: De buitenplaats Waelwoning te 's-Gravensande, gemeente Westland, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en boringen, Amersfoort (ADC Rapport 2584)
	27057	41103	Alma, X.J.F., 2011: De buitenplaats Waelwoning te 's-Gravensande, gemeente Westland, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven en boringen, Amersfoort (ADC Rapport 2584)
	27058	41711	Alma, X.J.F., 2010: Westland, Naaldwijk - Galgeweg, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2428)
	27060	43561	Feijst, L.M.B. van der, 2011: Naaldwijk Hoogeland-West, onder en ten zuiden van het Proefstation Kruisbroekweg, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2799)
	27068	57673	Hemminga, M.E., 2014: Een inventariserend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven op de Isw-locatie te Naaldwijk, Leiden (Archol-rapport 243)
recent			
	3010	32156	Smit, B.I., 2009: Onderzoeksgebied N197, Westelijke Randweg Beverwijk, Gemeente Beverwijk, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefputten), Weesp (RAAP-rapport 1842)
	5021	46453	Poulus, E., 2011: Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) op het terrein van de Paulusschool te Castricum, Zaandijk (Hollandia reeks 351)
	11032	48259	Verduin, J.T., 2011: Proefsleuvenonderzoek (IVO-P) aan de Westerweg 37 te Heiloo, gemeente Heiloo, Zaandijk (Hollandia reeks 376)
	14004	15691	Fijma, P., 2006: Archeologisch onderzoek Twuyvermeer, Inventariserend Veldonderzoek d.m.v. proefsleuven, Assen (Grontmij Archeologische Rapporten 253)
	25007	34240	Berkhout, M., 2009: Inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase, d.m.v. proefsleuven Beetslaan, Voorschoten, gemeente Voorschoten, Noordwijk (B&G rapport)
	27038	7289	Besselsen, E.A., 2005: Ruimte voor water, Proefsleuven door een toekomstige waterberging in de Oude Lierpolder, gemeente Westland, Amsterdam (AACPublicaties 27)
	27064	48237	Bos, P.A. van den, 2012: Burg. Elsenweg (VP2), Naaldwijk, gemeente Westland, Noordwijk (B&G rapport 1284)

Rapportenoverzicht per archeologische hoofdperiode op gemeentelijk volgnummer (vervolg)

Periodenaam	Project- volgnr.	Onderzoeks- meldingsnr.	Literatuur
periode onbekend			
	6032	5176	Bulten, E.E.B., 2004: Definitief Archeologisch Onderzoek Houtrust, , Den Haag (Rapport HST030)
	16032	43969	Halverstad, R.N., 2012: Gemeente Leidschendam-Voorburg, plangebied Zijdepark te Leidschendam, Een inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven gevolgd door een archeologische opgraving, Amersfoort (ADC Rapport 2616)
	21033	28471	Holthausen, O., 2011: Sir Winston Churchillaan locatie 'Wereldhave' te Rijswijk, Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 33)
	24008	45622	Opbroek, M./J. Brijker, 2012: Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven bij Velsen-Zuid-Oostbroek, Amersfoort (ADC Rapport 3015)
	26012	33924	Jacobs, E., 2007: Locatie Hofcampweg 65-67, Gemeente Wassenaar, een inventariserend veldonderzoek, Amsterdam (Jacobs & Burnier STAR 141)
	27046	19415	Smit, B.I., 2007: Plangebied Wijkpark, Gemeente Westland, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1446)
geen periodisering			
	1040	23549	Jezeer, W./L. van der Meij, 2008: Alkmaar Sportlaan, voormalig stadion AZ, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1060)
	1040	23549	Jezeer, W./L. van der Meij, 2008: Alkmaar Sportlaan, voormalig stadion AZ, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 1060)
	1044	39043	Feber, D. la./I. Vossen, 2010: Proefsleuvenonderzoek op drie locaties binnen het leidingentrajec "Gasopslag Bergermeer" gemeenten Heiloo en Alkmaar, Heerenveen (Archeologische Rapporten Oranjewoud 2010/35)
	2012	35928	Medard, A./J. Vaars, 2009: Inventariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, museum Kranenburg, Hoflaan 26, Bergen., (Hollandia reeks 264)
	2016	50368	Salomons, K.T., 2012: inventariserend veldonderzoek middels proefsleuven Plein 31-35, gemeente Bergen, N-H., (Hollandia reeks 414)
	13021	21825	Leijnse, K., 2008: Plangebied Oegstgeesterweg kavels C3825 en C4998, gemeente Katwijk; inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Amsterdam (RAAP-rapport 1525)
	13033	43053	Nes, E. de./L. Haaring/S. Moerman, 2010: Kanaalzone, Rijnsburg, gemeente Katwijk., Noordwijk (B&G rapport)
	16034	44154	Loopik, J./J. Huizer, 2011: Leidschendam-Voorburg - Graaf Florisstraat, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven, Amersfoort (ADC Rapport 2598)
	16047	55892	Groot, R.W. de, 2013: Plangebied Veursestraatweg 102a te Leidschendam, Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 2687)
	18012	26139	Hoven, E./S. Moerman, 2008: Inventariserend veldonderzoek, waarderende fase. Noordwijk, 't Pleintje, gemeente Noordwijk, Noordwijk (B&G rapport)
	20014	33313	Leijnse, K., 2010: Plangebied N206 Rijnfront, Gemeente Oegstgeest, Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven), Weesp (RAAP-rapport 1922)
	21021	7985	Dorenbos, O., 2005: Archeologisch Inventariserend Veldonderzoek De Striip-Parc Solaire, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 3)
	24006	20059	Vos, P.C./J.P.L. Vaars, 2007: Inventariserend veldonderzoek (proefsleuven) Middensluiseland-West, IJmuiden, gemeente Velsen, Zaanijk (Hollandia reeks 132)
	25011	48286	Benerink, G.M.H., : Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Grieglaan 8, Voorschoten, gemeente Voorschoten, Heinenoord (SOB Research-rapport)

Bijlage III: Kruistabel: Perioden en complextypen per gemeente

Kruistabel: Perioden en complextypen per gemeente

Gemeentenaam	Sub_periode_sporen	Totaal Subvolgnummer	Paleolithicum - Midden Neolithicum	Laat Neolithicum - Vroege Bronstijd	Midden Bronstijd	Late Bronstijd - Vroege IJzertijd	Midden en Late IJzertijd	Romeinse Tijd	Vroege Middeleeuwen	Volle en Late Middeleeuwen	Nieuwe Tijd	Recent	Onbekend	Geen
Alkmaar														
	Begraving	1								1				
	Geen	3												3
	Landbouw / Economie	5								1	4			
	Nederzetting	44								23	21			
	Religieuze gebouwen	1								1				
	Verdedigingswerken	6								4	2			
Bergen														
	Geen	2												2
	Landbouw / Economie	8						1	1	2	4			
	Nederzetting	4								4				
Beverwijk														
	Begraving	2								1	1			
	Landbouw / Economie	4				1	1	1			1	1		
	Nederzetting	7				1		1	1	3	1			
	Religieuze gebouwen	2								2				
Bloemendaal														
	Landbouw / Economie	2									2			
	Nederzetting	5							3		2			
Castricum														
	Begraving	3						1	1		1			
	Landbouw / Economie	17		1		1	1	1	1	7	5			
	Nederzetting	13		1			1	4	2	5				
	Overig	1										1		
's-Gravenhage														
	Begraving	8	1				1	4	1	1				
	Landbouw / Economie	71		2		2	12	23		17	14			1
	Nederzetting	107	3	5	6	7	12	21	1	31	21			
	Onbekend	1						1						
	Overig	8						8						
	Religieuze gebouwen	1								1				
Haarlem														
	Begraving	1								1				
	Landbouw / Economie	5					1			2	2			
	Nederzetting	9					3			1	5			

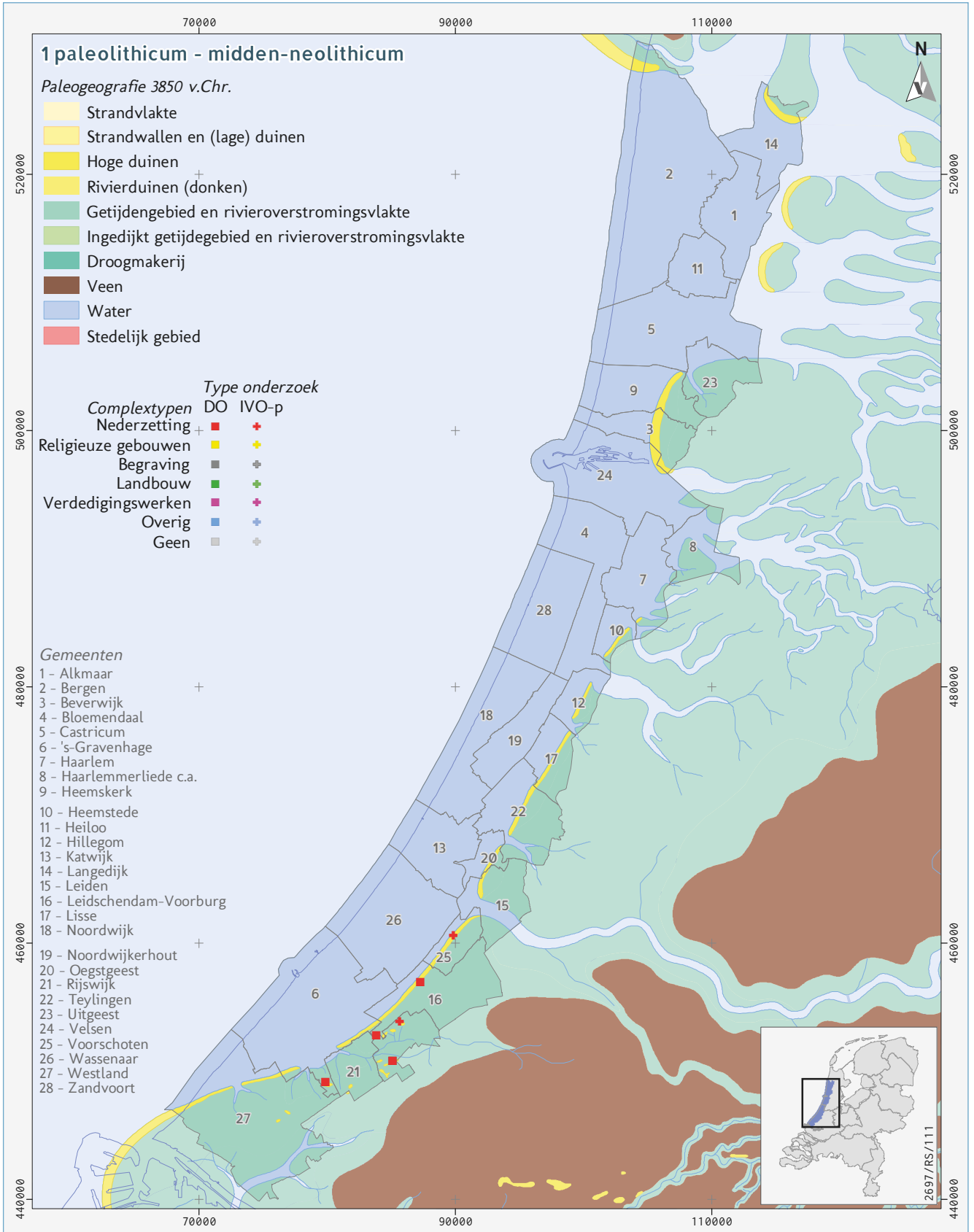
Kruistabel: Perioden en complextypen per gemeente (vervolg)

Gemeentenaam	Sub_periode_sporen	Totaal Subvolgnummer	Paleolithicum - Midden Neolithicum	Laat Neolithicum - Vroege Bronstijd	Midden Bronstijd	Late Bronstijd - Vroege IJzertijd	Midden en Late IJzertijd	Romeinse Tijd	Vroege Middeleeuwen	Volle en Late Middeleeuwen	Nieuwe Tijd	Recent	Onbekend	Geen
Haarlemmerliede c.a.														
	Overig	1									1			
	Verdedigingswerken	1									1			
Heemskerk														
	Begraving	3					2	1						
	Landbouw / Economie	12			1	3	2	1		2	3			
	Nederzetting	6		1	1	1		1	1		1			
	Overig	2								1	1			
	Religieuze gebouwen	2						1		1				
	Verdedigingswerken	1								1				
Heemstede														
	Landbouw / Economie	1									1			
Heiloo														
	Begraving	2			1	1								
	Landbouw / Economie	18			2	1			1	8	6			
	Nederzetting	22			2	2	2	2	2	8	3	1		
	Overig	2								1	1			
	Religieuze gebouwen	1				1								
Hillegom														
	Landbouw / Economie	1									1			
	Nederzetting	1									1			
Katwijk														
	Begraving	3						2			1			
	Geen	2												2
	Landbouw / Economie	7					2	1		2	2			
	Nederzetting	20				1	2	10	6		1			
	Overig	6						6						
Langedijk														
	Landbouw / Economie	6			1				1	2	2			
	Nederzetting	13		1			1	3	1	4	3			
	Overig	3								1	1	1		
Leiden														
	Begraving	2								1	1			
	Geen	1									1			
	Landbouw / Economie	8		2		1				2	3			
	Nederzetting	27					1	6		8	12			
	Overig	4						2			2			

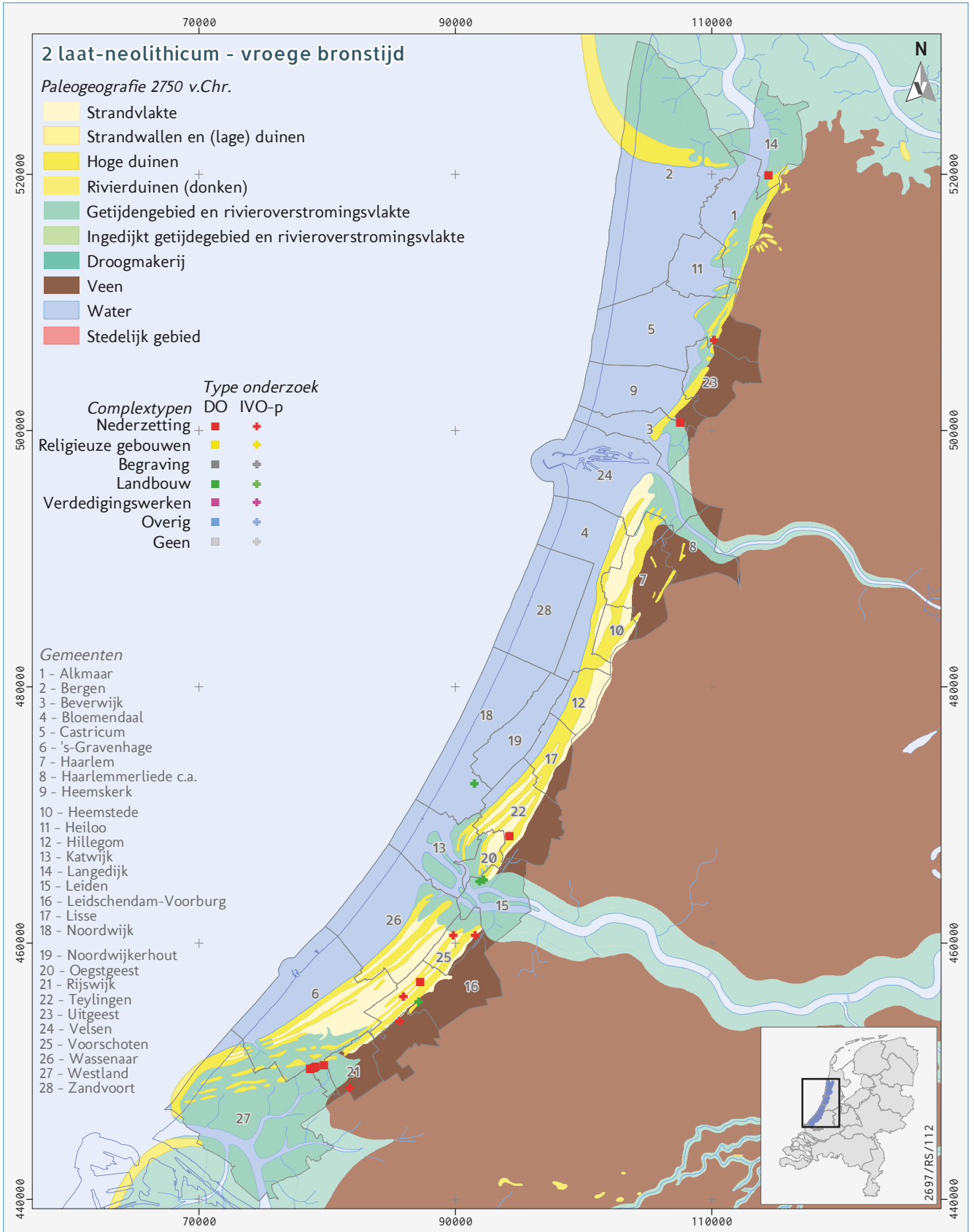
Kruistabel: Perioden en complextypen per gemeente (vervolg)

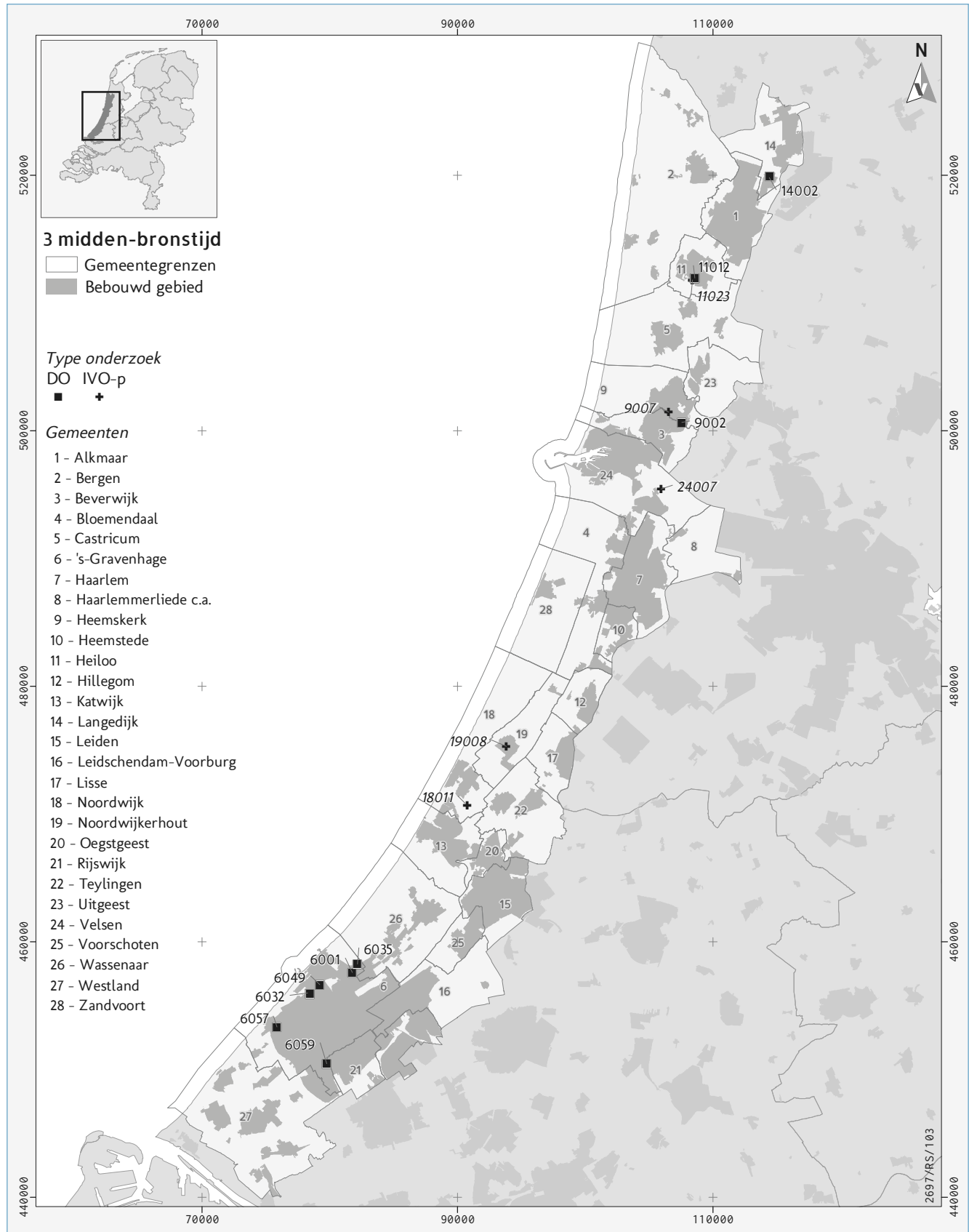
Gemeentenaam	Sub_periode_sporen	Totaal Subvolgnummer	Paleolithicum - Midden Neolithicum	Laat Neolithicum - Vroege Bronstijd	Midden Bronstijd	Late Bronstijd - Vroege IJzertijd	Midden en Late IJzertijd	Romeinse Tijd	Vroege Middeleeuwen	Volle en Late Middeleeuwen	Nieuwe Tijd	Recent	Onbekend	Geen
	Religieuze gebouwen	5								2	3			
	Verdedigingswerken	2						1		1				
Leidschendam-Voorburg														
	Geen	4					1				1			2
	Landbouw / Economie	7		1		1		1			4			
	Nederzetting	13	2	2			2	2		1	3		1	
	Overig	2									2			
Lisse														
	Landbouw / Economie	1									1			
Noordwijk														
	Geen	1												1
	Landbouw / Economie	6		1		1				1	3			
	Nederzetting	5			1		2	1		1				
	Overig	1								1				
Noordwijkerhout														
	Landbouw / Economie	2					1				1			
	Nederzetting	6			1	1				2	2			
Oegstgeest														
	Geen	2								1				1
	Landbouw / Economie	2								1	1			
	Nederzetting	9					1	1	6	1				
	Verdedigingswerken	1								1				
Rijswijk														
	Geen	1												1
	Landbouw / Economie	16						5		5	6			
	Nederzetting	7		1						5	1			
	Overig	4						3					1	
Teylingen														
	Begraving	2								2				
	Nederzetting	8		2					1	2	3			
	Verdedigingswerken	1								1				
Uitgeest														
	Landbouw / Economie	3						1		2				
	Nederzetting	13				2	5	3		3				

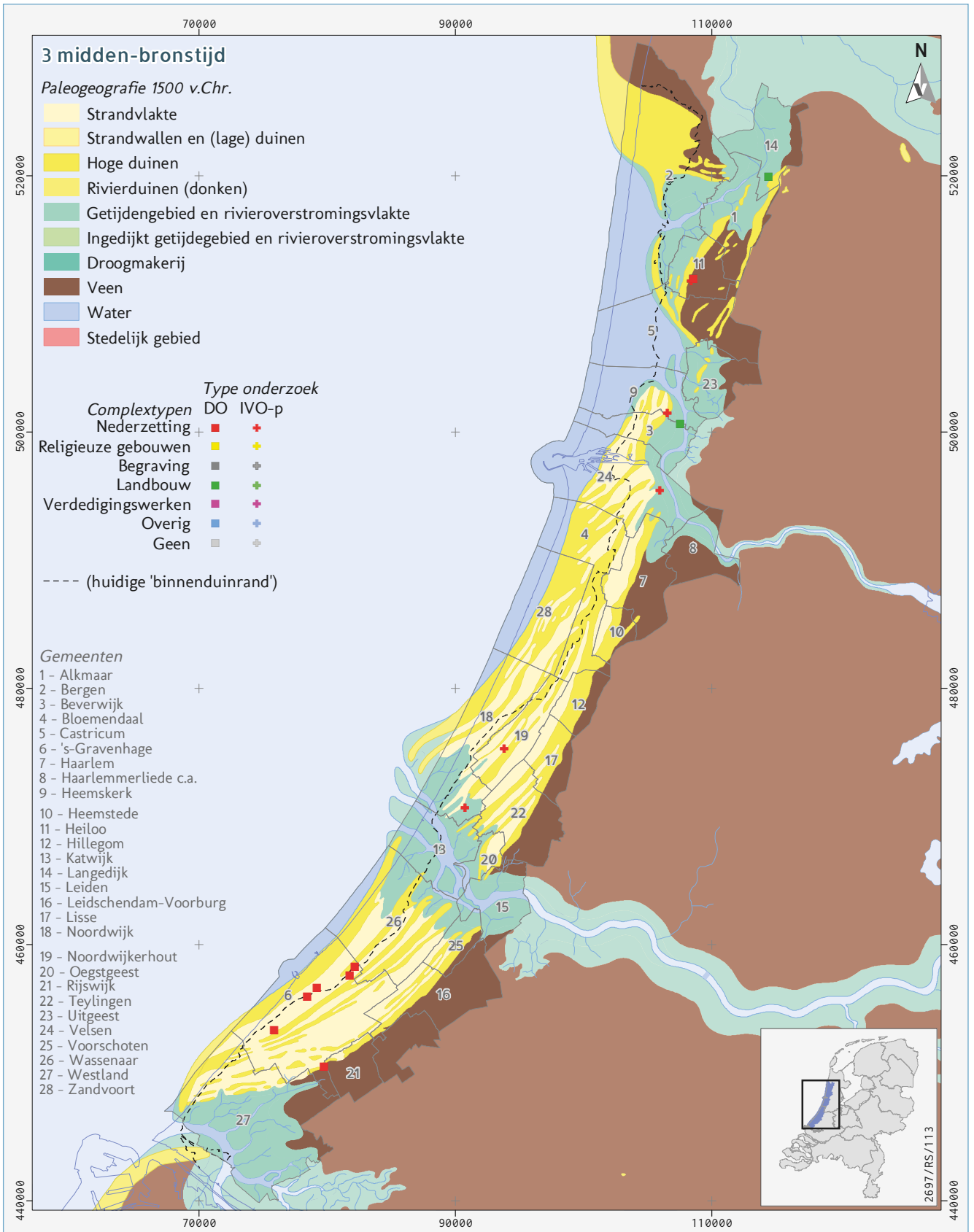

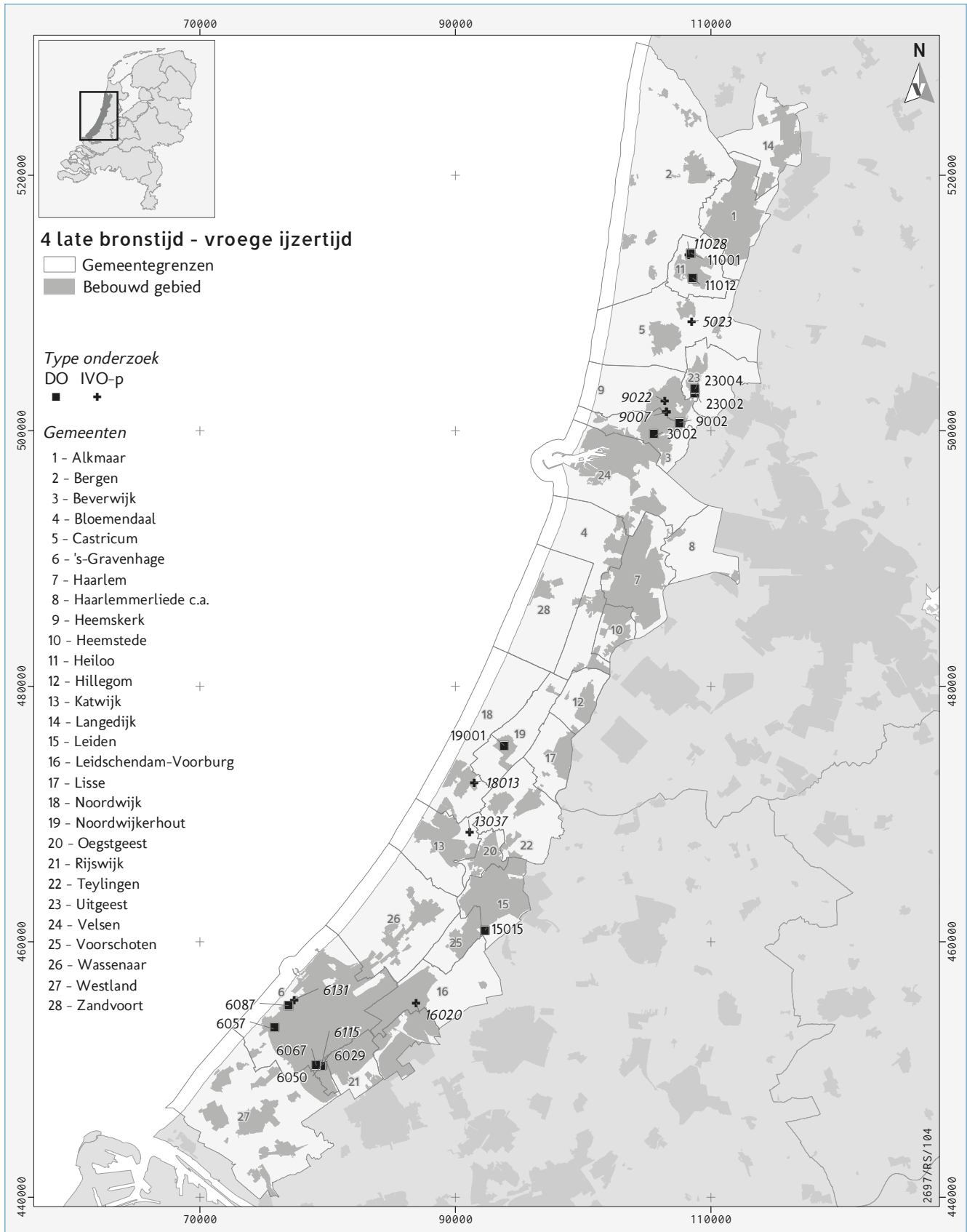

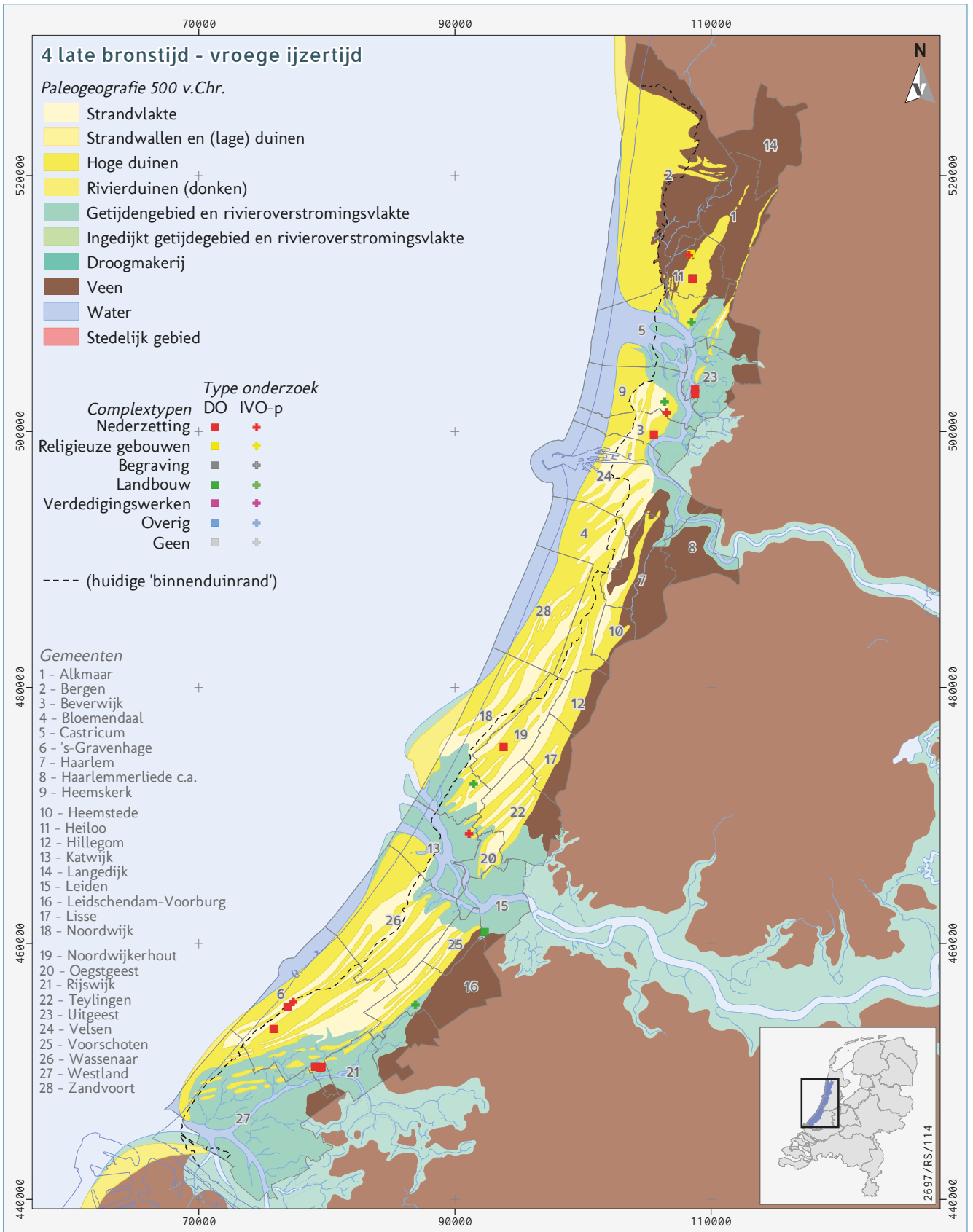

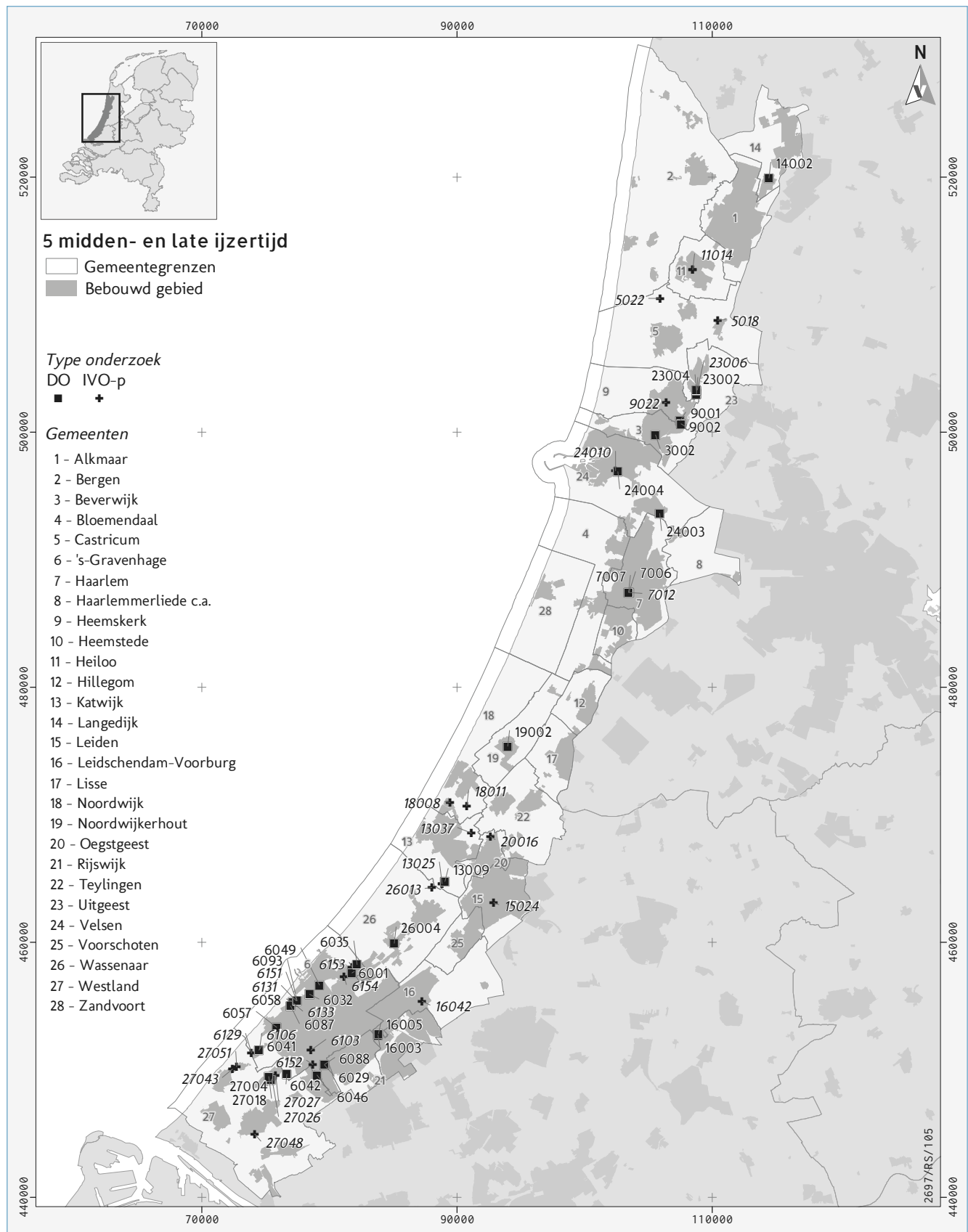

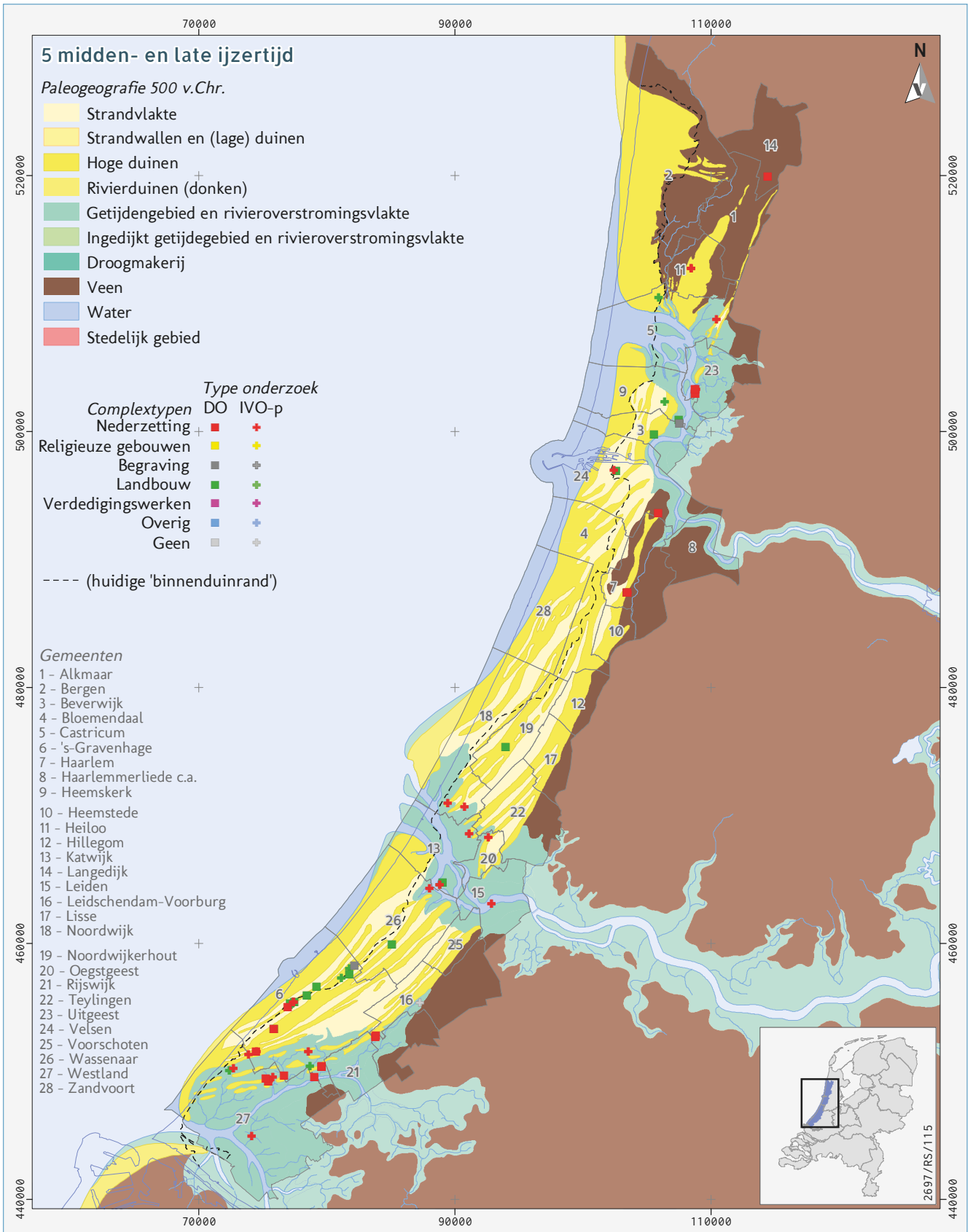

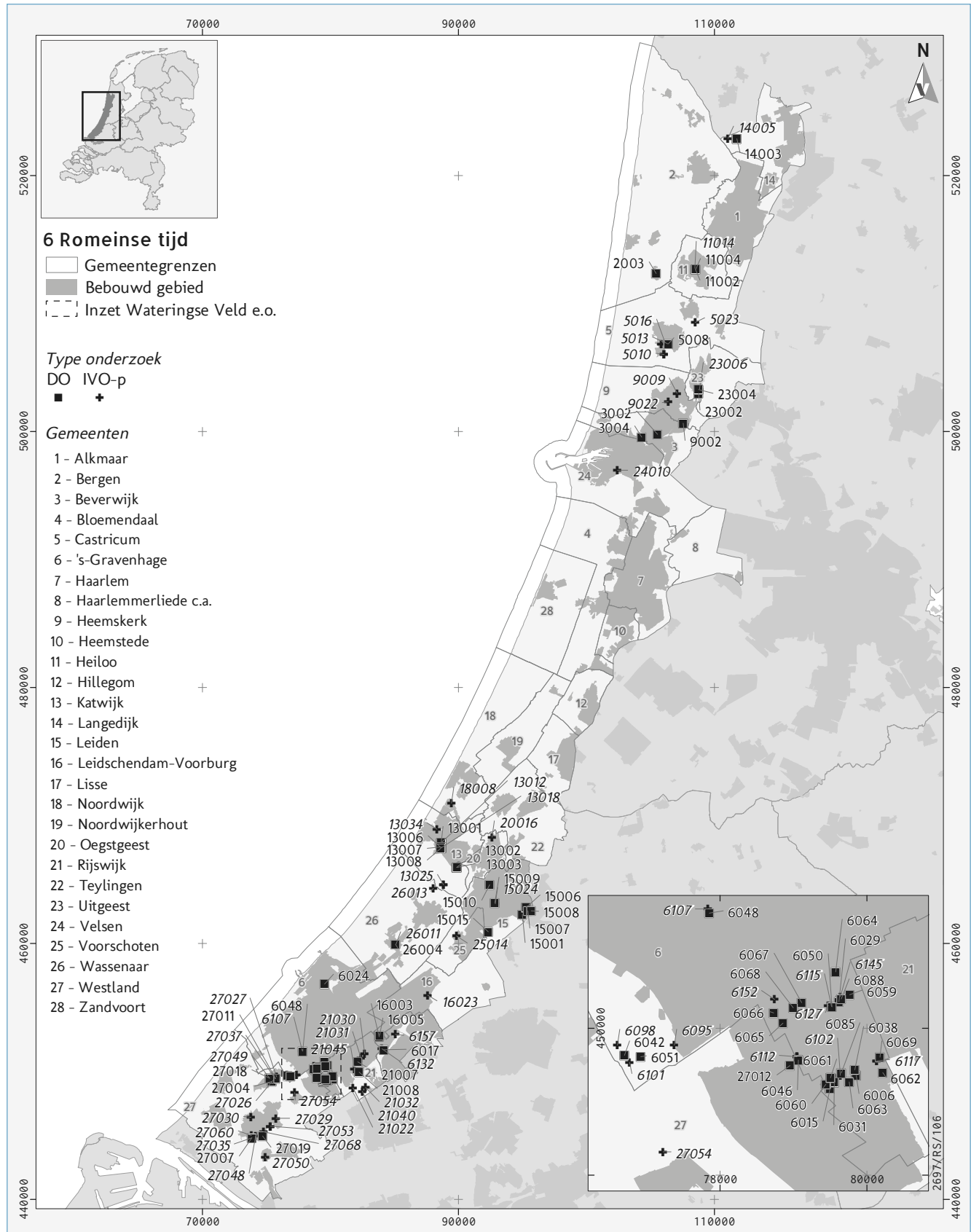

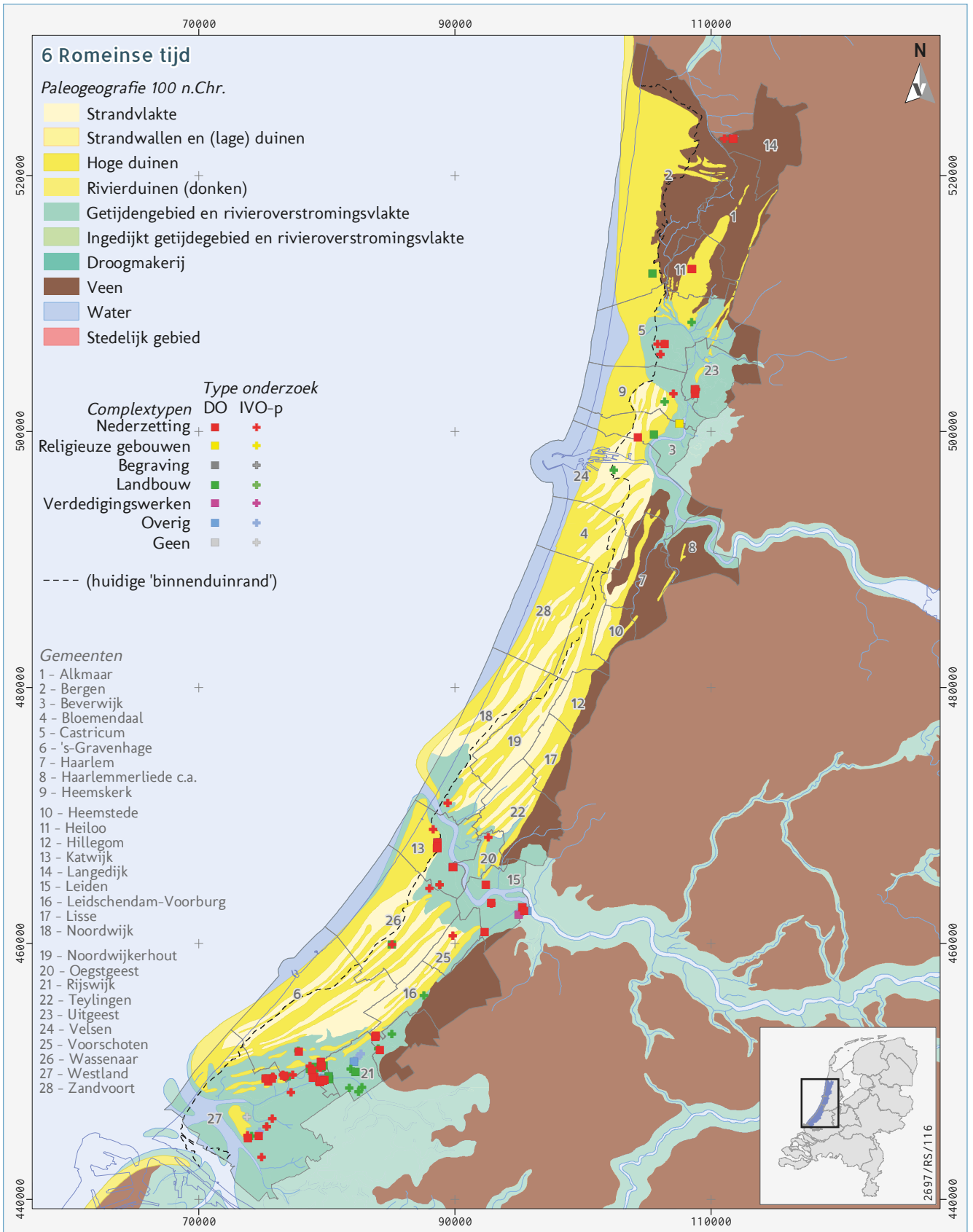

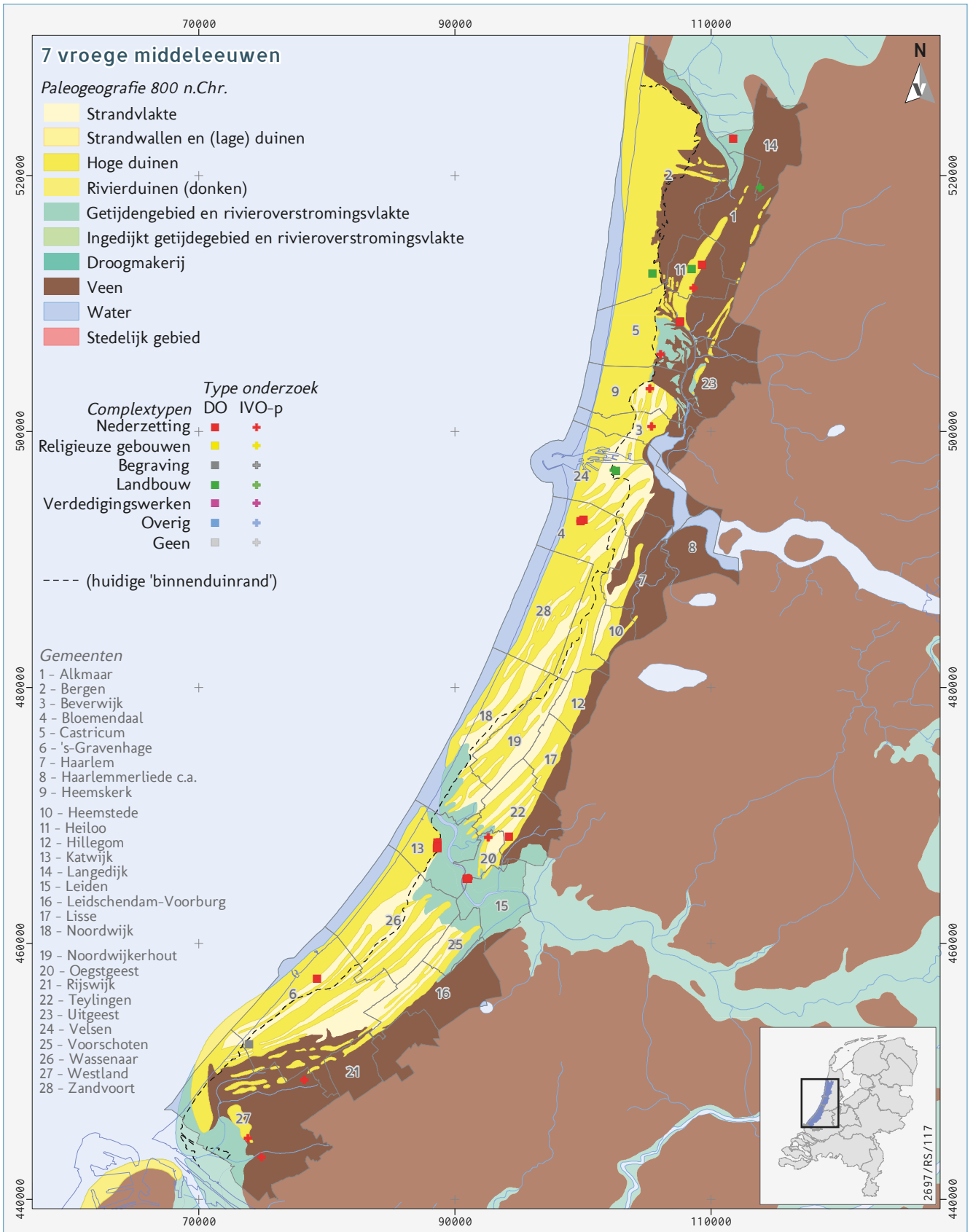

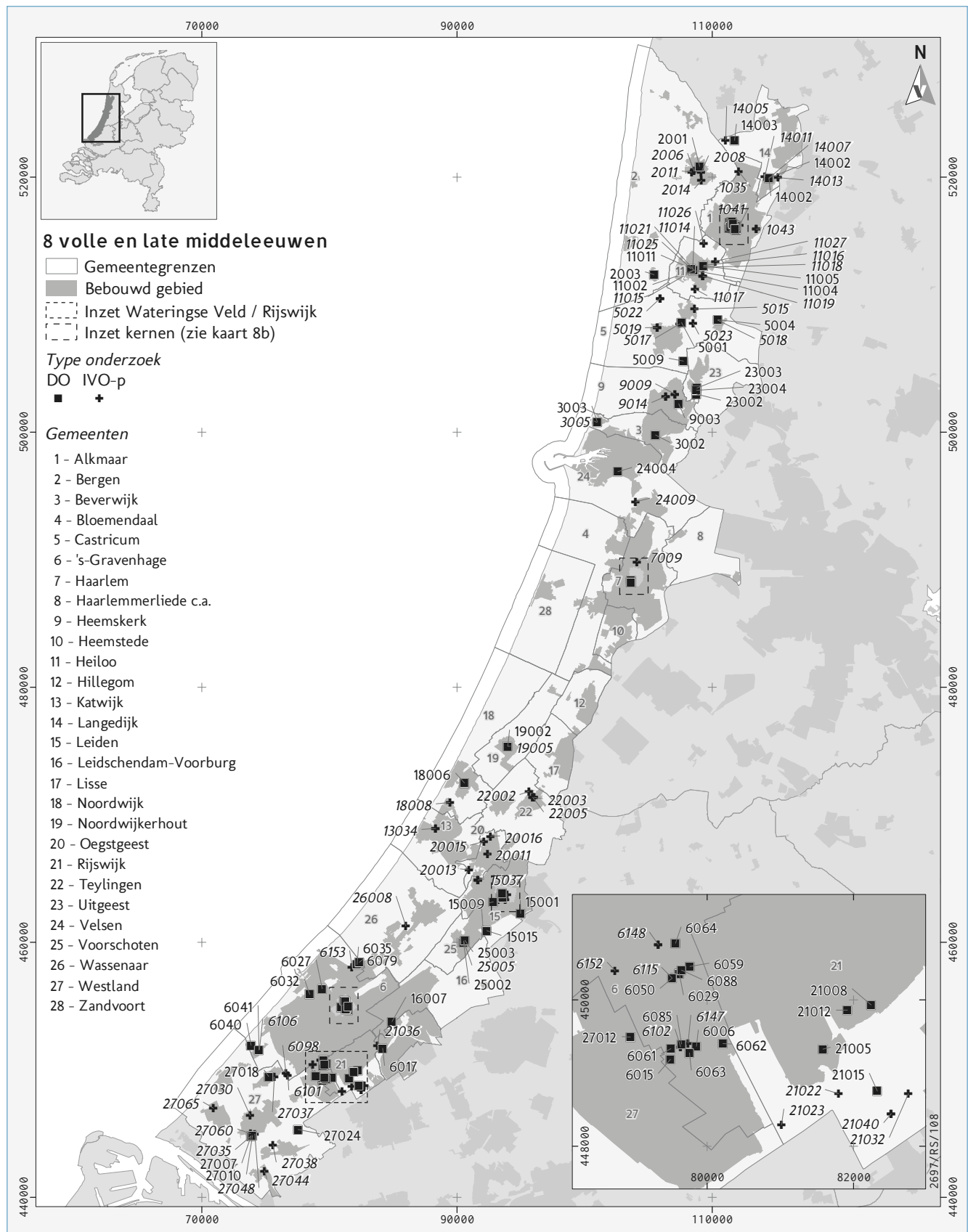

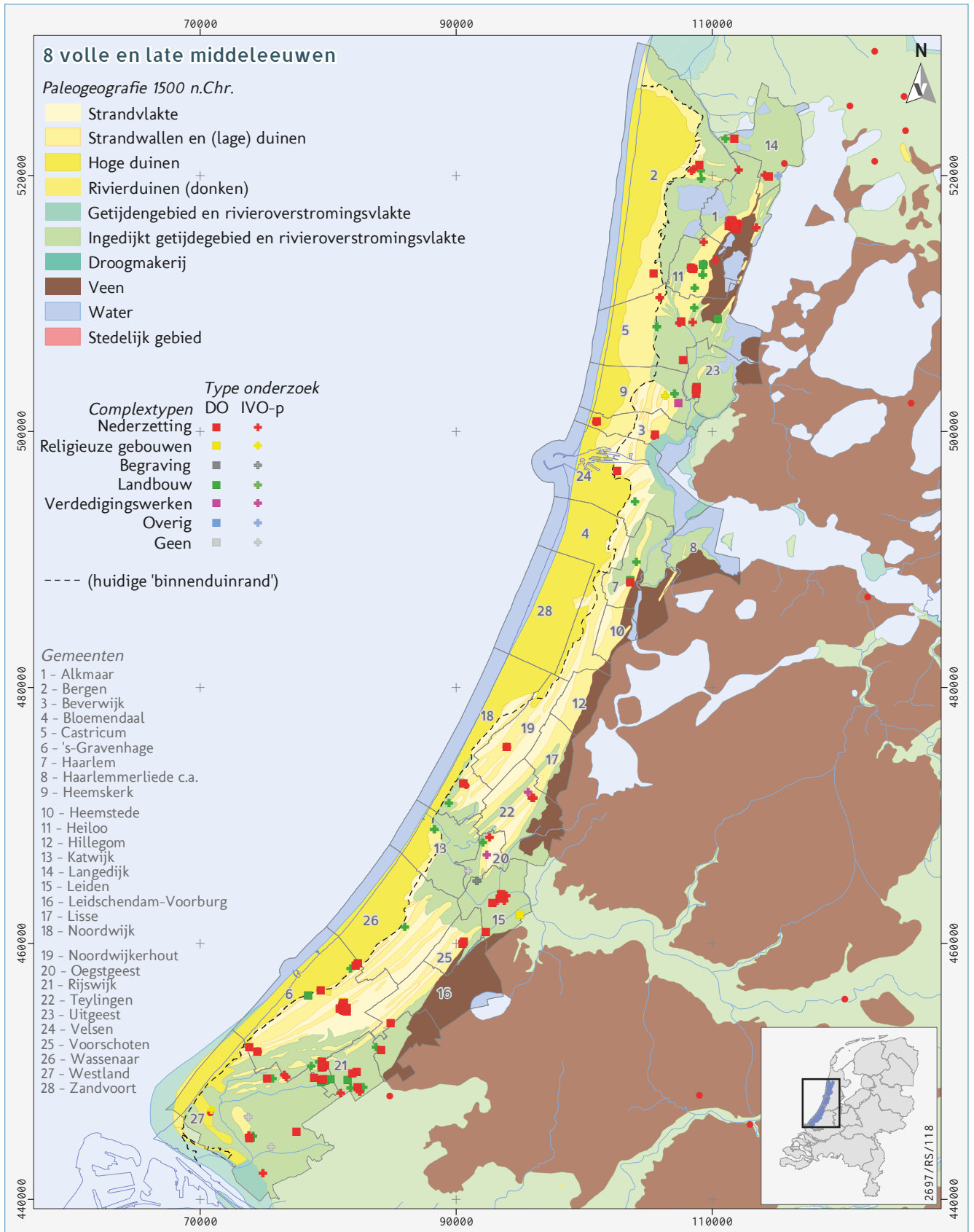

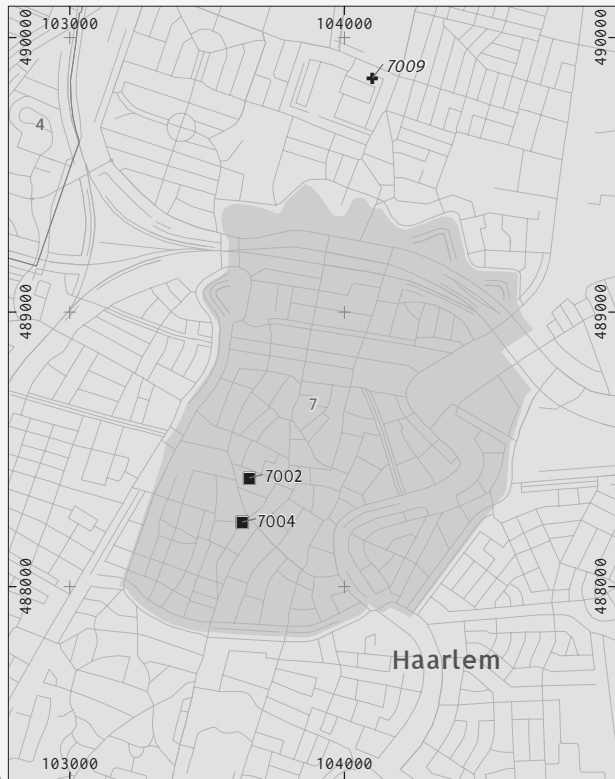
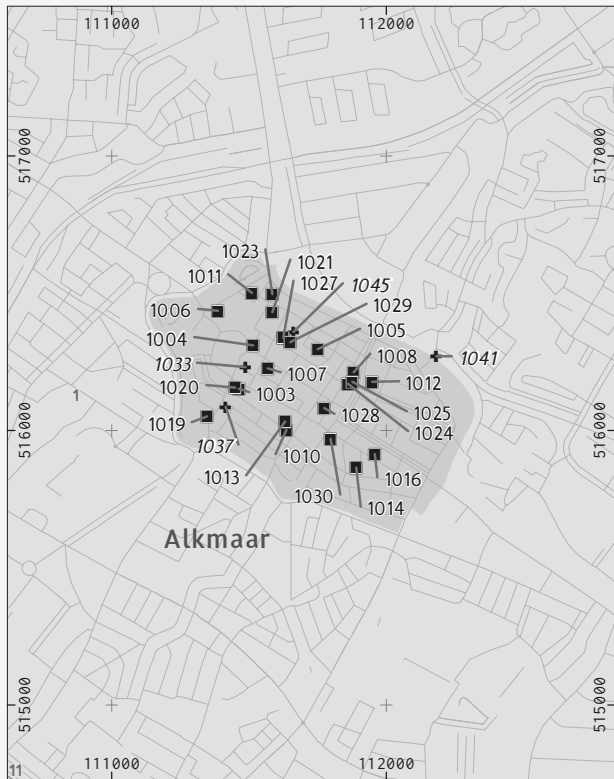

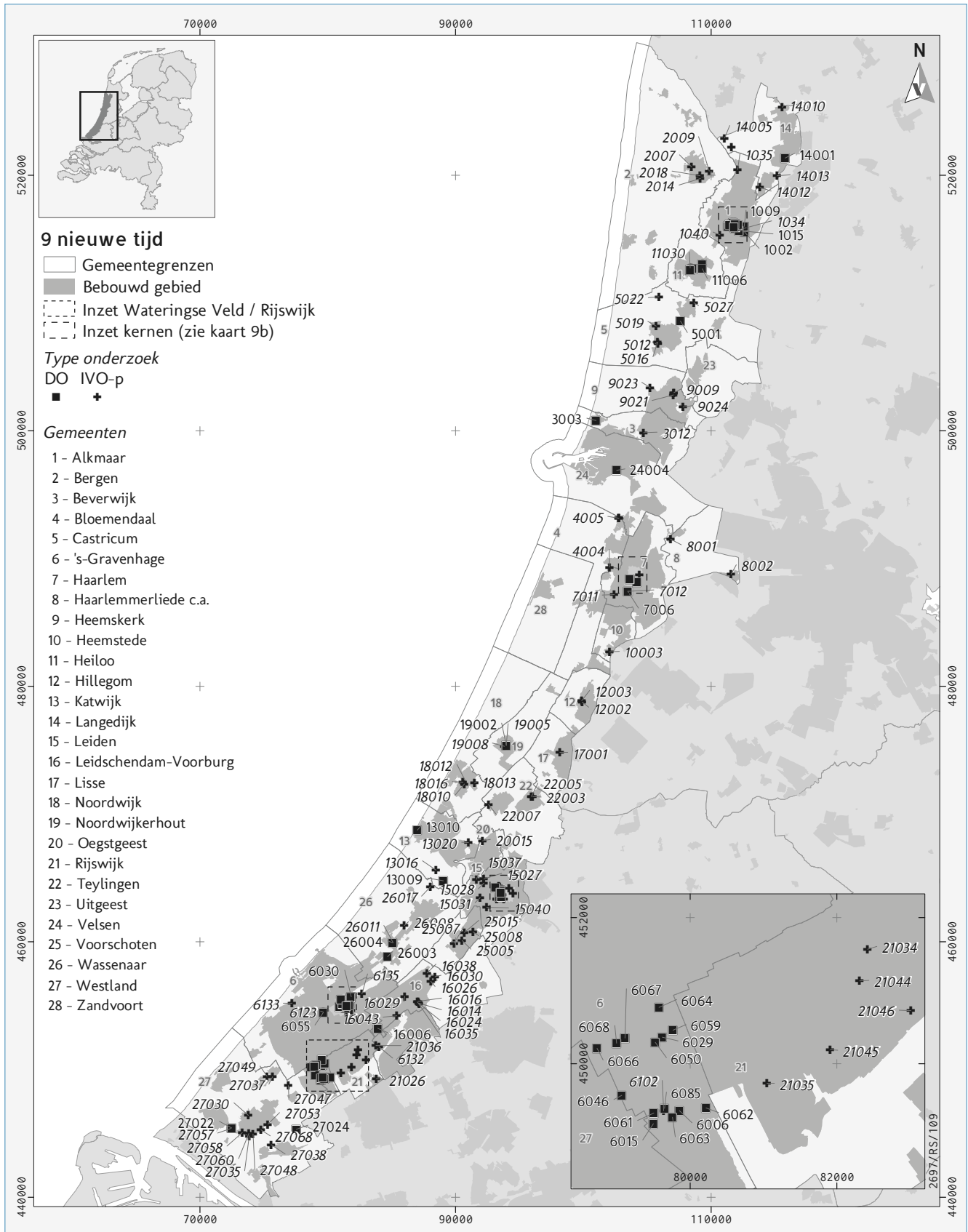

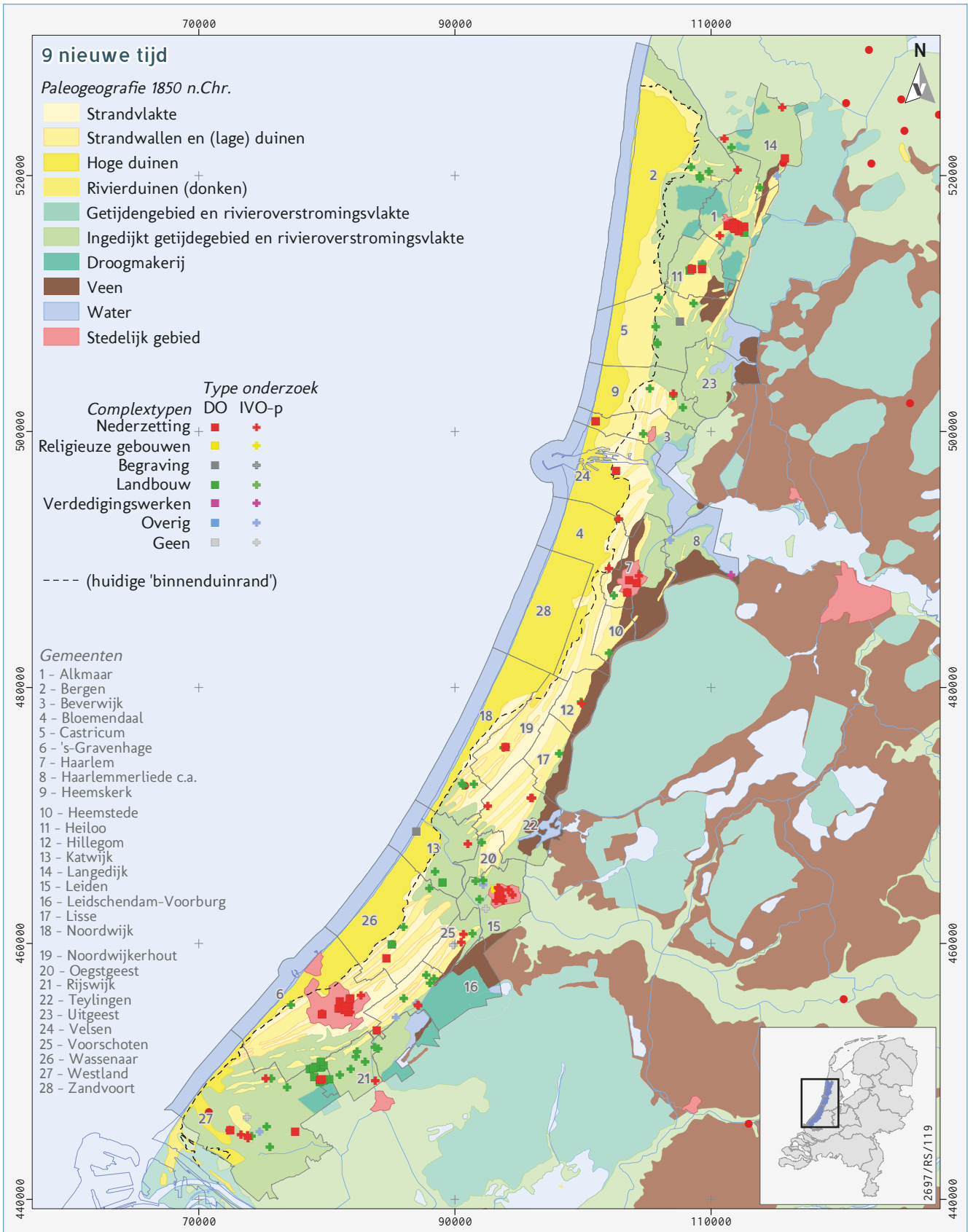

8b volle en late middeleeuwen, kernen

Type onderzoek ■ DO + IVO-p ■ Bebouwd gebied

2697/RS/108b

De archeologie van het Hollandse duingebied is lang onbekend geweest. Dit kwam omdat grote delen van het oude cultuurlandschap (de oude strandwallen) onder duinzand verdwenen zijn. Daar waar het niet het geval was, leek van het erfgoed door latere landbouwwerkzaamheden (bijvoorbeeld de bollenteelt) verdwenen te zijn. Deze inventarisatie toont echter aan dat de ondergrond veel bijzondere verrassingen in petto heeft. In opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is het archeologisch onderzoek wat tussen 1998 en 2013 heeft plaatsgevonden, geïnventariseerd, beschreven en vergeleken met wat reeds bekend was. Hierdoor is voor het eerst een samenvattend overzicht verschenen over het erfgoed dat dit bijzondere landschap verborgen heeft gehouden.

In deze bundel wordt ingegaan op de vorming van het landschap, de inventarisatie van de bekende vindplaatsen en is de bewoningsgeschiedenis per periode beschreven. Tenslotte bevat het een karakterisering van wat archeologen nu wel en wat archeologen nog graag zouden willen weten over de archeologie van het Hollandse duingebied.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.